De Achttiende Eeuw. Jaargang 42

bron
De Achttiende Eeuw. Jaargang 42. Z.n. [Uitgeverij Verloren], Hilversum 2010

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_doc003201001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE ACHTTIENDE EEUW

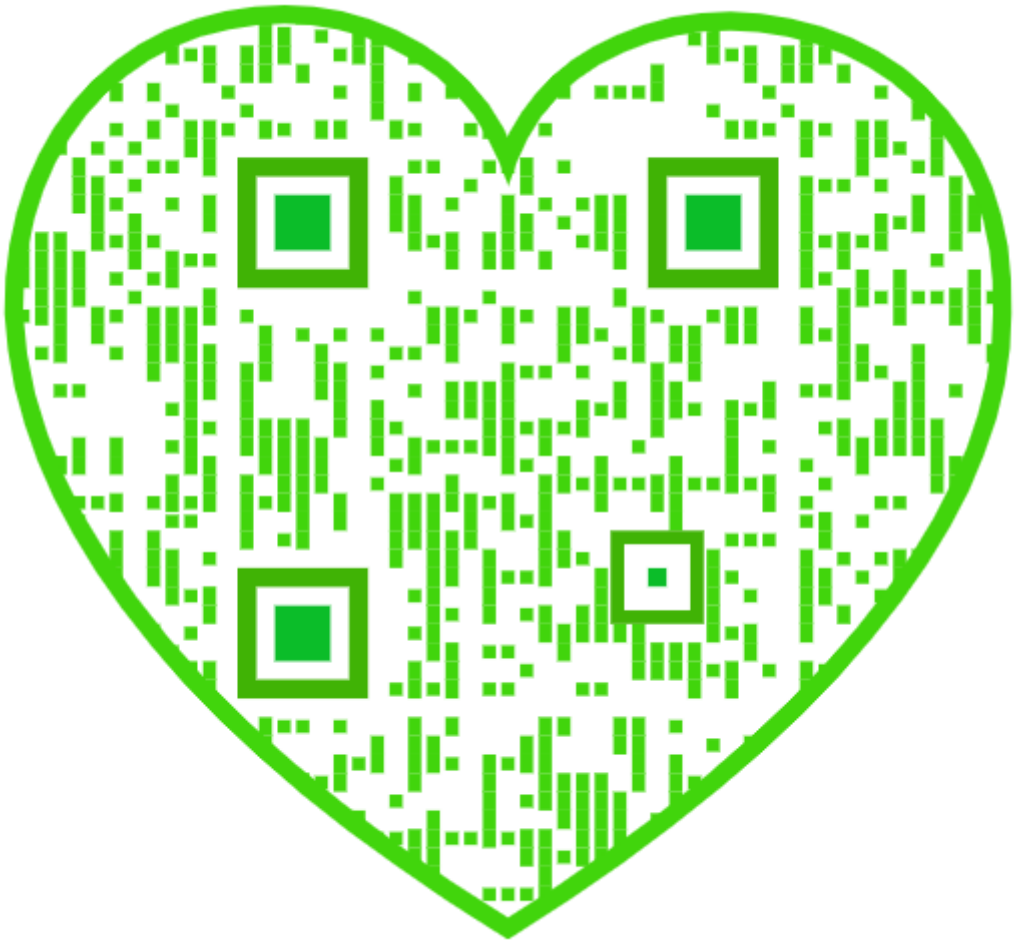

[2010/1]

Smaak en distinctie: elites in de achttiende eeuw

Wiep van Bunge

In this paper Marcel Proust's celebrated analysis of taste and distinction among the upper crust portrayed in *À la recherche du temps perdu* serves as an introduction to Pierre Bourdieu's *La Distinction* and to more recent research into contemporary Dutch elites. Finally, the prevailing image of the Dutch Republic as a state dominated by 'burgers' is called into question, for it would seem that Dutch eighteenth-century culture in particular cannot be fully appreciated without taking into account some of its more aristocratic aspects.

Le 'petit noyau'

Niet veel schrijvers hebben zo wreed geschreven over smaak en distinctie als Marcel Proust. In *À la recherche du temps perdu* neemt hij met name de salon van madame Verdurin op de korrel, precies vanwege de wansmaak die in die salon gevierd wordt als goede smaak bij uitstek. In *Du côté de chez Swann* laat de jonge verteller Marcel zien hoe zijn vriend Charles Swann zijn best doet om geaccepteerd te worden in die salon, hoewel hij zelf een kennelijk 'superieure' smaak heeft. Swann is vooral geamuseerd door de licht hysterische toon waarop mevrouw Verdurin haar esthetische voorkeuren belijdt. De openingszinnen van *Un amour de Swann* behoren tot de bekendste uit de wereldliteratuur. In de vertaling van mevrouw Veenis-Pieters:

> Om opgenomen te worden in de 'intieme kring', het 'groepje', de 'kleine clan' van de Verdurins moest men slechts aan een voorwaarde voldoen, maar dit was dan ook onvermijdelijk: men moest stilzwijgend een credo belijden waarvan een der artikelen luidde dat de jonge pianist die dat jaar de beschermeling was van Mme Verdurin en van wie zij zei: 'Het is toch ongehoord zó Wagner te kunnen spelen', zowel Planté als Rubinstein 'in de grond boorde', en dat dokter Cottard een veel betere diagnosticus was dan Potain. Elke 'nieuwe aanwinst' die zich door de Verdurins er niet van liet overtuigen dat de soirees van de mensen met wie zij geen omgang hadden dodelijk vervelend waren, zag zich onmiddellijk uitgestoten.[1]

1 Proust, *Op zoek naar de verloren tijd. De kant van Swann*, 241.

En dit is nog maar het begin: van Swann wordt vervolgens verwacht dat hij de bronzen beeldjes, de bekleding van de stoeltjes en uiteraard de musicologische ‘colleges’ en medische uitweidingen van zijn gastvrouw net zó ‘apprecieert’ als de andere ‘vrienden’ van de Verdurins dat doen. In sociaal opzicht heeft Swann de salon van de Verdurins helemaal niet nodig: hij hoeft niet meer te ‘stijgen’, want hij is reeds bevriend met de prins van Wales en de hertog en hertogin van Guermantes, telgen uit een wijd verbreid, in elk geval: sociaal almachtig geslacht. Hij verkeert met andere woorden in de ‘hoogste’ kringen - kringen die voor mevrouw Verdurin vooralsnog gesloten blijven. Swann wil uitsluitend toetreden tot deze salon om een zekere Odette het hof te maken, een oogverblindende courtisane op wie hij hopeloos en noodlottig verliefd is geworden en die tot de intimi van de Verdurins behoort.

Swann kan zich deze verliefdheid veroorloven omdat hij op een bepaalde manier ook weer helemaal níet tot de Parijse *beau monde* hoort. Weliswaar is hij lid van de Jockey club, maar hij is ook joods. Dus is het uitgesloten dat hij ooit echt op voet van gelijkheid met de Guermantes zal staan, zoals duidelijk wordt ten tijde van de Dreyfuss affaire, die een cruciale rol speelt in *À la recherche du temps perdu*. Mooi is de scene die Volker Schlondorff in zijn verfilming uit 1983 van *Un amour de Swann* aan het boek heeft toegevoegd: wanneer uit de verhouding tussen Swann en Odette een dochtertje is geboren, Gilberte, zou Swann haar graag voorstellen aan de hertogin de Guermantes. Maar daar kan geen sprake van zijn: ik stel mijn koetsier toch ook niet voor aan de prinses van Parma?, aldus de verontwaardigde hertogin. In het boek zijn de Guermantes zo mogelijk nog gruwelijker: aan het slot van *Du côté de chez Guermantes* komt een doodzieke, stervende Swann nog één keer op bezoek, maar men heeft geen tijd voor hem, want men staat op het punt op familiebezoek te gaan. Dan valt het de hertog op dat zijn echtgenote zwarte schoenen draagt onder haar rode jurk. Dat is natuurlijk uit den boze, en terwijl Swann vergeefs - voorgoed - afscheid probeert te nemen van zijn oude vrienden, gaat de hertogin uitgebreid haar schoeisel wisselen. Dáár is wel tijd voor.[2]

Het contrast tussen de Verdurins en de Guermantes is er zowel één van smaak als van distinctie. In het universum van Proust lijkt het als vanzelf te spreken dat binnen de hoogste, dat wil zeggen meest exclusieve sociale

2 Ibidem, *De kant van Guermantes*, 620-623.

circuits ook de beste smaak wordt gecultiveerd. ‘Lijkt’, want de ironie van Proust is evident. De Verdurins en de Guermantes zijn vooral zélf overtuigd van het onderscheidend vermogen van de eigen smaak. Maar aan het slot van deze vijfduizend pagina's tellende roman, in *Le temps retrouvé*, blijkt dezelfde mevrouw Verdurin die in *Un amour de Swann* nog zo onbarmhartig belachelijk werd gemaakt, na de dood van haar echtgenoot een oude prins van Guermantes aan de haak te hebben geslagen - voortaan deelt zíj de lakens uit.[3] (*To add insult to injury*, zal dezelfde Gilberte die niet aan de hertogin van Guermantes voorgesteld kon worden, later trouwen met Saint-Loup, een vriend van de verteller en een neef van de Guermantes, en wordt haar moeder na de dood van de hertogin de maîtresse van de oude hertog.) Het is alsof Proust zo zijn eigen snobisme met één meesterzet schaakmat zet. Niet voor niets is er ondanks de Oudtestamentische wijdlopigheid van dit boek dikwijls op gewezen hoe komisch het ook is.[4]

Veel hedendaagse lezers van *À la recherche du temps perdu* vragen zich ongetwijfeld af waar het in onze ogen absurde standsbewustzijn van met name de Guermantes, en al die andere hoogadellijke families uit het Parijs van de *belle époque* op gebaseerd mag zijn geweest. De esthetische discussies die in deze salons worden gevoerd, zijn zonder notenapparaat nauwelijks nog te volgen. De kunstenaars over wie met zulke grote stelligheid geoordeeld wordt, zijn nu vrijwel volledig vergeten. Bovendien leven wij tot op grote hoogte in een meritocratie. Zoiets als de uitoefening van een beroep had de Guermantes ongetwijfeld sociaal gediskwalificeerd. De bewoners van het *faubourg* dat Proust in zijn roman ontleedt zijn hooguit militair, zoals Saint-Loup, en uiteraard zijn er vermogens die beheerd moeten worden, dus financiële ‘werkzaamheden’ worden je in deze kringen eveneens vergeven. Maar werken is uit den boze: de grootste snob uit dit boek is de baron de Charlus, en zowel zijn eigenwaan als zijn lethargie nemen regelrecht hilarische vormen aan. Hij is eveneens een Guermantes en gerechtigd zich prins te noemen, maar daar moet hij niet aan denken. Dat doet-ie alleen als hij ‘incognito’ op reis wil, zegt hij, want tegenwoordig is ‘iedereen’ prins, terwijl de titel ‘baron van Charlus’ de oudste van Frankrijk is - aldus Charlus.[5] Ook hij voert geen steek uit.

Nu is de verhouding van Prousts romanfiguren tot de Parijse werkelijkheid rond 1900 berucht gecompliceerd - Vladimir Nabokov, een groot bewonderaar

3 Ibidem, *De tijd hervonden*, 297 e.v.
4 Zants, ‘The Comic Structure of *À la recherche du temps perdu*’ en Hollie Markland Harder, ‘Proust's Human Comedy’.
5 Proust, *Op zoek naar de verloren tijd. In de schaduw van de bloeiende meisjes*, 344-345.

van Proust, moest niets hebben van de zoektocht naar de 'modellen' van wie Proust zich zou hebben bediend[6] -, maar er bestaat brede overeenstemming over de gelijkenis die Charlus vertoont met de dichter Robert de Montesquiou-Fezensac, die er prat op ging verwant te zijn aan de Merovingen, de zogenaamde 'rois fainéants' uit de vroege Middeleeuwen - koninklijke *nietsnutten* dus. Montesquiou toonde zo eerder een negentiende-eeuwse dandy te zijn dan een typische edelman: de voorstelling van de Franse adel van het *Ancien Régime* als een klasse van ijdele renteniers geldt al geruime tijd als *passé*.[7] Ook de 'smaak' van Montesquiou is wel erg efemeer gebleken: zelfs Ghislain de Diesbach, een recente biograaf van Proust die op grond van zijn eigen afkomst een bijzonder begrip claimt van de wereld die Proust in kaart brengt, schrijft met plaatsvervangende schaamte over de bizarre collectievorming van Montesquiou, die de man zelf als zijn grootste 'prestatie' vierde.[8]

Pierre Bourdieu

Standsbewustzijn zoals dat van Montesquiou - en van Diesbach - lijkt in de eerste plaats de reflectie van sterk *afnemende* maatschappelijke betekenis, zoals grote genealogische belangstelling eveneens dikwijls duidt op een standsprobleem. Of men acht de huidige, benarde positie niet langer in overeenstemming met die van de illustere voorvaderen of men ziet de nieuw verworven voorspoed nog onvoldoende bevestigd in een roemrijk voorgeslacht. De elite waarover Proust schreef, was welbeschouwd al meer dan honderd jaar daarvoor ten val gebracht. Zij leeft in een Republiek: algemeen kiesrecht voor mannen bestond in Frankrijk al sinds 1845 (maar vrouwenkiesrecht zou pas in 1946 worden ingevoerd). Kennelijk was in die samenleving smaak het middel bij uitstek om je te *blijven* onderscheiden, ook wanneer je er in maatschappelijk en politiek opzicht steeds minder toe deed.

Waarschijnlijk heeft geen sociale wetenschapper de afgelopen decennia zo sterk zijn stempel gedrukt op zowel sociologisch als historisch eliteonderzoek als Pierre Bourdieu (1930-2002). In 1979 publiceerde hij zijn magnum opus, *La Distinction* getiteld, waarin hij uitgebreid empirisch onderzoek uit de jaren zestig en zeventig analyseerde met behulp van een onder anderen aan

6 Nabokov, *Lectures on Literature*, hoofdstuk 5. Ook de meest recente biograaf van Proust legt het accent op het literaire karakter van *À la recherche:* Tadié, *Proust: une biographie*.
7 Zie met name Chuassinand-Nogaret, *La Noblesse au XVIIIe siècle*.
8 Ghislain de Diesbach, Proust, hoofdstuk 6. Zie onder andere ook Painter, *Marcel Proust;* Jullian, *Robert de Montesquiou*, met name hoofdstuk 1.

Dürkheim en Weber, maar vooral ook aan Marx ontleend vocabulaire waarin met name het ‘kapitaal’ en de ‘klasse’ van de ondervraagden centraal stond. Duizenden respondenten waren uitvoerig ondervraagd over hun muzikale, artistieke en literaire smaak, maar ook over hun voorkeuren voor de inrichting van hun huis en hun ‘hobby's’. Volgens Bourdieu bleek doorslaggevend voor het in standhouden van het klassenonderscheid in Frankrijk het *cultureel kapitaal* dat binnen het gezin werd doorgegeven - en dat vervolgens de basis vormde voor de ‘accumulatie’ van sociaal en economisch kapitaal.[9] Het op het eerste gezicht raadselachtige gedrag van de ‘Charlus’ van deze wereld is aan de hand van *La Distinction* prachtig te duiden, en het is bepaald geen toeval dat Bourdieu dikwijls naar Proust verwijst.[10] Bourdieu's werk werd in Nederland goed ontvangen, en dat precies op het moment, begin jaren tachtig van de vorige eeuw, dat het elite onderzoek na decennia lang te hebben stilgelegen, weer op gang kwam.[11] Meer onlangs heeft zijn ‘habitus’ begrip ook onderzoek naar de huidige positie van de Nederlandse adel sterk beïnvloed: met name Yme Kuiper en Jaap Dronkers hebben er op gewezen hoe taai ook de Nederlandse adel nog steeds is in het verdedigen van de oude, bevoorrechte positie - juist door het aanwenden van hun cultureel en sociaal kapitaal zou men er relatief goed in slagen aansluiting te blijven vinden bij nieuwe elites. Inmiddels lijken de nieuwe elites zich niet veel meer aan te trekken van de oude.[12] Lang was het de grootste ambitie van ‘nieuw geld’ om zo spoedig mogelijk voor ‘oud geld’ door te gaan. Tot ver in de negentiende eeuw hoefde je niet als baron geboren te worden om je te gedragen alsof je er één was. Met een beetje geluk wérd je het nog ook. Dit is al geruime tijd niet langer aan de orde.[13]

9 Bourdieu, *La Distinction*. Voor een Nederlandse inleiding: De Jong, *Grootmeesters van de sociologie*, hoofdstuk 9.

10 Smith, ‘Marcel Proust as Successor and Precursor to Pierre Bourdieu’.

11 Zie onder anderen De Swaan, *Kwaliteit is klasse*; Bourdieu, *Opstellen over smaak* en meer recent: Tacq (ed.), *Het oeuvre van Pierre Bourdieu*. Belangrijk elite onderzoek uit de jaren tachtig: Schmidt, *Om de eer van de familie*; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*; Prak, *Gezeten burgers;* Kooijmans, *Onder regenten*; De Jong, *Met goed fatsoen*; Aalbers en Prak (ed.), *De bloem der natie*.

12 Zie onder anderen Dronkers, ‘De maatschappelijke relevantie van de hedendaagse Nederlandse adel’; idem, ‘Afnemende adellijke homogamie’; idem, ‘Hoe “adellijk” is de adel?; Kuiper, ‘Dienstbaar moet je zijn’.

13 De Wet op de Adeldom uit 1994 heeft - met uitzonderingvan leden van het Koninklijk Huis - verheffing in de adelstanddefinitief uitgesloten en inlijving op grond van buitenlandse adel is zo goed als onmogelijk geworden. Voor twee recente, vergeefse pogingen te worden ingelijfd in de Nederlandse adel: De Neve, ‘Hedendaagse adelspretenties in Nederland’.

Zelfs uit het Koninklijk Huis is de adel verdwenen - naar verluidt tot frustratie van de nog geen driehonderd adellijke families die Nederland nog rijk is.[14] Het is geen geheim dat de jaarlijkse uitgave van zowel het 'rode' als het 'blauwe' boekje, waarin respectievelijk de adel en het patriciaat worden bijgehouden, inmiddels met aanzienlijke financiële problemen kampt.[15] In lijstjes als de Quote 500 of de Top 200 van de *Volkskrant* figureert nog wel een handvol jonkheren, maar zij vormen inmiddels een uitzondering.[16] Vermoedelijk is het onder andere de wel zeer geringe *omvang* van de Nederlandse adel - de nog geen 300 families tellen gezamenlijk naar schatting 8000 personen, hooguit een half promille van de bevolking dus[17] -, die verantwoordelijk moet worden gehouden voor deze marginalisering van het 'oude geld', die overigens de afgelopen jaren gepaard ging met een opmerkelijke bloei van zulke strikt besloten gezelschappen als de Nederlandse Adelsvereniging en de ridderlijke ordes der Johanniters en Maltezers. Kennelijk zoekt men elkáár op, wat op een proces van verinnerlijking duidt, nu de buitenwereld niet langer een boodschap heeft aan het voorbeeld dat de oude elite zo graag zou *blijven* vormen. *Voor zover* hedendaagse jonkheren zich nog onderscheiden, lijken zich dat nog vrijwel uitsluitend te doen door wat dan met Bourdieu een 'geïnterioriseerde habitus' wordt genoemd, die zij uiteraard *tonen* in hun smaak. Maar vormen zij nog een 'klasse'? Zoals Yme Kuiper al eens heeft opgemerkt, zijn zij tot op grote hoogte, in de woorden van Nancy Mitford, 'a secret society' geworden: een gezelschap aan wiens voorkeur voor versleten tweedjasjes en woorden als 'ijs-' in plaats van 'koelkast' en 'auto' in plaats van 'wagen' door de buitenwereld nog slechts anekdotisch belang wordt gehecht.[18]

Smaak en distinctie

De elites die hier onder de loep worden genomen leefden meer dan twee eeuwen geleden - een periode die óók alle aanleiding gaf om smaak strategisch te cultiveren, te etaleren en te catalogiseren. In weerwil van de geringe 'presentie'

14 Hermans en Hooghiemstra, *'Vertel dit toch aan niemand'*. Zie voor een aardige, 'fenomenologie' van de oude elites in Nederland en hun leefwereld behalve de populaire boekjes van Pauw van Wieldrecht - vooral *Het dialect van de adel* -: De Beaufort en Van Regteren Altena, *Oud geld*.

15 Koningsberger, 'De wenselijkheid van verdere boekstaving'.

16 Vergelijk ook de negentiende-eeuwse 'elite-bijbel', waarin de Nederlandse adel nog zo prominent figureert: Van der Burg en Ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen in 's rijks directe belastingen*.

17 Von Bönninghausen, 'Ruim 290 Nederlandse adellijke geslachten'.

18 Kuiper, 'Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming'. Voor geestige, journalistieke handleidingen: Monson en Scott, *The Nouveaux Pauvres* en Von Schönburg, *Die Kunst des Stilvollen Verarmens*.

van de huidige Nederlandse adel en de enorme nadruk die historici traditioneel op het wezenlijk burgerlijk karakter van 'de' Nederlander hebben gelegd, lieten de voordrachten belegd door de Werkgroep Adelsgeschiedenis er weinig twijfel over bestaan dat de adel er eind achttiende eeuw nog wél toe deed, ook in de Republiek, zowel in eigen ogen als in die van anderen.[19] De Republiek wordt doorgaans opgevat als relatief egalitair: een echte hofcultuur ontbrak, en wat er aan hoge adel in de Noordelijke Nederlanden was geweest, had de Opstand niet overleefd. Aan territoriale dynastieën ontbrak het eveneens en de cultuur van de Republiek was wezenlijk een stadscultuur.[20] Zo luidt de *communis opinio* van Huizinga tot Kloek en Mijnhardt, in wier perspectief de burger, idealiter de 'genootschappelijke' burger wordt verheven tot de drager van de Nederlandse *Verlichting*. Meer in het bijzonder wijzen zij op Justus van Effen als de man die in zijn *Hollandsche Spectator*, jaren dertig van de achttiende eeuw, Nederland de burger als moreel model voorhield, toen de Republiek haar tanden begon te verliezen. Van Effen zou met name het contrast breed hebben uitgemeten tussen adellijke 'verfransing' en oud Hollandse burgerdeugd.[21] Die tegenstelling lijkt zeker op te gaan voor de *receptie* van Van Effen en het spectatoriale genre, maar Van Effen zelf schreef het liefst over het verschil tussen de échte adel en de *nouveau riche* die rondreed in koetsen, versierd met zelfverzonnen wapenschilden.[22] In veel opzichten bewonderde hij de adel mateloos. Vanaf zijn studententijd in Utrecht zocht hij adellijke kringen op, desnoods trad hij bij hen in dienst. Ook in zijn eerdere Franstalige periodieken, is zijn kritiek op de zo on-Hollandse 'fat' dubbelzinnig. Het heeft er dikwijls alle schijn van dat hij daar niet zozeer maatschappelijke ontwikkelingen becommentarieert als wel zich zelf een spiegel voorhoudt. Hij wás een snob en hij wíst het. Zijn commentaar op de sociale mores in de Republiek van de vroege achttiende eeuw laten zich misschien nog het beste lezen als één langgerekte *Soliloquy* à la Shaftesbury.[23]

Inmiddels woedt het debat over de zogenaamde 'aristocratisering' van de zeventiende-eeuwse regentenfamilies voort: hoe aristocratisch wás de hogere burgerij en hoe burgerlijk de Nederlandse adel? Hoe uitzonderlijk was de Republiek binnen Europa en waarom gingen zo veel regenten op zoek naar deftig, riddermatig voorgeslacht - dat er soms nog was ook, zoals in het geval

19 Een groot aantal van deze bijdragen is inmiddels gepubliceerd in *Virtus* 16 (2009).
20 Aerts en Te Velde (ed.), *De stijl van de burger*; Hendrix en Meijer Drees (ed.), *Beschaafde burgers*; Kloek en Tilmans (ed.), *Burger*.
21 Kloek en Mijnhardt, *1800*, 165e.v.
22 Vermazen en Verstegen, 'De adel in de Hollandsche Spectator'.
23 Van Bunge, 'Échos des Lumières radicales'.

van de Hollandse families Pae(d)ts en Pauw?[24] Hoe moeten we dan de adellijke zelfkritiek lezen, die Belle van Zuylen levert in *Le noble*? Smaak vormde een constitutief element van de adellijke identiteit, maar waaruit bestónd die identiteit dan precies? Vast staat namelijk dat de Nederlandse adel bepaald geen homogene groep was: behalve de oude, riddermatige adel, konden steeds meer burgerlijke geslachten buitenlandse adelsdiploma's overleggen en groeide het aantal van oorsprong buitenlandse edelen (die in de regel dienden in het Staatse leger) eveneens. Het werd eind van de achttiende eeuw wel dringen aan de top.

De in dit nummer van *De Achttiende Eeuw* opgenomen bijdragen aan het congres van januari 2009 beginnen ook aan de hoogste sport van de maatschappelijke ladder van de achttiende eeuw, namelijk aan het hof van de stadhouders, en meer in het bijzonder aan hun behuizing. Het artikel van Hanneke Ronnes over Het Loo behandelt een van de bekendste voorbeelden van achttiende-eeuws vertoon van smaak waarin de afbakening van het 'eigen' sociale territorium fysiek gestalte kreeg: aan de hand van de verslagen die werden nagelaten door achttiende-eeuwse bezoekers van Het Loo schrijft zij een 'biografie' van deze voorname buitenplaats. Het Loo diende er gedurende de achttiende eeuw als 'politiek theater' vooral toe om de herinnering aan Willem III in stand te houden, maar werd bijgevolg vanuit esthetisch opzicht naarmate de eeuw verstreek ook steeds 'ouderwetser' gevonden. Uit de bijdrage van Ingrid Vermeulen over de prentenverzameling van de Leidse patriciër Pieter van Leyden blijkt hoe ook strikt persoonlijke ambities een nationale dimensie konden krijgen: de manier waarop Van Leyden zijn collectie in kaart bracht stelde hem niet alleen in de gelegenheid zijn smaak te etaleren, zij bood hem tevens een podium waarop hij de Hollandse school gunstig liet uitkomen tussen met name de Franse en Italiaanse 'concurrentie'. Gijsbert Rutten laat vervolgens zien hoe aan het eind van de achttiende eeuw de Nederlandse taal onderwerp wordt van standaardisering. De klassenbewuste burger onderscheidt zich ook door het Nederlands waarin hij zich uitdrukt. Aan de hand van de dagboeken van de patriotse militair Arie Knock wordt duidelijk hoezeer hij er naar streefde correct Nederlands te schrijven, vanuit de kennelijke ambitie het verder te brengen dan subaltern officier. Majoor zou Knock nooit worden, maar aan de manier waarop hij zichzelf linguïstisch 'stileerde' kan het niet hebben gelegen.

24 *Nederland's Adelsboek* 89, 401-419 (Pauw), en voor Pae(d)ts/Paedze: Van Kan, *Sleutels tot de macht* en Brand, *Over macht en overwicht*.

Herman Roodenburg verkent in zijn *keynote lecture* de adellijke habitus van de achttiende-eeuwse Nederlander, en onmiddellijk stuiten we op het streng geregisseerde gebrek aan ernst zodra de edelman de culturele arena betrad: een Van Wassenaer musiceerde voor de aardigheid en moeiteloos, maar die aardigheid definieerde wel het culturele kapitaal waarmee hij zich liet kennen als een man van zíjn stand, in wiens opvoeding een klein vermogen werd gestoken. En dat vanuit de kennelijke ambitie een *honnête homme* te creëren wiens gedrag diende te resulteren in de perceptie van achteloze, natuurlijke superioriteit. Ook Roodenburg wijst op de traditie onder cultuurhistorici 'de' Nederlander op te vatten als een burger, die zou huiveren voor al te uitgesproken standsbesef. Terecht wijst hij op de geveinsde bescheidenheid van ook de Nederlandse elites en bovendien vestigt hij in dit verband de aandacht op recent onderzoek naar de kunst- en wetenschapshistorische betekenis van vroegmoderne verzameldrift onder diezelfde elites. Over de zo geliefde 'kabinetten' blijkt heel veel meer te vertellen dan dat ze 'rariteiten' bevatten die voor 'de aardigheid' van heinde en verre bijeen waren gesleept.

Dorothée Sturkenboom opent de bijdragen aan het congres, en zij begint haar *keynote lecture* met de tegenstelling tussen Kant en Bourdieu: de tweede helft van de achttiende eeuw is ook de periode waarin een 'wetenschappelijke' esthetica wordt ontwikkeld. In een berucht geworden Post Scriptum bij *La Distinction* haalde Bourdieu genadeloos uit naar heel de filosofische esthetica in het algemeen en naar die van Kant in het bijzonder: de *Kritik der Urteilskraft* wordt daar verweten de gedachte te hebben geijkt dat er zoiets als een 'belangeloze' ervaring van 'zuivere' schoonheid bestáát. Sterker nog, Kant beging volgens Bourdieu de gotspe van de ervaring van 'zuivere' schoonheid te *eisen* dat ze belangeloos was.[25] Sturkenboom probeert deze tegenstelling te boven te komen door zich te concentreren op een veronderstelling die Kant en Bourdieu deelden, namelijk de gedachte dat smaak een overwegend vrouwelijke connotatie heeft, terwijl het verlangen naar distinctie hoofdzakelijk mannelijk moet worden geduid. Na een kleine oefening in wat Bourdieu in navolging van Freud een 'auto-analyse' heeft genoemd - 'waarom ik?' -, richt zij haar aandacht op het achttiende-eeuwse genootschapleven, en meer in het bijzonder

25 Bourdieu, *La Distinction*, 565-585, 577: 'Totalement anhistorique, comme toute penseé philosophique digne de ce nom (il n'est de *philosophia* que *perennis*), parfaitement ethnocentrique puisqu'elle ne se donne pas d'autre *datum* que l'expérience vécue d'un *homo aestheticus* qui n'est que le sujet du discours esthétique constitué en sujet universel de l'expérience artistique, l'analyse kantienne du jugement de goût trouve son principe reél dans un ensemble de principes éthiques qui sont l'universalisation des dispositions associées à une condition particulière'. Zie overigens Grego en Groot, 'Pierre Bourdieu en de filosofische esthetica'.

dat van Middelburg. Middelburg, zo betoogt zij vervolgens, was juist vanwege haar perifere positie aangewezen op het verwerven van sociaal kapitaal. Juist door de afnemende betekenis van de stad deed de gelegenheid zich voor zich cultureel te onderscheiden. En dat bood juist vrouwen kansen. Het Natuurkundig Genootschap voor Dames én de heren uit Middelburg deden er hun voordeel mee.

Inmiddels blijven ook in samenlevingen die niet langer zijn gebaseerd op de 'natuurlijke' ongelijkheid van maatschappelijke standen aanzienlijke verschillen in macht bestaan. Smaak en distinctie spelen niet alleen een rol in de distributie van macht tussen klassen, en het is opmerkelijk hoe gering de aandacht van cultuursociologen uit de school van Bourdieu tot dusver is geweest voor *gender*. Sturkenboom aarzelt echter niet om parallellen te trekken tussen de mogelijkheden die vrouwen kregen in de wetenschap ten tijde van de Verlichting en het trage tempo waarin vrouwen nog steeds doordringen tot het wetenschappelijke establishment. Haar conclusie dat het de mannelijke habitus is die in de wetenschap nog steeds domineert is des te pijnlijker, gelet op het betoog van de Britse filosoof Alain de Botton, die er op gewezen heeft dat met de afschaffing van de standenmaatschappij de *ervaring* van ongelijkheid heviger is geworden. Wie nú nog achterblijft, heeft dit kennelijk aan *zichzelf* te wijten, dat wil zeggen aan *persoonlijk* onvermogen.[26] Pijnlijk voor vrouwen én voor mannen wier habitus kennelijk nog steeds wordt gedomineerd door een smaak die wezenlijk uitsluit. La Rochefoucauld noteerde al dat wij kritiek op onze smaak als een groter affront beschouwen dan kritiek op onze opvattingen (*Maxime* XIII).

Over de auteur

Wiep van Bunge is hoogleraar Geschiedenis van de wijsbegeerte en decaan van de faculteit der wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is tevens voorzitter van de Werkgroep De Achttiende Eeuw en publiceert hoofdzakelijk over de vroege Verlichting. E-mail: vanbunge@fwb.eur.nl.

Geraadpleegde literatuur

J. Aalbers en M. Prak (ed.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987).
Remieg Aerts en Henk te Velde (ed.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen 1998).

26 De Botton, *Status Anxiety*, 63: 'The price we have paid for expecting to be so much more than our ancestors is a perpetual anxiety that we are far from being all we might be.'

Binnert de Beaufort en Yvo van Regteren Altena, *Oud geld* (Amsterdam 2002).
T. von Bönninghausen, 'Ruim 290 Nederlandse adellijke geslachten', *De Nederlandsche Leeuw* 117 (2000) 155-162.
Alain de Botton, *Status Anxiety* (Londen 2004).
Pierre Bourdieu, *La Distinction. Critique sociale du jugement* (Parijs 1979).
Pierre Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen en ingeleid door Dick Pels (Amsterdam 1989).
Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven 1996).
Wiep van Bunge, 'Échos des Lumières radicales dans la République de Hollande. Justus van Effen: la raison et la vertu', in: Catherine Sécretan, Tristan Dagron, Laurent Bove (ed.), *Qu'est ce que les Lumières 'radicales'? Libertinage, athéisme et spinozisme dans le tournant philosophique de l'âge classique* (Parijs 2007) 151-175.
V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen in 's rijks directe belastingen, 1848-1917* (Zeist 2004).
G. Chaussinand-Nogaret, *La Noblesse au XVIIIe siècle. De la Féodalité aux Lumières* (Parijs 1976).
Jaap Dronkers, 'De maatschappelijke relevantie van de hedendaagse Nederlandse adel', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 27 (2000) 233-268.
Idem, 'Afnemende adellijke homogamie binnen de Duits-Oostenrijkse adel in de twintigste eeuw? Een vergelijking met de Nederlandse adel', in: *Virtus* 12 (2005) 121-139.
Idem, 'Hoe "adellijk" is de adel in het huidige Nederland? Antropologische en sociologische kanttekeningen bij de in 2005 gehouden enquête onder de Nederlandse adel', in: *Virtus* 13 (2006) 44-61.
Ghislain de Diesbach, *Proust. Biografie* (Amsterdam 1993).
Charo Grego en Ger Groot, 'Pierre Bourdieu en de filosofische esthetica. Aantekeningen bij het Nawoord van *La Distinction*', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 77 (1985) 21-35.
Harald Hendrix en Marijke Meijer Drees (ed.), *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 2001).
Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra, *'Vertel dit toch aan niemand'. Leven aan het hof* (Amsterdam 2006).
J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda 1700-1800* (Amsterdam 1985).
Mart-Jan de Jong, *Grootmeesters van de sociologie* (Amsterdam 1999).

Philippe Jullian, *Robert de Montesquiou. Un prince 1900* (Parijs 1965).
F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988).
Joost Kloek en Karin Tilmans (ed.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).
Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een beschaving* (Den Haag 2001). V.J.M. Koningsberger, 'De wenselijkheid van verdere boekstaving van "aanzienlijke" geslachten in Nederland's Patriciaat', *De Nederlandsche Leeuw* 122 (2005) 155-166.
Luuc Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad: Hoorn 1700-1780* (Amsterdam 1985).
Yme Kuiper, 'Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming', *Virtus* 10 (2003) 164-183.
Yme Kuiper, 'Dienstbaar moet je zijn. Over monarchie, hofadel en adelsidentiteit in Nederland en Duitsland', *Virtus* 13 (2006) 146-159.
Hollie Markland Harder, 'Proust's Human Comedy', in: Richard Bales (ed.), *The Cambridge Companion to Proust* (Cambridge 2001) 135-150.
Ellen Moers, *The Dandy. Brummell to Beerbohm* (Londen 1960).
Nicholas Monson en Debra Scott, *The Nouveaux Pauvres. A Guide to Downward Nobility* (Londen 1984).
Vladimir Nabokov, *Lectures on Literature* (Londen 1980).
Nederland's Adelsboek 89 (2000-2001).
R.G. de Neve, 'Hedendaagse adelspretenties in Nederland', *De Nederlandsche Leeuw* 124 (2007) 17-32.
Henk van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren 1984).
George D. Painter, *Marcel Proust*, 2 delen (Londen 1959-1965).
Agnies Pauw van Wieldrecht, *Het dialect van de adel* (Utrecht 1985).
Maarten Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1986).
Marcel Proust, *Op zoek naar de verloren tijd. De kant van Swann* (Amsterdam 2002).
Marcel Proust, *Op zoek naar de verloren tijd. De kant van Guermantes* (Amsterdam 2002).
Marcel Proust, *Op zoek naar de verloren tijd. De tijd hervonden* (Amsterdam 2002)
Marcel Proust, *Op zoek naar de verloren tijd. In de schaduw van de bloeiende meisjes* (Amsterdam 2002).
Cees Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950*

(Amsterdam 1980).
Alexander von Schönburg, *Die Kunst des Stilvollen Verarmens. Wie man ohne Geld reich wird* (Berlijn 2005).
Philip Smith**, '**Marcel Proust as Successor and Precursor to Pierre Bourdieu: A Fragment', *Thesis Eleven* 79 (2004) 112-123.
Abraham de Swaan, *Kwaliteit is klasse* (Amsterdam 1985).
Jacques Tacq (ed.), *Het oeuvre van Pierre Bourdieu* (Antwerpen-Amersfoort 2003).
Jean-Yves Tadié, *Proust: une biographie* (Parijs 1996).
Theo Vermazen en Wybren Verstegen, 'De adel in de Hollandsche Spectator', *Virtus* 9 (2002) 27-36.
Emily Zants, 'The Comic Structure of *À la recherche du temps perdu*', *French Review*, Special Issue no. 6 (1978) 144-150.

Bourdieu in de provincie
Over wetenschappelijke sociabiliteit en de distinctieve waarde van sekse.[1]

Dorothee Sturkenboom

‘Ceci n'est pas une autobiografie’
Pierre Bourdieu, *Esquisse pour une auto-analyse* (2004)

Viewed from a gender perspective taste and distinction are hardly neutral concepts. Yet, in historical studies of taste and distinction gender as an analytical tool is conspicuously absent, in contrast to class. No doubt this would have been different if gender had featured more prominently in Pierre Bourdieu's seminal work *La Distinction* (1979). Still, since there are many points of convergence between the theoretical concepts of habitus, cultural capital, and gender, Bourdieu provides a number of cues for more gender-sensitive explorations of distinction as will be argued in this paper. After a brief introduction of the key concepts the author sets out to probe the distinctive effects of gender for men and women, by providing first a critical auto-analysis of present-day academic sociability and then a historical case study of scientific sociability in the early modern period.

De smaak voor wetenschap

Hoeveel de liefhebbers van de achttiende eeuw onderling ook gemeen mogen hebben, een erg homogene groep vormen zij bepaald niet. Kijkt men bijvoorbeeld naar welke associaties de begrippen smaak en distinctie op een gelijknamig wetenschappelijk congres over de achttiende eeuw bij hen oproepen, dan doet zich onmiddellijk een splitsing der geesten voor. De ene groep *dix-huitièmistes* denkt aan de werken van de Duitse filosoof Immanuel Kant, de andere aan de publicaties van de Franse socioloog Pierre Bourdieu. En dan is er nog een groep die eerst en vooral visioenen krijgt van zeldzame wijnen en tongstrelende gerechten genuttigd in een gedistingeerd gezelschap. Over de academische vorming van de laatste groep laat ik mij hier niet verder uit, maar duidelijk is dat de eerste groep haar wetenschappelijke socialisatieproces aan een letteren- of centrale interfaculteit zal hebben doorlopen terwijl de tweede groep zich meer in kringen van sociale wetenschappers moet hebben bewogen.

1 Dit artikel werd mede mogelijk gemaakt door een onderzoeksbeurs van de Amerikaanse National Science Foundation (Grant no. 9906044).

Dit is slechts een eenvoudig voorbeeld om te laten zien hoe in de wereld van de wetenschap bewust en onbewust interesses, voorkeuren en smaken gevormd worden waarmee groepen zich van elkaar onderscheiden. Ook de individuele academicus onderscheidt zich met zijn of haar specifieke kennis van anderen en ontleent daar idealiter gezag aan, althans binnen de kring van ingewijden (de *peer group*) die deze kennis naar waarde weten te schatten omdat ze een vergelijkbare smaak voor wetenschap ontwikkeld hebben. Dit werkt evenwel niet voor iedereen hetzelfde. Smaak en distinctie zijn immers geen sekseneutrale begrippen. Smaak is sterk vrouwelijk geconnoteerd, distinctie meer mannelijk. Vrouwen worden verondersteld van nature meer smaakgevoel te hebben, mannen meer intellectueel en esthetisch onderscheidingsvermogen - zowel in de actieve als in de passieve betekenis van het woord.[2] Dat was al zo in de achttiende eeuw toen Kant zich in deze zin over de sekseverhoudingen uitliet en dat is nog steeds zo in het huidige tijdsgewricht waar Bourdieu's werk - hoewel meer impliciet dan expliciet - opnieuw van deze verdeling getuigt.[3]

Hier manifesteert zich een opmerkelijk spanningsveld dat tot nu toe weinig wetenschappelijke aandacht heeft gekregen. Ondertussen levert het werk van Bourdieu (meer dan dat van Kant) interessante aanknopingspunten om de onderliggende mechanismen en effecten van deze geseksueerde connotaties nader te analyseren.[4] In dit artikel wil ik daar een begin mee maken waarbij ik me zal concentreren op de vraag welke distinctieve waarde sekse had en heeft in praktijken van wetenschappelijke sociabiliteit. Smaak komt in deze bijdrage vooral aan de orde in zoverre die zich uit en vormt in een onderscheidende interesse voor bepaalde takken van wetenschap.

Hoewel het grootste deel van mijn tekst betrekking heeft op de achttiende eeuw, zal ik - na een korte introductie van Bourdieu's begrippenkader - eerst een hedendaagse vorm van wetenschappelijke sociabiliteit tegen het licht houden om de relatie tussen sekse en distinctie te verkennen. De inzichten

2 Kant, 'Von dem Unterschiede', 228-243.

3 Zo vormen mannen en mannelijkheid in Bourdieu's *La distinction* (1979) de norm die weliswaar gedifferentieerd wordt naar klasse en leeftijd maar slechts sporadisch geproblematiseerd als zijnde geseksueerd (210-214, 444-448). Wel treft de lezer in dit boek een aantal scherpe observaties over vrouwen en smaak (40-41, 68, 121, 169-172, 227-228, 361-362, 418, 440-445). In *La domination masculine* (1998) vormen sekseverhoudingen weliswaar het expliciete onderwerp maar dit werk behandelt in hoofdzaak symbolisch geweld en tegen die achtergrond slechts een enkele keer smaak en distinctie (106-109) of 'eer' - lees: distinctie (50-59).

4 Een doordenking van de raakvlakken tussen Bourdieu's instrumentarium en *gender* als analytisch begrip is pas recent op gang gekomen. Zie hiervoor onder anderen McCall, 'Does Gender *Fit*?'; Laberge, 'Toward an Integration'; Krais, 'Gender, Sociological Theory'.

die hieraan ontleend worden, worden vervolgens uitgediept en uitgebreid aan de hand van een achttiende-eeuwse case study om op het einde van dit artikel weer teruggekoppeld te worden naar het heden. Anders dan aanhangers van het historicisme acht ik namelijk het zoeken en vinden van parallellen tussen de vroegmoderne en moderne tijd wetenschappelijk legitiem omdat het herkennen van gemeenschappelijke patronen ons begrip van heden en verleden vergroot.

Smaak, distinctie en habitus

Wie ter voorbereiding op een bijdrage over smaak en distinctie bij de elites van de achttiende eeuw een hedendaags Nederlands woordenboek raadpleegt, komt al snel tot de ontdekking dat het eerste, ogenschijnlijk zo eenvoudige begrip veel meer mogelijkheden voor spraakverwarring biedt dan het tweede begrip dat met zijn Franse klanktoon op het eerste gehoor toch zoveel chiquer klinkt. Het *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* geeft als betekenissen van *distinctie* '1. Onderscheiding 2. Fijne beschaafdheid van manieren, uiterlijk en kleding' en laat het daar verder bij. Voor het begrip *smaak* geeft hetzelfde woordenboek daarentegen een lange reeks van betekenissen met als verrassend nevendetail dat wij dit woord aan het Litouws te danken hebben: 'smaguriai (lekkerbek)' is het bronwoord waarop ons Nederlands smaakbegrip teruggaat. Een groot deel van het Nederlands semantisch veld van *smaak* wordt dan ook bezet door betekenissen die verwijzen naar deze meer zinnelijke invulling, dat wil zeggen naar het zintuig waarmee men proeft of naar de verschillende fysieke gewaarwordingen die aan dat proeven verbonden kunnen zijn. Maar smaak roept in het Nederlands tevens meer verheven associaties op, herkenbaar in de betekenissen van smaak als een sterk ontwikkeld gevoel voor schoonheid of als een gevoel voor wat hoort en wat niet hoort in een bepaalde sociale situatie. Tot slot wordt smaak ook herkend in de manifestatie van persoonsgebonden neigingen, voorkeuren en waarderingen voor bepaalde voorwerpen, gedragingen en stijlen van vormgeving - toegepast op alle denkbare onderdelen van het leven.

Het is vooral bij deze wat meer abstracte betekenissen van smaak dat doorgaans de koppeling wordt gemaakt met het begrip *distinctie*, zeker wanneer het raamwerk dat van de elite-studies is zoals bij het onderhavige themanummer van *De Achttiende Eeuw* en het daaraan voorafgaande symposium. Tegelijk ligt ook juist in deze meer abstracte betekenissen van smaak de verbinding met het habitus-begrip van de Franse socioloog Pierre Bourdieu dat integraal verbonden is met zijn theoretisering van smaak als middel van zelfrepresentatie

en instrument waarmee een individu of groep zichzelf tegenover anderen kan onderscheiden.[5] Of deze smaak nu tot uitdrukking komt in het ontwikkelen van verfijnde funeraire riten voor het collectief, het verzamelen van kunstvoorwerpen en naturalia, het uitwisselen van geschenken, of het articuleren van een gevoel voor kunst, voor architectuur, voor taal, voor literaire smaak[6] - nooit zijn die praktijken van sociale en politieke betekenissen gespeend, altijd dragen ze bij aan de profilering van een persoon of groep tegenover anderen. Ze maken daarbij deel uit van wat Bourdieu in navolging van Marcel Mauss *habitus* heeft genoemd: het geheel van 'verworven disposities, de duurzame zienswijzen of gedragswijzen die in lichamen geïncarneerd zijn'.[7] Anders gezegd, door socialisatie zijn in ieder mensenlichaam mentale schema's van waarneming en waardering neergeslagen die groepsgebonden smaken, handelingen, praktijken en leefstijlen genereren. Deze habitus is tegelijkertijd oorzaak én gevolg van de positie die een persoon of groep in de sociale orde inneemt.[8]

Smaak als cultureel kapitaal

In de sociale theorie die Bourdieu hierover ontwikkeld heeft, wordt duidelijk dat we de smaak van een persoon kunnen zien als een vorm van kapitaalbezit, dat wil zeggen cultureel kapitaalbezit, omdat het individu en de familie geld en tijd geïnvesteerd hebben om deze smaak te ontwikkelen. De habitus of het culturele kapitaal van een persoon wordt namelijk enerzijds gevormd door het sociale milieu waaruit men afkomstig is en anderzijds door de levensweg die een persoon tot op dat moment heeft afgelegd. Bourdieu hanteert de term cultureel kapitaal echter niet alleen om te benadrukken dat deze sociaal-culturele vorming het resultaat is van een investering van tijd en geld maar ook omdat deze vorming een economische waarde heeft die doorgaans niet als zodanig herkend wordt.[9]

Het is dankzij de accumulatie van dit culturele kapitaal dat mensen zich met meer of minder gemak in verschillende werelden of velden kunnen bewegen en daar economische winsten kunnen realiseren, bijvoorbeeld door er hun werkkring te vinden of door er 'connecties' op te doen - sociale relaties die zij door weloverwogen handelen aan zichzelf kunnen verplichten waarmee ze dan

5 Bourdieu, *Distinction*.
6 Dit waren ondermeer de onderwerpen die op het symposium 'Smaak en Distinctie. Elites in de Nederlanden in de 18e eeuw' in januari 2009 aan de orde kwamen. Een deel ervan keert hier in dit themanummer van *De Achttiende Eeuw* terug.
7 Bourdieu, *Opstellen*, 44.
8 Van Pelt, 'Inleiding', 13 en De Jong, 'Pierre Bourdieu', 327-329, 348-349. Van Pelt en De Jong zijn beide goede inleiders in het qua taalgebruik notoir lastige werk van Bourdieu.
9 Bourdieu, *Opstellen*, 120-124, 127-128.

een sociaal kapitaal opbouwen dat later weer te gelde kan worden gemaakt.[10] De marktwaarde van het sociale en culturele kapitaal van een persoon blijft daarbij doorgaans beperkt tot een bepaald sociaal veld (de kunstwereld, de literaire wereld, de politiek, de wetenschap enzovoort) en is afhankelijk van de specifieke samenstelling en eigenschappen van het geaccumuleerde kapitaal.[11]

Bourdieu onderscheidt drie vormen van cultureel kapitaal. De eerste vorm is cultureel kapitaal *in belichaamde staat*, dat wil zeggen cultuur die is ingelijfd in het lichaam en daar tot duurzame disposities (de reeds eerder genoemde habitus) is omgevormd. De tweede is cultureel kapitaal *in geobjectiveerde staat*, dat wil zeggen geobjectiveerd in materiële dragers zoals schilderijen, boeken, woordenboeken, muziekinstrumenten, maar ook - wanneer we bijvoorbeeld aan het culturele kapitaal van een ambachtsman denken - gereedschap en machines om producten te maken. De derde is cultureel kapitaal *in geïnstitutionaliseerde staat*, een vorm van objectivering die geacht wordt een institutionele garantie te bieden voor de aanwezige competenties, zoals diploma's, titels, of lidmaatschappen van besloten genootschappen of ridderordes.[12]

Distinctie en de *keynote lecture*

Een centraal element in Bourdieu's theorie is dat de waarde van dat geaccumuleerde culturele kapitaal, met andere woorden het vermogen van dat kapitaal om distinctieve winst op te leveren - profijt in de vorm van een bepaalde status, reputatie of gezag - onder andere afhankelijk is van de schaarste van dat culturele kapitaal, of dat nu in belichaamde staat is in de vorm van een bepaalde schaarse competentie, of in geobjectiveerde staat in de vorm van een zeldzaam voorwerp of in geïnstitutionaliseerde staat in de vorm van een weinig voorkomende titel. Het hieraan verbonden prestige, de toegekende distinctie, functioneert volgens Bourdieu in de praktijk als symbolisch kapitaal. Het is een bezit dat enerzijds als vanzelfsprekend wordt erkend en toegekend maar anderzijds niet als ‘kapitaal’ wordt herkend of bewust miskend.[13]

Laten we beginnen met een voorbeeld uit de hedendaagse wetenschappelijke wereld, namelijk het fenomeen van de *keynote lecture* op een wetenschappelijk symposium. Met dat voorbeeld staan mij drie doeleinden voor ogen. Ten eerste beoog ik een verheldering van Bourdieu's conceptuele instrumentarium

10 Ibidem, 132-137.
11 Ibidem, 171-178.
12 Ibidem, 123-131.
13 Ibidem, 126-127, 144, 154.

door dit toe te passen op een voor iedereen herkenbare, moderne vorm van wetenschappelijke sociabiliteit. Ten tweede vormt een analyse van de sociale logica en spelregels van een dergelijke wetenschappelijke uitwisseling een exercitie in de reflexieve, zelf-kritische wetenschap waar ik net als Bourdieu een groot voorstander van ben.[14] Bij een dergelijke exercitie past een wat meer polemische en essayistische stijl dan gebruikelijk, maar ze levert wel - en hier komen we aan mijn derde oogmerk - een eerste aanzet voor mijn these over de distinctieve waarde die sekse in de wetenschap en wetenschappelijke sociabiliteit heeft.

Als voorbeeld dienen de *keynote lectures* op het twee-daagse symposium 'Smaak en distinctie. Elites in de Nederlanden in de 18e eeuw' aan het Meertens-Instituut in Amsterdam in januari 2009 waar dit themanummer een uitvloeisel van is. Omdat ik zelf net als Herman Roodenburg een van de twee genodigde *keynote* sprekers was, is een overschakeling naar een meer persoonlijke analyse op deze plaats in mijn betoog onvermijdelijk. Dat een dergelijke auto-analyse niet per definitie onwetenschappelijk is, heeft Bourdieu in meerdere publicaties laten zien.[15] Met een objectiverende blik de eigen subjectpositie ontleden kan heel verhelderend zijn om bepaalde patronen en mechanismen te doorzien, zelfs al maakt men zich daarmee kwetsbaar voor het verwijt van narcisme en zelfgenoegzaamheid.[16] Voor een gewone wetenschapper vormt een dergelijk verwijt een groter risico dan voor Bourdieu met zijn erkende status als grootmeester der wetenschap. De valkuil van narcisme en zelfgenoegzaamheid hoop ik daarom in dit stuk te vermijden, maar dan wel zonder in die andere valkuil te vallen waar vrouwen minstens zo beducht voor moeten zijn, die van de bescheidenheid.[17]

Welnu, de praktijk om op wetenschappelijke congressen en symposia een onderscheid te maken tussen gewone sprekers, inleiders en *keynote* sprekers is bij uitstek een voorbeeld van hoe binnen het veld der wetenschap aan bepaalde academici meer status, gezag en distinctie wordt toegekend dan aan anderen. De uitnodiging om een congresdag te openen met een *keynote lecture* betekent

14 Ibidem, 179-212.

15 Onder andere in *Leçon sur la leçon*, zijn inaugurale rede uit 1982, en in zijn *Science de science et reflexivité*, de tekst van zijn afscheidscollegereeks uit 2000-2001 waarin ook de eerste versie van zijn *Esquisse pour une auto-analyse* is opgenomen. Een later door hem bewerkte en dus niet identieke versie van dat specifieke college is postuum onder dezelfde titel separaat uitgegeven.

16 Bourdieu, *Science de science et reflexivité*, 173-184; idem, *Esquisse pour une auto-analyse*, 140-142.

17 Over de vrouwelijke plicht tot bescheidenheid en de verschillende uitwerking die het topos van de bescheidenheid voor mannen en vrouwen heeft, zie Van Dijk, 'Madame Dacier' en Santing, 'Bescheidenheid'.

in principe een collectieve erkenning en onderkenning van de distinctieve waarde van een particuliere wetenschappelijke competentie, die volgens Bourdieu gelegen is in de originaliteit van eerdere bijdragen van de spreker aan de wetenschap.[18] Tegelijkertijd leidt het geven van een *keynote lecture* op zijn beurt weer tot meer status binnen de academische gemeenschap: symbolisch kapitaal trekt symbolisch kapitaal aan.[19] We zien hier het door de socioloog Robert Merton beschreven cumulatieve Matteüs-effect in werking treden: wie al veel van iets in zijn bezit heeft, zal met relatief weinig moeite meer daarvan verwerven. Daar tegenover staat dat wie weinig heeft, het weinige dat hij of zij heeft heel gemakkelijk ontnomen kan worden (Evangelie van Matteüs 25: vers 29). In de wetenschapssociologie zijn er veel voorbeelden van dit mechanisme bekend: vooraanstaande academici krijgen relatief meer (en niet altijd verdiend) krediet voor hun wetenschappelijke werk dan minder bekende academici die zich in de marge van het wetenschappelijk veld bevinden. Vooral nieuwkomers moeten vechten voor erkenning van hun werk en zien regelmatig anderen met de eer gaan strijken voor een ontdekking of uitspraak die zij gedaan hebben.[20] Wetenschapshistorica Margaret Rossiter heeft dat laatste het Matilda-effect genoemd omdat het vrouwelijke wetenschappers vaker overkomt dan mannelijke, zelfs wanneer zij al lang geen nieuwkomer meer zijn.[21]

Een uitnodiging voor een *keynote lecture* hebben sprekers dan ook doorgaans te danken aan een gelukkig uitgevallen en winstgevende combinatie van cultureel kapitaal en sociaal kapitaal die zij in hun loopbaan hebben opgebouwd. Bij het eerste, hun culturele kapitaal, kan men bij Roodenburg en Sturkenboom in de eerste plaats natuurlijk denken aan hun wetenschappelijke competenties op het terrein van de vroegmoderne Republiek, geïnstitutionaliseerd in een doctorstitel die toegekend is op basis van een proefschrift en inmiddels economisch verzilverd in de vorm van een vaste positie aan een academische instelling. Bourdieu kwalificeert dit soort scholaire titels als startkapitaal, noodzakelijk voor de verwerving van meer wetenschappelijke kapitaal tijdens de daarna op te bouwen wetenschappelijke

18 Bourdieu, *Opstellen*, 189; idem, *Science de science et reflexivité*, 111.

19 Bourdieu, *Science de science et reflexivité*, 112.

20 Merton, ‘Matthew Effect’; idem, ‘Matthew Effect II’. Bourdieu distantieerde zich in zijn werk van Merton maar is hierin wel duidelijk door hem beïnvloed.

21 Naar de Amerikaanse suffragette Matilda Joslyn Gage (1826-1898) en geïnspireerd door een andere tekst uit het Evangelie van Matteüs (13: vers 1-23) die de miskenning van diegenen die weinig hebben, beschrijft. Zie ook Bosch, ‘Last van de overlevering’, 47-48.

loopbaan.[22] Bij het tweede, het sociale kapitaal van beide genoemde sprekers, kan men in de eerste plaats denken aan hun 'connecties' met andere achttiende-eeuwspecialisten, connecties die gelegd zijn op eerdere congressen van de Werkgroep De Achttiende Eeuw en tijdens hun beider redactiewerkzaamheden voor het tijdschrift *De Achttiende Eeuw*.

Op zich hebben deze elementen echter niet voldoende distinctieve waarde want ook anderen beschikken over een vergelijkbare cultureel-wetenschappelijke vorming en relaties op het gebied van de achttiende eeuw. Hier wordt het interessant een meer specifieke analyse in te voegen van leeftijdscohorten en van academische netwerken gestructureerd rond steden en stedelijke assen. Kijkend naar het organiserend comité van het genoemde symposium ziet men dat daarin bepaalde leeftijdscohorten en netwerken sterk vertegenwoordigd zijn. Roodenburg past in het ene leeftijdscohort (geboren rond 1950) en een Amsterdams-Vlaams netwerk en Sturkenboom in het volgende leeftijdscohort (geboren rond 1965) en een Nijmeegs-Rotterdams-Amsterdams netwerk. Het delen van hetzelfde leeftijdscohort en netwerk zorgt niet alleen voor de noodzakelijke contacten maar bewerkstelligt ook dat een doorslaggevend deel van de organisatoren van het symposium zich met de *keynote* spreker kan identificeren. Die identificatie is een noodzakelijke sociale voorwaarde voor wetenschappelijke erkenning door *peers*.

De sociale logica van een dergelijke erkenning vraagt verder om een onderscheidend inhoudelijk en theoretisch perspectief dat tegelijkertijd weer niet zo uitzonderlijk of deviant mag zijn dat het door anderen niet gewaardeerd kan worden. Dat perspectief treffen we bij beide *keynote* sprekers aan. Zo wordt de benaderingswijze die Roodenburg in zijn werk hanteert, de historische antropologie of historische etnologie, ook door enkele van de organisatoren beoefend en is ze tegelijkertijd in Nederland en België bijzonder genoeg om zijn bijdragen de kwalificatie origineel op te leveren. Bovendien zal niemand twijfelen aan Roodenburgs competenties en autoriteit in deze: als eminent wetenschapper heeft hij reeds twee bijzondere hoogleraarsposten (denk aan Matteüs!) en vele internationale publicaties op zijn naam kunnen schrijven, ondermeer over Bourdieu en de hooggeplaatste Huygensfamilie.[23] De inhoudelijke kwalificaties voor dit symposium waren daarmee aanwezig.

22 Bourdieu, *Opstellen*, 188.

23 Roodenburg, 'Pierre Bourdieu: Issues' en idem, *Eloquence of the Body*.

Dat de door dit alles gegarandeerde wetenschappelijke competenties bij Roodenburg in een solide mannenlichaam zijn 'geïncarneerd', maakt het bovendien eenvoudiger om er gezag aan toe te kennen. Het past bij de manier waarop in onze cultuur de disposities en competenties van mannen en vrouwen (hun habitus) op basis van hun sekse verschillend worden ingeschat.[24]

Bij Sturkenboom is het wat minder evident waar zij die vooraanstaande rol op voornoemd symposium aan te danken had: minder publicaties, geen hoogleraarstitel, een minder gevestigde positie in de historische wereld. Ik zie hier een aantal mogelijkheden. Zo is een onderscheidend element in haar culturele kapitaal haar training in *genderstudies*. Dit is een culturele competentie die in kringen van achttiende-eeuwkenners in Nederland en België relatief schaars is. Niet elk schaars goed levert echter vanzelf distinctieve winst op: er moet vraag naar zijn, er moet een positieve en geen negatieve waarde aan verbonden zijn want anders leidt het juist tot een verlies op de balans.[25] Met de nogal hevig fluctuerende marktwaarde van *gender* en *genderstudies* is dat een reëel risico: de keerzijde van een uitzonderlijk perspectief is immers dat het ook negatief gewaardeerd kan worden als een deviante smaak voor wetenschap waar de meerderheid niet op zit te wachten. Iets vergelijkbaars geldt voor een ander onderscheidend element, namelijk het gegeven dat bij Sturkenboom de wetenschappelijke competenties juist in een vrouwelijk lichaam zijn neergeslagen. De marktwaarde van dat gegeven is evenmin geheel voorspelbaar. Enerzijds wordt tegenwoordig nog altijd minder wetenschappelijk gezag aan vrouwen toegekend (het Matilda-effect), anderzijds is de potentiële distinctieve winst juist bijzonder groot wanneer dat wel gebeurt - precies omdat dit zoveel minder voorkomt.[26] Een erkenning van haar gezag van spreken verwierf Sturkenboom toen haar proefschrift door de promotie-commissie met een cum laude werd onderscheiden en later toen NWO een zogeheten Veni-aanvraag van haar hand honoreerde. De uitnodiging voor een *keynote lecture* ligt in het verlengde daarvan (opnieuw: Matteüs). Tot slot: hoewel Sturkenboom niet eerder over smaak, Kant of Bourdieu publiceerde, had zij wel het een en ander geschreven over een bijzonder elite-genootschap uit de achttiende eeuw. Daarmee mocht de congresorganisatie verwachten

24 Bourdieu, *Domination masculine*, 9, 53.

25 Bourdieu, *Opstellen*, 127.

26 Brouns, 'Gendered Nature of Assessment Procedures'; Van Balen en Van Vianen, 'Old boys networks'; Van den Brink, 'Poortwachters van de wetenschap'; Schiebinger, 'Genderbepaalde vernieuwingen', 22-23.

dat de spreekster op basis van eigen historisch onderzoek een inhoudelijke bijdrage zou kunnen leveren aan dit congres over achttiende-eeuwse elites.

Het volgende gedeelte van dit artikel vormt een inlossing van die belofte. Maar voordat ik u ga introduceren in mijn achttiende-eeuwse casus, het wetenschappelijke genootschapsleven van de sociaal-politieke elite in Middelburg, is het belangrijk een voorlopige conclusie te trekken uit de hierboven gepresenteerde casus van wetenschappelijke sociabiliteit. Welk effect heeft sekse op de waardering van het sociaal en cultureel kapitaal van personen die actief zijn in het hedendaagse wetenschappelijke veld? De analyse van het symbolisch kapitaal van een mannelijke en een vrouwelijke *keynote* spreker op een recent congres van de werkgroep De Achttiende Eeuw leidt tot de constatering dat in een dergelijke wetenschappelijke context sekse en distinctie zich niet eenduidig tot elkaar verhouden, noch voor mannen noch voor vrouwen. Voor mannen geldt dat hun sekse in hun voordeel werkt omdat in onze cultuur wetenschappelijke competentie en gezag sterk mannelijk geconnoteerd zijn en zij daardoor meer kunnen profiteren van het cumulatieve Matteüs-effect waarbij verworven symbolisch kapitaal extra symbolisch kapitaal aantrekt. Omdat het wetenschappelijke veld als gevolg hiervan door mannen gedomineerd blijft, manifesteert zich echter een paradoxaal neveneffect: waar mannelijke wetenschappers vooral omringd zijn door seksegenoten blijft de onderscheidende waarde van hun sekse verder beperkt. Voor vrouwen geldt daarentegen dat de aan hen toegeschreven habitus het in het algemeen lastig maakt hen als wetenschappelijke autoriteit te (h)erkennen, een mechanisme dat nog versterkt wordt door het Matilda-effect, maar dat de distinctieve winst in potentie groot is wanneer zij erin slagen deze barrière te doorbreken en zichtbaar te worden.

Laten we dit verband in ons achterhoofd houden wanneer we de leefstijl en praktijken van de Middelburgse elite onder de loep gaan nemen om de vraag te beantwoorden hoe wetenschappelijke smaak, distinctie en sekse zich in de achttiende eeuw tot elkaar verhielden. De analytische focus zal hierbij verschuiven van de toekenning van wetenschappelijk gezag naar de toegang tot wetenschappelijke kennis en het daaraan verbonden prestige.

Distinctie en het achttiende-eeuwse genootschap

Innovatie en distinctie in de provincie

Klein als het was, kende Middelburg net als veel andere Nederlandse steden in de laatste decennia van de achttiende eeuw een rijk cultureel leven. Weliswaar

had het nog niet de beschikking over een schouwburg, maar in het culturele veld waren plaatselijk verschillende genootschappen actief: een collegium musicum, een Practicijns College, twee vrijmetselaarsloges, een aantal leesgezelschappen, een afdeling van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, een technische Teeken-Academie en een Natuurkundig Gezelschap. Het aantal wetenschappelijke instellingen en cultureel actieve genootschappen van een stad zou men kunnen vergelijken met het aantal diploma's dat een individu bezit: beide vormen een indicatie van de geaccumuleerde kennis en cultuur, ze vormen de geïnstitutionaliseerde neerslag van het cultureel-wetenschappelijk kapitaal waarmee een individu of een stad zich van andere kan onderscheiden.

Nu had Middelburg weliswaar een respectabel aantal genootschappen binnen haar grenzen, maar veel van deze of vergelijkbare genootschappen kon men ook in andere steden in de achttiende-eeuwse Republiek aantreffen. Met andere woorden, de potentiële distinctieve winst van dit genootschapsbestand was beperkt. Dat gold eveneens voor de plaatselijke hogeschool, de Illustre School, te vergelijken met een universiteit zonder promotierecht, die in de achttiende eeuw weer nieuw leven ingeblazen was.[27] Daarmee bewees Middelburg zich weliswaar opnieuw als centrum van het gewest Zeeland, maar kon het zich nog niet landelijk revancheren voor het verlies aan status dat de stad in de achttiende eeuw onder ogen had moeten zien. Want hoewel de stad met haar kamers van de VOC en de WIC nog steeds meetelde, was dat beduidend minder dan in de voorgaande eeuwen: het economisch zwaartepunt van de Nederlanden had zich inmiddels van het zuiden naar het noorden verplaatst, Amsterdam en Rotterdam hadden Middelburg als handelsstad definitief overvleugeld en de agrarische sector won in deze periode aan belang tegenover de stedelijke economie. Nog meer dan andere Noordnederlandse steden kreeg Middelburg in deze periode van desurbanisatie te maken met een dalende bevolking en raakte het in de loop van de achttiende eeuw bijna de helft van haar inwoners kwijt.[28] Voeg daarbij het afnemend belang in de internationale handel en haar relatief geïsoleerde ligging op het kleine eiland Walcheren, en men kan stellen dat Middelburg in de achttiende eeuw steeds

27 Frijhoff, ‘Zeelands universiteit, 8-14’.

28 Mijnhardt, ‘Zeeuwse burger’, 16-26; Unger, *Geschiedenis Middelburg*, 33-55. Middelburg telde in het derde kwart van de zeventiende eeuw een kleine 30.000 inwoners, in 1795 was dat aantal gedaald tot iets boven de 20.000, in het begin van de negentiende eeuw tot onder de 15.000. Specifiek over de bevolkingsaantallen Unger, 45, 67 en Mijnhardt, 21.

meer in een positie in de *periferie* van de Republiek terechtkwam. Het is echter, zoals ik in het navolgende zal betogen, juist die positie in de periferie geweest die het mogelijk maakte dat er in Middelburg een belangrijke vernieuwing in het wetenschappelijke genootschapsleven plaatsvond.

In 1785 werd in Middelburg namelijk het Natuurkundig Genootschap der Dames opgericht, een geleerd genootschap exclusief voor vrouwen, dat tot 1887 zou blijven bestaan.[29] Voor zover we nu weten, vormde dit genootschap de eerste natuurwetenschappelijke organisatie voor vrouwen ter wereld, die pas een flink aantal decennia later navolging zou vinden in andere landen. Dat distinctiedrang een rol gespeeld heeft in de oprichting van dit bijzondere vrouwengenootschap, ontleen ik aan de woorden van Johan Adriaen van de Perre, de Middelburgse regent en mecenas aan wie als belangrijke initiatiefnemer en eerste voorzitter van het genootschap de eer toeviel om op de eerste officiële bijeenkomst van de vrouwen de openingstoespraak te mogen houden. Meteen al in het begin daarvan spreekt hij de hoopvolle verwachting uit dat met de juiste aanpak en begeleiding de successen van dit genootschap 'den roem van dit Middelburgsche Gemeenebest, ja van gansch Nederland, zullen uitmaaken.'[30] Met dit maatschappelijk experiment dat ook internationaal een unicum was, hoopte Van de Perre met andere woorden en in de terminologie van Bourdieu een waardevermeerdering van het symbolisch kapitaal van zijn stad te bewerkstelligen.

Een positie in de periferie kan soms een habitus creëren die meer openstaat voor maatschappelijke experimenten dan elders, in het centrum, gebruikelijk is. De noodzaak om zich te onderscheiden wordt hier anders en sterker beleefd dan in de centra van de macht die immers al op een grote naam kunnen bogen. Middelburg is niet het enige voorbeeld van een provincieplaats die zich door een vernieuwing in wetenschappelijke sociabiliteitsvormen probeerde te profileren. Arles, provincieplaats in de periferie van Frankrijk, vormt een ander voorbeeld. Zij was de eerste stad waar een bestaand en geïnstitutionaliseerd wetenschappelijk genootschap dat tot dan toe enkel uit mannen bestond zich ook formeel openstelde voor vrouwen. Dat gebeurde in 1680.[31] In Italië hadden vrouwen reeds langer de mogelijkheid om in het academische en universitaire

29 Zie over dit genootschap: Van Benthem Jutting, 'Lotgevallen'; Baar-de Weerd, 'Het Natuurkundig Genootschap der Dames'; idem, *Uw sekse en de onze*, 51-56, 63-66, 122-130; Jacob en Sturkenboom, 'A Women's Scientific Society'; Sturkenboom, *Elektrieke kus*.

30 Van de Perre, 'Aanspraak', 14.

31 Schiebinger, *The Mind has no Sex?*, 30.

leven te participeren - zij het nog steeds bij wijze van uitzondering. Bologna, Padua en andere Noorditaliaanse steden trachtten elkaar in stedelijke rivaliteit de loef af te steken met de geleerde vrouwen die zij voortbrachten. Een enkele keer werd een Italiaanse vrouw zelfs benoemd tot hoogleraar in de rechten of de fysica. Dat laatste geschiedde voor het eerst in Bologna in de achttiende eeuw, een tijd waarin de stad zoals bekend niet langer het universitaire middelpunt van Europa vormde maar in de achterhoede van de Verlichting was weggezakt.[32] Als laatste nog een Nederlands voorbeeld: Groningen, net als Middelburg gelegen aan de rand van Nederland, zou de eerste Nederlandse stad worden waar een vrouw in de persoon van Aletta Jacobs in 1871 toegang kreeg tot een universitaire opleiding.[33] Omdat de status en betekenis van deze steden kleiner was dan de lokale stedelijke elites zich dat wensten, stonden zij open voor maatschappelijke innovaties waarmee men zich zou kunnen onderscheiden. Geïnstitutionaliseerde wetenschappelijke educatie voor vrouwen (in een genootschap dan wel op de universiteit) was in die jaren nog zo zeldzaam dat een stad er een grote distinctieve winst van mocht verwachten.

Wat we hier zien zijn in alle gevallen pogingen om zich door middel van smaak te onderscheiden, te weten een smaak voor wetenschap bij vrouwen. Luisteren we naar wat Johan Hendrik van der Palm, de latere Minister van Onderwijs ten tijde van de Bataafse Republiek,[34] maar toen nog woonachtig in Middelburg, enkele jaren na de oprichting over het Middelburgse initiatief zei: ‘Toen de *smaek der voortreffelyke Natuurkunde* onze Stad éénmael aengestoken had, wist de steeds onvermoeyde Van de Perre deze gelukkige besmetting ook tot het schoone geslacht te doen overgaen [cursivering D.S.].’[35] Sinds de zeventiende eeuw was een smaak voor de natuur deel gaan uitmaken van het culturele kapitaal van de Nederlandse elite. De uitvinding van nieuwe instrumenten en nieuwe experimenten en de verspreiding van het Newtonianisme en de fysico-theologie stimuleerden deze interesse in de achttiende eeuw nog verder.[36] Weet hebben van en waardering hebben voor de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen gold steeds meer als teken van goede smaak, niet alleen voor mannen maar in de ogen van de verlichte voorhoede ook voor

32 Findlen, ‘Forgotten Newtonian’, 313-318; Schiebinger, *The Mind has no Sex?*, 14-19.
33 Bosch, *Onwrikbaar geloof*.
34 Lenders, *Burger en volksschool*, 38-42, 215, 291.
35 Van der Palm, ‘Lofreden’, 41.
36 Sturkenboom, *Elektrieke kus*, 40-72.

vrouwen. Deze smaak kende een geobjectiveerde vorm in het verzamelen van natuurkundige boeken en instrumenten, een geïnstitutionaliseerde vorm in het lidmaatschap van (besloten) genootschappen en een belichaamde vorm in het vermogen om op intelligente wijze mee te kunnen praten over de wonderen en de wetten der natuur. Dit vermogen maakte voor velen nu evenzeer deel uit van de habitus van de elite als het vermogen in het Frans te kunnen converseren of het vermogen kunst en muziek op waarde te kunnen schatten.[37]

De overdracht van cultureel kapitaal binnen de familie

De erkenning van de distinctieve waarde van die smaak in de natuurkunde volgde voor mannen en vrouwen in de achttiende eeuw echter verschillende patronen. De openingsrede van Van de Perre laat daar geen misverstand over bestaan, wanneer hij - zoekend naar argumenten om de legitimiteit van dit genootschap en de legitimiteit van dit soort natuurwetenschappelijke kennis voor vrouwen in de achttiende eeuw te onderbouwen - wijst op de voordelen die dit onderricht aan vrouwen niet zozeer voor henzelf maar juist voor hun gezin zal opleveren:

> Welk een kroon is het op uw hoofd, indien uwe Kinderen u verschuldigd zijn de eerste Beginzelen der Wetenschappen, die zij nu ginds en herwaards moeten opzamelen, met gevaar zelfs van hunne onschuld, en nadeel voor de zedelijke gevoelens, die Gy hun hebt ingeboezemd! En dat uwe Echtgenooten, van deeze zorg ontslaagen, zich geheel aan hunne Burgerlijke Plichten, aan God, het Vaderland, en de Letteroeffeningen konnen overgeeven; na U den tol betaald te hebben, dien hunne betrekkingen tot U, en uwe verdiensten van hun billijk vorderen. Een kroon, [...] die U altoos op de liefde en achting uwer Vrienden, zal doen staat maaken, en uwe Echtgenooten doen moedig zijn op die gaaven, die hunne keur eere doen.[38]

Deze zinnen van Van de Perre illustreren sprekend de door Bourdieu uiteengezette overdrachtslogica van het culturele kapitaal, een overdracht waarin de familie een cruciale rol speelt.[39] Je kunt deze overdrachtslogica ook herkennen in vele familieportretten uit de achttiende eeuw, zoals het hierbij afgedrukte portret van de Zeeuwse familie Van de Mandere-van Berckel rond 1760 (Afbeelding 1). Niet alleen het culturele kapitaal in geobjectiveerde staat, hier vertegenwoordigd in de vorm van kostbare wandkleden, meubelen,

37 Walters, ‘Conversation Pieces’.
38 Van de Perre, ‘Aanspraak’, 24-25.
39 Bourdieu, *Opstellen*, 127-128.

Afb. 1. Schilderij van de Middelburgse familie Van de Mandere, toegeschreven aan J. Appelius, rond 1760. Particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau /RKD, 's Gravenhage.

boeken, schilderijen, muziekinstrumenten en globes, moet binnen de familie worden doorgegeven. Ook het culturele kapitaal in belichaamde staat, te herkennen aan de juiste lichaamshouding, de juiste vaardigheden, de juiste smaak voor kleding, voor cultuur, voor kunst, voor wetenschap, moet doorgegeven worden aan de volgende generatie. Een kind dat opgroeit in een omgeving die rijk voorzien is van de desbetreffende cultuurgoederen, zal deels spelenderwijs de bijbehorende habitus verwerven waarmee het zich het gebruik van deze goederen ook daadwerkelijk kan toe-eigenen. Het gaat hier om een niet expliciet gemaakt overdrachtsproces: alleen al door hun aanwezigheid en gebruik hebben materiële en immateriële producten (objecten, verhalen, spelen)

een educatief effect.[40] De jonge Johanna Susanna van de Mandere (1747-1790), in dit familieportret afgebeeld achter het klavecimbel, verwierf reeds in haar jeugd de benodigde disposities en het culturele kapitaal die haar later zouden helpen zich met de vereiste souplesse binnen de Zeeuwse regentenkringen te bewegen. In 1765 zou zij huwen met mr. Paulus Ewaldus van de Perre (1745-1786), een latere gevolmachtigde van staat en broer van Johan Adriaen van de Perre. Bij de oprichting van het Natuurkundig Genootschap der Dames in 1785 werd Johanna Susanna uiteraard gevraagd om lid te worden.

Bourdieu onderstreept dat de effectiviteit van de overdracht van cultureel kapitaal binnen de familie gerelateerd is aan de vrije tijd die de moeder beschikbaar heeft om zich daarmee bezig te houden.[41] Een echtgenote met smaak voor kunst en wetenschap, zoals de op het volgende schilderij (Afbeelding 2) geportretteerde Magdalena Adriana Steengracht (1732-1799), die lid zal worden van het Natuurkundig Genootschap der Dames zodra het opgericht wordt, een vrouw die haar kinderen cultureel en intellectueel weet te stimuleren en dat niet enkel aan ‘derden’ overlaat met alle risico's van dien, zo'n vrouw is van onschatbaar belang voor een man die zelf druk is met andere bezigheden, aldus Van de Perre in het hierboven aangehaalde fragment. Zij zal haar echtgenoot in zijn keuze met haar te huwen ‘eere’ aandoen, en hij zal daar, zoals Van de Perre stelt, een vergoeding (‘tol’) tegenover moeten stellen.[42] De jonge Wilhem Aernoud Kien van Citters (1756-1794), haar zoon die we op ditzelfde schilderij rond zijn zevende levensjaar als klein tekentalent afgebeeld zien, beschikt op zijn 23^{e} in ieder geval mede dankzij zijn moeder over genoeg cultureel en sociaal kapitaal om te kunnen huwen met Susanna Maria van Hogendorp (1759-1832), die later rechtens geboorte de titel van Rijksgravin zal dragen. Beiden zullen, zodra het kan, lid worden van de (besloten) wetenschappelijke genootschappen in de stad, waarmee hun culturele kapitaal ook nog eens in geïnstitutionaliseerde vorm erkend wordt.[43].

40 Bourdieu noemt dit een gegeneraliseerd Arrow-effect, naar K.J. Arrow die de economische implicaties bestudeerde van het zogenoemde ‘leren door te doen’-proces en daarover in 1962 in de *Review of Economic Studies* zijn Arrow-hypothese publiceerde. Bourdieu extrapoleert deze hypothese tot een algemenere wet over de voorsprong die mensen krijgen door reeds in hun jeugd omringd te zijn door cultuurgoederen en zich door het gebruik daarvan spelenderwijs de bijbehorende disposities te kunnen verwerven. Bourdieu, *Opstellen*, 127, 311.

41 Bourdieu, *Opstellen*, 139.

42 Zie over de vermeerdering van het symbolisch kapitaal van mannen door (de investeringen gedaan door) echtgenotes, verder: Bourdieu, *Domination masculine*, 48-51, 103-106.

43 Wolleswinkel, ‘Jong talent’, 210-217. Zie voor de genoemde lidmaatschappen de naamlijsten van het Natuurkundig Gezelschap uit 1796 en van het Natuurkundig Genootschap der Dames uit 1785, in: ZA, *NGM*, 1 respectievelijk 66.

Lang voordat Bourdieu het belichaamde cultureel kapitaal als persoonsgebonden eigendom voorstelde,[44] verwoordde Van de Perre in zijn openingsrede al het inzicht dat culturele vorming als een speciale vorm van onvervreemdbaar, belichaamd kapitaal moest worden gezien dat niet als een gift, ruil of erfenis kan worden overgedragen:

> geene rijkdommen, geene schatten, konnen, in den eigenlijken zin, zoo zeer uw eigendom gerekend worden, als deeze; sommige zijn U van uwe geboorte toegevoegd; andere hebt gij laater, sommige zeer laat verkreegen; te vooren had er een ander eigendom aan; door list of door geweld, door rampen of onheilen, konnen ze U ontnomen worden, en zeker zult gij er met den dood afstand van doen, mogelijk aan eenen Onbekenden: dan deeze volgen U, in en na het graf.[45]

Net als andere vormen van kapitaal mocht men dit culturele vermogen volgens Van de Perre dan ook niet ongebruikt laten, want dan was het ‘van geene de minste waarde’ en leverde het geen enkele winst op, noch voor zichzelf noch voor de samenleving.[46] Bovendien meende Van de Perre dat, terwijl de meeste soorten bezittingen in waarde verminderen wanneer ze gedeeld worden met anderen, ‘in tegendeel de Wetenschap allerwegen wint door 't mededeelen’.[47] Als kennis gedeeld wordt, groeit ze in waarde en daar profiteert een ieder van.

Het is een prachtige stelling die idealiter door alle academici onderschreven zou moeten worden. In de wetenschappelijke praktijk loont het echter vaak meer om bepaalde kennis en kennisposities te monopoliseren. In deze uitspraak toonde Van de Perre zich daarom misschien toch de wat naïeve idealist die hij in de ogen van anderen soms was.[48] Op dit punt van mijn verhaal gekomen laat Van de Perre zich in zijn uitspraken dan ook niet langer als een achttiende-eeuwse voorloper van Bourdieu neerzetten. Want in Bourdieu's theorie vermindert de (distinctieve) waarde van kennis en cultuur wel degelijk wanneer deze minder schaars wordt.[49]

44 Bourdieu, *Opstellen*, 125-126.
45 Van de Perre, ‘Aanspraak’, 26-27.
46 Ibidem, 27.
47 Ibidem, 27.
48 Hemsterhuis, brief van 7 december 1787 aan Amalia von Gallitzin, met dank aan Peter Sonderen die mij op deze brief attendeerde; Zuidervaart, ‘Eender en anders’, 137.
49 Bourdieu, *Opstellen*, 127.

Afb. 2. Olieverfschilderij van de Middelburgse familie Kien van Citters, door Aert Schouman, 1763. Particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau / RKD, 's Gravenhage.

Uitsluiting: de instandhouding van de schaarste van kapitaal

Wanneer meer mannen gaan delen in een bepaald type educatie vermindert de distinctieve waarde ervan. Zij vermindert echter nog sneller wanneer ook vrouwen deelgenoot worden aan dat type educatie.[50] Het lijkt erop dat Bourdieu dit inzicht heeft ontleend aan het werk van de Franse sociologe Évelyne Sullerot die al in 1968 een vergelijkbaar effect suggereerde voor de

50 Bourdieu, *Distinction*, 149-150.

status van beroepen.[51] In de ‘wet van het rendement en prestige’ (later bekend geworden als de Wet van Sullerot) formuleerde zij een negatief verband tussen het aanzien en de financiële beloning die verbonden zijn met de uitoefening van een beroep enerzijds en de aantallen vrouwen die dat beroep uitoefenen anderzijds. Zich vooral baserend op de sterk variabele status van het artsenberoep in verschillende landen, stelde Sullerot dat status niet afhankelijk is van de specifieke vaardigheden die men voor de uitoefening van een beroep moet beheersen maar dat de onderscheidende waarde van een beroep samenhangt met de ontoegankelijkheid van dat beroep voor vrouwen. Dat de status van een voorheen hoog-ingeschaald beroep daalt als teveel vrouwen het gaan beoefenen, is een gevolgtrekking die Sullerot zelf niet maakt maar die later door anderen aan haar onderzoek verbonden is. Sullerot zelf noemt juist een omgekeerd causaal verband: mannen laten eerder vrouwen tot een beroepsgroep toe wanneer de onderscheidende waarde van dat beroep (het rendement en prestige) reeds aan het dalen is en zijzelf al bezig zijn uit te wijken naar andere bezigheden die nog wel grote distinctieve en financiële winsten beloven.[52]

Dezelfde Wet van Sullerot kunnen we ook van toepassing verklaren op de distinctieve waarde van het lidmaatschap van wetenschappelijke genootschappen. Ze biedt een verklaring voor de uitsluitingsmechanismen die zich rondom dat type lidmaatschap afspelen. We moeten hier qua status overigens wel een onderscheid maken tussen verschillende typen genootschappen: van de informele (vrienden)kringen die zich met het bediscussiëren van wetenschap bezighouden en doorgaans een sociaal open karakter dragen via de meer geïnstitutionaliseerde wetenschappelijke genootschappen die een formeel vastgelegde organisatiestructuur kennen (met een officieel bestuur, statuten, contributie, en soms ballotage als drempel voor toetreding) tot de meest prestigieuze genootschappen waarbij men zichzelf niet als lid kan aanmelden maar gevraagd moet worden om lid te kunnen worden.

Het zal geen verrassing zijn dat de toegankelijkheid voor vrouwen recht evenredig blijkt met het prestige van deze verschillende typen genootschappen. Het valt daarom te betreuren dat veel Nederlandse genootschappen in de tweede helft van de achttiende eeuw meer dan voorheen gericht raakten op prestige en uitstraling naar buiten toe. Informele vriendenkringen ondergingen

51 Bourdieu verwijst weliswaar niet naar Sullerot maar literatuurverwijzingen ontbreken op veel plaatsen in zijn werk. Dat is - bedoeld of onbedoeld - een schrijfpraktijk waarmee men als auteur distinctieve winst kan realiseren: een bepaalde manier van denken en kijken lijkt daarmee origineler dan ze is.

52 Sullerot, *Histoire et sociologie*, 286-289.

in die tijd veelal een proces van reglementering, formalisering en institutionalisering: ze werden omgevormd tot officiële genootschappen die tegelijkertijd minder toegankelijk werden voor personen van geringer sociaal aanzien.[53] Waar voorheen echtgenotes, dochters en technisch geschoolde ambachtslieden relatief gemakkelijk deel konden hebben aan deze informele vorm van wetenschappelijke educatie, werden ze er nu officieel van buitengesloten.[54] Het onderzoek van Claudette Baar-de Weerd heeft aangetoond dat vrouwen vaak wel in allerlei hoedanigheden betrokken waren bij de activiteiten van Nederlandse genootschappen in de tweede helft van de achttiende eeuw,[55] maar dat dit niet gold voor de wetenschappelijke genootschappen die naar prestige streefden.[56]

Terug naar Middelburg waar het wetenschappelijke genootschapsleven inderdaad een dergelijk ontwikkelingspatroon vertoonde. In die stad werd namelijk in 1780, vijf jaar voor de oprichting van het Natuurkundig Genootschap der Dames, het Natuurkundig Gezelschap opgericht. Dit genootschap, dat uitsluitend heren tot zijn gelederen toeliet, nam feitelijk het stokje over van een reeds langer bestaande kring van wetenschappelijk geïnteresseerden die al vanaf 1733 met enige regelmaat in Middelburg bijeenkwam om sterrenkundige en natuurkundige waarnemingen te doen. Uit een overgeleverd gedicht kunnen we afleiden dat de dichteres Petronella Johanna de Timmerman (1724-1786) zeer waarschijnlijk in deze kring van liefhebbers participeerde waar naast kooplieden zoals haar vader Pieter de Timmerman ook boekhandelaren, aannemers, timmerlieden en landmeters deel van uitmaakten. Nadat in de jaren zeventig van de achttiende eeuw een aantal regenten en predikanten tot de kring waren toegetreden, werd in 1780 besloten het gezelschap op een meer officiële leest te schoeien en werd het Natuurkundig Gezelschap geboren. Het instellen van ballotage en een forse contributie zorgden ervoor dat enkel nog welgestelde heren tot de ‘contribuerende leden’ werden toegelaten naast de ‘docerende leden’ - meest predikanten - die geen contributie hoefden te betalen maar wel de lezingen moesten verzorgen.[57]

53 Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, passim; idem, ‘Genootschappen en Verlichting’, 105, 107; Vermij, ‘Genootschappen en Verlichting’; idem, ‘Oude wijn’.
54 Sturkenboom, *Elektrieke kus*, 106-108.
55 Baar-De Weerd, *Uw sekse en de onze*, passim.
56 Ibidem, 48-51.
57 Schoute, ‘Geschiedenis Natuurkundig Gezelschap’; Zuidervaart, *‘Konstgenoten’*, 72, 88, 127-133, 323-325, 392-395, 620-622.

Vrouwen kregen evenmin toegang maar voor hen werd in 1785 het Natuurkundig Genootschap der Dames opgericht met in veel opzichten vergelijkbare statuten. Beide Middelburgse genootschappen sloten zich doelbewust van de maatschappelijke middenlagen af. Om deel te krijgen aan de cultureel-wetenschappelijke vorming die deze natuurkundige genootschappen boden, moest men over het nodige sociale kapitaal beschikken: men diende tot de plaatselijke regentenelite te behoren of de daaraan geparenteerde predikantenfamilies. De Middelburgse heren gebruikten hun klasse en sekse als selectiecriteria om hun Natuurkundig Gezelschap een bijzonder selecte uitstraling te geven waar zij als leden profijt van konden trekken. Anders dan bij de dichtgenootschappen uit die tijd, viel er bij een natuurkundig genootschap geen distinctieve winst te boeken wanneer men vrouwen tot de gelederen zou toelaten: in de Nederlandse Republiek hadden vrouwen zich immers wel reeds als dichter maar nog nauwelijks als natuurwetenschapper kunnen onderscheiden.[58] Vooralsnog waren er ook geen financiële problemen die tot heroverweging van dat restrictieve toelatingsbeleid konden leiden. Toen die financiële problemen zich met de Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden in 1792 wel in Middelburg aandienden, was er al een apart vrouwengenootschap opgericht en discussie daarover een gepasseerd station.

Om de teruglopende ledenaantallen te bestrijden, stelde het herengenootschap zich in december 1792 officieel open voor alle 'Brave Burgeren' van Middelburg. In 1795 zorgde een forse verlaging van de contributie ervoor dat het lidmaatschap een reële optie werd voor de brede burgerij. Gaandeweg de negentiende eeuw raakte het Natuurkundig Gezelschap in zijn ledenbestand steeds verder gedemocratiseerd. Het was geen besloten genootschap meer dat een garantie bood voor het culturele kapitaal van een select groepje aristocratische mannen. Vrouwen werden vanaf 1891 tot de lessen van het Natuurkundig Gezelschap toegelaten. Het is tekenend en geheel in overeenstemming met de inzichten van Sullerot dat dit gebeurde op een moment dat de distinctieve waarde van dit lidmaatschap al zover gedaald was dat het voor mannen uit de elite niet interessant meer was om lid te zijn. Voor mannen uit andere sociale lagen had dat lidmaatschap nog wel een bijzondere betekenis. Dat verklaart tevens waarom het bestuur er pas

58 De Vries, 'Dichten is zilver'; Van Oostrum, 'Veroordeeld tot voorbeeld'; Baar-de Weerd, *Uw sekse en de onze*, 21-29, 57-63, 90-92, 103-122.

na verschillende pogingen en herhaalde discussies met weerspannige leden in slaagde om op een onbewaakt moment tijdens een slechtbezochte vergadering het vrouwenlidmaatschap er in 1891 door te drukken. Zorgen om een dalend ledental en de daaruit voortvloeiende financiële problemen speelden een belangrijke rol in het besluit.[59]

Ook bij de meeste andere stedelijke Natuurkundige Genootschappen in het land bevochten vrouwen tegen het einde van de negentiende eeuw een openstelling van het lidmaatschap. Vaak waren vrouwen wel al langer welkom als toehoorder of introducé maar bleef het 'dameslidmaatschap' voor de heren een stap te ver.[60] Over die toelatingsstrijd zijn prachtige anekdotes overgeleverd, bijvoorbeeld over vrouwen die zich in Sneek als mannen vermomden om hun toegang tot het plaatselijke Physica-genootschap te forceren,[61] maar vanuit de vraag naar distinctie is wellicht het voorbeeld van het Natuur- en Letterkundig Gezelschap in Alkmaar het meest welsprekend. De leden van dit genootschap, dat 1782 als officieel oprichtingsjaar kent, hechtten zozeer aan status dat pas in 1946 de eerste vrouwen (een ingenieur en een apotheker) de ballotage voor het regulier lidmaatschap met goed gevolg doorstonden. Aan deze mijlpaal was ruim dertig jaar discussie vooraf gegaan.[62] Het genootschap, inmiddels omgedoopt in Physica, bleef in haar streven naar distinctie nog lang aan achttiende-eeuwse tradities vasthouden: aan het begin van het derde millennium hanteerde het nog steeds een ballotageprocedure met witte en zwarte bonen voor de toetreding van nieuwe leden.[63]

Overigens sloten ook de grotere provinciale wetenschappelijke genootschappen in Nederland tot circa 1900 in grote meerderheid vrouwen van het lidmaatschap uit.[64] Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (ZGdW), opgericht in 1769, mag als voorbeeld dienen. Dit opende pas in 1889 zijn deuren voor het vrouwelijke geslacht - het eerst in de categorie van zijn 'directeuren' die was ingesteld voor de financiële ondersteuning van het genootschap. Tot de eerste vrouwelijke directeuren behoorde baronesse van Lynden, weduwe van M.F. Lantsheer, van wie men mocht verwachten dat

59 Sturkenboom, *Elektrieke kus*, 141-143, 240-246.
60 Ibidem, 241-242.
61 *Evolutie*, 15 mei 1895, 55. Met dank aan Myriam Everard die mij op dit bericht attendeerde.
62 Goedkoop, 'Twee eeuwen', 19; idem, 'Alkmaarse Genootschap', 40-42.
63 Participerende observatie door D.S., bijeenkomst 7 november 2005 in Alkmaar. Afwijzingen zijn inmiddels niet meer aan de orde, zo werd mij verteld, de ballotage is verworden tot een formaliteit in de letterlijke zin van het woord waaraan men desalniettemin belang blijft hechten.
64 Noordenbos, *Vrouwen in de Academies*, 124.

zij met haar adellijke titel het aanzien van het ZGdW zou verhogen. In het jaar daarna werd de eerste vrouw benoemd in de categorie van de 'werkende leden': M.G.A. de Man, de dochter van voorzitter J.C. de Man, die reeds zelfstandig naam gemaakt had als numismatica en inderdaad niet teleur zou stellen in haar wetenschappelijke bijdragen: bij haar aftreden werd zij zelfs tot erelid van het ZGdW benoemd.[65] Na in de loop van de twintigste eeuw het predikaat Koninklijk te hebben verworven, handhaaft het (Koninklijk) Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen tot de dag van vandaag de achttiende-eeuwse spelling van haar naam - een bekende strategie om de eerbiedwaardige ouderdom en distinctie van een instelling te benadrukken.

Een andere eerbiedwaardige wetenschappelijke instelling maar dan een met een landelijke uitstraling, de Koninklijke Nederlandse Academie der Wetenschappen (KNAW), liet pas in 1950 de eerste Nederlandse vrouw als 'gewoon lid' tot zijn gelederen toe. Daarmee paste de KNAW in het patroon van vergelijkbare nationale Academies van Wetenschappen in het buitenland die zich eveneens meest pas na de Tweede Wereldoorlog openstelden voor vrouwen, bijzondere ere-lidmaatschappen daargelaten. De KNAW had wel 'al' in 1913 Marie Curie en in 1946 haar dochter Irène tot buitenlandse leden benoemd, maar die waren op dat moment beiden reeds in het bezit van een Nobelprijs voor de Wetenschap. Het potentiële effect van hun lidmaatschap op dat van de andere KNAW-leden zal daarom eerder als statusverhogend dan als statusverlagend zijn ingeschat.[66] De KNAW, voortgekomen uit het in 1808 opgerichte Instituut voor Wetenschappen, Letteren, en Schoone Kunsten, geldt nog steeds als de meest prestigieuze academische instelling in ons land: voor het reguliere lidmaatschap worden alleen hoogleraren voorgedragen en zelden voor hun vijftigste levensjaar. Aan het begin van 2010 bedroeg het aantal vrouwen onder de leden zo'n zes procent, onder de gewone 'actieve' leden onder de 65 jaar 12,5 %.[67] Voor De Jonge Academie, een speciaal voor jongere wetenschappers in 2005 in het leven geroepen afdeling, worden andere selectieregels gehanteerd maar ook hier geldt dat nieuwe leden voorgedragen moeten worden door anderen.

Wat ik met deze genootschapsgeschiedenis in een notendop heb willen laten zien, is dat het uitsluiten van vrouwen uit het wetenschappelijke

65 Sturkenboom, *Elektrieke kus*, 209-211.

66 Noordenbos, *Vrouwen in de Academies*, 100-140, 159-170.

67 Ledenlijst van alle actieve, rustende, buitenlandse en corresponderende KNAW-leden: http://www.knaw.nl/cfdata/leden/ledenlijst.cfm (12-1-2010).

genootschapsleven mede gemotiveerd werd door de wens om exclusiviteit (schaarste) in stand te houden, als garantie dat het in het lidmaatschap geïnstitutionaliseerde culturele kapitaal voor de mannen distinctieve winst kon blijven opleveren (de wet van het rendement en prestige). De keuze voor uitsluiting dan wel insluiting, voor het monopoliseren dan wel delen van kennisposities, werd in de meeste gevallen afgedwongen door de tijd of door financiële problemen. De keren dat er sprake was van een positieve keuze, verwachtte men dat de toegelaten vrouwen een bijdrage zouden leveren aan de status van het genootschap, aan de uitstraling van de stad of aan de accumulatie en transmissie van cultureel kapitaal binnen de familie.

Zo lang hogere educatie voor vrouwen relatief zeldzaam bleef, viel er met en door geleerde vrouwen inderdaad distinctieve winst te halen. We hebben aan dit fenomeen zelfs een apart genre van teksten overgehouden, de catalogi van geleerde vrouwen, een genre dat in de vroegmoderne tijd bijzonder populair was.[68] Al konden individuele vrouwen aan hun kennis dus roem ontlenen, ze waren wel kwetsbaar voor kritiek. Hun in een vrouwelijk lichaam neergeslagen habitus toonde immers mannelijk-geconnoteerde disposities die eigenlijk niet in een vrouwenlichaam thuishoorden.[69] Het probleem is zeer duidelijk herkenbaar in de controverses rond de geleerdheid van Mejuffrouw van Schurman, Madame Dacier en Madame du Châtelet. Ook het Middelburgse Natuurkundig Genootschap der Dames bleef kritiek niet gespaard.[70]

Ter afsluiting

In mijn betoog heb ik - uitgaande van het werk van Bourdieu - sekse onderzocht op haar vermogen om status of distinctieve winst op te leveren en ik heb dat toegespitst op moderne en vroegmoderne praktijken van wetenschappelijke sociabiliteit waarin de mensen zich vinden in een gedeelde smaak voor de wetenschap. Wat heeft deze toepassing van Bourdieu in deze specifieke context aan (nieuwe) inzichten opgeleverd?

Allereerst: het inzicht dat vrouwen en mannen op basis van hun sekse verschillende neigingen, ziens- en gedragswijzen (een verschillende habitus) krijgen toegeschreven is niet nieuw. Dat zich op een hoger niveau met wetenschap bezighouden geassocieerd wordt met een mannelijke habitus evenmin. Over wetenschappelijke kennis en competenties te denken in termen

68 Rang, ‘Geleerde vrouwen’.
69 Bourdieu, *Domination masculine*, 31; McCall, ‘Does Gender *Fit*?’, 368.
70 Sturkenboom, *Elektrieke kus*, 70-71, 77-80.

van cultureel kapitaal waarmee tevens sociaal kapitaal opgebouwd wordt, heeft echter wel de aandacht gevestigd op mechanismen die de onderscheidende waarde van sekse in deze context beïnvloeden en die doorgaans minder belicht worden. Hoe sekse en distinctie zich in wetenschappelijke sociabiliteit tot elkaar verhouden is niet alleen een kwestie van het (kunnen) verwerven van de noodzakelijke wetenschappelijke kennis en competenties, maar ook van vraag en aanbod, schaarste en rendement, overdracht en behoud van kapitaal. Daarom was en is de relatie tussen sekse en distinctie voor mannen en vrouwen minder eenduidig dan zich op het eerste gezicht laat aanzien.

Voor mannen werken de aan hun toegeschreven eigenschappen in het algemeen in hun voordeel bij het opbouwen van wetenschappelijke gezag middels prestigieuze onderzoeksbeurzen, *keynote lectures* en publicaties in gezaghebbende tijdschriften. Al zijn academische opleidingen en lidmaatschappen niet langer alleen voor mannen toegankelijk, nog steeds vallen hoge academische posities - alle positieve actie ten spijt - vaker aan mannen dan aan vrouwen toe. Aan de positie van universitair hoofddocent of hoogleraar is in Nederland en België zoveel prestige en rendement verbonden dat het hier meer dan in veel andere landen een uitzondering is dat vrouwen een dergelijke functie kunnen bekleden.[71] Het relatief schaarse aanbod van die posities is daarin een belangrijke maar - zoveel zal inmiddels duidelijk zijn - niet de enige factor.

Tegelijkertijd is de verdere distinctieve winst van hun sekse voor mannen beperkt. In de wereld van de wetenschap was en is hun sekse de vanzelfsprekende norm en niet de schaarse uitzondering waarmee men zich te midden van andere mannen kan onderscheiden. Dat ligt anders voor vrouwen die met dit gegeven incidenteel - en tegen de stroom in - hun voordeel kunnen doen, mits gesteund door mannen. Verschillende historische voorbeelden in dit artikel illustreerden hoe het onderliggende mechanisme voor vrouwen niet alleen negatief maar in sommige gevallen ook positief kon uitpakken: hoe schaarser het culturele kapitaal in kwestie, des te hoger de onderscheidende waarde. Dat dit voor mannen een reden kon zijn om de intellectuele ontwikkeling van dochters, echtgenotes en stadsgenotes te stimuleren bleek uit het voorbeeld van het

71 Het percentage vrouwelijke hoogleraren aan Nederlandse universiteiten zal naar de laatste schattingen in 2010 zo'n 12,5% bedragen van het totale hooglerarenbestand. Dat is de helft van het Europese streefcijfer van 25% dat voor het jaar 2010 in Lissabon in 2000 werd vastgelegd en dat in een land als Turkije reeds gerealiseerd is. Ook België scoorde met 9% vrouwelijke hoogleraren niet goed in het onderzoeksrapport van de Europese Commissie dat in 2006 gepubliceerd werd. Boerstra, ‘De professor’.

Natuurkundig Genootschap der Dames in Middelburg. Opnieuw bewijst het begrippenkader van Bourdieu hier zijn nut omdat het inzichtelijk maakt hoe culturele smaken (zoals een smaak voor wetenschap) kunnen functioneren als middel in de zelfrepresentatie van groepen. Het belang van de ontwikkeling en overdracht van de gewenste habitus binnen de groep is daarmee groot. Juist op dit punt kwamen vrouwen tijdens de Verlichting nadrukkelijker dan in de voorgaande eeuwen in beeld als overdragers van wetenschappelijke kennis. Niet toevallig, zo heb ik verder betoogd, vond de oprichting van het Natuurkundig Genootschap der Dames plaats in de periferie van de Republiek waar de behoefte aan onderscheid leidde tot een open houding tegenover maatschappelijke experimenten. Vanwege haar zeldzaamheid kon met dit genootschap een grote distinctieve winst geboekt worden, een winst die mogelijk nog meer de stad Middelburg en haar mannen dan de vrouwen in kwestie ten goede kwam.

Een parallel met het heden laat zich ook hier trekken: terwijl Nederlandse universiteiten zich tegenwoordig van elkaar trachten te onderscheiden met streefcijfers voor vrouwelijke hoogleraren en de periferie (in dit geval Groningen) zich hier opnieuw positief onderscheidt met de instelling van het Rosalind Franklin Fellowshipprogramma, kleeft aan het aanzien van de universitair hoofddocent of hoogleraar die via het Aspasia- of een ander positieve-actieprogramma aan haar aanstelling komt niet zelden een smet die vaak zeer hardnekkig is.[72] Critici van het positieve-actiebeleid onderkennen onvoldoende dat bij alle andere aanstellingen sekse evengoed een rol speelt omdat de zo vaak genoemde ‘kwaliteit’ in de praktijk samenvalt met een niet nader gedefinieerde habitus die leden van sollicitatiecommissies wel in hun mannelijke *peers* en niet in vrouwen denken te herkennen.[73] Het inzicht dat dit niet een kwestie van kwaliteit is maar dat geseksueerde connotaties en praktijken hierin een rol spelen, dringt echter maar langzaam en mondjesmaat tot de massa (m/v) door.

72 De Raadt, ‘Positieve discriminatie’.
73 Van den Brink, *Behind the scenes*.

Over de auteur

Dorothee Sturkenboom is als universitair docent Geschiedenis verbonden aan de Middelburgse Roosevelt Academy, een van de twee internationale university colleges van de Universiteit van Utrecht. De onderwerpen waarover zij publiceert (emoties, sekseverhoudingen, nationale stereotypen en groepsidentiteiten) liggen op het grensvlak van cultuurgeschiedenis, sociale geschiedenis en genderstudies. Webpagina: www.stilus.nl/sturkenboom/ E-mail: d.sturkenboom @planet.nl.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Bronnen

Frans Hemsterhuis, *Briefe von Franz Hemsterhuis an die Fürstin Amalie von Gallitzin* (Universitäts- und Landesbibliothek Münster, microfilm uitgave z.j.).
Immanuel Kant, 'Von dem Unterschiede des Erhabenen and Schönen in dem Gegenverhältniss beider Geschlechter', in: idem, *Gesammelte Schriften. Akademie Ausgabe* (Berlijn 1900-....) Band II: *Vorkritische Schriften, 1757-1777: Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (1764), 229-243. Electronische uitgave online: http://korpora.org/kant (7-1-2010)
Johannes Henricus van der Palm, 'Lofreden op den Hoogwelgeboren Heer Mr. Johan Adriaen van de Perre, Heer van Nieuwerve, Welsingen en Everswaerd, Oud-Representant van Zyne D.H. Den Heer Prins van Oranje en Nassau, als Eersten Edelen van Zeeland enz. enz. enz.', *Verhandelingen Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 15 (1792) 1-58.
Johan Adriaen van de Perre, 'Aanspraak', *Wetten van het Natuurkundig Genootschap der Dames* (Middelburg 1785) 13-34, in: ZA, *NGM*, 66.
Zeeuws Archief (ZA), *Archief Natuurkundig Gezelschap te Middelburg* (NGM), 1-70.

Literatuur

Claudette Baar-deWeerd, 'Het Natuurkundig Genootschap der Dames te Middelburg (1785-1887', *Zeeland* 10 (2001) 81-90.
Claudette Baar-deWeerd, *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in de ons omringende landen (1750 - ca. 1810)* (Hilversum 2009).
Barbara van Balen en Annelies van Vianen, '"Old boys networks" in de academie. Sociale sluiting in universiteiten', *Tijdschrift voor Genderstudies* 5 (2002) nr. 1, 18-27.
W.S.S. van Benthem Jutting, 'Lotgevallen van het Natuurkundig Gezelschap te Middelburg in de 19e en 20e eeuw', *Archief. Mededelingen Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1972-1973) 15-42.

Padu Boerstra, ‘De professor is geen mevrouw’, *Vrij Nederland*, 3 april 2009, http://www.vn.nl/Archief/Wetenschapmilieu/Artikel-Wetenschapmilieu/De-professor-is-geen-mevrouw.htm (12-01-2010).
Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929* (Amsterdam 2005).
Mineke Bosch, ‘De last van de overlevering. Gender en herinneringscultuur in de wetenschap’, *Tijdschrift voor Genderstudies* 11 (2008) nr. 3, 46-58.
Pierre Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Paris 1979), ook vertaald als *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (Londen 1984).
Pierre Bourdieu, *Leçon sur la leçon* (Parijs 1982).
Pierre Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip. Gekozen door Dick Pels* (Amsterdam 1989).
Pierre Bourdieu, *La domination masculine* (Parijs 1998), ook vertaald als *Masculine Domination* (Cambridge 2001).
Pierre Bourdieu, *Science de la science et reflexivité* (Parijs 2001), ook vertaald als *Science of Science and Reflexivity* (Cambridge en Chicago 2004).
Pierre Bourdieu, *Esquisse pour une auto-analyse* (Parijs 2004), ook vertaald als *Sketch for Self-Analysis* (Cambridge 2007).
Marieke van den Brink, ‘Poortwachters van de wetenschap. Een genderanalyse van de wervingspraktijken voor hoogleraren aan Nederlandse universiteiten’, *Tijdschrift voor Genderstudies* 10 (2007) nr. 3, 8-20.
Marieke van den Brink, *Behind the Scenes of Science. Gender Practices in the Recruitment and Selection of Professors in the Netherlands* (s.l, s.n, dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2009).
Margot Brouns, ‘The Gendered Nature of Assessment Procedures in Scientific Research Funding: The Dutch Case’, *Higher Education in Europe* 25 (2000) 193-201.
Suzan van Dijk, ‘Madame Dacier, of de vrouwelijke plicht van bescheidenheid’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 9 (1988) 65-85.
Paula Findlen, ‘A Forgotten Newtonian. Women and Science in the Italian Provinces’, in: William Clark, Jan Golinski en Simon Schaffer (ed.), *The Sciences in Enlightened Europe* (Chicago en Londen 1999) 313-349.
Willem Frijhoff, ‘Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte, en waarom’, *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen* (1987) 7-41.
Margaret C. Jacob en Dorothee Sturkenboom, ‘A Women's Scientific Society in the West: The Late Eighteenth-Century Assimilation of Science’, *Isis* 94 (2003) 217-252.

J.A. Goedkoop, ‘Twee eeuwen natuur- en letterkundig genootschap in Alkmaar’, *De Negentiende Eeuw* 7 (1983) 179-200.
J.A. Goedkoop, *Het Alkmaarse Genootschap Physica sinds 1782. Historisch materiaal bijeengebracht ten behoeve van leden, gastsprekers en andere belangstellenden* (Bergen 1996).
Mart-Jan de Jong, ‘Pierre Bourdieu: veldheer der moderne sociologie’, in: idem, *Grootmeesters van de sociologie. Comte, Marx, Weber, Durkheim, Parsons, Elias, Berger, Habermas en Bourdieu* (Amsterdam en Meppel 1997).
Beate Krais, ‘Gender, Sociological Theory and Bourdieu's Sociology of Practice’, *Theory, Culture & Society* 23 (2006) 119-134.
Suzanne Laberge, ‘Toward an Integration of Gender into Bourdieu's Concept of Cultural Capital’, in: Derek Robbins (ed.), *Pierre Bourdieu 2* (Londen 2005) vol. III, 143-160.
Jan Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988).
Leslie McCall, ‘Does Gender *Fit*? Bourdieu, Feminism, and Conceptions of Social Order’, in: Derek Robbins (ed.), *Pierre Bourdieu 2* (Londen 2005) vol. III, 355-387.
Robert K. Merton, ‘The Matthew Effect in Science’, in: *Science* 159 (1968) no. 3810, 56-63.
Robert K. Merton, ‘The Matthew Effect in Science II: Cumulative Advantage and the Symbolism of Intellectual Property’, *Isis* 79 (1988) 606-623.
Wijnand Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).
Wijnand Mijnhardt, ‘Genootschappen en de Verlichting: een Repliek’, *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 101-114.
Wijnand Mijnhardt, ‘De Zeeuwse burger en zijn Teeken Collegie’, in: Katie Heyning en Gerrit van Herwijnen (ed.), *‘Om prijs en plaats’. De Middelburgse Teeken Akademie 1778-2003* (Middelburg 2004) 9-26.
Greta Noordenbos, *Vrouwen in de Academies van Wetenschappen. Van uitsluiting tot uitzondering* (Zutphen 2000).
W.R.D. van Oostrum, ‘Veroordeeld tot voorbeeld? Vrouwelijke idolen in het achttiende-eeuwse literaire circuit’, *De Achttiende Eeuw* 38 (2006) 39-54.
Dick Pels, ‘Inleiding’, in: Pierre Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip. Gekozen door Dick Pels* (Amsterdam 1989) 7-22.
Miriam de Raadt, ‘Positieve discriminatie als noodzakelijke kwaad’, *Universiteitskrant Groningen*, 26 november 2003, http://www.uk.rug.nl/archief/jaargang33/13/08c.htm (12-01-2010).

Brita Rang, '"Geleerde Vrouwen van alle Eeuwen ende Volckeren, zelfs oock by de barbarische Scythen". De catalogi van geleerde vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 9 (1988) 36-64.
Herman Roodenburg, *The Eloquence of the Body. Perspectives on Gesture in the Dutch Republic* (Zwolle 2004).
Herman Roodenburg, 'Pierre Bourdieu: Issues of Embodiment and Authenticity', *Etnofoor* 17 (2005) 215-226.
Catrien Santing, 'Bescheidenheid siert het meisje. Caritas Pirckheimer, abdis in Neurenberg', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 16 (1996) 72-90.
Londa Schiebinger, *The Mind has no Sex? Women in the Origins of Science* (Cambridge en Londen 1989).
Londa Schiebinger, 'Genderbepaalde vernieuwingen in de Natuurwetenschappen', *Tijdschrift voor Genderstudies* 9 (2006) nr. 1, 16-27.
D. Schoute, 'De geschiedenis van het Natuurkundig Gezelschap te Middelburg', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1923) 1-34.
Dorothee Sturkenboom, *De elektrieke kus. Over vrouwen, fysica en vriendschap in de 18de en 19de eeuw. Het verhaal van het Natuurkundig Genootschap der Dames in Middelburg* (Amsterdam 2004).
Évelyne Sullerot, *Histoire et sociologie du travail féminin. Essai* (Parijs 1968).
W.S. Unger, *De geschiedenis van Middelburg in omtrek* (Middelburg 1966^2).
Rienk Vermij, 'Genootschappen en de Verlichting. Enkele overwegingen', *De Achttiende Eeuw* 25 (1993) 3-23.
Rienk Vermij, 'Nieuwe wijn in oude zakken? Iets over plaats en functie van genootschappen in de maatschappij van het ancien régime', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 112 (1999) 24-46.
Marleen de Vries, 'Dichten is zilver, zwijgen is goud. Vrouwen in letterkundige genootschappen, 1772-1800', *De Achttiende Eeuw* 31 (1999) 187-213.
Alice N. Walters, 'Conversation Pieces: Science and Politeness in Eighteenth-Century England', *History of Sciences* 35 (1997) 121-154.
E.J. Wolleswinkel, 'Een jong talent. Willem Aernoud Kien van Citters, met zijn ouders door Aert Schouman geportretteerd', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 39 (1985) 210-217.
H.J. Zuidervaart, 'Mr. Johan Adriaen van de Perre (1738-1790). Portret van een Zeeuws regent, mecenas en liefhebber van nuttige wetenschappen', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1983) 1-169.
Huib J. Zuidervaart, *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen. Nederlandse*

sterrenkunde in de achttiende eeuw (Rotterdam 1999).
Huib Zuidervaart, ‘Eender en anders: “Representant” Van de Perre en “Gouverneur” Schorer, twee bewoners van een machtig pand’, in: Jeanine Dekker, Peter Don en Albert Meijer (ed.), *Een bijzonder huis op een bijzondere plek. Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving* (Middelburg 2000) 129-157.

Lusthof Het Loo als nalatenschap: vorstelijke smaak en nasmaak op een bedaagd buiten[1]

Hanneke Ronnes

This paper presents a case-study of Het Loo, the palace built by Stadholder William III, and extended a few years later when the prince also acquired the crown of England. This late seventeenth century palatial landscape was extensively renovated in the nineteenth century (by Lodewijk Napoleon Bonaparte) and in the twentieth century (by Queen Wilhelmina). The initial building and the subsequent rebuilding phases - the moments of structural change - have hitherto received ample scholarly attention; the supposedly uneventful eighteenth century on the contrary has not. It is the aim of this paper to demonstrate, by means of a biographical approach, that changes to the palatial landscape were made during the eighteenth century, albeit not structurally. Both natural processes (the steady growth of the trees in the garden, a harsh winter) and individual authors (the little known protagonists who inhabited or administered the allegedly 'frozen' palace site) were involved in the transformation of the site. The other 'quiet authors' distinguished here are the contemporary visitors to the palace who recorded what they saw and whose travel-diaries, letters and autobiographies are the historical sources which enable a recounting of a somewhat forgotten era of Het Loo.

Inleiding

Academisch onderzoek naar elitearchitectuur richt zich traditiegetrouw op de eerste bouwfase en op de latere grote verbouwingscampagnes. De methode van onderzoek is daarbij bijna vanzelfsprekend kunst- (of architectuur-) historisch, niet cultuurhistorisch. In het verlengde van deze nadruk op momenten van bouw, wordt vooral in de laatste decennia veel aandacht geschonken aan elitearchitectuur als machtssymbool. 'Het verkrijgen van legitimering en het verspreiden van roem bij tijdgenoten en nageslacht' wordt als een van de belangrijkste functies van vorstelijke bouwactiviteiten genoemd.[2] Hoewel kastelen, buitenplaatsen en stadspaleizen zeker fungeerden als instrumenten en centra van macht en distinctie, is er vanuit een breder cultuurhistorisch perspectief niet alleen ruimte voor nuancering, maar ook voor alternatieve

1 Met dank aan Lucie de Boer, Conrad Gietman, Leonie Kerver, Froukje van der Meulen, Fanny Népote-Desmarres.

2 De Jong, *Natuur en kunst*, 63.

parameters. Ook voor Het Loo geldt dat er veel geschreven is vooral over de eerste bouwperiode, de tijd dat koning-stadhouder Willem III 'op het voorbeeld van alle Grootste Personagien, een gering gedenkteeken van zijne wijdlustige gedachte' verwezenlijkte.[3] Andere bekende bouwperiodes van Het Loo zijn die van Lodewijk Napoleon, die aan het begin van de negentiende eeuw verantwoordelijk was voor de aanleg van het landschapspark en de witte pleisterlaag van het huis, de bouwfase ten tijde van Wilhelmina, toen een verdieping en enkele aanbouwen toegevoegd werden en de grote restauratiedan wel reconstructiecampagne in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, het moment dat Het Loo weer een zeventiende-eeuws uiterlijk kreeg. De achttiende eeuw op Het Loo wordt veelal gepresenteerd als een eeuw die gekenmerkt werd door weinig meer dan verbouwings*plannen*, niet in de laatste plaats als gevolg van vermeend onmachtige staatshoofden. Zo wordt geschreven dat begin negentiende eeuw 'de oude aanleg uit de tijd van stadhouder Willem III praktisch nog geheel onaangetast' was, en dat het tot 1808 zou 'duren voordat de bescheiden aanleg in landschapsstijl binnen de oude geometrische structuren plaatsmaakte voor een aanleg met een veel ruimere opzet'.[4] Het achttiende-eeuwse Loo is nagenoeg onbesproken gebleven omdat er in deze periode weinig tot niet gebouwd werd.

Het zou echter een misvatting zijn te veronderstellen dat daarmee de geschiedenis van het gebouw in de achttiende eeuw onderbroken werd. In dit artikel staat juist dit, zo op het eerste gezicht weinig belangwekkende, achttiende-eeuwse Loo centraal. Het gaat hierbij niet om een 'biografie' van artefact of landschap - huis en park - waarbij gelaagdheid of opeenvolgende lagen of bouwfasen centraal staan, maar veeleer om het invullen en inkleuren door middel van ooggetuigenverslagen van een dergelijke biografie.[5] Niet bouwfase of een laag vormt het onderwerp, maar de tijd *na* de bouw, wanneer het fineer verdwenen is en wat eronder vandaan komt nog niet als

3 Ten Hoorn, *Reis-boek*, 270.

4 Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo*, 22; Tromp, 'Het park van Het Loo', 18. Zie voorts ook Van der Wyck, 'Het Loo', 203: 'Eerst Lodewijk Napoleon (...) is het geweest, die de aanleg van de koning-stadhouder grondig opruimde', en Groen en Bierens de Haan, *Zwierig binnen de perken*, 5, die stellendat de landschappelijke aanleg uit 1808 de vervanging was van de oorspronkelijke, zeventiende-eeuwse aanleg, waaronder ook enkele parterres die in de loop van de achttiende eeuw wijzigingen hadden ondergaan.

5 Een biografische benadering waarbij de biografie van artefact en/of het landschap centraal staat - een lange-termijn benadering die verschillende fases in het 'leven' van artefact of landschap onderscheid en beschrijft - is onder meer toegepast door Appadurai (ed.), *The Social Life of Things;* Kopytoff, 'The Cultural Biography of Things'; Samuels, 'The Biography of Landscape'; Kolen, *De biografie van het landschap*.

patina wordt beschouwd, en de tijd *voor* wat wij nu zien als een nieuwe bouwfase, een nieuwe laag. In het nu volgende wordt een periode die normaliter weinig in de belangstelling staat voor het voetlicht gebracht: het moment dat wat ooit nieuw was, oud is geworden en van een ouderwetse smaak, en zal ontvouwd worden hoe hier mee om werd gegaan in centra van macht. Het zijn vooral egodocumenten - reisverslagen, dagboeken, brieven - waarvan sommige die hier gepresenteerd worden in studies naar Het Loo niet eerder gebruikt zijn, die dit proces op het achttiende-eeuwse Loo blootleggen.

Het prille paleis

In het archief in Groningen ligt het reisverslag van Abel Eppo van Bolhuis, advocaat uit Groningen, die in 1693 een tochtje ondernam naar Het Loo. Van Bolhuis bekeek de tuin met de nog jonge bomen, de fonteinen en ‘een rondeel 't welke gemaeckt wijrde (...) daer van allerhande wilde vogels in souden wesen’, en het kasteeltje het Oude Loo.[6] In de audiëntiekamer van het Nieuwe Loo dat al een paar jaar na de bouw uitgebreid werd, merkte Bolhuis de vele spiegels op om, zo schreef hij - en dat is opmerkelijk - ‘malkander van voren & van achteren te konnen sien’. Het voorkomen van grote, zeer kostbare spiegels wordt in deze periode meestal geïnterpreteerd als praktisch enerzijds (de weerspiegeling van kaarsen in spiegels verlichtte het vertrek) en als een representatie van economische macht en smaak anderzijds.[7] Bolhuis zelf heeft het hier vooral over de spiegel die gaat werken, de spiegelende spiegel. Het gaat hier kortom over *material agency*, over de actieve rol van de spiegel binnen de archetypische hofcultuur waar men tijdens ceremoniële ontmoetingen elkaar bekeek, inschatte, en waar men bekeken en ingeschat werd.[8]

De anti-chambre was de meest toegankelijke ruimte van het appartement van de koning-stadhouder, de slaapkamer en de *coucher* was al een stuk minder toegankelijk, het kabinet nog minder. Ook het huis ‘werkte’ dus. Distinctie

6 GA, *Archief families van Bolhuis* 493, Journaal van de reizen van Abel Eppo van Bolhuis, 1693.

7 Deze lichtwerking wordt onder meer genoemd met betrekking tot het werk van Daniel Marot, betrokken bij de creatie van Het Loo van Willem III: ‘Kristallen luchtkronen (...) zorgden voor de verlichting die in belangrijke mate versterkt werd door de aanwezige spiegels’, zie Terlouw, ‘Rijke interieurs als spiegel voor bewoner en bezoeker’, 45.

8 Knappett en Malafouris (ed.), *Material Agency*. ‘Material agency’ volgt het idee van ‘agency’ - de capaciteit van individuen dingen te bewerkstellingen: ‘agency concerns events of which an individual is the perpetrator’ (Giddens, *The Constitution of Society*, 9) - waarbij de rol van het individu vervangen wordt door artefacten.

werd gecreëerd middels de ruimtelijke indeling van Het Loo en de restrictieve toegang tot de vertrekken. Het is belangrijk op te merken dat hiervan alleen sprake was bij aanwezigheid van de koning-stadhouder. De vertrekken werden volstrekt andere - opvallend open - ruimten tijdens zijn afwezigheid. Bolhuis had schijnbaar toegang tot alle vertrekken. In de slaapkamer bewonderde hij 'een horologie dat 14 maenden sonder opwinden konde lopen', een klok waarvan nog tot ver in de achttiende eeuw melding werd gemaakt.[9] Hij had ook toegang tot het kabinet van de koning en dat van de koningin waar hij 'schilderen van grote personagien' zag.[10] Op het moment dat Willem III weer aanwezig was, werden anti-chambre en audiëntiekamer het epicentrum van het hofceremonieel en het kabinet een privéruimte. Of, om met Erving Goffman te spreken, de eerste zalen waren 'front regions', de tweede ruimte een 'back region'.

Bij de waardering van Het Loo als centrum van macht en als machtsinstrument moet bovendien rekening worden gehouden met de betekenis van buitenhuizen in het algemeen en dit buiten in het bijzonder. Hoewel er wel degelijk staatszaken verricht werden op Het Loo, was dit eveneens een plek waar Willem III zich terugtrok en rust zocht. Southwell schreef: 'His Maty, has hinderd any increase of building, that soe the Company may have noe Accommodation or inclination to stay'.[11] Reisverslagen als dat van Joseph Shaw, die doodsangsten uitstond tijdens zijn lange, deels in de duisternis afgelegde tocht over de Veluwe naar Het Loo in 1701 of 1702, herinneren eraan dat het paleis in die tijd afgelegen gesitueerd was.[12] Tessin spreekt van een reis van zestien uur van Amsterdam naar Het Loo.[13]

Het Loo was nadrukkelijk bedoeld als jachtslot. Het aantal paarden in de stallen van Het Loo werd door Bolhuis op 30 gehouden, de capaciteit van de stallen werd geschat op 90 tot 100 of zelfs 152 paarden.[14] Een jonge Duitse bezoeker, de latere historicus Johann Burkhard Merckle, bezocht in 1698 Het Loo en zag de koning-stadhouder - weinig ceremonieel - vertrekken voor de jacht, Willem III's geliefde bezigheid: '[Wir] sahen den König auf die Kutsche steigen, als er auf die Jagd fuhr. Er hatte ein schlecht braun Kleid, darauf allein an

9 GA, *Archief families van Bolhuis* 493, Journaal van de reizen van Abel Eppo van Bolhuis, 1693.
10 Ibidem.
11 Fremantle, 'A visit to the United Provinces and Cleves', 53.
12 Shaw, *Letters to a nobleman*, 6-9.
13 Upmark, 'Ein Besuch in Holland 1687', 121.
14 GA, *Archief families van Bolhuis* 493, Journaal van de reizen van Abel Eppo van Bolhuis, 1693; Raaij en Spies, *In het Gevolg van Willem III and Mary*, 123; Fremantle, 'A visit to the United Provinces and Cleves', 52.

Afb.1. ‘Naar eene kopergravure vervaardigd in het begin der 18e eeuw’. Vroeg achttiende-eeuwse vogelvlucht van Het Loo. Rechts en links van het huis zijn respectievelijk de Koninginnetuin en de Koningstuin zichtbaar, de laatste inclusief ‘bullengrin’ of kaatsbaan. In de linkerbovenhoek kunnen het Oude Loo en de volière (of het rondeel) onderscheiden worden. Kopergravure van Daniel Stoopendaal (1672-1726). In: H. Jongsma, Kasteelen, buitenplaatsen, tuinen en parken van Nederland Kasteelen van Nederland (Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1912-22).

der lincken Seite ein silberner Stern gestrickt war, so aber schon sehr alt schien’.[15] Het was niet alleen de koning-stadhouder over wie soms enigszins minzaam werd gesproken, dit gold met enige regelmaat ook Het Loo zelf. Een anonieme Engelse reiziger die Het Loo bezocht in 1699 was weliswaar enthousiast over de tuinen, maar zijn loftuitingen betroffen niet het huis; hij vond het interieur ‘rather neat than magnificent (...) we saw but little rich furniture’.[16] Coenraat Droste bezocht Het Loo een jaar later en beschouwde zowel de tuin als het huis van Het Loo een koning onwaardig.[17] Op rijm stelde hij zuur dat hoewel hovelingen Het Loo roemden, hij het onvergelijkbaar achtte met Versailles.[18]

15 Mencke, *Das Holländische Journal 1698-1699*, 67-68.
16 Van Strien, *Touring the Low Countries*, 260.
17 Molhuysen en Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* VI, 455.
18 ‘Heb ik den selfden dag den Konink nog begroet, Dien ik in 't wandelen heb op Het Loo ontmoet (...) / Hoe seer dit lusthuys wierd geroemt door Hovelingen, Ik heb daer niet gesien soo Koninklyke dingen / Als in voorgaenden tyt ik tot Versaille sag: / Daer men nog Slot nog Tuyn bij vergelyken mag’. Fruin (ed.), *Overblijfsels van geheughenis*, 203-204.

Er werd wel degelijk getracht een zo waardig en imposant mogelijk buiten te creëren en met name de tuin, en dan vooral de vele waterwerken, werden niet alleen bekritiseerd maar ook dikwijls geprezen. Het was Romeyn de Hooghe die stelde dat het gebouw dat ontstaan was in de jaren '80 van de zeventiende eeuw, toen Willem III nog slechts stadhouder was, uitgebreid en veranderd werd in de jaren '90 van een 'Prinslyk Lusthuis, in een Koninglyk'.[19] Deze zinsnede, oorspronkelijk afgedrukt bij de serie prenten van Het Loo van Romeyn de Hooghe, is eindeloos herhaald in de late zeventiende en achttiende eeuw.[20] Het toont dat er een direct en afgemeten verband bestond tussen smaak en distinctie, en tussen de omvang en pracht van een buiten en iemands sport op de aristocratische ladder.[21]

Behalve architecten als Jacob Roman en Daniel Marot, beeldhouwers en fonteindeskundigen, getuigen de dagboekaantekeningen van Constantijn Huygens Jr, Willem III's secretaris, van het feit dat ook zijn adviezen gezocht werden tijdens de bouw en inrichting van het Nieuwe Loo. Huygens noteerde dat hij de tekening voor de grote trap van Daniel Marot moest beoordelen en dat hij met de koning sprak 'van de beelden in de thuyn ende van de potten met basserelieven daer op'.[22] Als een nieuw gedeelte van het huis of de tuin gereedkwam, ging Huygens altijd even kijken naar het resultaat, zoals hij deed in 1694 met 'de nieuw gemaeckte voliere'; dezelfde volière die Bolhuis een jaar eerder aantrof en die toen nog in aanbouw was.[23]

Willem III's vertrouweling Hans Willem Bentinck was eveneens actief betrokken bij de inrichting van de tuin en het interieur.[24] Bentinck, die op Het Loo zelf beschikte over een appartement gelegen recht onder het koninklijk appartement, rapporteerde de koning in 1698 vanuit Parijs over aan te schaffen interieuronderdelen: 'je ne trouve nullement que les lits et meubles que l'on fait ici, puissent estre au goût de V. Ma té.'.[25] Ze zouden niet naar de smaak

19 De Hooghe, *Korte beschryving*, 10.

20 Twee van de vele voorbeelden die voorhanden zijn, betreffen: Shaw, *Letters to a nobleman*, 10 en Tirion, *Tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden*, 507.

21 Willem III twijfelde zelf of deze uitbreiding wel een verbetering inhield: Huygens Jr schreef dat de koning gezegd had 'dat het nieuwe gebouw, dat ter zijde aan het huys aan 't Loo gemaeckt wierd, veel gemack daeraen, maar geen welstandt soude geven'. Huygens Jr., *Journaal van Constantijn Huygens* II, 39.

22 Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 653; Huygens Jr., *Journaal van Constantijn Huygens, deel I*, 433.

23 Huygens Jr., *Journaal van Constantijn Huygens* II, 349.

24 Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite*; Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 669. Het appartement van Bentinck kwam later in het bezit van 'Milord Albemarle', Arnold Joost van Keppel; Ronnes, 'Friendship and Power', 65.

25 Japikse, *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck*, 246.

van de koning zijn: in Parijs waren de bedden en de stoffering - het Franse ‘meubles’ slaat in de zeventiende eeuw op stofferingen - merendeels ouderwets omdat daar in de hoge adellijke hofkringen niet altijd de laatste smaak werd aangeschaft. Volgens Bentinck vond men het niet van goede manieren getuigen om rijke familiestukken al te vaak te vernieuwen.[26] Bentinck adviseerde, en werd gevolgd in zijn advies, om dan maar in Engeland inkopen te doen.

Stille tijd

Hoewel niet iedereen onverdeeld enthousiast was over Het Loo, was het ongetwijfeld toch een van de architectonische hoogtepunten van de Republiek. Deze status kreeg het niet in de laatste plaats door ‘visuele propaganda’ - in de woorden van Erik de Jong - in de vorm van de reeds genoemde vogelvlucht van Romeyn de Hooghe, en de lyrische beschrijving van de tuin door Walter Harris, Willems lijfarts.[27] Fürst Christian Eberhard von Ostfriesland, die in 1704, twee jaar na de dood van Willem III, een bezoek bracht aan Het Loo, schreef in bewondering: ‘es ist alles so, wie es ein Könieg haben muss’.[28] Hij zag veel Engelse invloeden, zoals de ‘bullengrin’ (een verbastering van ‘bowling green’) en Engelse meubels.[29] Exotisch waren ook de dieren van Het Loo. Bijna de helft van zijn reisverslag bestaat uit een beschrijving van met name de vogels die hij tegenkwam in de volière. Typerend voor de encyclopedische of ‘complete’ verzameling zoals gebruikelijk voor deze tijd, bestond de collectie vogels uit zowel ‘Ostindische’ exemplaren, als uit de doodgewone ‘braun und weise Heckster, de ekster, so bey Deventer gefangen’.[30]

Na de dood van Willem III in 1702 vangt een stille tijd aan; Het Loo is in deze jaren niet veel meer dan een museum. De paar mensen die er nog permanent woonden of werkten, verzorgden vertrouwde museale functies als behoud, beheer en presentatie. Zo getuigen de verslagen van reizigers onder meer van een tuinman die het park bijhield en van een opzichter die bezoekers

26 Bentinck schreef: ‘Je ne trouve nullement que les lits et meubles que l'on fait ici, puissent estre au goût de V. Ma té. (...) Les lits sont (...) à la vieille mode que l'on est obligé de suivre ici et maintenir, parce que dans les grandes maisons ils ont des meubles riches de famille qui seroit hors de mode, si l'on en changoit souvent’. Ibidem.

27 De Jong, *Natuur en kunst*, 60; Harris,*'s Konings paleis en tuinen van Het Loo*.

28 Kaeber, ‘Journal der Reise des fürsten Christian Eberhard von Ostfriesland nach dem Holländischen Schlosse Loo im Jahre 1704’, 324.

29 Ibidem, 322, 324.

30 Ibidem, 323.

rondleidde dan wel de deuren voor hen ontsloot. Het huis geraakte in een min of meer bevroren toestand, de bekende museale kaasstolp. In plaats van de habitus van de bewoner was er nu de alteratie van de bezoeker, de verwondering over het vreemde zoals van de Fürst von Ost-Friesland.

Een boedelinventaris uit 1713 vermeldt dat een deel van de meubels naar de 'meubelensolder' en naar Breda, Leeuwarden en Dieren gezonden waren; het appartementje van Huygens Jr. (de heer van Zuilichem) in het 'bovenste quartier' bestaande uit een kamer behangen met goudleer en een cabinetje behangen met catoen, was nog gedeeltelijk intact, maar de paar gebruiksvoorwerpen die er nog stonden, zoals 'een rus leere stoel, 'een catoene ledikantje met Oostindisch armozijn gevoert', 'vier Engelse matte stoelen', 'een spiegeltje met een vergulde lijst' en 'een trijpe nachtstoel met een tinne pot', moeten in stof gehuld zijn geweest.[31] Reizigers noteerden dat de grote sprong, de hoogste fontein van Het Loo, niet meer werkte, en John Farrington, die Het Loo in 1710 bezocht, schreef: 'There are now no horses in the stables'.[32] Farrington, net als de Fürst van Ostfriesland zes jaar eerder, besteedde in zijn reisverslag aandacht aan de menagerie en de volière van Het Loo; het aantal dieren blijkt danig te zijn geslonken. Van de vogels noemde hij alleen: '2 strange East India birds' en 'a fine crane', en van de grotere dieren trof hij slechts aan 'a deer from India' en 'a beast they call an eelant'.[33] Zacharias Conrad von Uffenbach, ongeveer gelijktijdig met Farrington op Het Loo, verklaarde 'dass in dem kalten Winter 1708 Sehr viel [Fremde Thiere] gestorben seihen'.[34]

Behalve als een *Wunderkammer* waar voor met name buitenlandse bezoekers het vreemde voorop stond functioneerde Het Loo voor binnenlandse en wellicht ook voor sommige Engelse bezoekers als een huismuseum of identiteitsmuseum waar het eigene gevierd werd - een *lieu de memoire*, een herinneringsplaats. Of, om de museumanalogie los te laten - immers, Het Loo krijgt na 1713, maar vooral vanaf 1734, frequentere bewoners in Maria Louise

31 Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 655-656.

32 Farrington, *An account of a Journey through Holland, Frizeland, etc.*, 72, 75. Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 681.

33 Ibidem, 75. Dit komt redelijk overeen met de inventaris uit 1713 waarin opgesomd: 'twee koningen van de wowouwen; een gier; een kraen; een Oostindisch koetje; enige watervogels; verscheyde soorten van vogelkoyen'. Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 681.

34 Von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch niedersachsen Holland und Engelland*, 372-377.

van Hessen Kassel, Willem IV en Anna van Hannover[35] - het ging, zoals nog zal blijken, veel bezoekers om de *genius loci* van Het Loo als de plek waar de geest waarde van de koning-stadhouder Willem III. Waarschijnlijk gold dit behalve voor bezoekers, niet in de laatste plaats ook voor Willem IV en later voor Willem V.

Nalatenschap

In 1740, vijftig jaar na eerdergenoemde Abel Eppo van Bolhuis, bezocht zijn zoon Michiel van Bolhuis Het Loo. Van hem en zijn reisgenoot en zwager Theodorus Beckeringh zijn verslagen overgeleverd waarin beiden plechtig optekenen dat 'het palais van deze beroemde uitnemende vorstelijke Lustplaats' gebouwd was 'op het bevel van den grooten William, Koning van Groot-Britanniën en Stadhouder dezer Vereenigde Nederlanden, tot een gedenkteken van zijne ruime gedagten en verlustigende uitspanningen'.[36] De lustplaats van 'den groten Willem den Derden', 'als het nog hedendaags bijna gezien wort', herbergde 'kostelijke koninglyke huissierraden' die men kwam bekijken, waaronder schilderijen waarvoor in één geval 'Koning Willem, vijf en twintig duizent gulden betaalt hadde' en 'het groen Kabinet [een uitgestrekt berceau] van de Koninginne Mary die haar daar in gedurig plag te vermaken met wandelen'.[37] Antonio Monsanto, een Engelse linguïst, schreef over 'the Bed of King *William* the IIId, finely emboider'd by the Hands of Queen *Mary*'.[38] Het Loo kreeg in de achttiende eeuw verschillende nieuwe Oranje-eigenaren, maar het bleef gedurende deze tijd toch vooral het lustoord van koning-stadhouder Willem III.

De in 1711 overleden Johan Willem Friso van Nassau bezocht Het Loo maar zeer sporadisch, voornamelijk als gevolg van de strijd die na de dood van Willem III losbarstte over de erfenis tussen de Friese neef en Willems verwanten in Pruisen, een strijd die pas in 1732 zijn definitieve besluit vond.[39] In 1702 werd het meubilair van Het Loo in dit verband zelfs voor bepaalde tijd

35 Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw*, 35.

36 Beckeringh, 'Journal of dagverhaal van een plaisir reisje, van Groningen na Kleef', 364; GA, *Archief families van Bolhuis* 493, Journaal door M. van Bolhuis van een reis naar Kleef, 1740. Het is niet onwaarschijnlijk, ook gezien het feit dat beide heren deze zin noteerden, dat Van Bolhuis en Beckeringh de zin hebben overgeschreven van een reisgids dan wel andere bezoekersinformatie.

37 GA, *Archief families van Bolhuis* 493, Journaal door M. van Bolhuis van een reis naar Kleef, 1740.

38 Monsanto, *A tour from England, thro' part of France, Flanders, Brabant, and Holland*, 24.

39 Schutte, 'Willem IV en Willem V', 192; Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 164.

verzegeld.[40] In 1711 kreeg Johan Willem Friso's weduwe, Maria Louise met haar dochter Amalia en haar zoontje Willem Karel Hendrik Friso, de latere stadhouder Willem IV, de voorlopige toezegging gebruik te mogen maken van Het Loo - de meeste andere huizen kwamen voorlopig in handen van Frederik I, koning van Pruisen - maar of ze daar ook vaak gebruik van hebben gemaakt, is de vraag.[41]

Ten tijde van het huwelijk van Willem IV en Anna van Hannover in 1734 was de inrichting nog vrijwel identiek aan die uit Willem III's tijd. Het huis werd in 1713 enigszins uitgekleed waar het de schilderijen betrof als gevolg van de verkoop door Marie Louise aan Queen Anne van een groot aantal doeken.[42] Het huis werd op een zeker moment, ergens tussen de jaren tien en dertig van de achttiende eeuw, nog wat verder uitgekleed, zo blijkt uit een vergelijking van twee boedelinventarissen - over een passage nabij een van de koninklijke kabinetten werd, om een voorbeeld te geven, in de eerste inventaris gesteld dat deze behangen was met goudleer en met een Turkse landkaart; in 1734 wordt nog slechts het goudleer genoemd[43] - en enkele vervallen interieuronderdelen werden vervangen. Toen zijn onder meer in de nieuwe eetzaal ‘de tafelstoelen met matrassen wegens onbruykbaarheyd op de meubelsolder gestelt en aen die plaats 16 geele Fransse stoelen’ gezet.[44] Het is opvallend dat de vertrekken ruim dertig jaar na de dood van de koningstadhouder in de meeste gevallen nog steeds aangeduid werden met de namen van de oude bewoners. In 1734 heette de voormalige slaapkamer van Huygens Jr., met daarin vrijwel exact dezelfde voorwerpen als in 1713, ‘slaapkamer van d'heer van Zulichen, nu de heere van Grovestins’.[45]

Het park werd bijgehouden, maar niet altijd goed genoeg, om de beroemde waterwerken operationeel te houden. In 1722 werd de opdracht gegeven tot ‘het leveren van eenige pompen, of fonteijn buijsen’ zodat ‘het waterwerk op 't Loo niet heel mogte stil staen’.[46] De enige aanwijzingen in de richting van meer dan noodzakelijke werkzaamheden aan de tuin in de periode tot ongeveer 1734 toen Willem IV en Anna van Hannover Het Loo gingen gebruiken, betreffen een tekening, vermoedelijk gemaakt rond 1732, van de hand van Christiaan

40 Nusselder (ed.), *Bouwhistorische documentatie en waardebepaling* I, 10.
41 Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 167.
42 Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 695.
43 Ibidem, 603, 649.
44 Ibidem, 619. Overigens bevonden zich in 1713 aanzienlijk meer meubels op de zolder dan in 1734 - tachtig matrassen in 1713 tegenover twintig in 1734, en ‘acht zeyldoeken voor sonnenblinden’ tegen ‘vijff seyldoeken voor de son’ et cetera - wat betekent dat de meubels sinds 1713 weer in gebruik zijn genomen, dan wel dat ze zijn weggedaan.
45 Ibidem, 612.
46 Aardoom, ‘Landmeters en andere kaartenmakers op Het Loo, 1685-1813’, 53.

Pieter van Staden van een onuitgevoerd plan voor de boventuin van Het Loo, en de vermelding een paar jaar eerder van een betaling gedaan aan Samuel van Staden ‘voor het opmaken’ van een aantal vlakken van de boventuin, ‘het verbeteren van de griend paeden en het veranderen van het terras voor 't Huijs’.[47]

Het Loo, moet de conclusie zijn, werd de eerste dertig jaar na de dood van Willem III zogezegd in stand gehouden. Ook tijdens de bewoning van Het Loo door Willem IV en Anna van Hannover werd er ogenschijnlijk vrijwel niets aan Het Loo gewijzigd.[48] Dit ondanks de ‘opvlammende architectonische interesse’ waarvan Freek Schmidt spreekt na Willem IV's verheffing tot erfstadhouder in 1747.[49] Deze opvlammende interesse blijkt wat betreft de tuin van Het Loo uit een ontwerp van Pieter de Swart uit deze periode.[50] Dit ontwerp voorzag volgens Schmidt in een aanpassing van het iconografische programma van de tuin van Willem III dat te specifiek nog op hem betrekking had. In plaats van lustoord en politiek centrum had het een intiemer ‘maison de plaisance’ moeten worden.[51] Bouwplannen klinken eveneens, zij het in een wat minder concrete vorm, door in een verslag van de Gelderse landdag die plaats had in Zutphen in 1750, de eerste die Willem IV persoonlijk bijwoonde in zijn functie als erfstadhouder. Willem IV kreeg toen uit handen van de meest aanzienlijke heren, de twee landdrosten en de burggraaf, een ‘welkomst-gift’ van een aanzienlijk bedrag zoals destijds ook aan Willem III overhandigd was. Willem IV had deze gift nu ‘op eene verplichtende wyze aangenomen’, en had daarbij gezegd het bedrag ‘tot vergroting van 't *Loo* te willen aanleggen’.[52]

Het lijkt waarschijnlijk dat de oorzaak van het onuitgevoerd blijven van de plannen op Het Loo gelegen was in de vroege dood van Willem IV in 1751, slechts vier jaar na zijn verheffing. Dit blijft echter speculatie - plannen werden wel vaker niet uitgevoerd - en ook zonder de voorgestelde wijzigingen was Het Loo, ook voor Willem IV, een buiten ver weg van de drukte van Den Haag. Gijsbert Jan van Hardenbroek noteerde in 1749 in zijn dagboek: ‘Alles loopt,

47 Schmidt, *Pieter de Swart*, 132-134.

48 De inboedel uit 1757 verschilde zo weinig van die uit 1734 dat voor een inventaris uit het eerstgenoemde jaar, een afschrift werd gebruikt van de inventaris uit 1734 en in de marge sporadisch wat kleine wijzigingen werden aangemerkt. Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 601.

49 Schmidt, *Paleizen voor prinsen en burgers*, 71.

50 Schmidt, *Pieter de Swart*, 132-135.

51 Ibidem, 135; De Jong, *Natuur en kunst*, 59-112.

52 Het ging, aldus het verslag, om een bedrag van 100.000 gulden. Het is uiteraard mogelijk dat Willem IV heel andere plannen had met deze geldsom en de Geldersen slechts paaide met een verwijzing naar verfraaiingen aan zijn Gelderse paleis. Het is anderzijds bekend dat Willem IV graag op Het Loo was. *Nederlandsch gedenkboek of Europische Mercurius* 61 (1750) 273.

als men segt, in 't wilt; de prins ses weecken absent op 't Loo'.[53] Het intieme karakter van Het Loo kreeg nu definitief de overhand boven de ceremoniële, openbare functie. Uiteraard gingen ook in deze tijd de audiënties gewoon door, maar sommige bronnen wekken de indruk dat zij mogelijk enigszins ontmoedigd werden, dan wel niet gewenst waren. Jacob Grothe, die in 1750 naar Het Loo reisde in een poging voor een van zijn zoons een hogere militaire functie te regelen, schreef na zijn audiëntie dat hem op zijn verzoek de stadhouder op te wachten, eerst gezegd werd dat de stadhouder 'geen mensen sagh' maar 'geruime tijt waghtende vernam ik, dat wel drie vier malen de een en de andere wiert binnen gelaten waer na het ook mijn beurte wiert'.[54] Liever bracht de stadhouder zijn tijd door met ontspanning zoals de meer gebruikelijke verstrooiing in de vorm van de veel genoemde concerten: 'in the late prince's [Willem IV] time there was generally a concert in an afternoon, at which the nobility and gentry, with the rest of the court, were usually present'[55], schreef Sacheverell Stevens in 1756. Meer uitzonderlijk vermaak werd beschreven door Arnout Vosmaer. De allereerste Kaapsche elanden in Europa bevonden zich op Het Loo, betoogde hij, in de menagerie zoals gesticht door Willem III: 'Hebbende de groote van onze gewoone Koe-Beesten' en 'in allen opzichte goedäartig', had men het mannetje geleerd 'ongemeen hard voor de Chais [te] loopen, en zelfs harder dan een Paard, waar van de proef (...) maar alteveel genomen is'.[56]

Bedaagd buiten

Willem V verbleef als klein kind met enige regelmaat op Het Loo, maar na de dood van zijn moeder in 1759 vonden gedurende een aantal jaren geen uitstapjes naar Gelderland meer plaats. Van Hardenbroek schreef in 1762 dat 'de jonge prins in groote vreugd soude wesen wegens sijn reysje na Loo, Dieren en Soestdijk', nadat hij daar al een paar jaar naar had verlangd en om had gevraagd.[57] Na de vroege dood van zowel Willem IV als Anna van Hannover volgde wederom een periode waarin Het Loo niet bewoond werd door het

53 Hardenbroek, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, 47.
54 HUA, *Archief van de familie Grothe en aanverwante families 1583-1960* 750, Brief van Jacob Grothe aan zijn zoon Hendrik Christiaan betreffende een audiëntie bij stadhouder Willem IV op Het Loo, 1750.
55 Stevens, *Miscellaneous remarks made on the spot*, 386.
56 Vosmaer merkte op dat de elanden in het jaar 1748 of 1749 in de Vorstelijke Diergaarde van Het Loo in Gelderland arriveerden. Mogelijk vergistte Vosmaer zich, de vorstelijke diergaarde was in deze tijd nog in Den Haag gesitueerd, op Het Loo in Gelderland bestond slechts Willem III's menagerie. *Natuurkundige beschryving eener uitmuntende verzameling van zeldsaame gedierten*, 5-6.
57 Hardenbroek, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, 244.

hof en aan huis noch park grote wijzigingen werden aangebracht. Wel vonden de bezichtigingen van Het Loo onverminderd doorgang. De meeste bezoekers kwamen vooral voor de zeventiende-eeuwse tuin. De jonge Amsterdamse Anna Maria de Neufville bezocht de tuin in de zomer van 1763 tijdens een reisje naar Gelderland waarbij ze, zoals ze schreef, 'braaf nat wierde bij WR', de bedriegertjes bij de fontein in de vorm van het monogram van de koning-stadhouder die klaarblijkelijk nog of weer werkten.[58] Het is interessant dat zij in tegenstelling tot de meeste bezoekers behalve de tuin

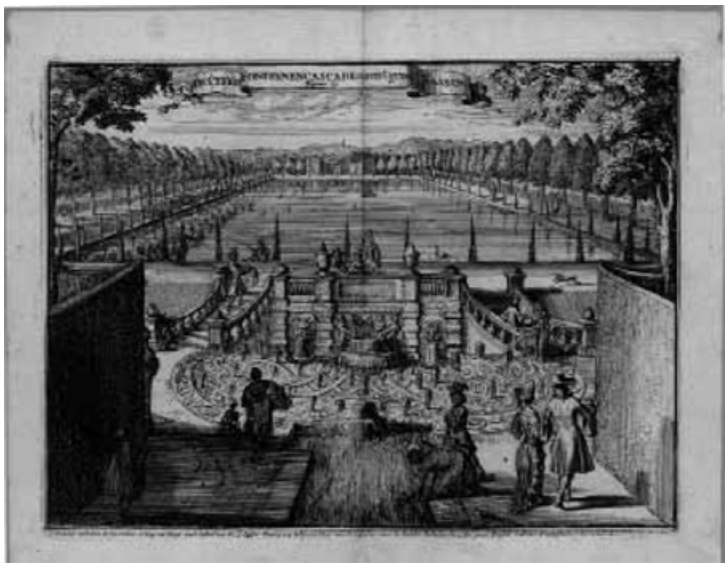

Afb. 2. 'De cyfer fonteinen cascades aen 't groot bassin', ofwel de cascade van het monogram en de grote vijver. In eerste instantie waren naar verluid zowel het monogram van Koningin Mary als dat van Willem III te zien in de fonteinen beneden de cascade bij de grote vijver. Na de dood van Koningin Mary en gedurende de gehele achttiende eeuw was alleen nog zijn monogram zichtbaar. Waarom De Hooghe van een 'cyfer fontein' spreekt is onduidelijk. De gravures van Romeyn de Hooghe van Het Loo, waarvan dit er een is, werden in 1786 herdrukt in reactie op de toeloop naar Het Loo als gevolg van Willem V's verblijf aldaar na zijn vertrek uit Den Haag.
Gravure van Romeyn de Hooghe. In: Idem, *Korte beschryving benevens eene naauwkeurige afbeelding en verdere gezichten, van't koninglyke lusthuis 't Loo* (Amsterdam: G.W. van Egmond, 1786). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

58 GAA, *Archief van de familie Brants en aanverwante families* 88, Beschrijving van een gelders rijssie gedaan met Mijnheer en Mevrouw Roos en mijn vader, 1763.

ook verschillende kamers van het paleis noemde - vermoedelijk achteraf uit het hoofd genoteerd, gezien het feit dat de kleurstellingen van de vertrekken niet in alle gevallen kloppen - waarbij opvalt dat zij niets opmerkte over de ouderdom van het interieur. Integendeel, ze was hoorbaar onder de indruk van de 'schilderijkamer' met daarin 'capitale stukke' waaronder een Dou waar wel 16.000 gulden voor geboden zou zijn en het cabinet van koningin Mary met daarin een 'velt ledikant door haar zelve geborduurt'.[59] Misschien was Anna Maria de Neufville bereid de verouderde staat van de meubels door de vingers te zien gezien de koninklijke statuur ervan, wellicht ook waren de meest vervallen interieuronderdelen inmiddels weggenomen. De inventaris die zes jaar voor De Neufvilles bezoek was opgesteld, is ondubbelzinnig: meubels waren 'oud, vergaen en gebrooken'; in de 'slaepcamer van sijn hoogheyd' waren de overtrekken van het *tour de lit* en alle stoelen 'het meeste deel door ouderdom vergaen'; en in de 'Groote saal' stonden twee notenbomen tafels die 'seer oud en verwormeld' waren.[60]

Rond 1700 had Shaw nog geschreven: ''Tis all new-built after the Modern Architecture'.[61] In de daaropvolgende decennia is het verouderingsproces goed te volgen. In opeenvolgende boedelinventarissen wordt gesproken van 'nieuwe tapijten' (1713); dan, zonder bijvoeglijk naamwoord, van 'tapijten' (1734); nog weer een kleine dertig jaar later waren spullen simpelweg 'oud'.[62] De tuin werd in 1753 omschreven als 'seer vervallen en uijt de ordre'.[63] Van Gerrit Ravenschot, in deze jaren betrokken bij het onderhoud van Het Loo, werd in 1765 gezegd dat hij 'seer veel te doen' had.[64] In 1766, het jaar van Willem V's meerderjarigheid, werd de verwaarlozing van de tuin geïnventariseerd. Het bleek niet mee te vallen. De bronnen die de fonteinen moesten voorzien van water waren voor een deel onder het zand geraakt en door schapen 'toegetrapt', de cascades waren verzakt en de tuinmuren in de benedentuin 'verwaterd'.[65] Besloten werd de tuin inclusief waterwerken te herstellen, echter, de reparatie van de grote fonteinen werd te kostbaar bevonden en achterwege gelaten. Het

59 Ibidem.
60 Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes, 602*, 603.
61 Shaw, *Letters to a nobleman, from a gentleman travelling thro' Holland, Flanders and France*, 10.
62 Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 602, 648.
63 Aardoom, 'Landmeters en andere kaartenmakers op Het Loo, 1685-1813', 63.
64 Hiertoe scheen hij overigens, omdat hij 'oud en afgeslooft' was en 'de memorie begint te manqueeren', niet meer goed in staat. Ibidem, 60.
65 Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo*, 28; Van der Wyck, 'Het Loo', 238-239.

herstel heeft naar het schijnt bijna tien jaar in beslag genomen.[66]

Ook uit verschillende reisverslagen blijkt dit gestage verouderingsproces. In 1693 schreef Bolhuis dat de bomen in het park van Het Loo nog maar klein waren; in 1768 sprak Joseph Marshall van 'large trees' die zorgden voor 'shady walks'.[67] Marshall begon zijn verslag van zijn bezoek aan Het Loo als volgt: 'I made an excursion to see Loo, the famous favourite seat of King William. The whole is a vile country, all heaths and forests, and in the midst of which, stands the palace. It contains nothing, that figures much to an Englishman, who has viewed the fine buildings in his own country. The gardens are, what the Dutch most admire; but they are quite in the old stile'.[68] Charles Des Ridellières-Leroulx, die in 1776 de Republiek aandeed en tijdens deze reis ook Het Loo bezocht, was weinig milder: 'Ni l'extérieur ni l'intérieur ne ferait honneur à un seigneur anglais ou français. Il y a peu d'appartements et ils sont meublés très simplement, même pauvrement. Les jardins sont petits et à l'antique'.[69] Van een nieuw paleis voor de nieuwe stadhouder-koning, was Het Loo een belegen gebouw geworden, bewoond door Willem III's net wat minder illustere opvolgers.

Hoewel het koninklijke lustoord - maar daarmee (juist) niet de herinnering aan de koning - verbleekte, veranderde Het Loo in de tijd van Willem V en Wilhelmina van Pruisen wel degelijk enigszins. De volière werd afgebroken en vervangen door Chinese theekoepels, het grondgebied van Het Loo werd uitgebreid en de eerste bescheiden aanzetten werden gedaan tot het verlandschappelijken van de geometrische boventuin.[70] Voor het huis werden in sommige gevallen nieuwe meubels aangeschaft en twee voorkamers zijn waarschijnlijk in deze tijd voorzien van stucplafonds.[71] Deze bescheiden aanpassingen werden wel degelijk opgemerkt door tijdgenoten. In 1769 werd Het Loo bijvoorbeeld beschreven als: 'ein Lustschloss mit einens prächtigen Garten, so von König Wilhelm den III. angefangen, von seinen Nachfolgern fortgebauet, und von dem jetzigen Erbstatthalter verbessert worden: womit man noch immer fortfaehret'.[72] In 1790 klonk het: 'Merkelijke verbeteringen zijn,

66 Van der Wyck, 'Het Loo', *239*.
67 GA, *Archief families van Bolhuis* 493, Journaal van de reizen van Abel Eppo van Bolhuis, 1693. Marshall, *Travels through Holland*, 206.
68 Marshall, *Travels through Holland*, 205-206.
69 Van Strien-Chardonneau, *Le voyage de Hollande*, 411.
70 Tromp, 'Het park van Het Loo', 16; Groen en Bierens de Haan, *Zwierig binnen de perken*, 18.
71 Van Asbeck en Erkelens, 'De restauratie van de lusthof Het Loo', 127.
72 Von Heinecken, *Nachrichten von Künstlern und Kunst-Sachen* II, 67.

van tijd tot tijd, aan 't een en ander, gemaakt door 's Vorsten Naazaaten, vooral door den tegenwoordigen Eigenaar Prins WILLEM DEN V'.[73] De Fransman André Thouin, die in 1795 naar Het Loo kwam om de twee olifanten Hans en Perkai (of Parkie) te zien waarmee de menagerie in 1783 werd verrijkt en die een zekere mate van beroemdheid verwierven, sprak van een gedeeltelijk symmetrische en een gedeeltelijk pittoreske tuin.[74] Het ging hierbij echter, het moge duidelijk zijn, niet om grootschalige veranderingen, en misschien waren die ook niet te verwachten van een man als Willem V die over zichzelf zei: 'ik ben geen vrind van nieuwigheden', en, bijzonder toepasselijk: 'men moet de oude Paelen niet versetten'.[75]

Staatszaken en verstrooiing

Met het huwelijk van Willem V en Wilhelmina van Pruisen werd er niet alleen zomers weer op Het Loo gewoond, tijdens de periode van ballingschap uit Den Haag verbleef de stadhouderlijke familie en de hofhouding er zelfs een hele tijd permanent. Welke rol speelde het bedaagde buiten in het leven - 'front region' en 'back region' - op Het Loo? Een aantal bekende, maar vooral ook onbekende bronnen, en dan met name egodocumenten, biedt antwoorden. De brieven van Jean Malherbe, violist in de hofkapel, aan zijn vrouw getuigen van de geregelde aanwezigheid van de orkestleden op Het Loo, die daar concerten verzorgden in de kapel en in de *long gallery* van Queen Mary, inmiddels ook 'danssaal' of 'comedie zaal' genoemd.[76] Het dagboek van Van Heiden Reinestein, die als kamerheer een hoge positie bekleedde binnen de persoonlijke hofhouding, toont nog ander vermaak, zoals een watergevecht waarbij op de grote vijver van Willem III - de vijver die in de zeventiende eeuw 'one of the greatest beauties of the garden' werd genoemd[77] - een reuzenkasteel in brand werd gestoken, en een verjaardagsontbijt in de 'Willemstempel' (een van de achttiende-eeuwse toevoegingen aan het park).[78]

73 Kok, *Vaderlandsch woordenboek*, 149.
74 Thouin, *Voyage dans la Belgique, la Hollande et l'Italie*, 260.
75 Gabriëls, 'Tweemaal in ballingschap', 325; Schutte, 'Willem IV en Willem V', 210.
76 Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes*, 605; GAA, *Archief van de familie Brants en aanverwante families* 88, Beschrijving van een gelders rijssie gedaan met Mijnheer en Mevrouw Roos en mijn vader, 1763. De brieven van Jean Malherbe bieden ook enkele inkijkjes in het bestaan op het buiten van het hogere personeel. Malherbe berichtte dat toen hij aan 'graaf van Heijden' - wiens kinderen hij vioolles gaf - uitlegde dat hij en zijn collega niet zoals gepland een vertrek op Het Oude Loo konden delen, daar 'wij niet allebei in dezelfde kamer konden studeren', Van Heiden Reinestein Malherbe een andere had 'laten geven die heel goed is'. Malherbe en Van Steensel, '*Het is of ik met mijn lieve sprak*', 98.
77 Fremantle, 'A visit to the United Provinces and Cleves', 52.
78 Van der Meer, *Van de prins geen kwaad*, 93, 142.

Hoewel het overduidelijk een buiten was, gold ook voor Willem V dat hij wel degelijk staatszaken verrichtte op Het Loo. Jan Willem Kumpel, die zich met zijn pen in de jaren 1780 inzette voor de Oranje-zaak maar die op den duur, om verschillende redenen, uit de gratie raakte, blikte in zijn memoires terug op een voor hem slecht verlopen bezoek aan Het Loo in 1786: 'vroeg Audientien, en wierd niet geroepen, de Audientie liep af. De Prins zag mij in passant en Appointeerde mij des namiddags om half ses uur. Ik kwam, ik wagte tot half Elf, het wierd den Prins herinnerd. Men bragt kaersen in de Audientie Kamer'.[79] Een jaar eerder nog had hij de 'onrijpe hersenvrucht' *Ter nagedagtenis van den vader des vaderlands* het licht doen zien omdat de vorst, Willem V, 'zulke offer niet noodig heeft, wanneer groot en klein, malkaêr op zijn Antichambre verdringt (...) maar wel in zulke dagen, als wij beleven, waarin de zaalen van opwagting schier leedig zijn'.[80] Niettegenstaande het feit dat sommige mensen inderdaad wegbleven die voorheen hun opwachting maakten op Het Loo, viel dat leeg zijn van de auditiezalen wel mee. Willem V zelf lijkt enigszins teleurgesteld te zijn geweest in de werkelijke ontspanning die hem op Het Loo ten deel viel. Van Hardenbroek merkte in 1769 op dat de stadhouder 'seer gecacheert was' en 'dagelijks wel een uur of drie in sijn cabinet' schreef aan Van Brunswijk-Wolfenbuttel.[81] Jaren later zou de prins gezegd hebben dat hij 'niet veel meerder konde werken buiten [op Het Loo] als binnen, want datgene, wat door mindere audientien tijt bespaerde, wederom door de meerdere brieven (...) wierde verspilt'.[82] Hij voegde toe dat hij 'in de jagt nog in 't planten' interesse had - wat overigens door andere bronnen wordt tegengesproken[83] - en dat waar hij 'sig bevond, overal sijn hof bij sig moeste hebben, dat etiquette vereijschte, dus buiten ook al aan gênes was onderworpen evenals in de stat, en versulks de wandeling (...) de enige dissipatie of uitspanning was'.[84]

De brieven van de stadhouderlijke familie getuigen van eindeloze wandelingen door het park en omgeving.[85] Zij waren niet de enigen die struinden in het park en de wijdere omstreken van Het Loo. Malherbe schreef

79 UBA, *Coll.hss.* I C 5, Curriculum vitae van Mr. J.W. Kumpel, 28.
80 Kumpel, *Ter nagedagtenis van den vader des vaderlands*, 3.
81 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek* I, 322
82 Ibidem II, 156.
83 Van Everdingen, *Het Loo, de Oranjes en de jacht*, 114-115.
84 Ibidem.
85 Op 30 mei 1794 schreef Wilhelmina, om een voorbeeld te geven: 'Aujourd'hui il fait assez fait beau et j'ai promené *toute seule* pendant 2 heures au *Park*. Hier après le diner nous avons menéz Mimi au *Williams Temple* et de là au *Louisenberg*' Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie* II, 121.

in 1788 dat hij zijn zere benen oefende ‘in de hei van de omgeving van Het Loo’[86]; de jonge Claude Crommelin bezocht een paar jaar eerder, in 1783, met ‘Papa en Mama en Mejuffrouw Gordon’ Het Loo waar maar liefst vier dagdelen ‘gewandeld’ en ‘gekuyerd’ werd in de ‘tuinen & bossen’ en door ‘laanen & blomperken (...) hoorende & ziende van alle kanten waatervallen & fonteinen’.[87] Hendrik van Raan, een Amsterdams architect - ook al zo'n voetnoot in de geschiedenis van wiens gangen we voornamelijk op de hoogte zijn door zijn eigen levensaantekeningen - beschreef een wandeling midden jaren '70 van de achttiende eeuw. Toen hij de kerktoren in Nijkerk bouwde, werd hij bezocht door zijn broer en zus en ‘daar ik paarden had rede wij ook naar 't Loo’.[88] De prins zat op de desbetreffende zondagochtend te ontbijten ‘in een cineesche tent met de prinses en kinderen’, de al genoemde theekoepels die in de plaats waren gekomen van de volière.[89] Wellicht met enige overdrijving schreef Van Raan: ‘Daar wij quame wandelen quam [de prins] met zijn huisgesin en hofstaat bij ons wandelen en vroeg wie wij waren. Het jonge prinsje en prinsesje 3 jaar kuste ons... ik sei dat ik de toren tot nijkerk boude’, wat op een enthousiaste reactie kon rekenen van de stadhouder die van deze onderneming op de hoogte bleek te zijn en graag de tekening van het plan wilde ontvangen.[90]

In tegenstelling tot de honende bezoekers Joseph Marshall en Charles Des Ridellières-Leroulx, stoorde de Fries Robertus Distelbloem zich in het geheel niet aan een eventueel achterhaald tuinconcept, en niet alleen omdat hij zijn ogen uitstaarde naar een scene die zich afspeelde bij de hier al genoemde nieuwe theekoepels:

> Wij hadden het geluk Hare Kon. Hoogheid van nabij te zien, terwijl hoogstdezelve zich te 10 uur begaf naar het dejeuner in den tuin, met een gevolg van eenige heeren en dames, ziende haar in een fraai zomerhuis dejeuneren, terwijl daarnevens in een ander zomerhuis van gelijk model, eenige muzijkanten op waldhorens, clarinetten en bassen aangenaam geluid maakten. Tusschen deze beide zomerhuizen was een ronde vijver en daarin eene Zwaan, die door de heeren en dames eenig eten toegeworpen wierd.[91]

86 Malherbe en Van Steensel, ‘Het is of ik met mijn lieve sprak’, 100.
87 GAA, *Archief van de familie Crommelin* 30153, Dagverbaal van een reisje, 1783.
88 GAA, *Archief van de familie Claasen* 114, Dagboek van H. van Raan, 1768, 1783-1801.
89 Ibidem.
90 Ibidem.
91 Dirks, ‘Een Reisje van Leeuwarden naar Wezel’, 23.

Twee van de reisgenoten stonden bij een hek waarlangs de stadhouder en zijn gemalin passeerden, waarna de stadhouder vroeg ‘Wat zijn de heeren en waar woonachtig?’. Het antwoord was: ‘Wielandt en Krak’, ‘advocaten voor den Hove van *Friesland*’, ‘waarop Hoogstdezelve zich boog en verder met Hare Kon. Hoogheid wandelde door den tuin naar het paleis’.[92] Ouderwets of niet, dit was het paleis van de huidige stadhouder Willem V en, belangrijker nog, van de gewezen koning-stadhouder: machtscentrum *en* plaats van herinnering.

Conclusie

De laatste jaren is de idee als zou de tijd op Het Loo in de achttiende eeuw hebben stilgestaan enigszins genuanceerd en worden een aantal met name laat achttiende-eeuwse wijzigingen aan de tuin wat sterker benadrukt.[93] Deze wijzigingen worden echter geplaatst binnen een groter verhaal van verschillende bouwfasen - de wijzigingen gelden slechts als voorbode voor wat in de negentiende eeuw tot wasdom zou komen - waarin de achttiende eeuw, in tegenstelling tot de zeventiende, negentiende en twintigste eeuw, geen rol speelt. De stille achttiende eeuw stond in dit artikel centraal, een eeuw waarin er wat betreft de gebouwde omgeving wellicht weinig veranderde, maar waarin Het Loo wel veelvuldig werd bezocht en regelmatig werd bewoond. Hoe gingen deze bewoners en bezoekers om met de nalatenschap van het langzaam ouder wordende huis van Willem III?

Het Loo als ‘the famous favourite seat of King William’, was een frase die eindeloos herhaald werd in de achttiende eeuw. Voor de Oranjes die na Willem III Het Loo bewoonden gold deze status allereerst als een legitimatie van hun macht. Op het moment dat Willem V in 1784 uit Den Haag wegtrok en zich de eerste jaren op Het Loo vestigde en dientengevolge het bezoek aan Het Loo zienderogen toenam, werden de prenten zoals Romeyn de Hooghe die eind zeventiende eeuw had gemaakt, opnieuw uitgegeven. Deze nieuwe uitgave werd begeleid met een tekst die benadrukte dat Het Loo vrijwel ongewijzigd was; er werd gesproken van de uiterlijke gedaante van Het Loo ‘als het nog hedendaags, (eenige veranderingen naderhand gemaakt, uitgezonderd,) gezien, door den Doorluchtigen Erfstadhouder WILLEM DEN VYFDEN,

92 Ibidem, 24.

93 Dit blijkt uit een vergelijking van de hier aangehaalde literatuur over dit onderwerp van Schmidts, Tromp, Groen en Bierens de Haan, met dat van Royaards, Van Wyck, en hieronder Hekker en Van Agt: ‘De enkele chinoiserieën - die overigens nog op een beschrijving wachten - zoals het paviljoen bij 't Loo (...), kan men nog slechts als speelse rococo-grapjes beschouwen’. Hekker, ‘De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw’, 18. ‘Eerst in 1809 zou Dufour het park in opdracht van koning Lodewijk Napoleon veranderen’. Van Agt, ‘De buitenplaats Beeckesteyn bij Velzen’, 177.

als erfgoed bezeten (...) en bewoond wordt'.[94] Deze nadruk op de koning-stadhouder en op de continuïteit van Het Loo in plaats van latere aanvullingen en aanpassingen - die, zoals aangetoond, wel degelijk erkend werden door tijdgenoten - moet waarschijnlijk verklaard worden vanuit de functie van de prenten en de begeleidende tekst in de Oranje-promotie in een tijd dat Willem V het zwaar te verduren had.

Voor de Oranjes die na Willem III Het Loo bewoonden, betekende deze dwingende en voortdurende associatie van huis en tuin met Willem III dat zij voor een persoonsverheerlijking die henzelf betrof naar elders moesten uitwijken, en zelf moesten gaan bouwen. Er is voldoende bewijs om aan te tonen dat Johan Willem Friso, Willem IV en Willem V deze boodschap begrepen hadden en dat verschillende aanzetten gedaan zijn om met name in Den Haag 'stadhouderwaardige' architectuur te creëren.

Het Loo - net als de spiegels van Bolhuis - bezat 'material agency' als instrument van distinctie; er was echter ook de 'material agency' van het huis als herinneringsplaats, waarbij zij opgemerkt dat smaakontwikkeling en herinnering op gespannen voet staan met elkaar. De keurende buitenlandse bezoeker sprak regelmatig minachtend over Het Loo en benadrukte het overwegend ouderwetse karakter van huis en tuin. Hen ging het in eerste instantie om de architectonische stijl en smaak, en niet om de symbolische waarde van de nalatenschap van koning-stadhouder Willem III. Belangrijk is ook dat Het Loo niet alleen een herinneringsplaats was voor bezoekers, maar dat dit ongetwijfeld ook gold voor de bewoners. Collectieve en persoonlijke herinneringen raakten elkaar. Het Loo was een 'theatrum politicum' en een 'front region', maar ook een 'back region' en een 'locale' van persoonlijke herinneringen. Is het mogelijk dat beide functies van het huis, en niet slechts de eerste, meespeelden bij keuzes betreffende het wel of niet wijzigen van huis en tuin? De zus van Willem V schreef over 'Het Loo van haar jeugd'; Louise, het prinsesje op de arm van de Amsterdamse architect Van Raan, sprak als volwassene van 'le cher Loo', evenals haar moeder Wilhelmina van Pruisen.[95] Willem V bedelde in zijn adolescentie om een tripje naar Het Loo waar hij in de eerste jaren van zijn leven vaak was geweest, en jaren later sprak hij de wens uit weer eens een zomer op Het Loo door te kunnen brengen, nadat hij daar na drie jaar afwezigheid nog steeds niet de gelegenheid voor had

94 Ter Molen, *Een serie prenten met gezichten van Paleis Het Loo en zijn tuinen*, 17, 81-82.
95 Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie* I, 82, 156.

gevonden.[96] Zijn zoon schreef als koning Willem I aan zijn moeder over de verlandschappelijking van Het Loo door Lodewijk Napoleon: 'Wat de tuinen aangaat, deze zijn totaal bedorven, en als men de herinnering heeft aan de vroegere, is het onmogelijk zich te troosten met de huidige toestand'.[97] Een eeuw later was het Wilhelmina die schreef over de grote wijzigingen die het gebouw onderging in de loop van haar leven: 'Wat kan ik soms naar de oude verhouding in de afmetingen van het gebouw en de indeling, zoals die in de tijd van mijn jeugd was, terugverlangen'.[98]

Daar waar hiaten worden verondersteld in de bouwgeschiedenis, perioden van inactiviteit, waar een beschrijving van bouwfasen als pars pro toto van de geschiedenis van Het Loo wordt beschouwd, zijn het dagboeken, memoires, brieven en reisverslagen die inzichtelijk maken dat Het Loo ook in de achttiende eeuw deel uitmaakte van fysieke en mentale landschappen. De perceptie van zowel bewoner als bezoeker en het gebruik van architectonische structuren zijn tot op heden te weinig onderwerp van studie geweest, met name in de traditionele architectuurgeschiedenis die nog steeds de erfenis van de grote namen met zich meedraagt.[99]

Over de auteur

Hanneke Ronnes studeerde sociale en economisch geschiedenis, culturele antropologie en postmiddeleeuwse archeologie. Zij is universitair docent aan de Universiteit van Amsterdam, leerstoelgroep Cultuurgeschiedenis van Europa. E-mail: H.Ronnes@uva.nl.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archiefmateriaal

Groninger Archieven (GA), *Archief families van Bolhuis, Arkema en van Zeeburgh, 1700-1900* 493:

- Journaal van de reizen van Abel Eppo van Bolhuis, 1692-1705. Met het verslag van een reis door Michiel van Bolhuis in 1680 naar Duitsland, 1693.
- Journaal door M. van Bolhuis van een reis naar Kleef tezamen met P. Muntinghe, L. Beckeringh en A.H.W. de Vriese, 1740.

96 Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie* II, 120. Gezien Willem V's opmerking dat hij liever in Den Haag verbleef, wordt wel geconcludeerd dat Willem V niet graag op Het Loo was. Dit is echter in tegenspraak met een aantal andere uitspraken die van hem bewaard zijn gebleven.

97 Van Asbeck en Erkelens, 'De restauratie van de lusthof Het Loo', 128.

98 Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo*, 13.

99 Van der Woud, *Waarheid en karakter*.

Het Utrechts Archief (HUA), *Archief van de familie Grothe en aanverwante families 1583-1960* 750, Brief van Jacob Grothe aan zijn zoon Hendrik Christiaan betreffende een audiëntie bij stadhouder Willem IV op Het Loo, 1750.
Stadsarchief Amsterdam (GAA):

- *Archief van de familie Brants en aanverwante families* 88, Beschrijving van een gelders rijssie gedaan met Mijnheer en Mevrouw Roos en mijn vader, 1763.
- *Archief van de familie Claasen en aanverwante families* 114, Dagboek van H. van Raan, 1768, 1783-1801.
- *Archief van de familie Crommelin* 30153, Dagverbaal van een reisje gedaan met Papa en Mama en Mejuffrouw Gordon, 1783.

UB Amsterdam (UBA), *Coll.hss.* I C 5, Curriculum vitae van Mr. J.W. Kumpel.

Overige primaire en secundaire literatuur

L. Aardoom, 'Landmeters en andere kaartenmakers op Het Loo, 1685-1813', *Bijdragen en mededelingen Vereniging Gelre* 87 (1996) 50-84.
J.J.F.W. Van Agt, 'De buitenplaats Beeckesteyn bij Velzen', *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond Bulletin* 60 (1959) afl. 1, 165-182.
A. Appadurai (ed.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (Cambridge 1986).
J.B. van Asbeck en A.M.L.E. Erkelens 'De restauratie van de lusthof Het Loo', *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond Bulletin* 75 (1976) afl. 1, 119-147.
T. Beckeringh, 'Journal of dagverhaal van een plaisir reisje, van Groningen na Kleef, in 1740. door P. Muntinghe J.U.D., A.H.W. de Vriese J.U.D., M. van Bolhuis advocaat en mij Theodorus Beckeringh J.U.D.' enz.', *De Navorscher* XLV (1895) 349-372.
M. Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje. De strijd van de Friese Nassau's voor de erkenning van hun rechten, 1702-1747* (Hilversum 2007).
J. Dirks, 'Een Reisje van Leeuwarden naar Wezel, Kleef, enz. en terug, in 1770', *Nieuwe Friesche Volks-almanak* 5 (1857) 1-25.
S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de Inboedels in de Verblijven van de Oranjes en Daarmede Gelijk te Stellen Stukken 1567-1795* (Den Haag 1974-1976).
L. van Everdingen, *Het Loo, de Oranjes en de jacht* (Haarlem 1984).
J. Farrington, *An account of a Journey through Holland, Frizeland, etc., in several Letters to a Friend*. P.G. Hoftijzer e.a. (ed.) (Leiden 1994).
K. Fremantle, 'A visit to the United Provinces and Cleves in the time of William III described in Edward Southwell's Journal', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 21

(1970) 39-68.
R. Fruin (ed.), *Overblijfsels van geheughenis der bisondere voorvallen in het leeven van den heer Coenraad Droste* (Leiden 1879).
A.J.C.M. Gabriëls, ‘Tweemaal in ballingschap. Het verblijf van prins Willem V in Gelderland (1785-1787) en in Groot-Brittannië (1795-1801)’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 112 (1999) 323-52.
A. Giddens, *The Constitution of Society* (Cambridge 2009 [1984]).
L.E. Groen en J.C. Bierens de Haan, *Zwierig binnen de perken. De herstelde boventuin van paleis Het Loo in vogelvlucht* 1692-2008 (Apeldoorn 2008).
G.J. van Hardenbroek, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek: heer van Bergestein, Lockhorst, 's Heeraartsberg, Bergambacht en Ammerstol, president der Utrechtse Ridderschap, gedeputeerde ter Generaleits-Vergadering enz. (1747-1787)* I. F.J.L. Krämer (ed.) (Amsterdam 1901).
R.C. Hekker, ‘De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw’, *KNOB* 52 (1951) afl. 1, 1-28.
K.H. von Heinecken, *Nachrichten von Künstlern und Kunst-Sachen* II (Leipzig 1769).
R. de Hooghe, *Korte beschryving benevens eene naauwkeurige afbeelding en verdere gezichten, van 't koninglyke lusthuis 't Loo of the King's Loo* (Amsterdam 1786 [1e druk omstreeks 1695]).
J C. ten Hoorn, *Reis-boek door De Vereenigde Nederlandsche Provincien, en der zelver aangrenzende Landschappen en Koningrijken: Behelzende, benevens een naauwkeurige beschryving der Stede, Een aanwyzing van de Schuyt- en Wagenvaarten: Mitsgaders de bekwaame Herbergen daar de Reyzigers in ieder Stad konnen Logeren: Gelijk ook meer andere dingen welke in het Reyzen zoo dienstig als waar te nemen zijn* (Amsterdam 1700).
C. Huygens Jr., *Journaal van Constantijn Huygens, Den Zoon, van 21 October 1688 tot 2 Sept. 1696*. I. J.H. Siccama (ed.) (Utrecht 1876).
C. Huygens Jr., *Journaal van Constantijn Huygens, Den Zoon, van 21 October 1688 tot 2 Sept. 1696* II. J.H. Siccama (ed.) (Utrecht 1877).
N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten graaf van Portland*, eerste gedeelte ('s-Gravenhage 1927).
E. de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam 1993).
E. Kaeber, ‘Journal der Reise des fürsten Christian Eberhard von Ostfriesland nach dem Holländischen Schlosse Loo im Jahre 1704’, *Archiv für kulturgeschichte* 10 (1912) 319-326.
C. Knappett en L. Malafouris (ed.), *Material Agency: Towards a Non-Anthropocentric*

Approach (New York 2008).
J.C.A. Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, erfgoed en geschiedenis* (Amsterdam 2005).
J. Kok, *Vaderlandsch woordenboek* XXII (Amsterdam 1790).
I. Kopytoff, 'The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process', in: A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge 1986) 64-91.
J.W. Kumpel, *Ter nagedagtenis van den vader des vaderlands* (Amsterdam 1785).
J. Malherbe en C. van Steensel, *'Het is of ik met mijn lieve sprak'. De briefwisseling tussen Jean Malherbe en Christina van Steensel*, 1782-1800 (Hilversum 1994).
J. Marshall, *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine, and Poland, in the years 1768, 1769, and 1770* I (Londen 1773).
J.K.H. van der Meer, *Van de prins geen kwaad. De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein, kamerheer en drost 1777-1785* (Assen 2007).
J.B. Mencke, *Das Holländische Journal 1698-1699* (Hildesheim 2005).
Joh. R ter Molen, *Een serie prenten met gezichten van Paleis Het Loo en zijn tuinen, vervaardigd door Romeyn de Hooghe en omstreeks 1695 voor het eerst uitgegeven* (Alphen aan den Rijn 2007).
P.C. Molhuysen en P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 6 (Leiden 1926).
A. Monsanto, *A tour from England, thro' part of France, Flanders, Brabant, and Holland: Containing a true account and description of all the churches, palaces and gardens,... very convenient for such gentlemen who travel thither* (London 1752).
J.W.A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777-1795* I (1777-1793) ('s-Gravenhage 1931).
J.W.A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777-1795* II (1793-1795) ('s-Gravenhage 1931).
Nederlandsch gedenkboek of Europische Mercurius 61 (1750).
E.J. Nusselder (ed.), *Bouwhistorische documentatie en waardebepaling: Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn*, 5 delen (z.p. 1985-1993).
D. Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite. The Career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)* (Aldershot 2007).
S. Raaij en P. Spies, *In het gevolg van Willem III and Mary. Huizen en tuinen uit hun tijd* (Amsterdam 1988).
H. Ronnes, 'Friendship and Power: the architecture of William of Orange',

Archaeological Dialogues 11 (2004) 57-72.
C.W. Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo* (Den Haag 1972).
F. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw* (Zwolle 1999).
F. Schmidt, *Paleizen voor prinsen en burgers. Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw* (Zwolle 2006).
M.S. Samuels (1979), 'The Biography of Landscape. Cause and Culpability', in: D.W. Meinig (ed.), *The Interpretation of Ordinary Landscapes* (New York/Oxford 1979) 51-88.
G.J. Schutte, 'Willem IV en Willem V', in: C.A. Tamse (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan de Rijn 1979) 187-228.
G.J. Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1999).
J. Shaw, *Letters to a nobleman, from a gentleman travelling thro' Holland, Flanders and France: with a description of Ghent, Lisle, &c. and of the Courts of Versailles and St. Germains* (Londen 1709).
S. Stevens, *Miscellaneous remarks made on the spot, in a late seven years tour through France, Italy, Germany and Holland. Containing observations on every thing remarkable in the aforesaid countries* (Londen 1756).
K. van Strien, *Touring the Low Countries. Accounts of British Travellers, 1660-1720* (Amsterdam 1998).
M.M.G. van Strien-Chardonneau, *Le voyage de Hollande: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795* (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 1992).
W. Terlouw, 'Rijke interieurs als spiegel voor bewoner en bezoeker', in: K. Ottenheym, W. Terlouw en R. van Zoest (ed.), *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan* (Amsterdam 1988) 43-65.
A. Thouin, *Voyage dans la Belgique, la Hollande et l'Italie* (Parijs 1841).
I. Tirion, *Tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden. Derde Deel: Gelderland* (Amsterdam 1741).
H. Tromp, 'Het park van Het Loo', in: E. Elzenga (ed.), *Het witte Loo. Van Lodewijk Napoleon tot Wilhelmina 1806-1962* (Apeldoorn 1992), 15-32.
Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch niedersachsen Holland und Engelland II* (Ulm 1753).
G. Upmark, 'Ein Besuch in Holland 1687, aus den Reiseschilderungen des schwedischen Architekten Nicodemus Tessin d. J.', *Oud-Holland* 18 (1900) 117-128.
A. Vosmaer, *Natuurkundige beschryving eener uitmuntende verzameling van zeldsaame gedierten: bestaande in Oost- en Westindische viervoetige dieren, vogelen en slangen, weleer leevend voorhanden geweest zynde, buiten den Haag, op het Kleine Loo van Z.D.H. den prins van Oranje-Nassau* (Amsterdam 1804).

H.W.M. Van der Wyck, ‘Het Loo. De geschiedenis van een koninklijk domein’, *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond Bulletin* 75 afl. 1 (1976) 183-248.
A. van der Woud, *Waarheid en karakter: Het debat over de bouwkunst 1840-1900* (Rotterdam 1997).

Het prentenkabinet als papieren museum*
Een visueel overzicht van de Europese kunst door Pieter Cornelis Baron van Leyden (1717-1788)

Ingrid R. Vermeulen

The internationally renowned print collection of Pieter Cornelis van Leyden (1717-1788) was acquired in 1807 by the Dutch state under Louis Napoleon and now forms the core of the national Print Room in Amsterdam. In this article is argued that Van Leyden was not only a refined collector of prints by European master engravers, he was also a print collector aiming to assemble a visual overview on paper of European art. In that sense Van Leyden's collection may be regarded as a paper museum which was devoted to engraving as well as painting. The over-all arrangement of Van Leyden's collection according to artist and school correlates strongly with the knowledge systems documented in the contemporary French and German art literature of d'Argenville and Heinecken, about which Van Leyden was well-informed. On the one hand he focused on assembling artists' oeuvres, which were determined by print oeuvre catalogues, an activity which resulted in the publication of a catalogue of his own exceptionally rich Rembrandt collection. On the other hand he concentrated on arranging prints according to the main European schools, in which he laid the accent on the Dutch school. In it he demonstrated the long tradition of Dutch printmaking since the fifteenth century and the unique variety of Dutch genres such as landscapes, scenes from everyday life and animal pieces. In such a way Dutch art could be assessed in international comparison within Europe.

‘Rien n'est aussi plus propre à nous former le goût, que les Estampes; elles nous donnent une teinture des beaux Arts; elles nous aident à parvenir à la connoissance des tableaux: quand on veut les examiner avec attention, elles nous font facilement découvrir les maniéres affectées à chaque Ecole & à chaque Maître, & nous donnent l'idée, & pour ainsi dire, la possession d'un nombre infini de Morceaux de Peinture, qu'on ne pourroit acquérir sans un argent immense.’ E. Gersaint, 1744.

Begin jaren 1750 scheidde Pieter Cornelis van Leyden (1717-1788) van zijn tweede vrouw Rosetta Hester Braets, na nog geen twee jaar getrouwd te zijn

* Dit artikel is mede tot stand gekomen dankzij de hulp van Ger Luijten, Huigen Leeflang, Peter Fuhring en de studenten kunstgeschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam die in 2006 en 2008 deelnamen aan werkgroepen over de verzameling van Pieter Cornelis Baron van Leyden.

geweest. Ze kregen twee kinderen die allebei kort na de geboorte stierven. Het tweede kind stierf tot zijn 'geluk' kort na de scheiding, zo is gedocumenteerd. Pieter Cornelis maakte deel uit van het Leidse patriciaat. Hij was de zoon van de Leidse burgemeester Diederik van Leyden (1695-1764) en telg van een vooraanstaand geslacht. Hij had recht op de titel Baron van Leyden, maar werd aangesproken als Heer van Leyden van Vlaardingen en Vlaardingerambacht. De scheiding was een onverkwikkelijke affaire en het is niet onaannemelijk te denken dat het zijn carrière geen goed heeft gedaan. In elk geval werd hij niet net als zijn vader burgemeester. Van Leyden valt dan ook niet zozeer op door bestuurlijke functies.[1]

Van Leyden onderscheidde zich door het verzamelen van kunst. Hij was grootgebracht in een familie die belang hechtte aan kunst, bijvoorbeeld ter vergroting van de representativiteit van het monumentale pand dat zij bewoonden aan het Rapenburg 48 in Leiden. Daar waren de belangrijkste Nederlandse kunstenaars van dat moment ingezet om de grote zaal te decoreren, zoals Jacob de Wit die een monumentaal plafond schilderde in 1743 en Jan-Baptist Xaverij die een rijk gedecoreerde schouw beeldhouwde in 1739. Toen Van Leyden het pand betrok na de dood van zijn vader Diederik bracht hij er behalve een opmerkelijke collectie Nederlandse schilderijen, een rijke verzameling prenten bijeen van naar schatting meer dan 10.000 stuks. De prenten, die hij verzamelde gedurende een lange periode vanaf de jaren 1730 tot aan zijn dood in 1788, borg hij op in 196 portefeuilles in twee grote en zes kleine kunstkasten.[2] Deze prentenverzameling, die vanwege zijn uitzonderlijke kwaliteit internationaal de aandacht trok, werd in 1807 aangekocht door de Nederlandse staat onder Lodewijk Napoleon en vormt nu de kern van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam.[3]

De belangrijkste monografische studie over de prentenverzameling van Van Leyden tot nu toe is een artikel van Niemeyer uit 1983. Hierin wordt de collectie besproken in de context van Van Leydens biografie en milieu, de geschiedenis van de verwerving, herkomst en ordening en de

1 Prak, *Gezeten Burgers*, 184; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* Vb, 515-516; Niemeijer, 'Baron van Leyden', 461.

2 RAL, Nr. 7000, P.C. van Leyden. De nummers op de tekeningen met de kunstkasten corresponderen met de nummers van de portefeuilles, die in het register van de verzameling worden genoemd. RPK, Register Baron van Leyden.

3 In de collectie Nederlandse schilderijen bevond zich werk van onder meer Vermeer, Ter Borch, Netscher, Steen, Dusart, Van Ostade, Berchem, Wouwerman en Van Goyen, zie Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* Vb, 518-530. Voor het plafond van De Wit zie Buvelot, *Royal Picture Gallery Mauritshuis*, cat. nr. 731. Voor Xaverij's schouw zie Baarsen, Te Rijdt en Scholten, *Nederlandse kunst* III cat. nr. 40; Niemeijer, 'Baron van Leyden', 461-468.

opmerkelijke aandacht uit het buitenland. De meeste belangstelling voor de prentencollectie van Van Leyden komt echter voort uit herkomstonderzoek naar Nederlandse prentkunst van hoge kwaliteit. Zo figureert Van Leyden in publicaties over de grafische oeuvres van Rembrandt (1956, 2000), Lucas van Leyden (1978), de meester van het Amsterdamse Kabinet (1985) en Anthonie van Dyck (1999).[4] In het uitzonderlijk gedetailleerde achttiende-eeuwse register van de verzameling dat nog altijd in het Rijksprentenkabinet wordt bewaard worden incidenteel belangrijke vroege bezitters genoemd.[5] De Lucas van Leyden prenten waren bijvoorbeeld afkomstig uit het bezit van Joannes Utenbogaert (1608-1680), een achterneef van de bekende predikant, terwijl de Rembrandt prenten werden aangekocht door Van Leyden uit de verzamelingen van Jacobus Houbraken, de toonaangevende graveur en zoon van de schilder en kunstenaarsbiograaf Arnold Houbraken.[6] Echter, het beeld dat oprijst uit deze publicaties van Van Leyden als een verzamelaar van prenten van een reeks Europese meestergraveurs typeert hem slechts ten dele.

Deze bijdrage concentreert zich op Van Leyden als een verzamelaar van prenten die streefde naar het samenstellen van een visueel overzicht op papier van de Europese kunst. Wat dat betreft kan zijn verzameling ook worden gekarakteriseerd als een papieren museum, waarin niet alleen de prentkunst centraal stond, maar ook de schilderkunst.[7] De kunstenaarsoeuvres die hij bijeenbracht bestonden namelijk uit de unieke eigenhandige grafiek *van* kunstenaars tezamen met de (reproductie)grafiek *naar* hun werk. Bovendien kan uit het achttiende-eeuwse register van de verzameling en verschillende nog niet eerder bestudeerde bronnen worden opgemaakt dat hij goed op de hoogte moet zijn geweest van de stand van zaken op het gebied van de beeldende kunst in de toenmalige vooral Franse en Duitse kunstliteratuur. Van Leydens classificatie van prenten op kunstenaar en school komt overeen met de indeling naar kunstenaars van de belangrijkste Europese scholen die op dat moment in de kunstliteratuur werden onderscheiden, namelijk de Italiaanse, de Hollandse en de Franse. Zij was ingegeven door nieuwe inzichten in het kennerschap, dat gericht was op de vorming van smaak voor kunst. Binnen de scholen bracht

4 Boon, 'De herkomst van Rembrandts prenten', 42-54; Hinterding, *Rembrandt the Printmaker*, 21-22; Filedt Kok, *Lucas van Leyden*, 7-8; Filedt Kok, *'s Levens Felheid*, 41-42; Depaauw en Luijten, *Antoon van* Dyck, 14-17.

5 Een Nederlandstalige en een Franstalige versie van het register worden bewaard in het Rijksprentenkabinet. Zie ook Filedt Kok, *Lucas van Leyden*, 8, nt. 7. Voor dit artikel heb ik alleen de Nederlandstalige versie geraadpleegd, RPK, Register Baron van Leyden.

6 Filedt Kok, *Lucas van Leyden*, 7-8; Hinterding, *Rembrandt the Printmaker*, 21-22.

7 Brakensiek, *Vom 'Theatrum mundi'*; Vermeulen, *Picturing Art History*. Zie ook Meijers, 'The Paper Museum as a Genre'.

Van Leyden het werk bijeen van kunstenaars uit een ononderbroken periode van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw dat globaal chronologisch was geordend en dat wijst op de wijdverbreide fascinatie die in die tijd onder kenners bestond voor de visuele bestudering van artistieke ontwikkelingen. In al deze opzichten sloot Van Leydens verzamelpraktijk aan bij dat van internationaal vermaarde verzamelaars als Jean-Pierre Mariette (1694-1774) en Karl Heinrich von Heinecken (1707-1791).

Grafische kennis over Europese kunst

Het was dankzij de Amsterdamse kunsthandelaar Pieter Yver (1712-1787) dat de Dresdense kunstkenner Karl Heinrich von Heinecken op bezoek ging bij Van Leyden in 1768. In reactie op een brief van von Heinecken schreef Yver dat hij was ingenomen dat de ontmoeting 'prettig' was verlopen.[8] Dit was zacht uitgedrukt, want in zijn gepubliceerde reisverslag uit 1769 beweerde von Heinecken dat hij op al zijn reizen geen grotere connaisseur dan Van Leyden had ontmoet. Hij had drie dagen de tijd genomen om de collectie te bekijken en had de kwaliteit bewonderd van de prenten, waaronder zich veel door verzamelaars begeerde proefdrukken bevonden. Volgens Von Heinecken was zijn verzameling

> nicht nur sehr stark in allen Schulen, sondern es sind auch die Abdrücke von ungemeiner Schönheit, wie er denn besonders auf die ersten Probedrücke vieles hält; da ich drey Tage allein, by ihm zugebracht, so habe ich seine ganze Italienische Schule durchblättert, und mich sehr gewundert, wie er eine so kostbare Menge von Marc Antonio (afb. 1) zusammen bringen können, der übrigen grossen und berühmten Meister nicht zu gedenken. Weit stärker ist bey ihm die Niederländische Schule, wie er dann anjetzo die schönste und stärkste Samlung von Rembrand besitzet (afb. 2). Sein Werk von Nicolas Berchem ist nicht weniger berühmt, wovon Heinrich Winter ein Verzeichniss drucken lassen. Es wäre zu wünschen, dass wir dergleichen von seinen übrigen Collectionen hätten.[9]

Van Leyden zou andersom nooit naar Dresden afreizen om de prentencollectie te bekijken die Von Heinecken beheerde in opdracht van de Saksische keurvorst. Maar hij had wel grote belangstelling voor de boeken die Von

8 BnF, Yc 263 Rés, 6, Brief Pieter Yver aan Karl Heinrich von Heinecken, 4 oktober 1768. De brieven van Yver aan Heinecken werden gesignaleerd door W. McAllister Johnson in Joly, *Lettres*, maar zijn nog niet eerder in verband gebracht met Van Leyden.

9 Von Heinecken, *Nachrichten*, 60.

Afb. 1. Marcantonio Raimondi, Het oordeel van Paris, gravure, 1515-1516, RP-P-OB 12.132, Rijksprentenkabinet Amsterdam

Heinecken uitgaf over prenten. Zijn enthousiasme nam toe naarmate Yver hem vaker aankondigingen bezorgde van nieuwe publicaties van de Duitse verzamelaar. Vlak na de uitgave van de *Idée générale d'une collection complette d'estampes* (1771) wilde Van Leyden het werk in eerste instantie graag zien en ging hij ervan uit dat het boek 'curieuse' was. Yver die verbaasd was dat de *Idée* nog niet verkrijgbaar was in Nederland bestelde een exemplaar voor hemzelf en Van Leyden.[10] In de *Idée*, waarin Heinecken een uiteenzetting gaf van een ideale prentenverzameling naar model van het Dresdense kabinet van de Saksische keurvorst, roemde hij opnieuw Van Leydens collectie.[11] Toen enkele jaren later het eerste deel van Von Heineckens *Dictionnaire des artistes dont nous avons des estampes* (1778) uitkwam, bestelde Yver weer een exemplaar voor Van Leyden, 'qui m'a fortement prié & recommandé de la

10 'Vôtre ouvrage intitulé Idée generale d'une collection complette d'Estampes &a je suis étonné que je ne pui le trouver icy. Je men suis informé a Harlem, & icy a m.r Schreuder, & personne na peu me le procurer. en consequence je serai charmé cil ne se peut trouver icy de men envoier un Examp. & un pour m.r van Leyden, qui simpasiante delavoir. ce qu'il m'a prié devous marquer vous assurant bien de son Estime, comme cet ouvrage doit Etre curieuse je croy a gouverne que cy vous trouvié bon de men envoier quelque examplaire que je pouroit les placer (...).' BnF, Yc 263 Rés, 19r, Brief Pieter Yver aan Heinecken, 23 oktober 1771.

11 Von Heinecken, *Idée générale*, 167, 189.

luy procurer insessament & le le plus tot posible, étand fort curieux devoir cet ouvrage.'[12] De gretigheid groeide uit tot een ongeduld waarmee Van Leyden Yver aanspoorde om hem zo snel mogelijk het daaropvolgende deel van de *Dictionnaire* te bezorgen.[13]

Van Leydens verzameling en het Dresdense kabinet vertoonden opvallende overeenkomsten. Beide deelden de kern van hun kwalitatief goede verzamelingen in op kunstenaar en school, waarbij ze een onderscheid maakten tussen de reguliere trits van scholen Italiaans, Vlaams/Hollands en Frans. En ze reserveerden allebei een deel van hun verzameling voor met prenten geïllustreerde (kunst)literatuur. Verschillen waren er ook. Waar Von Heinecken afzonderlijk plaats inruimde voor de Engelse en de Duitse school, daar nam Van Leyden de Duitse kunstenaars gewoon op in de Hollandse school en schaarde hij de Engelse kunstenaars samen met de Hollandse onder een technisch gedefinieerde sectie die was gewijd aan de mezzotint. Ook gaf Van Leyden de voorkeur aan een globaal chronologische ordening van kunstenaarsoeuvres vanaf het einde van de vijftiende eeuw die duidt op een historische belangstelling voor ontwikkelingen in de kunst, terwijl Von Heinecken om praktische redenen koos voor een alfabetische ordening. Verder had Van Leyden enkele thematische portefeuilles, zoals portretten en Nederlandse geschiedenis, opgenomen in de Hollandse school, waar ze een soort residu vormden van een traditie die terugging op thematisch ingerichte papieren verzamelingen uit de zestiende en de zeventiende eeuw. Bij Von Heinecken vormden de scholen en de thema' s (portretten, oudheden en zeden en gewoonten) gelijkwaardige secties in de verzameling. Kortom, in vergelijking met Von Heinecken concentreerde Van Leyden zich in zijn verzameling sterk op kunst en haar geschiedenis.

De prentenkabinetten van Van Leyden en Von Heinecken wijzen op een gedeelde stand van kennis die was opgetekend in de toenmalige kunstliteratuur. Het zijn overeenkomsten die kenmerkend zijn voor een type papieren verzameling dat in heel Europa succesvol werd in de achttiende eeuw. In het geval van Von Heinecken is het nog altijd mogelijk om de prentenverzameling in verband te brengen met de kunstbibliotheek die hij aanlegde.[14] Maar

12 'Je vous prie de men envoier quatre ou six examplaires [van de *Dictionnaire*, IV], se sera un pour moi, un pour monsieur Van Leyden Seig.r de Vlardingen, qui m'a fortement prié & recommandé de la luy procurer insessament & le le plus tot posible, étand fort curieux devoir cet ouvrage (...).' BnF, Yc 263 Rés, 26v, Brief Pieter Yver aan Von Heinecken, 1 mei 1778.

13 '(...) je vous prie de me les envoier directement & le plus tot posible, Monsieur Van Leyden, & Ploos van Amstel, qui vous font Compliments, sont impassians, pour avoir la suite de votre Dictionaire (...).' BnF, Yc 263 Rés, 30v, Brief Pieter Yver aan Von Heinecken, april 1782.

14 De prentenverzameling van de Saksische keurvorst wordt bewaard in het Kupferstichkabinett te Dresden en zijn kunstbibliotheek in het Poesjkin museum in Moskou.

in het geval van Van Leyden kan zijn kennis over de kunstliteratuur alleen worden gereconstrueerd aan de hand van verwijzingen in het register van zijn prentenverzameling, en in een map losse aantekeningen van Van Leyden die in het Regionaal Archief Leiden worden bewaard. Tussen de aantekeningen in het archief bevinden zich naast lijsten met prenten, ook lijsten met (biografische) kunstliteratuur, veilingcatalogi, met prenten geïllustreerde boeken en gebonden prentwerken. De verwijzingen naar kunstliteratuur zijn van onmisbaar belang om de verzamelinteresses van Van Leyden voor prenten nader te duiden. Van de hand van Van Leyden zelf zijn verder namelijk geen teksten bekend waarin hij zijn belangstelling voor kunst heeft verwoord.[15]

Een belangrijke kern onder Van Leydens verwijzingen zijn boeken die toonaangevend waren voor prentenverzamelaars in de achttiende eeuw en waarin de relatie tussen prentenverzamelingen en de kennis over kunst en haar geschiedenis keer op keer wordt aangehaald. Primair is hierbij Michel de Marolles' *Catalogue de livres d'estampes et de figures en taille douce* (1666), een register van de prentencollectie die De Marolles in 40 jaar had bijeengebracht en die in 1667 werd verkocht aan de Franse koning Lodewijk XIV.[16] In het voorwoord wordt volgens Brakensiek de eerste theorie geformuleerd over het verzamelen van prenten.[17] Van Leyden zal zich aangesproken hebben gevoeld door de bewering dat ‘personnes de qualité, qui ont de l'esprit, aussi bien que des richesses, sçavoient le plaisir que donnent les belles Estampes, lesquelles contiennent presque tout ce qu'il y a de plus considerable dans les ouvrages exquis des plus grands Peintres & Sculpteurs qui ont vescu en divers siecles’.[18] Volgens Marolles bevorderden prenten minstens zozeer als schilderijen en sculpturen de reputatie van schilders en beeldhouwers. Ook kostten ze vrijwel niets in vergelijking met schilderijen en sculpturen, omdat de beschouwer niet op reis hoefde om de afgebeelde kunstwerken te gaan zien. Bovendien kondigde De Marolles aan dat hij in samenhang met de prentverzameling

15 In tegenstelling tot zijn vader en zoon had Van Leyden geen bibliotheek. Althans, hiervan wordt geen melding gemaakt in de beide testamenten die hij liet opmaken. RAL, Notaris Soetbrood, 1766/1779. Voor de bibliotheken van vader en zoon Van Leyden zie Van Eeghen, ‘Amoena Geertruyda Schey’, 138, 142, 147.

16 De Marolles' collectie wordt nog altijd bewaard in de Bibliothèque nationale de France te Parijs. Van Leyden noemt de catalogus van De Marolles in het register van zijn eigen collectie bij de portefeuilles van Marcantonio Raimondi (port. 1B) en Lucas van Leyden (port. 23.2). Marolles' catalogus verschijnt ook in een verder ongedefinieerde lijst getiteld ‘Boeken’ waarin zowel geïllustreerde als ongeïllustreerde kunstliteratuur is opgenomen. RAL, Nr. 7000, P.C. van Leyden.

17 Brakensiek, ‘Sammeln, Ordnen und Erkennen’, 136.

18 De Marolles, *Catalogue* (1666) 4.

een‘Histoire des Peintres’ zou uitgeven.[19] Ondanks de gedeelde belangstelling voor kunstenaarsoeuvres leek Van Leydens verzameling verder maar weinig op die van Marolles. De Franse verzamelaar beweerde dat hij zijn collectie op reputatie had geordend, waarbij de indeling naar scholen nog maar zeer rudimentair was doorgevoerd.[20]

Vermoedelijk wist Van Leyden dat De Marolles zijn geschiedenis van schilders nooit had gepubliceerd en dat de kunstenaar en schrijver Florent le Comte (c.1655-c.1712) in diens voetsporen was getreden.[21] Hij verwijst in elk geval meerdere keren naar Le Comtes *Cabinet des Singularitez d'Architecture, Peinture, Sculpture, et Graveure* (1699-1700) vanwege de daarin gepubliceerde oeuvres van prenten.[22] Van Leyden zal zonder meer vertrouwd zijn geweest met Le Comtes opmerking dat prenten, omdat zij in oplage werden gedrukt, ervoor zorgden dat het werk van schilders bekend was tot in verre landen. Ook zal hij hebben ingestemd met de bewering dat prenten, net als boeken en manuscripten, betrouwbare gegevens leverden niet alleen over de prentkunst, maar ook over de schilderkunst.[23] Van Leyden kon zich volgens Le Comtes definitie rekenen tot het verzamelaarstype van de ‘grand Curieux’, die zich de mooiste, meest authentieke en best geconserveerde drukken veroorloofden zonder zich te bekommeren om de prijs. Maar Van Leydens verzameling kwam slechts gedeeltelijk overeen met Le Comtes ‘Idée d'une très-belle Bibliothèque d'Estampes’.[24] Van de drie afdelingen die Le Comte onderscheidde - geschiedenis (87 albums), vooruitgang van de kunsten (50 albums) en moraal (5 albums) - laat Van Leydens verzameling zich het best vergelijken met die gewijd aan de vooruitgang van de kunsten.[25] Zowel Le Comtes afdeling artistieke vooruitgang, waarover hij dacht in termen van

19 Ibidem, 5, 6, 14, 19, Avertissement (na 167). Van Leyden verwees niet naar de catalogus die De Marolles in 1672 publiceerde van een tweede door hem bijeengebrachte prentverzameling; Marolles, *Catalogue* (1672).

20 De Marolles heeft zijn verzameling overigens wel op school ingedeeld nadat deze in het bezit van Lodewijk XIV kwam, maar dit bleek nog niet uit de gepubliceerde catalogus uit 1666 die Van Leyden kende. Brakensiek, *Vom ‘Theatrum mundi’*, 21.

21 Le Comte rekende De Marolles tot een van de belangrijke Franse verzamelaars, en baseerde zich vooral voor het deel van het *Cabinet* over graveurs op diens verzameling in de Bibliothèque du Roi. Le Comte, *Cabinet* I, 1, 159; III, passim.

22 Le Comte, *Cabinet*. Le Comtes *Cabinet* wordt door Van Leyden genoemd in het register van zijn prentenverzameling bij de portefeuilles van Marcantonio Raimondi (1B), Antonio Tempesta (10.2.1), Cornelis Bloemaert (15.2), Cornelis Schut (30.1) en Claude Mellan (72).

23 Le Comte, *Cabinet* I, préface (geen paginanummering).

24 Ibidem, 60. De andere twee soorten prentenverzamelaars die Le Comte onderscheidde zijn kunstenaars die verzamelden omwille van de techniek en het model, en diegenen die hun woningen wilden versieren.

25 De albums die Van Leyden had gewijd aan portretten en illustraties bij Wagenaars *Vaderlandsche Historie* (1749-1759) hoorden volgens Le Comtes definitie thuis in de afdeling geschiedenis, maar ze waren in Van Leydens collectie opgenomen in de Hollandse school.

'la naissance, le progrés & la consommation', als Van Leydens verzameling was chronologisch op kunstenaar ingericht en ingedeeld naar de belangrijkste scholen - Duits/Nederlands, Italiaans en Frans.[26] Een dergelijke indeling van prenten op oeuvres van kunstenaars correleerde met die van de beknopte kunstenaarsbiografieën, die Le Comte in het *Cabinet* had opgenomen. Hier was een verband ontwikkeld tussen een verzameling prenten en de stand van kennis over kunst.

Het kunsthistorische concept dat aan Van Leydens prentenverzameling ten grondslag lag kwam het dichtst bij dat van Antoine-Joseph Dézallier d'Argenville (1680-1765). Van Leyden verwees naar de kunstenaarsbiografieën in diens succesvolle *Abregé de la vie des plus fameux peintres* (1745) in een handgeschreven lijst getiteld 'Vies des peintres decrits'.[27] Hierin komen behalve d'Argenville - die het meest wordt aangehaald - belangrijke auteurs voor uit de vroegmoderne historiografie van de kunst: Vasari, Ridolfi, Malvasia, Baldinucci, Baglione, Guarienti, Dominici, Bellori, Orlandi, Lépicié, Félibien, Zanotti, Descamps en Hoet.[28] Opvallende afwezigen in deze lijst zijn de Nederlandse kunstenaarsbiografen Van Mander, Houbraken en Van Gool. D'Argenvilles werk had als voordeel ten opzichte van al deze auteurs dat het in kort bestek een overzicht gaf van de Europese kunst op kunstenaar en school.[29] In elk van de biografieën verwees hij naar de belangrijkste graveurs die het werk van de betreffende kunstenaars in prent hadden gereproduceerd.[30] De prenten had d'Argenville bijeengebracht in een collectie die in 1766 werd geveild, en waarvan Van Leyden de veilingcatalogus kende.[31] Kenmerkend voor de achttiende-eeuwse verzamelpraktijk is dat d'Argenville de prenten volgens dezelfde taxonomie indeelde als de kunstenaarsbiografieën in het boek; de collectie vertegenwoordigde een kennissysteem waaraan dat van

26 Van Leyden zag alleen af van de eerste zes albums die waren gewijd aan de kunst uit de oudheid en haar verval in de middeleeuwen. Le Comte, *Cabinet* I, préface (geen paginanummering), 2-3, 17-27.

27 Van Leyden noteerde alleen de kunstenaarsnaam, de bibliografische gegevens van het boek waarin de kunstenaarsbiografie was opgenomen, en het nummer van de eerste pagina van de biografie. RPK, Register Baron van Leyden, 'Vies des peintres decrits.' D'Argenvilles *Abregé* kreeg al snel een tweede druk (1762) en werd vertaald in het Nederlands (1752), Engels (1754) en Duits (1767/68).

28 D'Argenvilles boek wordt genoemd in verband met het leven van Rosso, Cirro Ferri, Charles de la Fosse, Bon de Boullongne en Nicolas Lancret. In de lijst wordt alleen verwezen naar eerste pagina's van de biografieën in de betreffende compendia.

29 In de Nederlandse vertaling uit 1752 werd het boek dan ook uitgegeven onder de titel *Tooneel der uitmuntende schilders van Europa*. D'Argenville, *Tooneel*.

30 D'Argenville gaf expliciet aan in het voorwoord niet alle prenten naar schilderijen te hebben opgesomd, maar alleen de belangrijkste graveurs van die prenten. Hiermee reageert hij ondermeer op het werk van Le Comte. D'Argenville, *Abregé*, xiij (Avertissement).

31 Remy, *Catalogue Raisonné*. In het geannoteerde exemplaar in het bezit van het Rijksbureau van Kunsthistorische Documentatie (RKD) komt de kunsthandelaar Pieter Yver voor onder de kopers op de veiling. RAL, Nr. 7000, P.C. van Leyden, 'Ventes des catalogue de tableaux faites à Paris'.

Afb. 2. Rembrandt, Zelfportret met pet en open mond (‘Een dito [manshoofd] met een muts op ten deele’), ets, 1630, RP-P-OB 697, Rijksprentenkabinet Amsterdam

Van Leyden nauw verwant was. Ondanks het feit dat de prentencollectie van d'Argenville minder rijk was dan die van Van Leyden, kwam de hoofdordening op de Italiaanse, Nederlandse (Hollandse/Vlaamse) en Franse school en de chronologie van kunstenaars in de periode vanaf Rafaël tot en met de achttiende eeuw overeen.[32]

Het kunstenaarsoeuvre als verzamelstrategie

In de kunstliteratuur vond Van Leyden niet alleen een model voor de wijze

32 Hierbij moet wel worden aangetekend dat d'Argenville meer belang hechtte aan zijn tekeningen-, dan aan zijn prentenverzameling om door te dringen in de kwaliteit, stijl, geschiedenis en authenticiteit van kunst. D'Argenville bezat een verzameling van circa 9000 tekeningen, die net als zijn boek chronologisch was ingericht op kunstenaar en school. Labbé en Bicart-Sée, *La collection*; Vermeulen, *Picturing Art History*, 130-138.

Afb. 3. Ghuy de Marcenay naar Rembrandt, Zelfportret (‘Het pourtrait van Rembrandt’), ets, 1755, RP-P-OB 69.636, Rijksprentenkabinet Amsterdam

waarop hij zijn prentenkabinet als geheel kon inrichten, maar ook een richtlijn voor het zo compleet mogelijk verzamelen van kunstenaarsoeuvres. In het register van zijn collectie is een reeks verwijzingen opgenomen naar oeuvrecatalogi van prenten. Dit zijn catalogi die vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn ontstaan en die het in prent gedrukte oeuvre van schilders en graveurs beschrijven. In eerste instantie verschenen de catalogi als annex

bij uiteenlopende vormen van kunstliteratuur, zoals bij kunstenaarsbiografieën in Malvasia's *Felsina Pittrice* (1678), bij verhandelingen over de beeldende kunst in Le Comtes *Cabinet des Singularitez* (1699-1700), bij woordenboeken over kunstenaars zoals Basans *Dictionnaire des graveurs anciens et modernes* (1767) en bij veilingcatalogi zoals Gersaints catalogus van de collectie van Quentin de Lorangère (1744). Pas in tweede instantie werden de catalogi als 'catalogues raisonnées' of 'oeuvres complets' afzonderlijk gepubliceerd zoals het oeuvre van Rembrandt uit 1751 en dat van Rubens uit 1767.[33]

De prentencatalogi maakten een belangrijk onderdeel uit van Van Leydens verzamelstrategie. Zij vormden een leidraad bij het verzamelen, zowel om oeuvres compleet bijeen te brengen, alsook om ze aan te vullen in het geval dat prenten nog niet eerder waren gesignaleerd en beschreven. Bovendien leverden zij een model voor het ordenen van het materiaal. Duidelijk blijkt dit uit een behoorlijk aantal portefeuilles dat naar dergelijke catalogi was gerangschikt, bijvoorbeeld die gewijd aan de 'prentkonst van Cornelis Visscher.' Deze was 'geschikt na de Fransche Catalogue van Hecquet, eenigsints verandert door F. Basan 1767.'[34] Van Leyden nam de nummering van de prenten over uit Basans *Dictionnaire des graveurs anciens et modernes depuis l'origine de la gravure* (1767). Hij bezat het oeuvre bijna helemaal compleet, maar hij voegde ook een sectie toe van prenten die niet in de catalogus terug te vinden waren.[35] In de loop van de tijd werden nieuwe aankopen aan de lijst toegevoegd. Op deze manier zijn bijvoorbeeld ook de oeuvres beschreven van Marcantonio Raimondi, Rembrandt en Jacques Callot volgens al gepubliceerde catalogi.[36]

Een oeuvre omvatte in de optiek van Van Leyden en de catalogi waarop hij zich baseerde zowel het grafische als het getekende of geschilderde werk van een kunstenaar, dat in het eerste geval door eigenhandige prenten werd vertegenwoordigd en in het tweede door reproducties.[37] In de portefeuilles met het werk van Rembrandt bijvoorbeeld was de eigenhandige grafiek voor *van* Rembrandt én reproducties *naar* zijn werk (afb. 2 en 3). Juist deze typisch achttiende-eeuwse omgang met grafiek, laat goed zien dat de belangstelling van

33 Vergelijk Glorieux, *À l'enseigne*, 420 vv..

34 RPK, Register Baron van Leyden, port.nr. 40.1 en 40.2; Basan, *Dictionnaire*.

35 Alleen de Basannummers 10, 33, 92 en 94 van de portretten ontbraken. De toegevoegde sectie was getiteld 'Prentkonst van Cornelis Visscher, die niet beschreven is in de catalogue.' RPK, Register Baron van Leyden.

36 Andere oeuvres die waren gebaseerd op gepubliceerde catalogi waren die van Agostino Veneziano, Michelangelo, Simone Cantarini, Antonio Tempesta, Cornelis Bloemaert, Albert Altdorfer, Dürer, Rubens, Gerard de Lairesse, Cornelis Visscher, Stefano della Bella, Sebastien LeClerc, Bernard Picart en Claude Mellan.

37 In het register staat dan 'Register van schilders en plaatsnijders Italiaanse school', of '- Hollandsche school', of '- Fransche school'. RPK, Register Baron van Leyden.

verzamelaars niet alleen uitging naar prentkunst, maar ook naar schilderkunst. Doordat de nadruk in prentenkabinetten sinds de negentiende eeuw op prent*kunst* is komen te liggen, ten koste van de reputatie van *reproductie*grafiek, is deze functie van vroegmoderne papieren verzamelingen uit het oog verloren. Veel oeuvres van kunstenaars in Van Leydens verzameling, zoals Parmigianino of Van Dyck, waren volgens dit principe ingedeeld. Maar het gebeurde ook dat portefeuilles werden gereserveerd voor schilders die (vrijwel) nooit hadden gegraveerd, zoals Rubens en Poussin, terwijl sommige graveurs die van de vervaardiging van reproducties hun beroep hadden gemaakt een eigen portefeuille kregen, zoals Gerard Edelinck.

De catalogi werden door Van Leyden soms ook gebruikt als toetssteen om de zeldzaamheid en de kwaliteit van grafiek vast te stellen. De bewering van de Franse verzamelaar De Marolles over zijn Lucas van Leyden album dat '(...) les pieces en bois, les Roys d'Israël qui y sont en clair obscur ne se trouvent point ailleurs, non plus que quatre pieces d'un Tournoy (...)' ondersteunde Van Leydens vermelding dat de exemplaren die hij bezat 'uitmuntend raar' waren.[38] Ook in de portefeuille met het werk van Jacques Callot, waarin een opmerkelijke hoeveelheid prenten staat aangemerkt als 'rare', 'tres rare', 'unique', 'difficiles à trouver belles,' vertrouwde Van Leyden op de autoriteit van Gersaint. De Franse kunsthandelaar had precies deze typeringen opgenomen in de beschrijving van Callots gedrukte oeuvre uit zijn gezochte *Catalogue raisonné des diverses curiosités du cabinet de feu M. Quentin de Lorengere* (Parijs 1744).

In twee gevallen waren de oeuvres uit Van Leydens verzameling zo rijk dat zij hebben geleid tot de publicatie van nieuwe oeuvrecatalogi. Van Leyden stelde zijn verzameling open voor Yver en Hendrik de Winter die catalogi hebben samengesteld en uitgegeven over respectievelijk Rembrandt en Nicolaas Berchem.[39] De aanleiding voor Yver om zich bezig te houden met het grote en ingewikkelde grafische oeuvre van Rembrandt, dat werd gekenmerkt door prenten in veel verschillende staten, was de incompleetheid van de eerste Rembrandtcatalogus door Gersaint die postuum was verschenen in 1751. Op basis van Van Leydens Rembrandtverzameling, die onder meer was

38 De Marolles, *Catalogue* (1666) 37. 'De Tournoy Spellen en de Koningen van Israël of Juda, Zeven bladeren, uitmuntent raar, volgens de Catalogue van de Abt de Marolles, gedrukt te Paris 1666, Bladz. 37.' RPK, Register Baron van Leyden, port.nr. 23.2 (Naar Lucas van Leyden).

39 Yver, *Supplement*. De Winter gaf aan dat hij met de beschrijving van het in Europa zeer populaire werk van Berchem in het voetspoor trad van Gersaint. Hij verwees op meerdere plekken naar exemplaren 'in 't Kabinet van de Heer van Lyden, Heer van Vlaardingen te Lyden.' Winter, *Beredeneerde catalogus*, onder andere 4, 5, 10, 22, 23.

opgebouwd uit de collecties van Halling en Maas, Houbraken, Molewater en Burgy kon hij niet minder dan 141 nog onbekende Rembrandts aan diens oeuvre toevoegen (Gersaint telde er 341). Inclusief de twijfelachtige prenten en de reproducties naar Rembrandt liep dit aantal op tot 211 stuks (Gersaint 418). Van 'leerlingen' van Rembrandt zoals Ferdinand Bol, Jan Lievens en Jan van Vliet voegde Yver er nog eens 68 aan toe.[40] De catalogus van Gersaint-Yver was dus strikt genomen geen catalogus van Rembrandts etsen zoals met enige regelmaat wordt beweerd, maar van zijn oeuvre, waartoe zowel zijn prenten, tekeningen en schilderijen behoorde net als het werk uit zijn school.[41] Na publicatie in 1756 werd het oeuvre van Rembrandt gestaag verder uitgebreid in het handgeschreven register van Van Leyden. Niet zonder eigenbelang prees Yver de medewerking van de connaisseur:

> Je n'aurois pas pensé cependant à entrer dans cette carriere sans une Personne de distinction de ces Provinces, Monsieur van Leyden, qui m'honnore de sa bienveillance & dont la politesse égale les goût qu'il a pour les beaux Arts, je n'aurois, dis-je, pas pensé cependant à entrer dans cette carriere si'il ne m'y eût encouragé, tant par l'entrée que j'ay eue de son Cabinet, qui renferme un OEuvre de Rembrandt le plus complet qui soit connu en Europe, que par les lumieres qu'il a bien voulu me communiquer pour perfectionner mon travail duquel je vais maintenant rendre compte.[42]

De catalogi van Rembrandt en Berchem trokken aandacht. Zij zijn vermoedelijk de aanleiding geweest voor het bezoek dat Von Heinecken bracht aan Van Leyden. Von Heinecken had zoveel waardering voor de verzameling dat hij hoopte dat niet alleen enkele oeuvres maar de catalogus van zelfs de hele verzameling zou worden gepubliceerd. Dat is er niet van gekomen. In plaats daarvan vroeg Von Heinecken in 1786 aan Van Leyden om informatie over het werk van recente Nederlandse kunstenaars.[43] In het kader van zijn *Dictionnaire des artistes* richtte Von Heinecken dergelijke verzoeken om informatie over hedendaagse kunst ook aan Pieter Yver, de Amsterdamse boekhandelaar Schreuder en de Franse koninklijke prentconservator Hugues-Adrien Joly.[44] Yver legde aan

40 Gersaint had de collectie Houbraken geraadpleegd voor zijn Rembrandtcatalogus. Gersaint, Helle en Glomy, *Catalogue Raisonné*, xiv. Zie verder voor de herkomst van de Rembrandt prenten in de collectie Van Leyden Boon, 'De herkomst van Rembrandts prenten', 42-54.

41 Luijten, *Rembrandts etsen*, 45-7; Scallen, *Rembrandt*, 71.

42 Yver, *Supplement*, iv-v.

43 3 RPK, Brief Heinecken aan Van Leyden, 7 mei 1786.

44 Yver: BnF, Yc 263 Rés, 19 (23-10-1771). Schreuder: KD, inv. 140 (vol. III), 80. Joly: Joly, *Lettres*, 127 (onder meer).

Von Heinecken uit dat Van Leyden niet op zijn verzoek in kon gaan, omdat de Leidse collectioneur geen recente Nederlandse kunst zou verzamelen.[45] Toch stuurde Van Leyden via Yver catalogi aan Von Heinecken van de prenten van Jurriaan Cootwijk, Janson, de Verkoljes en Greenwood.[46] Het is dan ook waarschijnlijk dat de catalogus van Cootwijk die in de *Dictionnaire* verscheen onder andere is gebaseerd op Van Leydens verzameling.[47]

Nationale voorkeur voor de Hollandse school

De wisselwerking binnen netwerken van verzamelaars en handelaren tussen papieren verzamelingen en kunstliteratuur bevorderde niet alleen het kennerschap over kunstenaars, maar ook over scholen. Sinds de zeventiende eeuw dekte het begrip school behalve de kring rond een kunstenaar steeds vaker ook de kunst van een land of natie. In papieren verzamelingen en in de kunstliteratuur werd dit begrip toegepast om de hele Europese kunstproductie in kaart te brengen volgens een steeds meer verfijnde vertakking van nationale, regionale en kunstenaarsscholen.[48] Internationaal omarmden verzamelaars, handelaren, kunstenaars en bezoekers de schoolclassificatie, niet in de laatste plaats om in onderlinge wedijver de aard en reputatie van de eigen nationale school te bepalen ten opzichte van die van andere Europese scholen.[49] 'Illustrer une nation' was volgens d'Argenville één van de vermogens van kunst en zij werd gekenmerkt door de 'goût de nation', een term die hij aan Roger de Piles had ontleend. Italiaanse kunst bijvoorbeeld was klassiek, de Vlaamse/Hollandse natuurlijk en de Duitse gotisch. De Franse kunst liet zich minder goed definiëren en nam een soort tussenpositie in tussen de Italiaanse en Vlaamse kunst.[50] Dat d'Argenville er wat dat betreft prat op ging dat hij niet partijdig was ten aanzien van welke school dan ook wekte irritatie op bij de nogal polemisch ingestelde Nederlandse vertaler van d'Argenvilles tekst. De vertaler stelde de 'vrijpostigheid en inbeelding' van de Franse volksaard verantwoordelijk voor de poging om de nog jonge Franse school te

45 In de brieven van Yver is gedocumenteerd dat Van Leyden via Yver brieven stuurde aan Von Heinecken. Deze zijn echter niet overgeleverd. BnF, Yc 263 Rés, 43v (10 mei1785), 44r (5 november 1785).

46 BnF Yc 263 Rés, 26r (1 mei 1778), 46r (30 december1786).

47 Heinecken, *Dictionnaire*, deel 8, 291. Von Heineckens typering dat Cootwijk uitmuntte in de reproductie van tekeningen, werd bevestigd bij Van Leyden die het werk opborg in de map 'Prenten in de Manier van Tekeningen' (port.nr. 83). De omschrijvingen in Von Heineckens *Dictionnaire* van Cootwijks prenten en de opsomming van namen van schilders waarnaar de graveur werkte stemmen overeen met die in het register van Van Leyden. RPK, Register Baron van Leyden. Von Heineckens *Dictionnaire* liep niet verder door dan de letter D.

48 Brakensiek, *Vom 'Theatrum Mundi'*; Vermeulen, *Picturing Art History*.

49 Knolle, 'Het kunstkarakter onzer schildernatie', 121-139. Oechslin 'Le goût et les nations', 367-414.

50 D'Argenville, *Abregé*, i (Avertissement), xxiv-xxiv (Discours). De Piles, *Abrégé*, 525ff.

verheffen tot het niveau van de Italiaanse en de Nederlandse school. Muntte de Nederlandse school immers niet uit boven de andere scholen in de weergave van de natuur?[51] Von Heinecken wees er op zijn beurt op dat de recent in de mode geraakte 'Nationalstolz' de Duitsers gevoelig had gemaakt voor het feit dat de Duitse school niet kon tippen aan de Italiaanse, de Franse en de Nederlandse.[52]

Van Van Leyden is niet bekend of hij was geprikkeld door de internationale competitie om het prestige van scholen, alhoewel Yver vermoedelijk ook aan hem refereerde toen hij ietwat gechargeerd aan Von Heinecken schreef over 'nos curieux hollandois, qui ne recherche que quelques estampes de maitres hollandois.'[53] Een analyse van zijn verzameling wijst uit dat Van Leyden de Hollandse school in elk geval in bijzondere mate was toegedaan. Verreweg de omvangrijkste school in de collectie was de Hollandse; 105 Hollandse portefeuilles stonden tegenover 36 Italiaanse en 38 Franse.[54] Bovendien noemde Van Leyden de Hollandse school in het register niet Vlaams of Nederlands, maar 'Hollands'. Met de drie geografische termen werd in de achttiende-eeuwse kunstliteratuur vaak ongeveer hetzelfde geografische gebied bedoeld, dat het hedendaagse België, Duitsland en Nederland omvat. Althans Van Leydens Hollandse school verschilde niet wezenlijk van d'Argenvilles Vlaamse school. Beide namen er Vlaamse, Hollandse en Duitse kunstenaars in op, met dien verstande dat d'Argenville er zelfs Engelse en Zwitserse kunstenaars onder schaarde. De perceptie dat Hollandse, Vlaamse en Duitse kunstenaars een homogene groep vormen gaat terug op Carel van Manders *Schilderboek* uit 1604 en Houbrakens *Groote Schouburgh* uit 1718-1721, waarin biografieën van deze kunstenaars zonder geografisch onderscheid waren opgenomen.[55] Von Heinecken leek een stap verder te gaan door de Duitse school helemaal los te zingen van de Vlaams-Hollandse school. In de verzamelpraktijk van Van Leyden, d'Argenville en Heinecken werden dus accenten gelegd bij de eigen school.

Binnen de scholen streefde Van Leyden ernaar de geschiedenis van de kunst aan de hand van prenten te illustreren. In tegenstelling tot de Franse school, konden de Hollandse en de Italiaanse school bogen op een lange ononderbroken

51 D'Argenville, *Toneel*, xxv, 9.
52 Von Heinecken, *Nachrichten* I, III (Vorrede).
53 BnF, Yc 263 Rés, 30 (april 1782).
54 In Van Leydens register vielen in totaal 196 portefeuilles onder 84 nummers: 36 Italiaanse (onder 19), 105 Hollandse (onder 40) en 38 Franse (onder 14), en 17 'plaatsnijders en swartekonst' (onder 11). RPK, Register Baron van Leyden.
55 Van Mander, *Het Schilder-Boeck*. Het vierde deel is getiteld 'Het leven der Doorluchtighe Nederlandtsche en Hoogduytsche Schilders'. Houbraken, *De groote schouburgh*.

traditie van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw. Van Leydens op schrift gedocumenteerde belangstelling voor de vroege Italiaanse grafiek past in dit kader. Zo klopte hij bij Von Heinecken aan voor de identificatie van twee oude prenten, waarvan hij reproducties in tekening naar Dresden had gestuurd. Von Heinecken schreef het ene werk toe aan een laat vijftiende-eeuwse meester uit Vicenza, Benedetto Montagna (afb. 4), en het andere dat volgens hem nogal slecht uitgevoerd was aan een onbekende Duitse meester die naar een ontwerp van Beccafumi had gewerkt aan het begin van de zestiende eeuw.[56] De prent van Montagna, die nu wordt toegeschreven aan een anonieme Duitse graveur uit de omgeving van Schongauer, werd opgeborgen in de map die de vroegste Italiaanse grafiek uit de collectie bevatte. Samen met de belendende mappen die waren gewijd aan het werk van Rafaël en Michelangelo werd goed zichtbaar hoezeer kunstenaars zich hadden ontwikkeld op het terrein van de illusionistische weergave van figuren, draperieën en landschappen en dergelijke.[57] In dit licht moet ook de aankoop worden bezien van het uiterst zeldzame vijftiende-eeuwse werk van de Meester van het Amsterdamse kabinet dat was opgenomen in de eerste map van de Hollandse school.[58]

Maar Van Leydens kunsthistorische interesses strekten zich uit tot een periode nog verder terug in de tijd. Hij volgde de internationale zoektocht naar de uitvinding van de prentkunst, die was gericht op de bepaling van de herkomst en de datering van de oudst vindbare prent in Europa. Onder zijn aantekeningen bevindt zich een artikel van Delandine dat hij overschreef uit een nummer van de *Journal Encyclopédique* uit 1783. Het was getiteld 'Remarques sur une gravure curieuse de 1384' en vestigde de aandacht op een portret in houtsnede die ondanks claims van Italianen, Duitsers, Engelsen en Nederlanders verreweg de oudste datering vermeldde die tot dan toe bekend was, namelijk 1384 (afb. 5).[59] Naar aanleiding van het artikel nam Van Leyden contact op met een anonieme Nederlandse verzamelaar, die in een brief korte metten maakte met het kennerschap van Delandine:

56 RPK, Brief Von Heinecken aan Van Leyden, 7 mei 1786.

57 Von Bartsch, *The Illustrated Bartsch*, Meester BM 2 (393), Monogrammist HE 1-I (461). De prent van Benedetto Montagna (Meester BM) lag in port.nr. 4.1. De prent van de anonieme Duitse graveur (Monogrammist HE) naar Beccafumi borg Van Leyden op onder Beccafumi in port.nr. 4.3 ('De aanbidding der herders verbeeld voor de ruine van een groote gebouw met colommen, door een onbekent Hoogduysch plaatsnijder, boven in de toog van t gebouw gemerkt HE.'). RPK, Register Baron van Leyden.

58 Zie Filedt Kok, *'s Levens Felheid*.

59 Delandine, 'Remarque sur une gravure curieuse de 1384', 124-127. Daarnaast verwijst Van Leyden naar de Duitse vertaling van dit artikel in Meusel, 'Bermerkungen', 234-237.

afb. 4. Meester BM (‘Benedetto Montagna’), Rust op de vlucht naar Egypte, gravure, A 1926-327, Kupferstichkabinett Dresden

> De kleding van Schloting [de geportretteerde], het onderstaande schrift, het papier, en int algemeen de gantsche manier van sneeden, spreeken zozeer het daar op staande jaartal 1384 egen, dat een kenner wel niet in de verzoeking komen zal om de vervaardiging van dat portrait op dat jaar te plaatsen.[60]

60 RAL, Nr. 7000, P.C. van Leyden, ‘Over de houtsneede met het jaargetal 1384, verbeeldende eenen zekeren Pieter Schloting’. De onbekende verzamelaar die de prent zelf in zijn bezit had, reageerde ook op de kritiek van Murr op Delandine. Murr, ‘Zusätze’, 41.

Afb. 5. Anoniem, Portret van Peter Schloting, '1384', houtsnede, 7847 A, Courtesy of the National Library of Medicine, Bethesda Maryland

Kennelijk was voor Van Leyden hiermee de kous af. Tenminste, in zijn collectie is de prent niet terug te vinden. In de kunstliteratuur zou de prent met de raadselachtige datering echter stof doen opwaaien in elk geval tot 1860, toen Passavant er nog naar verwees in diens *Peintre-graveur*.[61] Tegenwoordig is de prent niet meer opgenomen in de gangbare repertoria.

Van Leydens kunsthistorische visie op de Europese kunstscholen en op de Hollandse school in het bijzonder werd niet alleen bepaald door een globale chronologische ordening op kunstenaar, maar ook door de indeling naar genre. Alleen de Hollandse school kenmerkte zich door een dergelijke indeling. Wat dat betreft sloot Van Leyden aan bij Von Heineckens advies om in prentenkabinetten binnen scholen de historieschilders vooraf te laten gaan door schilders (en tekenaars) van zeestukken, landschappen, dierstukken en stillevens.[62] Van grofweg de eerste helft van Van Leydens portefeuilles uit de Hollandse school kan worden gezegd dat zij waren gewijd aan de historiekunst. Voor de zestiende eeuw nam hij het werk op van Duitse en Nederlandse historieschilders, zoals

61 Passavant, *Le Peintre-graveur* I, 34.
62 Von Heinecken, *Idée générale*, 180.

Afb. 6. Jacob van Ruisdael, De boerderij op de heuvel (één van ‘De vier groote landschappen in de breedte’), ets, RP-P-OB 4862, Rijksprentenkabinet Amsterdam

Lucas van Leyden en Albrecht Dürer. En voor de zeventiende eeuw presenteerde hij het werk van Vlaamse historieschilders zoals Rubens en Gerard de Lairesse grosso modo apart van Hollandse historieschilders zoals Hendrick Goltzius en Rembrandt. De tweede helft van de portefeuilles in de Hollandse school waren voor een groot deel gewijd aan de overige genres uit de zeventiende eeuw. Daaronder vielen landschappen van onder meer Jacob van Ruisdael (afb 6), genrestukken zoals die naar Adriaan Brouwer (afb. 7), dierstukken van onder andere Paulus Potter, voorstellingen uit de vaderlandse geschiedenis bijvoorbeeld van die naar Gerard Terborch en portretten.[63] De chronologie bleef gewaarborgd doordat de genres vooral een product waren van de zeventiende eeuw; Van Leyden sloot de Hollandse school af met een reeks oeuvres van

63 Port.nr. 43 kreeg de titel ‘Landschappen’ (tot deze sectie behoorden ook de mappen 44 en 45). De mappen met de genrestukken (46.1, 46.2) kregen geen titel, maar kunnen op basis van de beschrijving van de inhoud wel als zodanig worden herkend. Map 47 was getiteld ‘Werkjes met gediertens’ (tot deze sectie behoorde ook map 48). Dan volgden de ‘Eijge geëtste’ (49) en enkele oeuvres van kunstenaars, zoals Cornelis Bega, Adriaan van Ostade, Jan en Esaias van de Velde en Wenceslaus Hollar die zich op de genoemde genres hadden toegelegd (50-53). Map 54 vormde de ‘Atlas van prenten en pourtraitten, betrekkelijk tot de Vaderlandsche Historie volgens Wagenaars Vaderlandsche Historie en andere geschiedschrijvers’ en map 55 was gewijd aan ‘Pourtraiten’. RPK, Register Baron van Leyden.

Afb. 7. Cornelis Visscher naar Adriaan Brouwer, Het gehoor (‘De fiool-speelder’), ets en gravure, RP-P-OB 62.097, Rijksprentenkabinet Amsterdam

achttiende-eeuwse kunstenaars.

Een dergelijke indeling kan goed in verband worden gebracht met contemporaine discussies over de aard en reputatie van de Hollandse school in vergelijking met andere Europese scholen. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren de anonieme vertaler van d'Argenvilles *Abregé*, Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798), Roeland van Eynden (1747-1819) en Jacob Otten Husly (1738-1796) allemaal van mening dat de Hollandse school niet zoals de Italiaanse en in mindere mate de Franse werd gekenmerkt door historiestukken,

maar door genrestukken, dierstukken, landschappen en stillevens.[64] Echter, de waardering van deze breed gedeelde overtuiging liep nogal uiteen. De genoemde auteurs maakten de hiërarchie van genres namelijk afhankelijk van opvattingen over de weergave van de natuur, een centrale notie in de kunst en kunsttheorie van de vroegmoderne kunst. De waardering voor geïdealiseerde natuur strekte tot voordeel van de historiekunst, waarin voorstellingen uit de bijbel, mythologie en literatuur de boventoon voerden, terwijl de bewondering voor waarheidsgetrouw weergegeven natuur gunstig was voor de beoordeling van de genrekunst, waaronder landschappen, dierstukken, zeegezichten en stillevens werden geschaard. Sommigen, zoals Van Eynden, plaatsten de historiekunst traditioneel boven de genrekunst en pleitten voor de verbetering van de 'lagere' genres door de bestudering van klassieke kunst te bevorderen.[65] Anderen daarentegen, zoals Husly, waardeerden de historiekunst op gelijk niveau of zelfs onder de genrekunst, en prezen de Hollandse werken om hun onopgesmukte, betrouwbare weergave van de natuur.[66] Van deze auteurs waren het vooral Van Eynden en Husly die de internationale positie van de Hollandse school uitvoerig analyseerden. Hoe Van Leyden zich verhield tot deze discussie is niet bekend, maar hij en iedereen die zijn verzameling raadpleegde kon zich dankzij de classificatie op school en genre een gefundeerde mening vormen over deze kwestie.

Besluit

Pieter Cornelis Baron van Leyden onderscheidde zich als Leidse patriciër niet door hoge bestuurlijke functies, maar door uitgelezen kunstbezit en verfijnd kunstkennerschap dat binnen en buiten de landsgrenzen werd erkend. In zijn verzameling van circa 10.000 prenten was het werk van de belangrijkste meesters uit de vooraanstaande Europese scholen vertegenwoordigd. Zij gaf onder meer aanleiding tot de publicatie van een aanzienlijk supplement op de oeuvrecatalogus van Rembrandt, waarmee hij internationaal de aandacht trok. Niet alleen Von Heinecken, maar ook de prentcurator Adam von Bartsch (1757-1821) van de Weense hofbibliotheek bracht een bezoek aan de Leidse verzamelaar in 1784. De Russische tsarina Catharina de Grote (1729-1796) deed tevergeefs een bod op de Rembrandt prenten, en Denis Diderot (1713-1784),

64 D'Argenville, *Toneel*, 9; Ploos van Amstel, *Redenvoeringen*, 197-198; Van Eynden, 'Den nationaalen smaak', 172-3; Husly, 'De eer der Hollandsche schilders', 349-351. Zie ook Knolle, 'Het kunstkarakter' en Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale smaak', 605-636.

65 Ploos van Amstel, *Redenvoeringen*, 297-298; Van Eynden, 'Den nationaalen smaak', 177 vv.

66 D'Argenville, *Tooneel*, xxvi; Husly, 'De eer der Hollandsche schilders', 347-359.

die beweerde dat Nederlanders bezeten waren van prenten, is vermoedelijk bij hem langs geweest in 1773-1774. Johann Heinrich Merck (1741-1791), de Duitse kunst- en literatuurcriticus en vriend van Goethe, bezocht Van Leyden in 1778 en schreef zelfs: 'Wie viele alte und junge Kenner streifen jährlich nicht die Kunstkabinette von Europa durch (...)? Es sind wenige Reisende, die nicht die Sammlung des Hrn. Von Leyden und Vlaardingen in Leyden gesehen haben, die in den Artikeln Rembrand und Berghem alle Kabinette der Könige und Fürsten beschämt (...).'[67]

Het succes van Van Leyden is onlosmakelijk verbonden met de wijze waarop hij zijn verzameling prenten in overeenstemming bracht met de internationaal gangbare verzamelpraktijk en de kennissystemen uit de toenmalige Franse en Duitse kunstliteratuur. Zijn verzameling laat zich daarom niet alleen typeren als een verzameling kostbare oeuvres van meestergraveurs, maar ook als een papieren museum waarin de Europese kunst was vertegenwoordigd. In de collectie, waarin kunstenaars grofweg chronologisch waren geordend op school, komt dit goed tot uitdrukking in oeuvres die waren samengesteld uit prenten *van* een kunstenaar en die *naar* zijn werk. Onder de Italiaanse, Hollandse en Franse scholen die Van Leyden onderscheidde legde hij nadrukkelijk een accent bij de Hollandse school door grote aantallen prenten te verzamelen en door specifieke kenmerken, zoals de lange traditie en de verscheidenheid aan genres, te verdisconteren in de classificatie. Van Leyden maakte met zijn verzameling een internationale vergelijking mogelijk waarbinnen de Hollandse school op de voorgrond trad, net als Rembrandt trouwens en niet in de laatste plaats hijzelf.

Over de auteur

Ingrid R. Vermeulen is als universitair docent kunstgeschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. In 2006 promoveerde zij aan de VU op het proefschrift *Picturing Art History. The Rise of the Illustrated History of Art in the Eighteenth Century*. Hierin wordt de prominente rol van illustraties bestudeerd op het nieuwe achttiende-eeuwse onderzoeksterrein van de kunstgeschiedenis aan de hand van het toonaangevende werk van Giovanni Bottari, Johann Winckelmann en Jean-Baptiste Séroux d'Agincourt. Het boek dat gebaseerd is op het proefschrift is onder dezelfde titel verschenen bij Amsterdam University Press. E-mail: ir.vermeulen@let.vu.nl.

67 Merck, 'Einige Bemerkungen', 325.

Geciteerde bronnen en literatuur

Archiefmateriaal

Bibliothèque national de France, Parijs (BnF), Yc 263 Rés, 1-47, Brieven van Pieter en Jan Yver aan Karl Heinrich von Heinecken, 4 oktober 1768-30 december 1786.
Kupferstichkabinett Dresden (KD), inv. 140 (vol. III), 80, Brief van Heinrich von Heinecken aan Schreuder.
Regionaal Archief Leiden (RAL), Nr. 7000, P.C. van Leyden.
Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam (RPK):

- Register prentverzameling Baron van Leyden
- Brief van Heinrich von Heinecken aan Baron van Leyden, 7 mei 1786.

Overige bronnen

A.-J. Dézallier d'Argenville, *Abregé de la vie des plus fameux peintres*, 2 delen (Parijs 1745).
A.-J. Dézallier d'Argenville (vertaler onbekend), *Tooneel der uitmuntende schilders van Europa* (Den Haag 1752).
R. Baarsen, R-J. te Rijdt en F. Scholten, *Nederlandse kunst in het Rijksmuseum 1700-1800* III (Amsterdam/ Zwolle 2006).
A. von Bartsch (e.a.), *The Illustrated Bartsch*, 21 delen verschenen (New York 1978-).
F. Basan, *Dictionnaire des graveurs anciens et modernes depuis l'origine de la gravure*, 2 delen (Parijs 1767).
K.G. Boon, 'De herkomst van Rembrandts prenten in het Rijksprentenkabinet', *Bulletin van het Rijksmuseum* (1956) 2, 42-54.
S. Brakensiek, *Vom 'Theatrum Mundi' zum 'Cabinet des etampes': das Sammeln von Druckgraphik in Deutschland 1565-1821* (Hildesheim 2003).
S. Brakensiek, 'Sammeln, Ordnen und Erkennen. Frühneuzeitliche Druckgraphiksammlungen und ihre Funktion als Studien- und Erkenntnisorte: Das Beispiel der Sammlung Michel de Marolles (1600-1681)', in: R. Felfe en A. Lozar (ed.), *Frühneuzeitliche Sammlungspraxis und Literatur* (Berlijn 2006) 130-162.
Q. Buvelot, *Royal Picture Gallery Mauritshuis: A Summary Catalogue* (Den Haag/ Zwolle 2004).
F. le Comte, *Cabinet des Singularitez d'Architecture, Peinture, Sculpture, et Graveure ou* Introduction a la connoissance des plus beaux Arts, figurés sous les tableaux, les *statues, & les estampes*, 3 delen (Parijs 1699-1700).
A.F. Delandine, 'Remarque sur une gravure curieuse de 1384', *Journal Encyclopédique ou Universel*, deel II (1783) afl. I, 124-127.
C. Depaauw en G. Luijten, *Antoon van Dyck en de prentkunst*, tent.cat. Museum Plantin-

Moretus/ Stedelijk prentenkabinet Antwerpen, Rijksmuseum/Rijksprentenkabinet Amsterdam (Amsterdam/Antwerpen 1999).
I.H. van Eeghen, ‘Amoena Geertruyda Schey en de kuntscollecties van Diederik Baron van Leyden’, *Amstelodamum* 65 (1973) 137-165.
R. van Eynden, ‘Den nationaalen smaak der Hollandse school in de teken- en schilderkunst’, *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's tweede genootschap*, Vyfde stuk (Haarlem 1787).
J.P. Filedt Kok, *Lucas van Leyden - grafiek (1489 of 1494-1533)*, tentoonstellingscatalogus Rijksprentenkabinet/Rijksmuseum (Amsterdam 1978).
J.P. Filedt Kok, *'s Levens Felheid. De Meester van het Amsterdamse Kabinet of de Hausbuch-meester c. 1470-1500*, tentoonstellingscatalogus Rijksprentenkabinet/ Rijksmuseum (Amsterdam/ Maarssen 1985).
E.F. Gersaint, P.C.A. Helle en J.B. Glomy, *Catalogue Raisonné de toutes les pieces qui forment l'oeuvre de Rembrandt* (Parijs 1751).
G. Glorieux, *À l'enseigne de Gersaint. Edme-François Gersaint, marchand d' art sur le pont Notre-Dame (1694-1750)* (Seyssel 2002).
K.H. von Heinecken, *Nachrichten von Künstlern und Kunst-Sachen*, 2 delen (Leipzig 1768-1769).
K.H. von Heinecken, *Idée générale d'une collection complette d'estampes* (Leipzig/ Wenen 1771).
K.H. von Heinecken, *Dictionnaire des artistes, dont nous avons des estampes avec une notice detaillée de leurs ouvrages gravés*, 8 delen (Leipzig 1778-1790).
E. Hinterding et.al., *Rembrandt the Printmaker*, tentoonstellingscatalogus Rijkmuseum/ British Museum (Amsterdam/ Zwolle 2000).
A. Houbraken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen*, 3 delen (Amsterdam 1718-1721).
J.O. Husly, ‘De eer der Hollandsche schilders verdedigd tegen het algemene vooroordeel, dat zy by die van andere natien, veel min by de ouden, niet zouden te vergelyken zyn’, *Algemeen magazyn van wetenschap, konst en smaak*, II (1787) Eerste stuk, 341-376.
H.-A. Joly, *Lettres à Karl-Heinrich von Heinecken 1772*-1789. W. McAllister Johnson ed. (Parijs 1988).
P. Knolle, ‘Het kunstkarakter onzer schildernatie: nationale èn internationale oriëntatie bij het stimuleren van de “Hollandse school” 1750-1820’, *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) 1, 121-139.
E.A. Koolhaas-Grosfeld, ‘Nationale smaak versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982)

605-636.
J. Labbé en L. Bicart-Sée, *La collection de dessins d'Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville*, (Parijs 1996).
G. Luijten, *Rembrandts etsen* (Amsterdam 2000).
Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1986-1992).
K. van Mander, *Het Schilder-Boeck* (Haarlem 1604).
M. de Marolles, *Catalogue de livres d'estampes et de figures en taille-douce* (Parijs 1666).
M. de Marolles, *Catalogue de livres d'estampes et de figures en taille-douce* (Parijs 1672).
D.J. Meijers, 'The Paper Museum as a genre. The corpus of drawings in St Petersburg within a European perspective', in: R.E. Kistemaker (e.a.), *The Paper Museum of The Academy of Sciences in St Petersburg, c. 1725-1760. Introduction and Interpretation* (Amsterdam 2005) 19-54.
J.H. Merck, 'Einige Bemerkungen wie eine Kupferstichsammlung anzulegen (1778)', in: A. Stahr (ed.), *Johann Heinrich Merck's ausgewählte Schriften zur schönen Literatur und Kunst* (Oldenburg 1840) 325-328.
J.G. Meusel, 'Bemerkungen über einen merkwürdigen Holzschnitt vom Jahr 1384, von Herrn Delandine, Korrespondenten der Königl. Akademie der Innschiften zu Paris in Lyon', *Miscellaneen Artistischen Innhalts* (Erfurt) 16 (1783) 234-237.
Ch.-G. von Murr, 'Zusätze zu der ältesten Nürnbergischen Handwerksgeschichte', *Journal zur Kunstgeschichte und zur Allgemeinen Litteratur* 13 (1784) 41.
J.W. Niemeijer, 'Baron van Leyden, Founder of the Amsterdam Print Collection', *Apollo* (1983) 117, 461-468.
Oechslin, W., 'Le goût et les nations: débats, polémiques et jalousies au moment de la création des musées au XVIIIe siècle', in: *Les Musées en Europe à la veille de l'ouverture du Louvre* (Parijs 1995) 367-414.
J.D. Passavant, *Le Peintre-graveur* (Leipzig 1860).
R. de Piles, *Abrégé de la vie des peintres* (Parijs 1699; Hildesheim 1969).
C. Ploos van Amstel, *Redenvoeringen gedaan in de teken-academie te Amsterdam* (Amsterdam 1785).
M. Prak, *Gezeten Burgers: de elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985).
P. Remy, *Catalogue Raisonné des tableaux, estampes, coquilles, & autres curiosités; après le décès de feu Monsieur Dezalier d'Argenville* (Parijs 1766).
C.B. Scallen, *Rembrandt, Reputation and the Practice of Connoisseurship* (Amsterdam

2004).
P. Yver, *Supplement au catalogue raisonné de M.M. Gersaint, Helle & Glomy, de toutes les pieces qui forment l'oeuvre de Rembrandt* (Amsterdam 1756).
I.R. Vermeulen, *Picturing Art History, The Rise of the Illustrated History of Art in the Eighteenth Century* (Amsterdam 2010).
H. de Winter, *Beredeneerde catalogus van alle de prenten van Nicolaas Berchem* (Amsterdam 1767).

Normalisering en zelfstilering. Sociolinguïstische aspecten van het journaal van Arie Knock (1763-1816)

Gijsbert Rutten[1]

From c. 1750 onward, the Dutch sociolinguistic situation is more and more characterized by language normalization and the ideology of the standard language. Norms and standards create the possibility of conscious adherence to them, and thus of linguistic distinction. In this paper, a case study in historical sociolinguistics is reported on, focusing on the relation between language and identity, more specifically on the way in which normalization, norm consciousness and stylization of the self interact in the diary of the patriot army captain Arie Knock (1763-1816).

De ideologie van de standaardtaal

De achttiende eeuw wordt, in vergelijking met de periode ervoor, gekenmerkt door een ‘toenemende uniformiteit van de boeketaal’.[2] In de tweede helft van de eeuw gaat die ‘toenemende uniformiteit’ steeds vaker niet alleen verlangd worden van betrekkelijk elitaire kringen als die van literaire auteurs en predikanten, maar ook van de dan prominent naar voren geschoven burger.[3] Grammaticaboeken worden meer en meer toegesneden op een publiek dat niet bekend is met de traditionele grammaticale terminologie en concepten, dat niet gestudeerd heeft en dat in ieder geval in geschrifte wel een geregulariseerde, geüniformeerde taal wil of moet gebruiken.[4] In de tweede helft van de achttiende eeuw wordt, kortom, de zogenaamde ‘ideologie van de standaardtaal’ geboren, die inhoudt dat één bepaalde variëteit van het Nederlands erkend wordt als de correcte variëteit.[5] Bourdieu spreekt over de *reconnaissance* van één variëteit als de *langue légitime*.[6]

Er wordt in de periode rond 1800 op allerlei terreinen gestandaardiseerd en genormaliseerd.[7] Het onderwijs wordt na genootschappelijke acties, met name door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, aan het begin van de

1 Dank aan Rik Vosters (Vrije Universiteit Brussel) en de redactie en reviewers van *De Achttiende Eeuw* voor commentaar op een eerdere versie.
2 De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 129.
3 Zie bijvoorbeeld Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken*.
4 Rutten, ‘Grammar to the people’.
5 Zie bijvoorbeeld bondig Milroy, ‘The Ideology of the Standard Language’, en Lippi-Green, *English with an Accent* voor een uitgebreide studie van de sociaal-discriminatoire implicaties van de ideologie van de standaardtaal in de Verenigde Staten.
6 Bourdieu, *Ce que parler veut dire*, 54.
7 Zie Van der Woud, *Een nieuwe wereld* voor normalisering als kenmerk van de negentiende eeuw.

negentiende eeuw gereguleerd en steeds meer nationaal georganiseerd.[8] Eenzelfde ontwikkeling is er ten aanzien van de taal: die wordt Herderiaans geconceptualiseerd als een wezenskenmerk van het Nederlandse volk, en bijgevolg onderworpen aan normalisering of standaardisering.[9] In 1804 verschijnt de spelling van Siegenbeek, verplicht voor de overheid en het onderwijs, en in 1805 de grammatica van Weiland. Later in de negentiende eeuw, als Te Winkel inmiddels weer een nieuwe spelling heeft bedacht, wordt begonnen met het grote *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, het *WNT*, waarin de nationale historische woordenschat moet worden vastgelegd. De roep om een nationaal woordenboek had overigens al in de achttiende-eeuwse genootschappen geklonken.[10]

Regulering van het onderwijs en normalisering van de taal ontmoeten elkaar in het taalonderwijsbeleid: vanaf de vroege negentiende eeuw disciplineert de overheid haar burgers in taalkundig opzicht door middel van de verplichting de genormaliseerde taal, zoals Siegenbeeks spelling, te gebruiken, in ieder geval in het onderwijs en de ambtenarij. Vanaf dan wordt de standaardtaal meer en meer een talig kenmerk van de openbare ruimte, dat tegelijk fungeert als paspoort tot de openbare ruimte en zelfs voor het maatschappelijk verkeer in het algemeen. Sociale acceptatie en mobiliteit, en taalvaardigheid (opgevat als de mogelijkheid over de geregulariseerde, algemene schrijftaal, en later ook de 'accentloze' spreektaal te beschikken) gaan hand in hand. Taalbeheersing is zodoende gekapitaliseerd, een voorwaarde voor effectief sociaal functioneren, en biedt de mogelijkheid tot onderscheiding, tot distinctie: standaardtaalbeheersing is een onderscheidend kenmerk van de identiteit van de geslaagde burger.[11]

In dit artikel bespreek ik een casus uit de historische sociolinguïstiek om te laten zien hoe reeds in de latere decennia van de achttiende eeuw de opkomende ideologie van de standaardtaal haar werk doet in het taalgebruik van een klassebewuste burger.[12] Er is dan nog niet één standaardtaal, wel zijn er

8 Lenders, *De burger en de volksschool*.
9 Rutten, *De Archimedische punten*, 316-332.
10 De Tollenaere, 'De lexicografie', 225.
11 Bourdieu, *Ce que parler veut dire*, 43.
12 Zie voor het vakgebied historische sociolinguïstiek bijvoorbeeld: Elspaß, *Sprachgeschichte von unten* (over het Duits); Milroy, *Linguistic Variation and Change*; Nevalainen en Raumolin-Brunberg, *Historical Sociolinguistics*; Dossena en Tieken-Boon van Ostade, *Studies in late modern English Correspondence* (over het Engels); Willemyns en Vandenbussche, 'Historische Sociolinguïstiek: het "Brugge-project"', Vosters en Vandenbussche, 'Wijzer worden over Willem?' (over de Zuidelijke Nederlanden); Van der Wal, 'Eighteenth-century Linguistic Variation'; Rutten, 'Standaardvariatie in de achttiende eeuw'; idem 'Norms for Style and Grammar', Howell, 'Immigration and Koineization' (over de Noordelijke Nederlanden).

verschillende normen en standaarden die de ‘toenemende uniformiteit’ richting geven.[13] De mate waarin een schrijver zich conformeert aan die normen en standaarden, laat zien hoe hij zich gedraagt op de ‘taalkundige markt’, waar talige uitingen worden verhandeld, gewaardeerd, gekapitaliseerd.[14] In het bijzonder wil ik laten zien hoe in het journaal van de patriotse soldaat Arie Knock (1763-1816) taal en identiteit interageren, waarbij het stileren van de eigen identiteit een distinctieve functie vervult. Als contrapunt in de analyse van Knocks taal gebruik ik enerzijds gedrukte teksten (bijvoorbeeld van Wolff en Deken), anderzijds de brieven van Christina van Steensel (1758-1801), waarin de gesproken taal luider lijkt te klinken dan de ideologie van de standaardtaal. Ik ga hieronder eerst nader in op het gebruikte begrippenapparaat en dan bespreek ik de casus Knock.

Normalisering en zelfstilering

Voor de studie van de ideologie van de standaardtaal zijn de laatste decennia van de achttiende eeuw - de vooravond van de standaardisatie in de vroege negentiende eeuw - belangrijk, omdat de ideologie dan geleidelijk gestalte krijgt. Twee begrippen zijn daarbij fundamenteel: normalisering en zelfstilering.

Normalisering verwijst naar de articulatie van een of meerdere normen, waaraan het taalgebruik wordt afgemeten. Normen ontstaan in de praktijk, en bovendien gaat de achttiende eeuw ‘ernst maken met de voorschriften van de grammatika’.[15] Meestal gaat normalisering samen met consistentie, uniformering en regularisering. Consistentie houdt in: schrijf een woord steeds hetzelfde, niet eerst *taal* en verderop *tael*. Uniformering wil zeggen dat vergelijkbare klanken op dezelfde manier geschreven worden, dus niet consequent *tael* naast *zaal* of *taak*. Regularisering verwijst naar de werking van grammaticale regels en heeft een sterke analogische component: schrijf *wordt* met *dt*, omdat in *loopt* ook een *t* achter de stam komt. Of: schrijf *de oom*, analoog aan *de man*, en niet *den oom* met een zogenaamde hiaatvullende *n*. Normalisering wordt gekenmerkt door variantenreductie, een fenomeen dat de opkomst van de standaardtalen karakteriseert.[16] Omdat normalisering een tweedeling creëert tussen wat wel en niet conform de norm is, is ze

13 Joseph, *Eloquence and Power*, 3-7.
14 Zie met name Bourdieu, *Ce que parler veut dire*.
15 De Vooys, *Geschiedenis*, 135. Zie ook Rutten en Vosters, ‘Spellingsnormen in het zuiden’.
16 Vaak wordt ook van de *selectie* van bepaalde varianten gesproken (en de non-selectie van andere), zie Van der Wal, *De moedertaal centraal*.

ook een mogelijke bron van distinctie: zij die de norm kennen en naleven, weten zich als individu en als groep te onderscheiden. *Reconnaissance* van de genormaliseerde taal, de *langue légitime*, moet dus gepaard gaan met *connaissance*, met kennis van de normen; in de praktijk is de erkenning van de legitieme taal wijder verbreid dan precieze kennis ervan.[17] De mate van *connaissance* krijgt zo een distinctieve waarde.

De mogelijkheid tot distinctie brengt ons bij zelfstilering. Het stijlbegrip dat ik hier hanteer, hangt samen met talige zelfrepresentatie, met een in taal vormgegeven identiteit.[18] De sociale identiteit van actoren is de permanent onderhandelde positie in het maatschappelijke veld op basis van opvattingen over zichzelf en over anderen, van zowel de actor zelf als de anderen. De talige identiteit van een taalgebruiker in de *speech community* komt op een vergelijkbare wijze tot stand. Taalgebruikers oordelen over andermans taal en hanteren in hun eigen taalgebruik een bepaalde variant (bijvoorbeeld *tael*, niet *taal*), die onder andere afhangt van de sociale positie van de toehoorder/lezer, de relatie die de spreker/schrijver met hem wil bewerkstelligen en andere contextuele factoren, zoals het genoten onderwijs en de schrijfroutine, in het bijzonder het belang van schriftelijkheid in het dagelijkse leven. Het overkoepelende begrip voor dergelijke *acts of identity*, voor die sociaal onderhandelde talige identiteit, is stijl, of met meer nadruk op het dynamische karakter ervan: zelfstilering. Zelfstilering omvat de contextafhankelijke taalkeuzen van een taalgebruiker.

Kenmerkend voor stijl en stilering, en voor de contextafhankelijkheid ervan, is dat er in tegenstelling tot de variantenreducerende werking van taalnormalisering, ook ruimte is voor variatie. Variatie kan een rol spelen ‘in constructing personae - to see how people deploy linguistic resources to create styles’.[19] Zelfstilering kan daarom juist variantenvermenigvuldiging in de hand werken: het verkiezen van de ene variant boven de andere geeft stilistisch uitdrukking aan een sociale identiteit - en niet aan een andere.[20] Dit is een sociolinguïstisch aspect van de taalpraktijk dat in het onderzoek naar het ontstaan van de standaardtaal wel over het hoofd wordt gezien. De standaardtaal zou een artificiële taal zijn, waarin de varianten uit de ‘echte’, gesproken taal worden onderdrukt. De nadruk wordt gelegd op de reductie van varianten, op

17 Bourdieu, *Ce que parler veut dire*, 54.
18 Zie hiervoor: Coupland, *Style. Language Variation and Identity*.
19 Aldus Eckert, ‘The Meaning of Style’.
20 Ibidem.

de selectie van de goedgekeurde vormen. Hoewel variantenreductie zeker een algemeen aspect is in taalnormalisering, laten taalnormen de taalgebruiker ook de ruimte om positie te kiezen ten opzichte van de meest voorkomende vormen, om zijn verhouding tot de normen uit te drukken, en om zijn stijl aan de situatie aan te passen - hij kan zich, kortom, talig onderscheiden door te variëren.

Het journaal van Arie Knock

De patriotse soldaat Arie Knock schreef aan het eind van de achttiende eeuw een journaal, waarvan het manuscript, in zijn eigen hand, zich in het Legermuseum in Delft bevindt en dat in 1994 door P.M. Peucker en J.P. Sigmond is uitgegeven.[21] Knock leefde van 1763 tot 1816, was geboren en getogen in Papendrecht en bezocht daar vermoedelijk de Franse school. Hij vluchtte in 1787 naar Brussel, vestigde zich in 1788 in Grevelingen (Gravelines) in Frans-Vlaanderen, waar hij op een handelskantoor werkte en leerde boekhouden. In 1793 nam hij dienst bij een Bataafse legereenheid binnen het Franse leger en werd luitenant, en in 1795 werd hij kapitein-adjudant in het Nederlandse leger. Het journaal stopt in 1797 en waarschijnlijk heeft hij het in dat jaar ook geschreven.[22] Na dat jaar heeft Knock nog andere militaire functies vervuld, maar zijn loopbaan raakte in het slop. In 1810 werd hem ontslag verleend.

Knocks journaal telt zo'n 68.000 woorden en het is daarmee een zeer waardevolle, want behoorlijk omvangrijke, handschriftelijke bron van een scribent van een betrekkelijk bescheiden opvoeding en vorming. Het journaal geeft aanleiding tot analyses op alle taalkundige niveaus (syntactisch, morfologisch, fonologisch/orthografisch, lexicaal). Ik zal me hier concentreren op enkele fonologisch-orthografische kwesties en op Knocks pogingen spreektalige varianten te vermijden en juist schrijftalige morfosyntactische varianten te genereren. Ik bespreek eerst de taalkenmerken in detail en kom daarna tot een interpretatie.

Enkele orthografische kenmerken

Knocks spelling kent vele opmerkelijkheden, van gevallen als *lievde* en *bleev*, die nadere studie behoeven, tot een eenvoudig fenomeen als de *sch* in *plaatsch* en *rotsch*. Knock hanteert die schrijfwijze herhaaldelijk, zie tabel 1.

21 Zie de inleiding op deze editie voor de nu volgende biografische gegevens over Knock.

22 Het journaal loopt tot 1797 en de auteur spelt steeds Knock, met *ck*, terwijl uit andere documenten blijkt dat hij in 1797 overschakelde op de spelling Knok; zie de inleiding op de editie.

Tabel 1: *s* of *sch* aan het eind van een woord

	Knock		***WNT* citaten**	
	-sch	**-s**	**-sch**	**-s**
plaatsch - plaats	91	18	1	7975
rotsch - rots	9	16	1	532
mensch - mens	15	0		

Knock spelt 91 keer *plaatsch* met *sch* en 18 keer *plaats*. Bij *rotsch* en *rots* is het 9 keer *sch* tegen 16 *s*.[23] Onder in de tabel het misschien bekendste woord dat tot 1934 met *sch* werd gespeld:[24] *mensch*. Bij Knock komt dat woord 15 keer voor en geen een keer geschreven met alleen een *s*. Om duidelijk te maken hoe opmerkelijk Knocks keuze is voor *sch* in *plaatsch* en *rotsch* staan aan de rechterzijde van tabel 1 veelzeggende getallen gebaseerd op een zoekopdracht in alle citaten van de electronische versie van het *WNT*.[25] *Rots* en *plaats* komen honderden respectievelijk duizenden malen voor, en beide slechts een enkele keer met *sch*.

Voor *mensch - mens* is die zoekopdracht niet uitgevoerd, omdat de *sch*-spelling in *mensch* allesbehalve opmerkelijk is. In oudere stadia van het Nederlands werd de slotklank van *mens(ch)* uitgesproken als een *sj*-achtige sisklank en dat heeft tot de *sch*-spelling geleid. Die *sj*-achtige klank is ontstaan uit *sk*, net als in woorden als *tusschen, visch* en *bosch*.[26] In het Nederlands is de *sj*, gespeld *sch*, aan het slot van een woord geleidelijk aan uitgesproken als een *s*. Die verandering heeft al vroeg plaatsgevonden. Schönfeld noteert al uit de dertiende eeuw 'omgekeerde schrijfwijzen' als *wasschen* en *vreeschelic*, waarin etymologisch geen *sk*- of *sj*-klank voorkwam, en die daarom de *s*-uitspraak van met *sch* gespelde woorden bewijzen.[27]

23 Knock schrijft daarnaast nog 16 keer *rotsteen*. Het lijkt erop dat hij in dat complexe consonantcluster waar de twee delen van de samenstelling op elkaar botsen: *rots(ch)-steen*, verregaande spellingreductie heeft toegepast: hij spelt geen *sch* en zelfs maar één *s*.

24 In 1934 besloot minister Marchant dat in ieder geval in het onderwijs de *sch* op het eind van woorden als *mensch, visch, bosch* niet meer gespeld hoefde te worden.

25 Zoeken in het *WNT* resulteert in het aantal artikelen waarin de vorm voorkomt, wat dus binnen een artikel vaker dan één maal kan zijn. Daarnaast kunnen citaten in meerdere artikelen voorkomen. Het *WNT*resultaat is dus louter een indicatie.

26 In het Duits hebben die woorden een met *sch* gespelde sisklank (*Mensch, zwischen, Fisch, Busch*) en in een Engels woord als *betwixt* of in het Gotische *fisks* treffen we de *k*-klank aan.

27 Schönfeld, *Historische grammatica*, 99.

Ook *rots* en *plaats* hadden oorspronkelijk geen *sj* of *sk* aan het slot. Toch spelt Knock ze met *sch*. De vraag is waarom. Waarschijnlijk hoorde hij een *s* in zowel *mensch* als *plaats* en *rots*. Hij had toen twee opties: een *s* spellen, zoals in talloze woorden (bijvoorbeeld *was, des, ons*), of ook in *plaatsch* en *rotsch* een *sch* schrijven naar analogie van *mensch*. Had hij zijn spelling volledig geüniformeerd, dan had hij voor de *s*-klank aan het eind van een woord één spelling gekozen. Knock lijkt zich er echter van bewust dat sommige woorden *sch* vergen, ondanks de uitspraak *s* (zoals *mensch*) en hij breidt die *sch*spelling uit naar *plaatsch* en *rotsch*. Hij erkent dus dat er meerdere opties zijn (*reconnaissance*) en stileert zijn taalgebruik daarnaar, zonder precies te weten (*connaissance*) in welke positie de *sch*-spelling etymologisch gerechtvaardigd is.[28]

Vergelijken we Knocks spelling op dit punt met die van bekende achttiende-eeuwse auteurs en met andermans informeel taalgebruik, dan krijgen we opmerkelijke resultaten. In *Sara Burgerhart* schrijven Wolff en Deken 84 keer *plaats* en 0 keer *plaatsch*, 237 keer *mensch*, maar ook drie keer *mens*.[29] Dat is bijna geheel in overeenstemming met wat dan als 'standaard' beschouwd kan worden. Bij nadere beschouwing blijken alle drie de gevallen van *mens* in brief 64 van de meid Pieternelletje Deegelyk te staan, die als volgt begint: 'Nou komt myn dat beetje schryven wel te pas, dat je men nog hebt ingestampt'.[30] Dit is een zin waaruit blijkt dat Wolff en Deken een fijn gevoel hadden voor sociaal-economische stereotypering door middel van taalgebruik, vooral met de voornaamwoorden *myn* en *men* in plaats van *my*.[31] Blijkbaar hoorde bij die stereotypering ook het spellen van *mens* met *s* in plaats van *sch*. Saillant is dat in de correspondentie van Wolff en Deken niet minder dan twaalf maal *plaatsch* voorkomt, waarvan er een het *WNT* heeft gehaald.[32] Alle twaalf staan ze in een brief van Aagje Deken, die in haar eigen informele taalgebruik kennelijk minder gevoelig was voor de heersende taalnormen.

28 Bij *rots*, ontleend aan het Oudfranse *roche* met *sj*-uitspraak, is er nog een andere optie. Knock verbleef langere tijd in Franstalige gebieden en werd in 1810 zelfs als Frans vertaler geïnstalleerd in Den Haag. Misschien wilde hij met de spelling *rotsch* zijn kennis van het Frans etaleren, dat wil zeggen van de Franse uitspraak van *roche*? Bij *plaats* (van het Franse *place*) is een dergelijke redenering onmogelijk. Ironisch koos Knock zelfs voor *sch* in Franse straatnamen als *Plaatsch de la Liberté, Plaatsch de la Republique* en *Plaatsch de la Réunion*.

29 *Rots* en *rotsch* komen niet voor.

30 Wolff & Deken, *Sara Burgerhart*, 289-293.

31 Rutten, 'Norms for Style and Grammar'.

32 Wolff en Deken, *Brieven*.

Knock had ook kunnen doen wat Christina van Steensel deed in haar brieven.[33] Van Steensels sociaal profiel is vergelijkbaar met dat van Knock. Ook zij stamde uit de eenvoudige burgerij, maar ze had als vrouw minder opleiding genoten dan Knock. Van Steensel spelt meer volgens haar uitspraak: we vinden consequent, in totaal zestien keer, *plaas*, waarin ze de *t* weglaat. Net als Knock spelt ze *mensch* doorgaans met *sch*: zestien maal althans, maar toch ook nog drie keer *mens*. Hier kan de gebruikscontext van de woorden een rol spelen: in tegenstelling tot *plaats* komt *mensch* veelvuldig voor in ethische en religieuze teksten - denk alleen al aan de catechismus - en daardoor hebben beide scribenten een duidelijk idee over de spelling ervan, maar bij het minder vaak gelezen *plaats* konden ze niet op hun geheugen vertrouwen. Van Steensel koos voor de uitspraakspelling *plaas*, terwijl Knock analogisch *plaatsch* schreef.

Samengevallen klanken

Een tweede opvallend verschijnsel in Knocks spelling doet zich voor bij de *ei*-en *ou*-klanken. In de meeste Hollandse dialecten waren eind achttiende eeuw, en vaak al veel eerder, allerlei klanken samengevallen die in onze spelling nog steeds worden onderscheiden, in het bijzonder de korte *ei* en de lange *ij*, en de *ou* en de *au*. Voor die klanken waren zeer uiteenlopende schrijfwijzen in omloop, bijvoorbeeld *ei, ij, eij, ey, y, ej*, respectievelijk *ou, au, aau*. Die variatie is heel gewoon vóór het officieel afkondigen van een standaardspelling aan het begin van de negentiende eeuw (de spelling van Siegenbeek uit 1804) en komt ook geregeld binnen een en dezelfde hand voor. Toch spelden mensen niet willekeurig en ook Knocks spelling vertoont een grote regelmatigheid. In tabel 2 staan Knocks spellingen van enkele woorden die wij gewoon zijn met *ei* te spellen. Knock blijkt ook *ij, y* en *ey* te gebruiken; *eij* en *ej* komen niet voor.

33 Zie Van Steensel, *'Het is of ik met mijn lieve sprak'*.

Tabel 2: Knocks spelling van de vocaal in enkele typische *ei*-woorden (I)

	ei	ij	y	ey
vallei	0	63	2	1
klein	8	52	0	14
eiland	0	40	2	3
weinig	0	22	1	4
beide	0	13	0	0
reis	1	9	0	1
dreig	1	8	0	0
paleis	2	6	0	2
veilig	1	5	0	0
-reik	1	3	0	1
TOTAAL	14	221	5	26

De tabel is niet bedoeld om aan te tonen dat Knock afwijkt van de huidige standaardtaal en ook niet om te bewijzen dat hij afwijkt van wat in de achttiende eeuw gebruikelijk was onder auteurs met meer opleiding en schrijfervaring, namelijk: *ei* spellen in deze woorden. Vanwege de fonologische samenval van de klanken die wij met *ei* en *ij* nog onderscheiden in de spelling, schrijven ook anderen, bijvoorbeeld de genoemde Van Steensel, wel vaker *klijn* en *wijnig*. Het gaat me erom te demonstreren dat Knock een behoorlijke regelmaat aanbrengt. Hij vertoont de neiging *ei*-klanken met *ij* te schrijven, zelfs in veel voorkomende woorden als *klein, beide* en *weinig*, die hij geregeld met *ei*-spelling moet hebben gelezen. De 221 gevallen met *ij* uit tabel 2 vertegenwoordigen niet minder dan 83% van het totaal.

Lijkt Knock te lijden aan *ei*-mijding, dan moeten we constateren dat hij die spelling wel degelijk gebruikt; zie tabel 3. Merk op dat hier in plaats van de mogelijkheid *y*, die nu niet voorkomt, de wel geregistreerde optie *eij* is weergegeven.

Tabel 3: Knocks spelling van de vocaal in enkele typische *ei*-woorden (II)

	ei	ij	ey	eij
-heid	171	0	0	0
verscheiden	89	0	1	0
-teid	48	0	0	1
arbeid	8	1	2	0
-leid	17	4	4	0
heil-	9	0	6	0
TOTAAL	342	5	13	1

Afgezien van *heil-* (waaronder *heil, heilig* en *heilzaam*) gaat het hier steeds om woorden waarin de vocaal gevolgd wordt door een *d*. Verreweg het grootste aantal gevallen (308) wordt veroorzaakt door *-heid* (*vrijheid, aanhoudenheid, vergenoegdheid, voorzigtigheid* et cetera), door *-teid* (*societeid, universiteid, municipaliteid, qualiteid, generaliteid, authoriteid* etc.) en door (afleidingen van) *verscheiden* (bijvoorbeeld *verscheide, verscheidene*). Als Knock de medeklinker die volgt op de vocaal heeft laten meespelen in zijn keuze voor *ei*, dan niet in het woord *beide* (zie tabel 2). De woorden op *eid* in tabel 3, dus alle minus *heil*, maken ruim 92% uit van het totaal.

Behalve voor *d* spelt Knock in nog een positie vrijwel systematisch *ei*, namelijk bij aan het Frans ontleende woorden, die eindigen in *ein*; zie tabel 4. Een enkele keer wijkt hij af en spelt *eyn*, bij *sein/seyn* zelfs duidelijk in het voordeel van *eyn*. In de meeste rechtse kolom staan woorden die in het Frans dezelfde klank hebben als die in *ein* en *eyn*, maar etymologisch verschillend zijn: *capitein* en dergelijke gaan terug op een genasaliseerde *ei* of *ai*, terwijl *magazijn* en dergelijke teruggaan op een genasaliseerde *i*. In het Frans zijn de klanken samengevallen, maar Knock is perfect in staat ze orthografisch uiteen te rafelen.[34] Alleen bij *fontijn, porcelijn* en *Romijnsche* had hij vanuit historisch-fonologisch standpunt *ein* of *eyn* moeten schrijven, wat hij bij *fonteyn* ook een keer deed.

34 Voor de meeste sprekers waarschijnlijk al in de zestiende eeuw, zie Sampson, *Nasal vowel evolution in Romance*, 80-82.

Tabel 4: Knocks spelling van Franse woorden met *ei*-klank + *n*

	-ein	**-eyn**	**-ijn**
	82 capitein	1 capiteyn	10 magazijn
	16 castelein	1 casteleyn	6 benedictijn
	2 souverein	1 souvereyn	5 carabijn
	1 pleine	1 pleyne	3 chirurgijn
	1 domeinen		3 augustijn
	1 trein		2 jacobijn
			2 medecijn
	4 sein	20 seyn	1 capucijn
Eigennamen, m.n.:	7 Seine	9 Seyne	1 Latijn
en:	18 *andere*	1 Reyne	
		1 fonteyn	2 fontijn
			2 porcelijn
			1 Romijnsche
TOTAAL	**132**	**35**	**38**

Niet alleen de zogenaamde korte *ei* en lange *ij* zijn in de loop van de Nederlandse taalgeschiedenis samengevallen. In het huidige Standaardnederlands worden ook *ou* en *au* hetzelfde uitgesproken, maar in veel dialecten niet, bijvoorbeeld in Zeeland en op de Zuid-Hollandse eilanden.[35] Knock kwam uit Papendrecht. Hij gebruikt beide tekens, *ou* en *au*, maar distribueert ze niet volgens de etymologie van het Nederlands. Er lijkt zich eerder een patroon af te tekenen dat vergelijkbaar is met dat bij *ei*: hij reserveert *au* voor enkele specifieke posities en met name ook weer voor Franse woorden, en in andere woorden laat hij *ou* overheersen. De getallen zijn hier kleiner dan bij de *ei*, dus enige terughoudendheid is op zijn plaats; zie tabel 5.

35 Van Bree, *Historische grammatica*, 142.

Tabel 5: Knocks gebruik van *au* en *ou*

	au	**ou**
in typische *ou*-woorden (*oud, goud, trouw, vrouw, houden, gebouw, zoude, Gouda*) **en in Franse eigennamen en leenwoorden met *oe*-uitspraak** (*Boulogne, Rousseau, Bandoux, gouverneur, souverein*)		1002
Franse eigennamen met *oo*-uitspraak (*Vauban, Baulancourt, Rousseau, Chaumes, Faubourg, Baudoin, Bauvine*)	143	
	51 augustus	
	4 autaar	
	1 authoriteid	
	1 bureau	
	1 cabellauw	
	3 Paul	1 Heylige Poulus
	2 nauwkeurig	1 nouwkeurig
	1 nauwelijks	11 nouwelijks
	1 blauw	2 blouw
		1 douw
TOTAAL	**207**	**1018**

Knock spelt in alle typische *ou*-posities *ou*. Daaronder zijn veel Franse eigennamen en woorden met de uitspraak *oe*. Dan zijn er Franse eigennamen met de uitspraak *oo*; die spelt hij met *au*. Samen met de naam van de maand *augustus* maken die 194 van de in totaal 207 voorkomens van *au* uit. Reserveerde Knock de spelling *au* voor de *oo*-klank? De uitspraak *oogustus* is niet onbekend, en ook in *bureau* en *authoriteid* is de *oo*-uitspraak normaal. Dat levert een tentatief beeld op bij de onderste woorden in de tabel, die we gewend zijn met *au* te spellen, en waarbij Knock de neiging lijkt te hebben die spelling te vermijden. Rechtsonder staan de opmerkelijkste gevallen, met name elf keer *nouwelijks*. Merkwaardig is de spelling *Poulus*, die juist voorkomt wanneer er *Heylige* voor staat. Als Knock deze eigennaam wel eens gelezen heeft, dan toch met *au*.

Vermijding van spreektalige varianten

Soms lijkt Knock spreektalige varianten te vermijden.[36] Een eerste voorbeeld betreft de verleden tijd van *zullen* en *willen*. Die luidt bij de meeste auteurs in de achttiende eeuw *zoude(n)* respectievelijk *wilde(n)*. In de normatieve traditie (grammatica's en schoolboeken) worden naast deze vormen op *-de* ook wel de vormen *zou, woude* en *wou* genoemd. *Zou* en *wou* zijn dan verkorte vormen van *zoude* en *woude*, en *woude* en *wou* zijn doorgaans afgekeurde varianten van *wilde(n)*. De Haarlemmer schoolmeester-grammaticus Jan van Belle spreekt veelzeggend van 'Straat-Taal'.[37] Als we kijken welke varianten Knock en Van Steensel verkiezen, ontvouwt zich een bijna volmaakt tegengesteld patroon; zie tabel 6. Knock heeft vooral *wilde* en *zoude*, Van Steensel *wou* en *sou*, waarin de *s* misschien wel beter bij haar uitspraak aansluit dan de *z*.

Tabel 6: verleden tijd van *zullen* en *willen*

	Knock	**Van Steensel**
wilde	29	1
zoude	46	0
wou	0	28
zou / sou	1	124

Een tweede voorbeeld van Knocks neiging spreektalige vormen te vermijden, vinden we in het gebruik van voegwoorden. Het gangbare voegwoord van tegenstelling luidt en luidde *maar*. *Doch* is een meer formele variant, die hoofdzakelijk voorkomt in geschreven taal. Van de zestiende tot de negentiende eeuw was er een derde variant, die vermoedelijk ook vooral in geschreven taal voorkwam en wat formeler was: *dan*.[38] Een voorbeeld uit het journaal van Knock is: 'Daarna lag men het op de stad Utrecht toe om die een gelijk lodt te doen ondergaan. *Dan* Neerlands gewaapende burgerijen snelden ter hulpe van die stad'.[39]

Bij Knock vinden we 76 keer *maar*, 64 keer *doch* en bovendien nog 20 keer *dan*. Bij Van Steensel treffen we 293 keer *maar* aan, zeven keer *doch* en geen

36 Enkele van de nu volgende onderwerpen komen ook aan de orde in Rutten, 'Norms for Style and Grammar'.
37 Zie Van Belle, *Korte schets*.
38 Van Megen, '*Dan* en *want*'; Rutten, 'Norms for Style and Grammar'.
39 Knock, 26; mijn cursief, GR.

enkele keer *dan*. In vergelijking met Van Steensel zien we bij Knock dus een sterkere neiging om te variëren op de spreektalige variant *maar*, en bovendien niet met één, maar met twee alternatieven.

Een derde voorbeeld heeft te maken met het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord *mij*. De norm in geschreven taal was eind achttiende eeuw reeds lang *mij*, maar in documenten van minder geschoolde schrijvers vinden we in de achttiende en negentiende eeuw ook *mijn*, dus met een slot-*n*, een vorm die ook in de huidige Hollandse dialecten nog veel gehoord wordt. Van Steensel gebruikt bijna uitsluitend *myn*. Knock schrijft consequent *mij*. Maar als hij een conflict heeft met een andere officier, stereotypeert hij deze treffend door hem de volgende uitroep te laten doen: 'Zijn driftig antwoord daar op was: "Het kan *mijn* Goddome niet scheele of zij *mijn* hangen, guilliotineere of radbraaken"'.[40] Knock was dus niet alleen in zijn eigen taal gevoelig voor normen, waardoor hij spreektalige varianten onderdrukte. Hij wist bovendien een vijand via diens taalgebruik te karakteriseren als iemand die geen *connaissance* heeft van de genormaliseerde, legitieme taal.

Een vierde voorbeeld van Knocks voorkeur voor schrijftalige varianten heeft niet zozeer te maken met het vermijden van spreektaal, maar met het produceren van typische schrijftaalconstructies zoals met tegenwoordige deelwoorden. Ik volsta hier met een enkel voorbeeld: 'Wij vervolgden onze weg, en op Papendrecht *komende* quamen de patriotthsche ingezetenen ons *schrijende* tegemoed, niet *wetende* off hunne kinderen, mannen of broeders waren gesneuveld, *zijnde* verder in de grooste wanhoop gedompeld over het rampsalig lodt dat hun te wagten stond.'[41] Dit enthousiaste gebruik van het tegenwoordig deelwoord kenmerkt de schrijftaal van de zeventiende tot de negentiende eeuw.[42] Van de twee meest voorkomende deelwoorden, *sijnde* en *hebbende*,[43] gebruikt Van Steensel alleen *synde/sijnde* enkele malen.

Normalisering en zelfstilering bij Knock

In het journaal van Knock zien we duidelijk de neiging de taal te normaliseren. Knocks spellingkeuzes stemmen in de praktijk vaak niet overeen met wat we kunnen reconstrueren als de toenmalige 'standaard' op basis van grammaticaboeken en publicaties van bijvoorbeeld Wolff en Deken. We kunnen

40 Knock, 177; mijn cursief, GR.
41 Knock, 28; mijn cursief, GR.
42 Van der Horst en Van der Horst, *Geschiedenis van het Nederlands*, 126-129.
43 Rutten, 'Standaardvariatie'.

niet zonder meer stellen dat de gecodificeerde taal in zijn teksten opduikt en dat Knock haar accepteert. Dat geldt alleen voor zijn consequente gebruik van *zoude, wilde* en *mij*. Knock neemt daarmee afstand van de alledaagse taal, waarin waarschijnlijk eerder *zou* (*sou*), *wou* en *mijn* de boventoon voerden. Hij hanteert een hoger register, een hoger stijlniveau. Wat deze taalkenmerken betreft, lijkt Knock precies op de hoogte te zijn van de norm, en hij is in staat zijn alledaagse spreektaal op het moment dat hij zich aan het schrijven zet, om te buigen in de richting van die norm. Er is bij Knock dus sprake van *reconnaissance* van de genormaliseerde of legitieme taal en ook van *connaissance* van haar details.

Op andere punten, vooral in zijn spelling, wijkt Knock af van wat we veronderstellen de norm te zijn geweest. De etymologisch onverantwoorde *sch* in een woord als *plaatsch* en de spelling *ij* in typische *ei*-posities (*klijn, vallij*) viel daarbij op. Lijkt Knock hier niet op de hoogte van de norm, dan stellen we tegelijk vast dat zich in de praktijk van zijn taalgebruik wel degelijk de ideologie van de genormaliseerde taal openbaart. Knock streeft naar consistentie, uniformiteit en regularisering. Zijn keuze voor *ij* in *ei*-posities betrof 83% van het totaal (tabel 2), zijn keuze voor *ei* indien gevolgd door een *d* (zoals in -*heid, verscheiden*) maar liefts 92% (tabel 3). Ook de regelmatige distributie van *ein/eyn* versus *ijn* in leenwoorden (tabel 4) wijst erop dat Knock een genormaliseerde spelling nastreeft.

Vanuit een strikt normatief perspectief kunnen we verschijnselen als de *sch* in *plaatsch* en spellingen als *klijn, vallij, blouw* en *Poulus* aanmerken als hypercorrecties: als te ruime toepassingen van - zij het impliciete, niet officieel afgekondigde - regels. In de publicaties van bijvoorbeeld Wolff en Deken treffen we dergelijke schrijfwijzen nauwelijks aan. Voor laat-achttiende-eeuwse taalkenners zal *plaatsch, klijn* of *blouw* er merkwaardig hebben uitgezien. Sociolinguïstische hypercorrectie doet zich prototypisch voor bij middenklassers die de hoger gewaardeerde taalnormen van een hogere sociale of culturele groep overnemen en breder toepassen, omdat ze het lidmaatschap van die hogere groep aspireren.

Knock zou een goed voorbeeld zijn van zo'n verlangen naar sociale mobiliteit. De uitgevers van zijn journaal uiten op inhoudelijke gronden het vermoeden dat Knock tot doel had ‘zijn heldhaftige, patriotse levensgeschiedenis te boekstaven’.[44] Ook dit journaal was, zoals zovele, niet voor alleen persoonlijk

44 Zie in Knock, 20-21

gebruik. Knock was luitenant, later kapitein, maar had eigenlijk majoor willen worden en hoopte misschien via zijn journaal erkenning te verwerven voor zijn al dan niet gepleegde heldendaden.[45] Aan de heldhaftige soldatenverhalen kunnen we nog een inhoudelijk element toevoegen: de vele toeristische beschrijvingen van alle gehuchten, stadjes en steden waar Knock komt, van de kerken, paleizen en andere gebouwen die hij bewondert, van de valleien waar hij doorheen trekt. Knock heeft oog voor zijn omgeving, hij heeft een smaak die ver uitstijgt boven die van de gewone soldaat en die eerder aan de toeristische, burgerlijke lectuur van zijn tijd doet denken.[46]

In zijn streven naar een genormaliseerde taal lijkt Knock inderdaad aan te willen haken bij de ideologie van de standaardtaal die in deze periode geboren wordt. Zijn spellingkeuzen wijken daarbij vaak af van wat gangbaar is in gedrukte werken. Maar het concept van hypercorrectie legt een sterke nadruk op de regel, op wat goed of correct is en wat daarvan afwijkt en dus fout of incorrect is. De talige ruimte wordt ingedeeld volgens een verdeling goed-fout of correct-incorrect. Het is de vraag of die indeling niet al te schematisch is en onrecht doet aan de pluriformiteit van het feitelijke taalgebruik.[47] Bovendien zijn er in de achttiende eeuw eenvoudigweg nog geen expliciete algemene regels. Conceptueel neemt Knock dus wel deel aan de ideologie van normalisering, en dat heeft ook consequenties voor zijn taalgebruik, maar een karakterisering als hyper- en incorrect doet afbreuk aan de zelfstilering die Knock via zijn talige praktijk wilde bereiken.[48] Overigens kan het heel goed zo zijn dat laat-achttiende-eeuwse taalkenners als Pieter Weiland de taal van Knock wel degelijk als incorrect zouden bestempelen.

Vanuit het perspectief van stijl of zelfstilering komen we tot een interpretatie van Knocks taalgebruik die het niet zomaar als incorrect diskwalificeert. Knocks keuze voor *ij*- en *ou*-spellingen in posities waar doorgaans *ei* en *au* gerealiseerd worden, illustreert enerzijds onbekendheid met de gedrukte traditie, maar anderzijds komt zijn kennis van het Frans daardoor beter uit. Knock reserveerde *ei* en *au* zoveel mogelijk voor aan het Frans ontleende woorden, en voor enkele specifieke posities in Nederlandse woorden. Ook de regelmatige verdeling van *ein/eyn* tegenover *ijn* in oorspronkelijk Romaanse woorden doet zijn kennis van het Frans goed uitkomen.

45 Vgl. in Knock, 17.
46 Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken*, 223-224.
47 Vgl. Coupland, *Style*, 42-47.
48 Zie Elspaß, *Sprachgeschichte von unten* over de noodzaak historisch, alledaags taalgebruik niet te definiëren vanuit de (vermeende) standaardtaal, maar als eigenstandige grootheid.

De gevallen van spreektaalvermijding kunnen ook vanuit het perspectief van zelfstilering geïnterpreteerd worden. De schrijfwijzen *zoude, wilde* en *mij* in plaats van *zou, wou* en *mijn* doen kennis van de norm blijken, en tegelijk profileert Knock zich natuurlijk als een schrijver die de norm kent en weet toe te passen. Interessanter misschien nog zijn de andere voorbeelden, die niet, zoals normalisering meestal, variantenreductie maar integendeel variantenvermenigvuldiging laten zien. Houden de vormen *zoude, wilde* en *mijn* ten opzichte van een vermoede spreektaal met *zou, wou* en *mijn* al een verdubbeling van het aantal vormen in, de andere voorbeelden laten die variantenvermenigvuldiging nog overtuigender zien. Er is geen functionele of communicatieve noodzaak tot het gebruik van een derde optie voor het tegenstellend voegwoord: *maar* en het formelere *doch* doen prima dienst. Maar wie meer variatie in zijn taalgebruik wenst, die met name dienst kan doen om alledaagsheid te vermijden, heeft met *dan* een derde optie in handen. De kwistig rondgestrooide deelwoordconstructies vervullen eenzelfde functie. Ze zijn communicatief niet dienstig en maken de syntaxis soms zelfs onnodig complex. Maar wie erin slaagt zo'n complexe uiting te construeren zonder de syntactische eenheid van de volzin geweld aan te doen, stileert zijn taalgebruik als ingewikkeld, en zichzelf als ontwikkeld.

Knocks zelfstilering, die hij mede door de stilering van zijn taal bewerkstelligt, geeft uitdrukking aan een ontwikkelde identiteit: van iemand die goed bekend is met de Franse taal, syntactisch complexe constructies kan vormen en schrijftalige vormen beheerst. Zijn taalgebruik openbaart tevens de ideologie van de normalisering: de spelling is gereguleerd, consistent, geünifomeerd, de variatie is gereduceerd. In schrijfwijzen als *plaatsch* herkennen we net als in de deelwoordconstructies de neiging te complificeren, weliswaar analoog aan *mensch*, maar etymologisch opmerkelijk. Er is niets op tegen Knocks zelfstilering in verband te brengen met een verlangen naar sociale stijging. De ontwikkelde identiteit die hij tracht aan te nemen, lijkt zeker gemotiveerd door de met name in hogere sociaal-culturele kringen almaar sterker heersende drang tot normalisering. Maar alleen met de nodige voorbehouden kunnen we schrijfwijzen als *plaatsch* hypercorrecties noemen.

Besluit

Het taalgebruik in het journaal van de patriotse legerkapitein Arie Knock doet op het eerste gezicht wat onervaren aan, met name de combinatie van complexe syntactische structuren met ongewone spellingen. Bij nadere

bestudering lijkt er eerder sprake van een strategie: via een genormaliseerde spelling en een complificerende syntaxis en woordkeus stileert Knock zijn identiteit als die van een ontwikkelde burger. Zo blijkt hij zich bewust te zijn van de opkomende ideologie van de standaardtaal; hij erkent (*reconnaissance*) de *langue légitime*. Met het vermijden van spreektalige en het aanbrengen van schrijftalige varianten weet hij zich bovendien te onderscheiden. De informatie uit de inleiding van de editeurs van het journaal dat Knock zichzelf gunstig wilde portretteren, wordt gesteund door een analyse van zijn taalgebruik, ook al lijkt zijn talige *connaissance* niet altijd in overeenstemming met de gangbare vormen.[49]

Over de auteur

Gijsbert Rutten studeerde Nederlands en filosofie in Nijmegen. Hij werkte als onderzoeker en docent in Nijmegen, waar hij ook promoveerde. Momenteel is hij verbonden aan de Universiteit Leiden en aan de Vrije Universiteit Brussel. Zijn belangstelling ligt bij de historische (socio)linguïstiek van het Nederlands, met name van de zeventiende en de achttiende eeuw. Zie www.gijsbertrutten.nl. E-mail: g.j.rutten@hum.leidenuniv.nl.

Geraadpleegde bronnen en literatuurlijst

Jan van Belle, *Korte schets der Néderduitse spraakkonst* (Haarlem: Christoph Henrich Bohn, 1755).
Cor van Bree, *Historische grammatica van het Nederlands* (Dordrecht 1987).
Pierre Bourdieu, *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques* (Parijs 1982).
Nikolas Coupland, *Style. Language Variation and Identity* (Cambridge 2007).
Marina Dossena & Ingrid Tieken-Boon van Ostade (ed.), *Studies in Late Modern English Correspondence: Methodology and Date* (Bern 2008).
Penelope Eckert, 'The Meaning of Style', in *Texas Linguistic Forum* 47 (2004) 41-53.
Stephan Elspaß, *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert* (Tübingen 2005).
Joop van der Horst en Kees van der Horst, *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw* (Den Haag en Antwerpen 1999).
Robert B. Howell, 'Immigration and Koineization: the formation of Early Modern Dutch Urban Vernaculars', *Transactions of the Philological Society* 104 (2006) 207-227.

49 Zie in Knock, 20-21.

John Joseph, *Eloquence and Power. The rise of language standards and standard languages* (Londen 1987).
J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
Arie Knock, *Uit Lievde voor Vaderland en Vrijheid. Het journaal van de patriot Arie Johannes Knock over de periode 1784 tot* 1797. P.M. Peucker en J.P. Sigmond (ed.) (Hilversum 1994).
Jan Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988).
Rosina Lippi-Green, *English with an Accent. Language, ideology, and discrimination in the United States* (Londen en New York 1997).
Netty van Megen, '*Dan* en *want*: hun functie en betekenis in zeventiende-eeuws taalgebruik'. *neerlandistiek.nl* 02.02. (2002). Zie www.neerlandistiek.nl.
James Milroy, *Linguistic Variation and Change. On the Historical Sociolinguistics of English* (Oxford en Cambridge Mass. 1992).
James Milroy, 'The Ideology of the Standard Language', in: Carmen Llamas, Louise Mullany & Peter Stockwell (ed.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics* (Londen en New York 2007) 133-139.
Terttu Nevalainen & Helena Raumolin-Brunberg. *Historical Sociolinguistics: Language Change in Tudor and Stuart England* (Londen etc. 2003).
Gijsbert Rutten, *De Archimedische punten van de taalbeschouwing. David van Hoogstraten (1658-1724) en de vroegmoderne taalbeschouwing* (Amsterdam en Münster 2006).
Gijsbert Rutten, 'Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen', *Nederlandse Taalkunde* 13 (2008) 34-59.
Gijsbert Rutten, 'Norms for Style and Grammar in eighteenth-century Dutch Prose, and the Effect of Education and of Writing Experience', *Historical Sociolinguistics and Sociohistorical Linguistics* 8 (2008). Zie <http://www.hum2.leidenuniv.nl/hsl_shl/Rutten.htm#11>.
Gijsbert Rutten, 'Grammar to the People. The Dutch Language and the Public Sphere in the 18th Century. With Special Reference to Kornelis van der Palm'. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 19 (2009) 55-86.
Gijsbert Rutten en Rik Vosters, 'Spellingsnormen in het Zuiden. Standaardisatie van het geschreven Nederlands in de achttiende en negentiende eeuw', te verschijnen in M.J. van der Wal en A.A.P. Francken (ed.), *Standaardtalen in beweging* (Amsterdam en Münster 2010).
Rodney Sampson, *Nasal Vowel Evolution in Romance* (Oxford 1999).

M. Schönfeld, *Historische grammatica van het Nederlands*. 8ste druk. A. van Loey (ed.) (Zutphen 1970).
Christina van Steensel, *'Het is of ik met mijn lieve sprak'. De briefwisseling tussen Jean Malherbe en Christina van Steensel, 1782-1800*. A. Dik en D. Helmers (ed.) (Hilversum 1994).
F. de Tollenaere, 'De lexicografie in de zeventiende en achttiende eeuw', in D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (ed.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (Den Bosch 1977) 219-227.
C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Vijfde, herziene uitgave (Groningen 1952).
Rik Vosters en Wim Vandenbussche, 'Wijzer worden over Willem? Taalgebruik in Vlaanderen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)', *Internationale Neerlandistiek* 46 (2008) 2-22.
Marijke van der Wal, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650* (Den Haag 1995).
Marijke van der Wal, 'Eighteenth-century Linguistic Variation from the Perspective of a Dutch Diary and a Collection of Private Letters', in: S. Elspaß, N. Langer, J. Scharloth en W. Vandenbussche (ed.), *Germanic Language Histories 'from below' (1700-2000)* (Berlijn en New York 2007) 83-96.
Roland Willemyns en Wim Vandenbussche, 'Historische Sociolinguïstiek: het "Bruggeproject"', *Taal en Tongval* 52 (2000) 258-276.
Betje Wolff en Aagje Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (Den Haag: Isaac van Cleef, 1782).
Betje Wolff en Aagje Deken, *Brieven*. Joh. Dyserinck (ed.) (Den Haag 1904).
Woordenboek der Nederlandse Taal (*WNT*). Zie http://gtb.inl.nl/?owner=WNT.
A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).

Over habitus en de codes van *honnêteté*: de wereld van de achttiende-eeuwse adel verkend

Herman Roodenburg

Taking the Dutch nobleman and composer Unico Wilhelm van Wassenaer (1692-1766) as a case in point, this article argues that a serious cultural history of the eighteenth century elites is still lacking. It draws attention to the still prominent notion of *honnêteté:* of well-educated men and women dabbling in the arts and sciences of their day, displaying such cultural capital in their leisure hours but invariably pointing out that they were not 'of the profession' themselves. Adopting Pierre Bourdieu's habitus concept in its original, phenomenological sense, it also discusses the recent important investigations on cabinets of curiosities and the overused cliché of the Dutch *burger*.

Zo'n dertig jaar geleden, in 1979, trof de musicoloog Albert Dunning een aantal Nederlandse kunsthistorici in een Parijs hotel. Het werd een gedenkwaardige ontmoeting. Aan tafel, in het restaurant, ging het al gauw over de methodische verschillen tussen de twee disciplines, met name over het beperkte nut van stijlanalyse in de muziekgeschiedenis. Als er twijfels zijn aan wie een werk moet worden toegeschreven, dan biedt het traceren van de 'hand' van de componist zelden uitkomst. Anders dan in de kunstgeschiedenis, zo betoogde Dunning, moeten muziekhistorici altijd met externe bewijzen komen. Als voorbeeld noemde hij de zes Concerti Armonici, die sinds ongeveer 1830 meestal werden toegeschreven aan de Italiaanse componist Giovanni Battista Pergolesi (1710-1736). Zelf had hij andere componisten naar voren geschoven, maar zonder externe argumenten kwam ook hij er niet uit. Op dat moment herinnerde een van de kunsthistorici zich een handschrift dat hij ooit was tegengekomen op kasteel Twickel, bij het Twentse stadje Delden. Het had misschien iets met de kwestie van doen. Dat had het zeker. De Concerti Armonici bleken geschreven te zijn door een Nederlandse edelman, graaf Unico Wilhelm van Wassenaer Obdam (1692-1766). Hij had ze gecomponeerd tussen 1725 en 1740 en hij had ze telkens, na voltooiing, met een klein muziekgezelschap in Den Haag ten gehore gebracht. Daar verschenen ze ook in 1740 in druk, zonder vermelding van zijn naam.[1]

1 Voor de ontmoeting, zie Dunning, *Count Unico Wilhelm van Wassenaer*, 3-4.

Dunning publiceerde zijn vondst in 1980.[2] In mijn herinnering ging het nieuws de halve wereld over, was het voorpaginanieuws in binnen- en buitenland. Maar voor Philips, voor de platenmaatschappij, waren de gevolgen minder glorieus. Tegelijk met het boek waarin Dunning zijn ontdekking onderbouwde bracht Philips een opname uit met het befaamde kamerorkest I Musici. Dunning had de bui al zien hangen. 'Zoals rozen door een andere naam niet geuriger worden dan ze zijn', zo schreef hij bezwerend in de begeleidende tekst, 'zo blijft ook een muziekstuk even welluidend of het nu door X of Y geschreven is.' Helaas, zo werkt het meestal niet, we hoeven maar te denken aan het Rembrandt Research Project. De platen verkochten matig, al had Philips nog beide componisten, Van Wassenaer én Pergolesi, op de hoes vermeld.[3]

Niet alleen het koperspubliek, ook de Nederlandse musicologen reageerden verdeeld. Sommigen vroegen zich af of Dunning zijn huiswerk had gedaan, had hij er wel een schriftkundige bij gehaald? Anderen vonden alle ophef, al die aandacht in de media, niet chique.[4] Uiteindelijk werd pas in 1993, dus zo'n dertien jaar later, onder redactie van de musicologen Rudolf Rasch en Kees Vlaardingerbroek, een bundel uitgebracht die geheel aan Van Wassenaer was gewijd.[5] Maar ook de Nederlandse historici reageerden niet al te enthousiast. In dit tijdschrift, bijvoorbeeld, is nooit een bijdrage opgenomen over Van Wassenaer.[6] Hetzelfde geldt voor de *Blauwdrukken*, het ijkpuntenboek van Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt. Zelfs in deze indrukwekkende synthese, met aandacht voor het achttiende-eeuwse muziekleven, wordt Van Wassenaer niet één keer genoemd.

Het is een opmerkelijke lacune. Immers, als deze Overijsselse (maar toch vooral in Den Haag verblijvende) graaf erin slaagde om naast zijn vele bestuurlijke verplichtingen - hij was vóór 1740 onder meer hoogheemraad

2 Dunning, *Count Unico Wilhelm van Wassenaer*.

3 Zoals dat ook door andere maatschappijen werd gedaan. Een opname uit 1983, met de Academy of St. Martin-in-the-Fields, vermeldde 'Wassenaer attrib. Pergolesi'; een opname uit 1984, met I Musici de Montréal, vermeldde zelfs 'Wassenaer, 6 Pergolesi Concerti Armonici'. Philips vermeldde Pergolesi eerst.

4 Voor een samenvatting van de verschillende reacties, zie Rudolf Rasch, 'Van uniek tot Unico', 49. Het op Twickel aangetroffen manuscript was geen autograaf, wel was het voorzien van een ongesigneerde notitie waarin Van Wassenaer zichzelf aanwees als de componist. Voor die notitie en een aantal kanttekeningen in het manuscript had Dunning wel degelijk schriftkundigen ingeschakeld.

5 Rasch en Vlaardingerbroek, *Unico Wilhelm van Wassenaer*; met ieder twee bijdragen droegen ook de historicus J. Aalbers en de kunsthistoricus L.J. van der Klooster bij. Aalbers nam ook verschillende bijdragen voor zijn rekening in *Heren van stand*, een geschiedenis van acht eeuwen familie Van Wassenaer.

6 Op het *Smaak en Distinctie*-congres hield Renger de Bruin een lezing over de Duitse Orde Balije van Utrecht, met ruime aandacht voor Van Wassenaer, eerst als coadjutor, later als landcommandeur van de Orde. De lezing, evenals een aantal andere belangrijke bijdragen aan het congres is gepubliceerd in *Jaarboek Virtus* 16 (2009), 34-53.

van Rijnland, raad ter Admiraliteit op de Maas en bewindhebber bij de VOC - ook nog eens deze bijzondere concerten te componeren, met al hun Italiaanse, Franse en Duitse inspiratie, dan zou dat toch nieuwsgierig moeten maken naar zijn opvoeding, zijn familie en zijn algehele culturele omgeving. In welke ambiance konden de Concerti ontstaan? Wat was dit voor 'dilettantisme'? Wat waren Van Wassenaer en alle andere heren in zijn tijd, zowel uit de adellijke als de patricische families, muzikaal of anderszins aan hun stand verplicht? Om met Pierre Bourdieu te spreken, hoe verwierven en hanteerden zij hun culturele kapitaal? En hoe functioneerde dit kapitaal, hun interesse niet alleen in de kunsten maar ook in de wetenschappen van hun tijd, in het opbouwen en verstevigen van hun sociale kapitaal, de nationale en internationale netwerken waarin deze vooraanstaande families zich bewogen? Hoe werden hun kinderen hierin opgevoed?

Zulke vragen zijn niet zo heel veel gesteld, noch rond Van Wassenaer noch rond de achttiende-eeuwse elites in het algemeen. Naar de adel is vooral de laatste decennia nieuw onderzoek verricht. Gebleken is dat zij ook nog in de zeventiende en achttiende eeuw de machtsstructuren buiten de steden wist te domineren, buiten de provincie Holland zelfs op gewestelijk niveau.[7] Maar er is relatief weinig bekend over de achttiende-eeuwse adel en ook de regentenfamilies, waar het hun culturele wereld betreft - hun opvoeding en scholing, hun omgangsvormen, hun boeken- en kunstbezit, hun 'liefhebberen' in de kunsten en wetenschappen, hun internationale oriëntatie of hun educatiereizen, de voor de zonen nog steeds verplichte Grand Tour naar Duitsland, Frankrijk of Italië.[8]

Anders gezegd, waar het voor de achttiende eeuw aan ontbreekt - en dat geldt niet minder voor de Zuidelijke Nederlanden - is een serieuze cultuurgeschiedenis van al deze families, met wat mij betreft een stevig accent op de biografie. Hoe transformeerden zij, in hun streven zich te vestigen of te handhaven temidden van alle andere vooraanstaande families, hun cultureel kapitaal in sociaal kapitaal, en omgekeerd? En welke rol speelden kwesties van smaak, distinctie en habitus? In de volgende bladzijden wil ik zo'n hoognodige

7 Voor twee goede overzichten, zie Price, 'The Dutch nobility'; Streng, 'De adel in de Republiek'. In 1993 werd ook de Werkgroep Adelsgeschiedenis opgericht, uitgeefster van het hierboven al vermelde jaarboek *Virtus* en de reeks Adelsgeschiedenis.

8 Dankzij het vernieuwende, in de jaren negentig opgekomen onderzoek naar de vroeg-moderne kunst- en rariteitenkabinetten, ontwikkelt zich langzamerhand wel een cultureel perspectief; zie mijn opmerkingen aan het eind van dit artikel. Zie voorts *Virtus*; voor de Nederlanders en hun Grand Tour, zie nog steeds Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour*.

cultuurgeschiedenis bepleiten en ik zou daar graag Bourdieu's, dikwijls maar ten dele begrepen, opvattingen over habitus bij betrekken. Het is vooral een verkenning van de mogelijkheden, gebaseerd op de al beschikbare literatuur. Ik heb geen archiefonderzoek verricht, al is in de familie-archieven ongetwijfeld nog veel te vinden. Ook heb ik mij beperkt tot de familie Van Wassenaer Obdam, en dan met name tot Unico Wilhelm, zijn oudere broer graaf Johan Hendrik (1683-1745), en hun 'halve familielid', graaf Willem Bentinck (1704-1772). Tussen 1719 en 1726 trad Johan Hendrik op als diens voogd. Hij deed dat op verzoek van Willem's moeder, Jane Martha Temple. Ze was de weduwe van Hans Willem Bentinck, graaf van Portland. Ze was nog steeds als hofdame verbonden aan het Engelse hof.

Habitus, hexis en Bourdieu

Onder antropologen en sociologen maken begrippen als habitus of sociaal, cultureel en symbolisch kapitaal al geruime tijd deel uit van het theoretische repertoire. Minder bekend is echter dat Bourdieu, bij het formuleren van zijn habitus-begrip, in sterke mate beïnvloed werd door de twintigste-eeuwse fenomenologie, in het bijzonder door Maurice Merleau-Ponty, voor wie lichaam en geest nauw verbonden waren met elkaar. Naast het denken van Merleau-Ponty speelde ook het werk van Marcel Mauss een rol, vooral zijn beschouwing over de *techniques du corps*, waarin hij al over habitus sprak.[9] Maar het is toch vooral hun fenomenologische formulering bij Bourdieu die de noties habitus en 'hexis' (verwijzend naar de lichamelijke aspekten van habitus) een onmiskenbare meerwaarde verleent in het cultuurhistorische onderzoek naar het vroeg-moderne Europa. Immers, de toenmalige elites hanteerden in de woorden van Roy Porter eerder een 'psychosomatisch' dan een cartesiaans wereldbeeld.[10] Ook voor hen waren lichaam en geest sterk vervlochten met elkaar, zoals dat op dit moment vooral in het historische onderzoek naar de zintuigen en de emoties steeds sterker naar voren komt. Ook daar worden fenomenologische inzichten toegepast.[11]

Habitus, aldus Bourdieu, wordt letterlijk 'ingelijfd', wordt geïncorporeerd.

9 Mauss, 'Techniques du corps'; over Bourdieu en Merleau-Ponty, zie Lane, *Pierre Bourdieu*, 91, 100-103, 125; Roodenburg, 'Pierre Bourdieu'; zie ook de bijdrage van Dorothee Sturkenboom in dit nummer.

10 Porter, '"Barely touching", 47-49.

11 Zie voor een ruimere, historiografische achtergrond Roodenburg, *Anthropologists, Historians and the Pulse of the Archive*, 14-21.

Het gaat om vormen van *embodiment* en juist daarover komen we regelmatig gegevens tegen in vroeg-moderne bronnen zoals manierenboeken en opvoedingsgeschriften maar evengoed ook egodokumenten. Het gaat dan bijvoorbeeld om het incorporeren van een rechte, zelfbewuste lichaamshouding of van de gewenste manieren van bewegen en gebaren. Lichamelijke inspanningen als dansen, schermen of paardrijden waren hier expliciet op gericht, althans waar het de jongens betrof. In al die fysieke bezigheid kon de juiste lichaamshouding letterlijk worden ingesleten totdat ze als geheel 'natuurlijk' en 'ongedwongen' overkwam.

De meisjes werden onderworpen aan een ander, incorporerend regime. Ze kregen uitsluitend dansles, waarbij hen de meer atletische stappen en sprongen werden ontzegd.[12] Hun rechte houding (of *maintien*, zoals het nog steeds in de twintigste eeuw werd genoemd) werd grotendeels afgedwongen door het korset, dat ze in tegenstelling tot de jongens ook na hun kinderjaren, in principe voor de rest van hun leven, bleven dragen. Sommige kinderen uit de elite kregen zelfs corrigerende korsetten aangemeten, vooral als ze problemen hadden met hun rug. Een van hen was Charlotte-Sophie von Aldenburg (1715-1800), de toekomstige echtgenote van Willem Bentinck.

Maar het waren evengoed de juiste omgangsvormen of de kunst van het converseren die de kinderen van de elite al vroeg op deze wijze kregen bijgebracht, net zo lang tot ze een automatisme, een 'tweede natuur', geworden waren. Behalve in manierenboeken en pedagogische geschriften vinden we zulke gegevens nogal eens in teksten over de uiterlijke welsprekendheid of over de schilderkunst. Maar ook in egodokumenten, bijvoorbeeld de aantekeningen van Constantijn Huygens over zijn eigen jeugd en die van zijn kinderen, wordt regelmatig aan vormen van *embodiment* gerefereerd.[13]

Er waren misschien ook periodes waarin meer dan anders over habitus of hexis werd nagedacht. Zo ligt het voor de hand dat bij grote maatschappelijke veranderingen zoals de Franse Revolutie dat wat merendeels preflexief, als een tweede natuur, functioneerde, juist weer voorwerp van reflectie werd. Een treffend voorbeeld is een brief die Belle van Zuylen in 1795 schreef aan Benjamin Constant. Hun opmerkelijke vriendschap zou pas eindigen met

12 Over korsetten bezien vanuit een fenomenologisch, deels op Bourdieu geënt perspectief, zie Connerton, *How Societies Remember*, 104; zie ook Roodenburg, 'Two incorporatory regimes'.

13 Roodenburg, *Eloquence of the Body*, 77-112; daar ook (p. 80) het verhaal van Charlotte-Sophie von Aldenburg en vergelijkbare gevallen. Het werd uiteraard al verteld in de fraaie documentaire roman van Hella Haasse, *Mevrouw Bentinck*.

haar dood tien jaar later, in 1805, maar de Revolutie bracht een duidelijke verwijdering. Geëmotioneerd schreef Belle: 'Mon malheur veut que j'aie trouvé votre physionomie changée. Vos cheveux plats, vos culottes jaunes, vos parfums, ce billet d'hier qui est ambré, tout a porté coup.' En ze stelde vast: 'Fussiez-vous plus aimable cent fois, vous êtes autre.'[14]

In de maanden daarvoor had Constant zijn tweede muze gevonden, Madame de Staël, met wie Belle zelf weinig op had. In haar brief signaleerde ze Constant's nieuwe ideeën, ze oordeelden nu geheel verschillend over de Terreur. Toch dacht ze dat het niet zozeer zijn ideeën waren die hem 'anders' maakten. Het was vooral dat ze zelfs belichaamd werden in zijn voorkomen: in zijn platte haren, zijn gele broeken en zijn watertjes; geheel anders dan haar eigen verschijning: haar 'vodden' of 'guenilles'.[15] Meer nog dan verwijdering bespeurde Belle vervreemding. Het was een kwestie van habitus geworden, zijn overtuigingen zaten veel dieper dan ze dacht.

Richten we ons op de culturele wereld van de vroeg-moderne elites, dan lijken me dit soort fenomenologische trivia (inclusief het orthopedische korset van Charlotte von Aldenburg) essentieel. Habitus en, meer nog, sociaal, cultureel of symbolisch kapitaal zijn de laatste decennia ook onder historici vertrouwde begrippen geworden.[16] Nog onlangs onderzocht Bianca Chen het sociale kapitaal van de Deventer magistraat en oudheidkundige Gisbert Cuper (1644-1716), tot wiens uitgebreide netwerk ook Johan Hendrik van Wassenaer behoorde.[17] Maar wat doorgaans ontbreekt in zulke op Bourdieu geënte studies is een serieuze bespreking van het habitus-begrip, met aandacht voor aspecten van *embodiment*. Habitus zit diep, is weliswaar niet aangeboren maar kan evenmin eventjes worden aangeleerd, bijvoorbeeld door er een manierenboekje op na te slaan. Het gaat telkens om een geheel van geïncorporeerde automatismen, zoals kinderen, als ze eenmaal hebben leren fietsen of - meer passend bij de wereld van Unico Wilhelm en zijn standsgenoten - als ze eenmaal hebben leren dansen, schermen of paardrijden, daar niet meer bij hoeven na te denken.[18]

14 De Charrière/Constant, *Correspondance*, 435 (11 januari 1795); in het congres-programma werd dezelfde passage aangehaald door Joke Hermsen.

15 Voor de kleding rond de Franse revolutie, zie Ribeiro, *Fashion in the French Revolution*; Pellegrin, *Les vêtements de la liberté*.

16 Burke, *What is Cultural History?*, 56-57; voor een vroege receptie in Nederland, zie bij voorbeeld Schmidt, *Om de eer van de familie*, 10-11, 193-195; voor een recente receptie, zie Tippe, *'Een echte Overijsselschman'*, 25-27; zie ook Dorothee Sturkenboom, elders in dit nummer.

17 Chen, 'Digging for Antiquities' (met dank aan Eric Jorink, die me attendeerde op haar artikel).

18 Lane, *Pierre Bourdieu*, 100-103; Roodenburg, 'Pierre Bourdieu'.

Het ging evengoed om andere *techniques du corps*, bijvoorbeeld om het leren bespelen van de luit, de viool of het klavecimbel of om het leren tekenen, schilderen en boetseren. Zoals de vooraanstaande families zich realiseerden, het weten te beoordelen van een kunst- of muziekwerk vereiste een zorgvuldig opgebouwde competentie. Het vroeg om de juiste omgangsvormen, om theoretische bagage én om ambachtelijke bagage - wat Pamela Smith heeft omschreven als 'artisanal knowledge'.[19] Alleen vanuit zo'n brede, geïncorporeerde competentie, vanuit dit belichaamde culturele kapitaal, kon een werk naar behoren geduid en met gelijkgestemden, met andere 'kenners', besproken worden, zoals dat ook voor hun interesse in de natuurwetenschappen gold. Het zelf 'liefhebberen' in de kunsten en wetenschappen werd nog het meest gewaardeerd. Het was een kwestie van habitus, van onderdompeling al van kinds af aan in een wereld van cultuur. Het was ook een kwestie van *politesse* en, meer nog, van *honnêteté*: hoe de heren juist in hun vrije uren, in hun 'otium', geacht werden met alle goede omgangsvormen van dien hun brede maar nooit specialistische kennis van de kunsten en wetenschappen te demonstreren.

'Otium' en 'negotium'

Had Unico Wilhelm zijn identiteit prijsgegeven, had hij zijn naam eenvoudig laten vermelden op de Concerti Armonici, dan had hij Dunning en zijn collega's heel wat werk bespaard. Maar hij heeft dat niet gedaan en juist dat is veelzeggend. Het tekent hem als een ware *honnête homme*.

Het titelblad verstrekt wel andere namen. De uitgever, bijvoorbeeld, was Carlo Ricciotti (ca.1681-1756), een bekende verschijning in Den Haag. In 1740 werkte hij al zo'n vier decennia als muziekmeester bij verschillende, elkaar opvolgende operagezelschappen in de stad. Ricciotti droeg de Concerti op aan Willem Bentinck, toen al een belangrijk politicus, die ook nog eens bekend stond om zijn liefde voor de muziek. Maar er was nog een andere reden waarom Ricciotti juist aan hem de uitgave had opgedragen. Zoals Dunning kon vaststellen, maakten beiden deel uit van het Haagse muziekgezelschap dat de concerten telkens uitvoerde in Den Haag. Ricciotti speelde de eerste viool, terwijl Bentinck het klavecimbel zal hebben bespeeld. Andere leden waren Bentinck's jongere broer Carel en, tot diens dood in 1727, wellicht Unico's zwager, Guido Pape, markies van Saint-Auban. Ricciotti had Unico

19 Vgl. Smith, *Body of the Artisan*.

al herhaaldelijk gevraagd of hij de muziek mocht uitgeven, maar het was uiteindelijk Bentinck die hem zover kreeg. Ook stemde hij erin toe dat de Concerti dan maar aan hem werden opgedragen, toen Unico zelfs dat verzoek van Ricciotti had afgewezen. Zoals de componist het zelf verwoordde in zijn zo belangrijke, op Twickel aangetroffen notitie: 'C'est ainsi que ces concerts sont devenus publiés, contre mon intention.' En hij voegde er, hoogst bescheiden, aan toe: 'Il ij a du passable, du mediocre, du mauvais'.[20]

Het was een kwestie van etiquette, van subtiele codes die juist de *honnête homme* hoog in het vaandel had staan. Ook Rudolf Rasch wijst daarop. Zoals hij schrijft, 'In de zeventiende en achttiende eeuw paste het een heer van stand, belast met openbare ambten, niet om muziek in druk te laten verschijnen, alsof hij een muziekmeester, een ambachtsman was. Hij mocht zich met muziek bezighouden, maar dit mocht nooit professionele vormen aannemen.'[21] Dit gold al voor Huygens, die in 1647 eveneens zonder naamsvermelding zijn *Pathodia sacra et profana occupati* publiceerde, wat we kunnen vertalen als 'gewijde en wereldse liederen van een druk bezet man'. Evenmin als Unico wenste Huygens, hoveling en diplomaat, bekend te staan als een ambachtsman, een componist om den brode. Toen hij een exemplaar van zijn *Pathodia* aan Christina van Zweden liet bezorgen, moest haar vooral worden duidelijk gemaakt dat hij geen beroepsmusicus was ('que je suis nullement musicien de profession'), dat hij zich slechts ontspande in de muziek ('ne fay que me délasser') temidden van andere, gewichtiger zaken.[22] Huygens speelde luit en daarin nam hij dezelfde codes in acht. Toen hij op zijn eenentwintigste, meereizend in een diplomatieke missie, mocht optreden voor Jacob I van Engeland, liet hij nadrukkelijk weten slechts een 'liefhebber' te zijn. De koning prees hem dan ook om zijn spel, 'sans toutefois estre de metier'.[23]

Historici definiëren zulke interesses al gauw als louter ontspanning, als onschuldig tijdverdrijf. Ze worden dan gerubriceerd onder kopjes als 'ontwikkeling en ontspanning', 'aangename bezigheden' of zelfs 'hobbies'. Maar juist voor de *honnête homme* waren ze verre van onschuldig. Hij moest zich onderscheiden in zijn ambtelijke werkzaamheden, bijvoorbeeld als diplomaat of magistraat, maar hij kon zich pas ten volle onderscheiden in het belichaamde en geobjectiveerde culturele kapitaal dat hij daarbuiten

20 Geciteerd in Dunning, *Count Unico Wilhelm van Wassenaer*, 8.
21 Rasch, 'Unico Wilhelm van Wassenaer', 82-83.
22 Ibidem, 83.
23 Roodenburg, *Eloquence of the Body*, 55, 66-67.

demonstreerde. De codes van *honnêteté* stelden *otium* steeds boven *negotium*. Ogenschijnlijk ontspanning, vroeg juist *otium* om de grootst mogelijke aandacht, want daar werd het belangrijkste culturele kapitaal verworven, of het nu samen muziek maken betrof of allerlei andere vormen van *otium*, zoals de saloncultuur met haar verfijnde omgangsvormen en conversatiekunst, het dansen, schermen, tennissen of paardrijden, het aanleggen van kunst- en rariteitenverzamelingen of het liefhebberen in de kunsten en wetenschappen in het algemeen. Bij deze laatste bezigheden waren goede, zorgvuldig samengestelde bibliotheken onontbeerlijk. Helaas zijn die, wat de Republiek betreft, zowel voor de zeventiende als voor de achttiende eeuw nog te weinig onderzocht.[24]

De codes waren verre van nieuw, ze gingen merendeels terug tot de zestiende eeuw. Essentieel was bijvoorbeeld Baldassare Castiglione's *Libro del cortegiano* (1528), dat vaak in een Franse en later ook Nederlandse vertaling in veel Noord-Nederlandse (en waarschijnlijk ook Zuid-Nederlandse) bibliotheken aanwezig is geweest. Huygens, bijvoorbeeld, bezat een Franse uitgave uit 1585 en hij kende zijn Castiglione goed.[25] In zijn *Otia*, verschenen in 1625, signaleerde hij hoe de machtigen zich minder lijken te richten op hoe hun ondergeschikten hun ambt vervullen dan hoe zij hun vrije tijd besteden.[26] Het ging al niet anders aan het door Castiglione verbeelde hof. Zoals Frank Lanham liet zien, werd daar al gesteld dat niet *negotium* maar *otium* de meeste aandacht vroeg.[27] Schrijvend over de invloed van Castiglione op het hof van Elizabeth I, meende ook Frank Whigham: 'The evidence suggests that courtiers were indeed so serious as to be continually and resolutely purposeful in their pastimes.' En hij vervolgde: 'They played because play was in fact work, play would take them to the top or keep them there; they knew that, because their play would be taken seriously, they too must take it so.[28]

Kenmerkend voor Castiglione's *cortegiano* was zijn *sprezzatura*. Hij werd geacht zich thuis te voelen in alle kunsten en wetenschappen, maar alleen als 'liefhebber', als *virtuoso*, naast al zijn andere verplichtingen, zijn *negotium*. En hij moest *sprezzatura* etaleren: hij moest zijn kennis en vaardigheden haast achteloos tonen, alsof het hem allemaal kwam aangewaaid, hoeveel

24 Vergelijk Roodenburg, *Eloquence of the Body*, hoofdstuk 2.
25 Ibidem, 37; Leerintveld, *Huygens over hovelingen*.
26 Huygens, *Otiorum libri sex*,
27 Lanham, *Motives of Eloquence*, 157.
28 Whigham, *Ambition and Privilege*, 88-93.

inspanning of misschien wel jaren van moeizame oefening achter die achteloze façade verborgen mochten liggen. Kern van het spel was de voorgewende bescheidenheid. Huygens was daar een meester in. Zijn gedichten waren slechts 'beuselingen', *sottises, divertissements* of, zoals hij zijn *Otia* beschreef, 'verzen van weinig inhoud, lege klanken' (*versus inopes rerum, nugaeque canorae*).[29] En ook Unico beheerste het spel: 'Il ij a du passable, du mediocre, du mauvais'.

Een opvoeding in de achttiende eeuw

Hoe werden hij en Willem Bentinck opgevoed? Over Unico's kinderjaren is helaas maar weinig bekend. Zijn moeder, Adriana Sophia van Raesfelt (ca. 1650-1694), overleed al toen hij twee jaar oud was, waarna vermoedelijk een tante, jonkvrouw Agnes van Wassenaer Obdam (1635-1698), een deel van de opvoeding voor haar rekening nam. Ze was bevriend met Mary Stuart, de echtgenote van prins Willem III, en bleef met haar corresponderen tot Mary's dood in 1694. In een autobiografisch fragment keek Agnes nog eens terug op de muziek- en schilderlessen uit haar jeugd: 'Je me suis mis à aprendre la peinture et la musique.' En ze voegde er, uiteraard zeer bescheiden, aan toe: 'J'ay assée réussi à l'un et l'autre pour y pouvoir trouver quelque satisfaction'. Als volwassene had ze nog een andere voorname 'liefhebberij'. Op het landgoed Zuidwijk, een van de vele familiebezittingen, hield ze zich bezig met het planten en kweken van de tuinen en bomen. De tuinen waren vermaard. Na haar dood zette Johan Hendrik de traditie voort.[30]

Agnes heeft waarschijnlijk het muziekonderwijs aan haar neven en nichten geregeld. Verschillende leraren werden ingehuurd, onder wie de componist en organist Quirinus van Blankenburg (1654-1739). In 1707, toen Unico een jaar of vijftien was, reisde hij mee met zijn drie zussen naar Düsseldorf, waar hun vader, Jacob van Wassenaer Obdam (1645-1714), benoemd was als ambassadeur aan het hof van keurvorst Johann Wilhelm. De anderhalf jaar die Unico er zou verblijven zullen zijn muzikale ontwikkeling ongetwijfeld hebben gevormd. Het hof kende een bloeiend muziekleven, met tal van Italiaanse componisten en muzikanten. Händel bezocht Düsseldorf in 1711; Corelli droeg zijn Concerti Grossi, opus VI, aan de keurvorst op. Daarnaast

29 Roodenburg, *Eloquence of the Body*, 67-68.
30 Van der Klooster, 'Unico Wilhelm', 91-93.

was Johann Wilhelm evenals zijn schoonvader, Cosimo III de' Medici, een befaamd verzamelaar. Hij kocht bijvoorbeeld de gehele antiquiteitencollectie van de Nijmeegse predikant Johannes Smetius.[31] Terug in de Republiek begon Unico in 1710, onder toezicht van de Fransman François Carrier, zijn rechtenstudie in Leiden. Maar hij nam ook tekenlessen bij de schilder Joshua de Grave (1643-1712) en klavecimbellessen bij Van Blankenburg.[32] Zo'n tien jaar later was Carrier weer de gouverneur van Willem en Carel Bentinck, nam ook Willem les bij Van Blankenburg en nam hij vioolles bij Ricciotti.[33]

Unico's studiejaren zullen weinig verschild hebben van die van Willem, al uitten zowel zijn gouverneur als zijn voogd geregeld hun bezorgdheid. Ze signaleerden Willem's al te grote liefde voor de rijkunst. Zelfs in de winter was hij tussen de lessen door nog in de stal te vinden, waar hij dan naar toe liep in een half dichtgeknoopte kamerjapon. Ook ging hij tennissen en was hij voortdurend bezig met muziek. Hoewel hij slechts drie keer in de week les mocht nemen, volgde hij iedere dag zowel zang- als klavecimbellessen en nam hij Ricciotti er nog bij. In de avonden ging hij dan weer langs bij een lokale muziekhandelaar.[34] Verzamelen zat hem ook al in het bloed. Hij schreef enthousiast naar zijn moeder, toen hij het werk van Humphrey Prideaux had gelezen over de antieke beelden bijeengebracht door Thomas Howard (1585-1646), graaf van Arundel.[35]

De klachten over Willem dateren uit 1722 en 1723, misschien maakte hij toen al muziek met Unico. Twee jaar later waren er regelmatig muziekavondjes, bij Unico of Johan Hendrik, die eveneens het klavecimbel bespeelde. Daarnaast bezochten Unico en Willem in het gezelschap van familie de Franse opera in Den Haag.[36] Toonde Johan Hendrik zich bezorgd in zijn berichten aan de gravin van Portland, zelf kon zij de muzikale bevlogenheid van haar zoon wel waarderen: 'je suis très touché qu'il se faite une affaire entire d'une chose qui ne devet que lui servir pour une délassement, apprès ces études'. Belast met de opvoeding van de kinderen van George II zal ook zij geweten hebben hoe 'délassement' en het daarin te tonen culturele kapitaal altijd boven het werk

31 Van Gelder, 'Liefhebbers en geleerde luiden', 277.
32 Van der Klooster, 'Unico Wilhelm', 104.
33 Of Unico ook als kind al werd onderwezen door Van Blankenburg is onduidelijk; de bewaard gebleven rekeningen betreffen slechts de jaren '80 en '90 van de zeventiende eeuw. Zie Rasch, 'Unico Wilhelm', 54; idem, 'Van uniek to Unico', 27.
34 Geyl, 'Een opvoeding', 256-258.
35 Schazmann, *The Bentincks*, 130.
36 Geyl, 'Een opvoeding', 234, 259, 264; Rasch, 'Van uniek to Unico', 25-6.

werd gesteld. Dat Willem zich daar al op voorbereidde deed haar kennelijk goed.[37]

Unico had zijn Grand Tour, door Frankrijk en Italië, al in de jaren 1717-1718 volbracht. Als Willem in 1726 aan zijn educatiereis begint, reist hij met een nieuwe gouverneur, de hugenoot Moses Bernège.[38] Ook diens brieven zijn interessant. Willem is nog steeds gesteld op jagen en paardrijden. In Lunéville, aan het hof van hertog Leopold van Lotharingen (1679-1729), volgt hij rijen schermlessen aan de plaatselijke *académie* en gaat hij dikwijls met de vorst en zijn gevolg op jacht. Zoals Bernège bericht, Willem's rijkunst, zijn zit en houding, maakten indruk aan het hof: 'il est le mieux monté de tous ceux qui accompagnent Son Altesse'. Maar ook op de dansvloer en met zijn conversatie en klavecimbelspel, in al deze 'délassement', kwam hij goed voor de dag. Aan de volgende hoven is het vooral de muziek waarin Willem zich kon onderscheiden. In Mannheim, waar keurvorst Karl Philip (1681-1742) zijn residentie had gevestigd, musiceerde hij met diens dochter Elisabeth. Later, aan het hof van August de Sterke in Dresden, werd een eigen klavecimbel geregeld voor de gast. En ook in Rome, in zijn zeven kamers tellende appartement, beschikte Willem over een eigen klavier. Daar nam hij ook weer les.[39] Opvallend is zijn lof voor de jonge Frederik de Grote, als hij in Berlijn verblijft. Zoals hij bericht aan zijn moeder, 'The Prince is mightily handsome, genteel, well made, extremely polite and very tall for his age'. Zulke waardering voor de uiterlijke verschijning, voor de geïncorporeerde elegantie, was ook in de zeventiende-eeuwse Republiek gebruikelijk.[40]

Onderweg bezocht Willem talrijke 'cuiriositeiten kabinetten', soms onderhouden door de vorst zelf, zoals landgraaf Karl von Hessen-Kassel (1654-1730). Toch kwamen de kunsten en wetenschappen nog het meest aan bod in Italië, waar Willem ruim veertien maanden zou blijven.[41] In Rome raakte hij bevriend met baron Philipp von Stosch (1691-1757), een befaamd verzamelaar en oudheidkundige (maar ook geheimagent voor de Engelsen en, in de woorden van Jonathan Israel, een 'legendary deist, freemason and open homosexual').[42] Zijn collectie cameeën, gemmen en antiek glaswerk omvatte

37 Rasch, 'Van uniek to Unico', 24-25, 310 n.31.
38 Schazmann, *The Bentincks*, 134; *Dictionary*, 78-80.
39 Van Huffel, *Willem Bentinck van Rhoon*, 23-35, 45.
40 Schazmann, *The Bentincks*, 134-135; Roodenburg, *Eloquence of the Body*, 109.
41 Van Huffel, *Willem Bentinck van Rhoon*, 22, 30.
42 Israel, *Radical Enlightenment*, 133.

zo'n 10.000 stuks. Ook correspondeerde hij met de Nederlandse verzamelaar François Fagel (1659-1748), griffier van de Staten-Generaal, die hij geregeld van boeken, gemmen en kunst voorzag. Hij had Fagel, die zelf een grote collectie penningen en schilderijen bezat, leren kennen tijdens zijn reis door de Republiek.[43] Von Stosch leidde Willem rond in de antieke omgeving van Rome. Ook toonden de kardinalen Olivieri, Albani en Gualtieri hun collecties aan Willem en maakte hij kennis met kardinaal Colonna, een verdienstelijk violist en een van Händel's opdrachtgevers tijdens diens verblijf in Rome. Willem begeleidde hem aan het klavier. Tussen de bedrijven door nam hij iedere ochtend lessen Italiaans, bouwkunst en archeologie.[44]

Het was een uiterst kostbare Tour, ook omdat Willem van alles kocht ‘qui'il trouve de beau et de bon gout’. Bij elkaar moet de reis enige tienduizenden guldens hebben gekost, maar Bernège toonde zich tevreden. Op zijn reis had Willem zich bewogen tussen ‘toutes les personnes de la première condition’. En hij had zich de eisen van ‘politesse’ geheel eigen gemaakt, als geen ander wist hij te behagen: ‘Il n'a jamais manqué personne a qui il a eu envie de plaire n'épargnant ni attention ni politesse la plus rafinée et la plus étonnante’. Wat er zo geraffineerd was aan Willem's manieren vertelt Bernège er niet bij, maar hij roemt zijn gave om anderen hun meest verborgen gedachten te ontlokken. Hij spreekt van zijn ‘souplesse inconcevable à s'insinuer dans les coeurs et

43 Van der Veen, ‘Dit klain Vertrek’, 252-253.
44 Van Huffel, *Willem Bentinck van Rhoon*, 46-48; Ingamells, *Dictionary*, 78-79.

à tirer de l'âme des autres tres ce qu'ils ont de plus caché'. Zelf zal Willem behoedzamer zijn geweest. Het zijn de codes van *simulation* en *dissimulation*. Nauw verbonden met de kunst van het behagen werden ze al uitgebreid besproken door Castiglione, Baltasar Gracián en vele anderen.[45]

Zijn aandacht voor de kunst- en rariteitenkabinetten zal Willem van zijn voogd hebben meegekregen. Ook dat culturele kapitaal kon deuren openen, zoals het in Rome ook ruimschoots gebeurde. Johan Hendrik en Unico groeiden in eenzelfde omgeving op. Hun vader bezat al een bijzondere collectie kunst, waaronder een serie wandtapijten met jachtvoorstellingen naar ontwerpen van Rubens. De bibliotheek moet eveneens aanzienlijk zijn geweest. In 1686 berichtte een Franse oudheidkundige: 'Monsieur le Baron de Wassenaer Seigneur d'Obdam a une Bibliotheque nombreuse'.[46] In 1714, bij zijn overlijden, gingen bibliotheek en verzameling over op Johan Hendrik, die zelf al een eigen kabinet had aangelegd, in 1706 bezocht en geprezen door Gisbertus Cuper.[47] Behalve beeldhouwwerk, tekeningen, gemmen, mineralen en daarnaast nog eens porselein en lakwerk zowel uit China als Japan, bevatte het kabinet een indrukwekkende collectie schilderkunst. Het betrof maar liefst elf Rembrandts, achttien Van Ostades en voorts werken van Jan Breughel de Oude, Gerard Dou, Philips van Dijk, Pieter Hardimé, Gabriël Metsu, Willem van Mieris, Rubens, Steen, Van der Werff en Wouwerman. Van der Werff heeft hij mogelijk ontmoet aan het hof in Düsseldorf.[48]

In 1723 verhuisde deze gehele verzameling mee naar het door Daniel Marot gebouwde stadspaleis aan de Kneuterdijk, nu zetel van de Raad van State. Kennelijk liet Johan Hendrik in later jaren nog maar weinig bezoekers toe. In 1739 verzuchtte Fagel in een brief aan Von Stosch, dat hij daar moeilijk over deed ('il n'est pas facile en ces choses').[49] Ook Fagel beschouwde zichzelf als *honnête homme*. Hij uitte zich haast achteloos over wat hij verzameld had. Zoals hij Von Stosch vertelde, het was plezierig iets te bezitten dat anderen niet bezaten. Hij omschreef zijn levenshouding als 'De faire mon devoir et d'estre honneste homme et bon ami.'[50]

45 Cavaillé, *Dis/simulations*; Snyder, *Dissimulation*.
46 Geciteerd in Van der Klooster, 'Daniel Marot', 136. Het betreft hier de oudheidkundige Charles César Baudelot de Dairval (1648-1722). Het citaat is ontleend aan zijn *De l'utilité des voyages*, voor het eerst verschenen in 1686.
47 Van der Klooster, 'Unico Wilhelm van Wassenaer', 96.
48 Ibidem, 137; 97.
49 Ibidem, 96.
50 Beide citaten in Van der Veen, '"Dit klain Vertrek"', 253.

Laten we tenslotte nog een blik werpen op de bibliotheek die Johan Hendrik in 1714 had overgenomen en die in 1750, vijf jaar na zijn dood, door Unico naar de veiling werd gebracht. De catalogus geeft zeker geen volledig beeld. Slechts een deel van de bibliotheek werd toen geveild en wat helemaal ontbreekt zijn de 132 ongepubliceerde manuscripten nagelaten door de 'Orde van Tombago'. Dit literaire gezelschap, opgericht in 1703 en nu eens bijeenkomend in Den Haag, dan weer op kasteel Twickel, werd gevormd door tien dames en drie heren, allen van adel. 'Grootkanselier' was Johan Hendrik. Wat het genootschap naliet waren burleske, satirische en ook wel scabreuze teksten ontleend aan anderen.[51] Toch is de veilingcatalogus van belang. Zo zijn er verschillende titels, gewijd aan de eisen van *politesse* of de conversatiekunst. Daterend uit de jaren 1690 tot 1710 zullen ze de opvoeding van Johan Hendrik en Unico mede hebben bepaald.

Het best vertegenwoordigd zijn de verhandelingen van Jean-Baptiste Morvan de Bellegarde (1648-1734), bijvoorbeeld zijn *Réflexions sur ce qui peut plaire ou déplaire* (1690; 1e ed. 1688), zijn *Modèles des conversations pour les personnes polies* (1697) en zijn *Réflexions sur la politesse des moeurs* (1699). Ook vinden we *La belle éducation* (1694), geschreven door een andere Franse geestelijke, Laurent Bordelon (1653-1730), en diens *Caractères naturelles des hommes* (1692). Verwante titels zijn *Les différens caractères des femmes* (1699) van Jeanne-Michelle de Pringy (1660-1709) en de *Réflexions sur les deffauts d'autrui* (1697) van Pascal Villiers (1648-1728). Onder de oudere boeken vinden we een Franse editie uit 1592 van Stefano Guazzo's *La civile conversatione*, Antoine de Courtin's *Traité de la paresse ou l'art de bien employer le temps* (1674) en Bernard Lamy's *La rhetorique ou l'art de parler* (1699; 1e ed. 1675). Ze worden vermeld tussen andere, voor de hand liggende titels, zoals *Les arts de l'homme d'épée ou le Dictionaire du gentilhomme* (1680) van George Guillet de Saint-Georges (1625-1705) en de *Devoirs des maîtres et domestiques* (1688) van Claude Fleury (1640-1723).

Besluit

In het voorgaande heb ik een verkenning willen bieden van zowel het belichaamde als het geobjectiveerde culturele kapitaal, zoals dat in de eerste helft van de achttiende eeuw in adellijke en patricische families bevorderd

51 De Vries, 'Dichten is zilver', 187; Hanou, 'Materiaal voor de kennis van Rabelais', 4.

en gekoesterd werd - een vooral op het werk van Bourdieu georiënteerde aanzet voor een serieuze cultuurgeschiedenis van deze families. Er was duidelijk sprake van continuïteit, bijvoorbeeld in het ideaal van de *honnête homme* (of *honnête femme*), dat ook al in het zeventiende-eeuwse Nederland ruimschoots beleden werd. En ook na 1750 lijkt althans het liefhebberen in de kunsten en wetenschappen nog lang niet voorbij. De traditie werd bijvoorbeeld voortgezet door Belle van Zuylen en door Josina, barones van Boetzelaer (1733-1797). Ook zij schreven muziek 'ter ontspanning'. De laatste, hofdame bij prins Willem V, was bovendien een vaardig portrettiste. Ze deelde beide interesses met prinses Anna, weduwe van Willem IV, en met haar dochter Carolina.[52]

Wat zij allen meekregen was een hoogst exclusieve opvoeding, zeker waar het de jongens betrof. De Grand Tour was een kostbare aangelegenheid, maar dat gold tevens voor de vele privélessen en het toezicht van gouverneurs. Maar ook de uitkomst was exclusief: de opvoeding werd letterlijk geïncorporeerd en manifesteerde zich zelfs ongewild, zoals in Marcel Proust's aristocratische personage Robert de Saint-Loup, als een tweede natuur.[53]

Rest de vraag waarom een cultuurgeschiedenis van de achttiende-eeuwse elites zo lang ontbroken heeft, waarom zo weinig van hun culturele wereld is onderzocht. Het heeft ongetwijfeld te maken met het overbekende maar tegelijk zo benauwende beeld van Nederland als een bij uitstek burgerlijke natie. Het beeld stamt in aanzet al uit de achttiende eeuw, werd gekoesterd in de negentiende eeuw, en werd nog eens, met onderling zeer uiteenlopende accenten, neergezet door Simon Schama en Herman Pleij.[54] Tegelijk heeft Johan Huizinga het beeld nog het sterkst verwoord. Zoals hij meende in *Nederland's geestesmerk*: 'Of wij hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van den notaris tot den dichter en van den baron tot den proletariër.'[55] Dezelfde gedachte beheerst zijn *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*, maar het is een al te vervlakkende gedachte. Het culturele kapitaal dat de adellijke en patricische families zo graag in stelling brachten in hun onderlinge omgang was mede tegen Huizinga's burger, tegen de koopmansstand, gericht. Juist in dat belichaamde en geobjectiveerde kapitaal,

52 Metzelaar, *From Private to Public Spheres*, 105-158.
53 Vgl. Connerton, *How Societies Remember*, 89.
54 Zie, naast alle andere literatuur, vooral Te Velde en Aerts, 'Inleiding'.
55 Huizinga, *Nederland's geestesmerk*, 20.

met al zijn exclusiviteit, konden zij zich onderscheiden van de toevallig rijk geworden burgerman.[56]

Bladeren we door *Nederland's beschaving*, dan lijkt alles haast in tegenspraak met wat hierboven werd geschetst. Op zoek naar een gedeelde Nederlandse 'volksaard', onderscheidde Huizinga 'echt Nederlandse eigenschappen' als 'eenvoud, spaarzaamheid en zindelijkheid, en als men wil, ook nuchterheid, prozaïschen zin, alledaagschheid'.[57] De zoektocht lag voor de hand, zeker in de jaren dertig waarin het boek al geleidelijk tot stand kwam. Met die voor de jaren dertig begrijpelijke maar toch wel erg naar binnen gerichte blik bleef er weinig ruimte voor enige aristocratische of internationaal georiënteerde cultuur. Huygens, bijvoorbeeld, werd nagenoeg weggeschreven. Ook al was hij zijn gehele carrière verbonden aan het Haagse hof en was hij een ware *honnête homme*, voor Huizinga was hij een 'echte Hollandsche burger', hij had 'niets van een hoveling'.[58]

Hof en adel werden uiteraard gesignaleerd door Huizinga, maar daar lag bepaald niet het zwaartepunt van het 'sociale en intellectueele leven'. Dat lag in de koopmansstand, in de hard werkende burgerij.[59] De adel buiten het gewest Holland werd nog het meest terzijde geschoven: 'Wil men een groep noemen, die noch productief noch receptief sterk bij het cultuurproces betrokken was, dan zou het veeleer de landadel der oostelijke provinciën zijn, op hun afgelegen sloten levende in hun primitief agrarische belangen'.[60] Met dergelijke, al te scherpe formuleringen verdween de adel nagenoeg uit het zicht. Dat gold nog eens te meer voor zowel de adel als het patriciaat in de achttiende eeuw. Immers, aan het einde van de zeventiende eeuw bespeurde Huizinga nog slechts 'cultuurverzwakking', een 'algemeene geestelijke inzinking', die deels te wijten was aan de aristocratische pretenties van het patriciaat.[61] De inzinking zou al zijn ingezet rond 1670, na Rembrandt's dood. De Lairesse moet het ontgelden, zo ook 'het kabinet van naturaliën, dat schier onmisbaar werd om zijn fatsoen op te houden'.[62] Maar vanuit het huidige kunsthistorische onderzoek kijken we nu anders naar De Lairesse en zijn tijdgenoten, zoals we ook een ander beeld gekregen hebben van de vele

56 Zie ook Roodenburg, 'Elegant Dutch?'.
57 Huizinga, *Nederland's beschaving*, 103
58 Huizinga, *Nederland's beschaving*, 58, 103.
59 Idem, 59; over Huygens en Huizinga, zie ook Roodenburg, 'Elegant Dutch?'.
60 Huzinga, *Nederland's beschaving*, 65.
61 Ibidem, 166-173.
62 Ibidem, 167, 173.

kunst- en rariteitenkabinetten, een beeld waarin de culturele betekenis van adel en patriciërs ruimschoots wordt belicht.

Geïnspireerd door het werk van, bijvoorbeeld, Paula Findlen en Pamela Smith maar ook door de vernieuwende tentoonstelling *De wereld binnen handbereik*, gehouden in 1992 in het Amsterdams Historisch Museum, zijn vooral de afgelopen jaren belangrijke studies verschenen van onder andere Jozien Driessen-Van het Reve, Florike Egmond, Anne Goldgar, Eric Jorink, Luuc Kooijmans, Marion Peters en Bert van de Roemer.[63] Wat hun onderzoek laat zien is dat de kabinetten nog wel met iets meer te maken dan met 'fatsoen'. Ze speelden een wezenlijke rol in de opkomst van de natuurwetenschappen én, met het 'liefhebberen' van de Europese elites, stonden zij steeds in het teken van de juiste omgangsvormen en de codes van *honnêteté*. Zoals Peters in haar onlangs verschenen boek over Nicolaes Witsen signaleerde, ook hij sprak slechts van zijn 'vodderijen', als hij het had over zijn tientallen jaren van verzamelen en onderzoek.[64] Amsterdams magistraat en bewindhebber bij de VOC, kende ook hij de waarde van 'otium' en geveinsde bescheidenheid.

Over de auteur

Herman Roodenburg is als hoofd van de afdeling Nederlandse etnologie verbonden aan het Meertens Instituut. Hij is tevens bijzonder hoogleraar Historische Antropologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en momenteel hoofdredacteur van De Achttiende Eeuw. E-mail: herman.roodenburg@meertens.knaw.nl

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Peter Burke, *What is Cultural History?* (Cambridge 2004).

Catalogus Partis Bibliothecae illustrissimi Comitis de Wassenaer et Obdam (Den Haag 1750).

Jean-Pierre Cavaillé, *Dis/simulations. Jules-César Vanini, François de la Mothe le Vayer, Gabriel Naudé, Louis Machon et Torquato Accetto: Religion, morale et politique au XVIIIe siècle* (Paris 2002).

Isabelle de Charrière/Benjamin Constant*, Correspondance 1787-1805. Édition établie, préfacée et annotée par Jean-Daniel Candaux* (Parijs 1996).

63 Driessen-Van het Reve, *De kunstkamera*; Egmond, *Een bekende Scheveninger*; Goldgar, *Tulipmania*; Jorink, *Boeck der Natuere*; Kooijmans, *De doodskunstenaar*; Peters, *De wijze koopman*.

64 Peters, *De wijze koopman*, 151.

Bianca Chen, 'Digging for Antiquities with Diplomats: Gisbert Cuper (1644-1716) and his Social Capital', *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics and the Arts* 1 (2009), 1: http://rofl.stanford.edu/node/36.
Paul Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge 1989).
Jozien Driessen-Van het Reve, *De kunstkamera van Peter de Grote. De Hollandse inbreng, gereconstrueerd uit brieven van Albert Seba en Johann Daniel Schumacher uit de jaren 1711-1752* (Hilversum 2006).
Albert Dunning, *Count Unico Wilhelm van Wassenaer (1692-1766): A Master Unmasked or the Pergolesi-Ricciotti Puzzle Solved* (Buren 1980).
Albert Dunning, *Count Unico Wilhelm van Wassenaer and the Concerti Armonici* (Wassenaar 1990).
Florike Egmond, *Een bekende Scheveninger. Adriaen Coenen en zijn Visboeck van 1578* (Den Haag 1997).
Anna Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983).
Roelof van Gelder, 'Liefhebbers en geleerde luiden. Nederlandse kabinetten en hun bezoekers', in: Ellinoor Bergvelt en Renée Kistemaker, *De 'wereld' binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle en Amsterdam 1992) 259-293.
Pieter Geyl, 'Een opvoeding in de achttiende eeuw', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 9 (1992) 233-268.
Hella Haasse, *Mevrouw Bentinck of onverenigbaarheid van karakter: een ware geschiedenis* (Amsterdam 1978).
André Hanou, 'Materiaal voor de kennis van Rabelais en diens werk tijdens de Nederlandse Verlichting, II', *Faicts et Dits* 29 (april 2003) 2-8.
Willemina Catharina van Huffel, *Willem Bentinck van Rhoon. Zijn persoonlijkheid en leven 1725-1757* (Den Haag 1923).
Johan Huizinga, *Nederland's geestesmerk*, herziene uitgave (Leiden 1946).
Johan Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1941).
Constantijn Huygens, *Otiorvm libri sex. Poëmata varij sermonijs, stili, argumenti* (Den Haag 1625).
A Dictionary of British and Irish Travelers in Italy 1701-1800, compiled from the Brinsley Ford Archive by John Ingamells (New Haven en Londen 1997).
Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001).
Eric Jorink, *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping, 1575-1715* (Leiden 2007).

Jeremy F. Lane, *Pierre Bourdieu: A Critical Introduction* (Londen 2000).
Luuc Kooijmans, *De doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch* (Amsterdam 2004).
L.J. van der Klooster, 'Daniël Marot en de graaf van Wassenaer Obdam. Rondom een brief uit 1711', *Bulletin Koninklijke Oudheidkundige Bond* 74 (1975) 125-134.
L.J. van der Klooster, 'Unico Wilhelm van Wassenaer in zijn culturele milieu', in: Rudolf Rasch en Kees Vlaardingerbroek (ed.), *Unico Wilhelm van Wassenaer: componist en staatsman* (Zutphen 1993) 87-121,
Frank Lanham, *The Motives of Eloquence: Literary Rhetoric in the Renaissance* (New Haven en Londen 1976).
Ad Leerintveld, *Huygens over hovelingen. Eerste Dr. J.A. Worp-lezing* (Voorburg 1994).
Marcel Mauss, 'Les techniques du corps', *Journal de Psychologie* 32 (1934) nr. 3/4, 271-293.
Helen H. Metzelaar, *From Private to Public Spheres: Exploring Women's Role in Dutch Musical Life from c. 1700 to c. 1880 and Three Case Studies* (Utrecht 1990).
Nicole Pellegrin, *Les vêtements de la liberté. Abécédaire des pratiques vestimentaires en France de 1780 à 1800* (Ais-en-Provence 1989).
Marion Peters, *De wijze koopman. Het wereldwijde onderzoek van Nicolaes Witsen (1641-1717), burgemeester en VOC-bewindhebber van Amsterdam* (Amsterdam 2010).
Roy Porter, '"Barely Touching": A Social Perspective on Mind and Body', in: George S. Rousseau (ed.), *The Language of Psyche: Mind and Body in Enlightenment Thought* (Berkeley 1990) 45-80.
J.L. Price, 'The Dutch Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: H.M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, deel 1 (Western Europe) (Londen en New York 1995) 82-113.
Rudolf Rasch, 'Van uniek to Unico. De *Concerti armonici* van Unico Wilhelm van Wassenaer', in: Rudolf Rasch en Kees Vlaardingerbroek (eds.), *Unico Wilhelm van Wassenaer: componist en staatsman* (Zutphen 1993) 15-50.
Aileen Ribeiro, *Fashion in the French Revolution* (Londen 1988).
Bert van der Roemer, *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet (1652-1727)* (diss. Universiteit van Amsterdam 2005).
Herman Roodenburg, *The Eloquence of the Body: Perspectives on Gesture in the Dutch Republic* (Zwolle 2004).
Herman Roodenburg, 'Pierre Bourdieu: Issues of Embodiment and Authenticity',

Etnofoor 17 (2004) nr. 1-2, 215-226.
Herman Roodenburg, 'Elegant Dutch? The Reception of Castiglione's *Cortegiano* in Seventeenth-Century Netherlands', in: Melissa Calaresu e.a (ed.), *Exploring Cultural History: Essays in Honour of Peter Burke* (Londen 2010) 265-288.
Herman Roodenburg, 'Two Incorporatory Regimes: On Corsets, Dancing and Habitus in Early Modern Europe', te verschijnen 2011.
Paul-Emile Schazmann, *The Bentincks: The History of a European Family* (Londen 1976).
C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950*, een sociologische benadering (Amsterdam 1986).
Pamela H. Smith, *The Body of the Artisan: Art and Experience in the Scientific Revolution* (Chicago 2004).
Jon R. Snyder, *Dissimulation and the Culture of Secrecy in Early Modern Europe* (Berkeley 2009).
Jean Streng, 'De adel in de Republiek', *Virtus* 10 (2003) 71-101.
Klaas Tippe, *'Een echte Overijsselschman'. Frederik Allard Ebbinge Wubben (1791-1874): burger, bestuurder en historicus in een rurale omgeving* (diss. Rijksuniversiteit Groningen 2010).
Jaap van der Veen, '"Dit klain Vertrek bevat een Weereld vol Gevoel". Negentig Amsterdammers en hun kabinetten', in: Ellinoor Bergvelt en Renée Kistemaker, *De 'wereld' binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle en Amsterdam 1992) 232-258.
Henk te Velde en Remieg Aerts, 'Inleiding', in: Remieg Aerts en Henk te Velde (ed.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*(Kampen 1998) 9-27.
Marleen de Vries, 'Dichten is zilver, zwijgen is goud. Vrouwen in letterkundige genootschappen, 1772-1800', *De Achttiende Eeuw* 31 (1999) 187-213.
Frank Whigham, *Ambition and Privilege: The Social Tropes of Elizabethan Courtesy Theory* (Berkeley 1984).

Frans Hemsterhuis - een onderzoeksbericht, 1990-2010

Jacob van Sluis

Zonder twijfel is Frans Hemsterhuis (1721-1790) de belangrijkste achttiende-eeuwse filosoof in Nederland. Hij schreef zijn werken in het Frans, dat immers in zijn dagen gold als de taal van de geleerden en van de elite. Zelf liet hij zich inspireren door de Griekse filosofie van Plato en door de proefondervindelijke wijsbegeerte in de school van Newton. Op zijn beurt heeft hij grote invloed kunnen uitoefenen op auteurs van de Duitse 'Früh-Romantik': Herder, Jacobi, Goethe, Novalis, Schleiermacher en anderen kenden zijn geschriften. Diderot heeft commentaar geleverd op de *Lettre sur l'homme et ses rapports*, het omvangrijkste boek van Hemsterhuis. Men kan dus stellen dat Hemsterhuis een filosoof van Europese statuur was en dat blijkt ook uit de voortdurende internationale belangstelling voor zijn leven en werk.

Een blik op een chronologisch geordende lijst van literatuur over Hemsterhuis leert dat er pieken optreden in zulk onderzoek.[1] Doorgaans valt er geen duidelijke reden toe te schrijven waardoor zo'n opleving ontstaat. Zo verschenen er bijvoorbeeld in Duitsland in de periode 1910-1915 drie proefschriften over Hemsterhuis aan drie verschillende universiteiten verdedigd en bovendien een nieuwe Duitse vertaling van zijn volledig werk. Een volgende opleving van belangstelling voor Hemsterhuis in de jaren 1950-1975 staat in relatie met onderzoek naar de zogenaamde 'Kreis von Münster'. Deze kring van geleerden en auteurs had zich gegroepeerd rond de prinses van Gallitzin (1748-1806). De prinses - een van afkomst Duitse gravin, Adelheid Amalia von Schmettau - was gehuwd met de Russische gezant te Den Haag, Dmitri Alekseevič prins Gallitzin. Met Hemsterhuis sloot zij in 1775 een intellectuele vriendschap, die bleef bestaan nadat zij zich in 1779 te Münster had gevestigd. De prinses was een intrigerende persoonlijkheid, die ook kopstukken als Jacobi, Hamann en Goethe aan zich wist te binden.[2] Via haar en haar netwerk kreeg de filosofie van Hemsterhuis in de laatste tien jaren van zijn leven een warm onthaal in Duitsland. Het onderzoek naar deze 'Kreis von Münster' in de jaren 1950-1975, met daarin natuurlijk ook passende aandacht voor Hemsterhuis, resulteerde in drie monografieën (waaronder één in de

1 Voor zo'n chronologisch overzicht: Van Sluis, *Bibliotheca hemsterhusiana*, 276-296.
2 Van Sluis, 'Schmettau'.

Franse taal geschreven), twee themanummers van het tijdschrift *Westfalen* en twee omvangrijke bronnenpublicaties.

In de afgelopen twee decennia was er wederom een hernieuwde aandacht voor Hemsterhuis. In deze bijdrage zal ik een overzicht bieden van de resultaten van deze jongste Hemsterhuis-'golf'.

Afb. 1. Portret van Hemsterhuis (uit: Hemsterhuis, *Oeuvres philosophiques*, t. III, ed. L.S.P. Meyboom, Leeuwarden 1850).

Een dubbelcongres en twee professoren

De aanleiding voor de hernieuwde aandacht voor Hemsterhuis was duidelijk: bij de 200ste sterfdag werd een dubbelcongres gehouden, te Leiden en te Münster, in november-december 1991. De bijdragen verschenen gebundeld in 1995: *Frans Hemsterhuis (1721-1790). Quellen, Philosophie und Rezeption*, onder redactie van M.F. Fresco e.a. De 'Leidse' bijdragen behelzen 'Hemsterhuis's background and his philosophy'. Ze behandelen zijn filosofie vanuit verschillende aspecten: de klassiek Griekse achtergrond meegekregen van zijn vader Tiberius, platonisme, stoïcisme, materialisme, wiskunde, optica, esthetica en ethiek. De bijdragen uit Münster omvatten het tweede gedeelte van de bundel: 'Hemsterhuis in Deutschland und seine Rezeption'. Zij behandelen onder andere de doorwerking bij Herder, Hamann, Jacobi, Goethe, Hölderlin en Schleiermacher. Over de receptie in Nederland gedurende de eerste helft van de 19de eeuw schreef M.R. Wielema een bijdrage, met nadruk op Van Heusde en op de zo genoemde Groninger richting binnen de theologie.

Eén van de stuwende krachten achter beide congressen en achter deze bundel was Michael J. Petry, hoogleraar filosofie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hoewel Engelsman van geboorte en gespecialiseerd in Hegel verkreeg de Nederlandse filosofie steeds meer zijn belangstelling en hij ontpopte zich als een belangrijk stimulator voor historisch onderzoek naar de Nederlandse filosofie. Het meest tastbaar daarvan is een 21-delige serie *Geschiedenis van de*

wijsbegeerte in Nederland met bloemlezingen van primaire teksten zo nodig in vertaling, verschenen bij Ambo in de jaren 1986-1993. Zelf had Petry het deel over Hemsterhuis verzorgd, *Waarneming en werkelijkheid* (1990), met daarin opgenomen een integrale vertaling van de dialoog *Aristée*. De kwaliteit van deze Hemsterhuis-vertaling werd echter hard bekritiseerd door Marcel F. Fresco (geb. 1925), bijzonder hoogleraar filosofie te Leiden: Petry had zijn hand overspeeld, want zijn kennis voor de ontvangende Nederlandse taal was onvoldoende en zijn toegevoegde commentaar te overdadig.[3] Tussen Petry en Fresco kon geen verdere samenwerking meer tot stand komen, zoals eerder in de aanloop van het dubbelcongres.

Naar opleiding is Fresco een classicus en hij had eerder een boek geschreven over Socrates als filosoof. Vanuit dit specialisme kon hij onderzoek verrichten naar de klassieke achtergrond van Hemsterhuis. Een dankbaar thema, want Frans Hemsterhuis was de zoon van Tiberius Hemsterhuis (1685-1766), hoogleraar Grieks eerst te Franeker en later te Leiden, van wie hij de liefde voor het oude Griekenland van jongs af aan had meegekregen. Vanaf 1990 kon Fresco een reeks van artikelen schrijven, met als zwaartepunten: Hemsterhuis' relatie met de Oudheid en met het spinozisme, het literaire karakter van zijn werk in het algemeen en van de dialoog *Simon ou les facultés de l'âme* in het bijzonder.[4]

Een teksteditie en vertaald in vier talen

Gelouterd en met veel enthousiasme zette Petry zich aan zijn grote Hemsterhuisproject: een nieuwe teksteditie van de *Oeuvres philosophiques* in combinatie met een integrale Nederlandse vertaling. Voor de vertaling zocht hij adequate assistentie. Deze vond hij in drie van zijn HOVO-studenten: Louis E. Hoffman, Gerrit van der Meer en Albert Willemsen, alle drie dankzij hun arbeidsverleden toegerust met een gedegen kennis van de Franse taal. Zij maakten gezamenlijk in vele sessies onder leiding van Petry de vertaling, terwijl Petry zelf werkte aan de Franse teksteditie, de inleiding en annotatie. In 2001 verscheen het 867 pagina's dikke boek met als titel *Wijsgerige werken*. Het was een prestatie van formaat: de eerste teksteditie sinds 1850, parallel afgedrukt met de eerste volledige Nederlandse vertaling überhaupt. Bovendien bevatte het boek enkele niet eerder uitgegeven kleinere traktaten en een selectie uit de omvangrijke briefwisseling met de prinses.

3 Fresco, ‘Hemsterhuis overschaduwd’.
4 Voor een lijst van deze artikelen, zie: Hemsterhuis, *Lettres de Socrate à Diotime*, 526-528.

Bij deze teksteditie kunnen echter twee kritische kanttekeningen worden geplaatst. De eerste betreft de modernisering van de oorspronkelijke Franse tekst naar spelling, gebruik van accenten en interpunctie. Op zich is daar niets op tegen, maar in het commentaar somt Petry allerlei varianten uit de originele handschriften op, waarmee de indruk wordt gewekt dat het hier gaat om een min of meer kritische teksteditie. Dat is echter niet het geval. Want lang niet alle varianten uit de handschriften of andere edities worden vermeld en opmerkelijk genoeg kan het zijn dat belangrijke varianten verzwegen worden. Deze eerste kanttekening wordt nog versterkt door de tweede die er te maken valt. Bij de tekstoverlevering van de dialoog *Simon ou des facultés de l'âme* heeft Petry een belangrijke ontdekking verwerkt. Uit de correspondentie blijkt dat Hemsterhuis deze tekst voltooide in 1779-1780. Maar enkele jaren later, in 1783, kwam hij met een tweede, meer uitgebreide versie die, zo schreef hij aan de prinses, hij veel beter achtte. Het is deze tweede versie die door Petry geëditeerd en vertaald is. Maar op deze keuze valt veel af te dingen. Hemsterhuis heeft bij leven de *Simon* weliswaar nooit laten drukken, maar hij liet deze wel breed in handschrift circuleren, echter in de eerste versie. Vooral in Duitsland maakte deze dialoog veel indruk en de eerste versie werd ook in vertaling opgenomen in de *Vermischte philosophische Schriften*, die al in 1782 - weliswaar geheel buiten Hemsterhuis om - verschenen. Met andere woorden: de 'betere' tweede versie, nu voor het eerst gepresenteerd, staat geheel buiten de invloedrijke teksttraditie van deze dialoog! De suggestie van een kritische editie wordt dus met het presenteren van deze tweede versie van de *Simon* versterkt. Maar omdat een kritisch apparaat ontbreekt en daarmee ook elk overzicht in de verschillen met de eerste versie, kan men moeilijk voor het raadplegen van de *Simon* deze editie aanbevelen. Bij de *Lettre sur l'athéisme*, al even invloedrijk en eveneens in twee auteursversies overgeleverd, heeft Petry het probleem vermeden door beide versies afzonderlijk op te nemen.

De presentatie van de *Wijsgerige werken* in september 2001 werd groots aangepakt. Dit kon mede omdat in het kielzog van Petry gewerkt werd aan een Italiaanse vertaling door Claudia Melica: *Opere*. Daarbij volgde Melica de volgorde en de tekstkeuzes van Petry. De presentatie van beide boeken vormden de aanleiding voor een congres in Leeuwarden, georganiseerd door de Fryske Akademy aldaar in samenwerking met het Instituto Italiano per gli Studi Filosofici te Napels. Voorts bewerkte Petry dat de lokale televisie, Omrop Fryslân, een tweedelige documentaire over Hemsterhuis maakte onder de titel *De Fryske Sokrates*, die ook door de nationale zenders werd

uitgezonden. Bovendien werd nog een derde boek gepresenteerd, *Bibliotheca hemsterhusiana*, samengesteld door schrijver dezes, waarin de boekencollectie van vader en zoon Hemsterhuis wordt beschreven. Daardoor is het gemakkelijker geworden om belangrijke bronnen voor de filologische arbeid van Tiberius en voor het filosofisch werk van Frans te traceren.

Geheel los van het gezamenlijk opwerken van Petry en Melica staan enkele boekpublicaties in het verre buitenland. Bij de universiteit van Valencia verscheen een vertaling van twee werken in de Spaanse taal en in Brazilië een bloemlezing van enkele werken van Hemsterhuis in Portugese vertaling.[5] Eerder verscheen er in Frankrijk een moderne editie van de *Lettre sur la sculpture* en in Italië een vertaling van ditzelfde werk.[6]

Een proefschrift

Inmiddels was een proefschrift geschreven onder de supervisie van Petry en verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam door Peter Sonderen: *Het sculpturale denken: De esthetica van Frans Hemsterhuis* (2000). De centrale these van dit boek is dat bij Hemsterhuis 'filosofie en kunst op een bijzondere wijze met elkaar communiceren' en dat zijn visie op kunst door 'het beeldhouwwerk zijn denken nadrukkelijk in een bepaalde richting gedreven [heeft], en andersom'.[7] Anders gezegd, zijn gedachten over beeldhouwkunst hebben zijn filosofisch werk in belangrijke mate gevormd; in dit proefschrift wordt dit samengevat tot de woordcombinatie het sculpturale denken. Een eerste bevestiging biedt de chronologische lijst van Hemsterhuis' geschriften, die begint met twee boekwerkjes over kunst, de eerste vooral beschrijvend (*Lettre sur une pierre antique*, 1762), maar de tweede al helemaal bespiegelend (*Lettre sur la sculpture*, 1769). Sonderen beschrijft welke componenten tot dit sculpturale denken behoren. Centraal staat daarbij de befaamde definitie voor het schone zoals Hemsterhuis die herhaaldelijk formuleerde: het grootst mogelijke aantal denkbeelden in de kortst mogelijke tijd. Eenheid in verscheidenheid dus, maar vervat binnen het aspect tijd. Dit laatste is niet alleen als constitutief beginsel nieuw binnen de achttiende-eeuwse esthetica, maar leidt ook breder naar de gehele filosofie. Sonderen laat zien hoe vanuit het sculpturale denken de aandacht wordt gelegd op de tast en op het gevoel, op

5 Hemsterhuis, *Escritos sobre estética*; Hemsterhuis, *Sobre o homem e suas relações*.
6 Hemsterhuis, *Lettre sur la sculpture, précédé de la Lettre sur un pierre antique*; Hemsterhuis, *Lettera sulla scultura*.
7 Sonderen, *Sculpturale denken*, 11.

de schets en op de contour. Met deze visuele reductie komt de nadruk te liggen op de vorm en niet op de inhoud; details (verscheidenheid) zoals ornamenten en iconografische voorschriften rond passies worden secundair en moeten het geheel (de eenheid) ondersteunen. Dit alles onderbouwt Hemsterhuis met ervaring en experimenten, waardoor hij de esthetische ervaring laat aansluiten op de newtoniaanse, proefondervindelijke wijsbegeerte van zijn dagen. De visuele reductie bewerkt tevens dat de kijker het kunstwerk met een subjectieve inbreng moet aanvullen en voltooien, terwijl de kunstenaar als het ware het verlangen naar het sculpturale gevoel dient op te roepen. Het kunstwerk behoort meer te bewerkstelligen dan het vaardig zichtbaar of hoorbaar maken van een tafereel. Dit gevoelen, dit streven naar eenheid met een subjectieve inbreng, maakte dat het gedachtegoed van Hemsterhuis 'diepe sporen zou achterlaten in de Duitse Romantiek, vooral bij Novalis'.[8]

Van opleiding is Sonderen een kunsthistoricus en in dit boek wordt Hemsterhuis op allerlei manieren in een kunsthistorisch perspectief geplaatst. Maar Sonderen laat tevens zien hoe Hemsterhuis met de psychologisering van de esthetische ervaring de metafysica binnentreedt, hoe hij daarmee enerzijds veel verder gaat dan een beschrijvende weergave van kunstwerken door kunstkenners en hoe Hemsterhuis anderzijds de proefondervindelijke wijsbegeerte vanuit haar gangbare beperking tot de fysica weet aan te vullen met een sculpturale aanzet vanuit de esthetische ervaring. Bij dit alles maakt Sonderen intensief gebruik van archivalia, zoals de onuitgegeven brieven van Hemsterhuis. Dit leidt tot verrassende uitstapjes, bijvoorbeeld wanneer Hemsterhuis in december 1783 de eerste ballonvaart van de gebroeders Joseph en Etienne Montgolfier in Den Haag bijwoont en zijn beleving dan duidt in de termen van zijn schoonheidsformule.

Een bijzonder rijk boek dus, maar de nadruk op de sculpturale aanzet van Hemsterhuis' denken kent zijn beperkingen. Bijvoorbeeld, de belangstelling van Hemsterhuis voor de visuele waarneming en daarmee samenhangend voor de beeldende kunsten is niet louter ingegeven door de esthetica; ze komt zeker ook voort uit studie van de optica binnen de newtoniaanse fysica, waarin Hemsterhuis geschoold was. Zo was Hemsterhuis altijd naarstig op zoek naar goede brillen en verrekijkers. Een andere beperking legt Sonderen zichzelf op wanneer hij komt te spreken over hoezeer de staatsvorm bepalend is voor de psychologische vermogens binnen een bepaalde tijdgeest: de voor de hand liggende vraag naar de politieke filosofie bij Hemsterhuis laat hij echter

8 Ibidem, 129, vgl. 290.

geheel liggen.[9] Deze problematiek wordt nog spannender wanneer Sonderen iets verderop een citaat geeft waarin Hemsterhuis voor het komende tijdperk een ‘Aurore’ vanuit Duitsland verwacht, en dus niet vanuit Frankrijk of Engeland.[10] Het sculpturale denken blijkt dus een sociaal-culturele of -politieke component te bezitten die in dit boek niet uitgewerkt wordt. Ten slotte, binnen de sculpturale context, rees bij mij de vraag naar het reliëf. Volgens Sonderen stond Hemsterhuis afwijzend tegenover deze ‘ingewikkelde manier van schilderen’, maar hoe valt dan zijn grote passie voor gesneden stenen te duiden? Zijn verzameling gemmen was fameus en zijn eerste geschrift bespreekt zo'n steen.

Een rijk boek dus, geschreven vanuit Hemsterhuis' esthetische ervaring en gezet binnen een brede kunsthistorische ontwikkeling. De grote verdienste van Sonderen is dat hij de esthetische ervaring als een bouwsteen binnen het denken van Hemsterhuis plaatst. In een recensie stelt Fresco daarentegen dat het weliswaar terecht is om de *Lettre sur la sculpture* aldus naar voren te halen en te analyseren: ‘Maar het is niet een zo belangrijke sleutel voor Hemsterhuis' hele oeuvre’. Die rol kent Fresco eerder toe aan de *Lettre sur les désirs*, die ‘wel iets van een metafysische strekking [bezit], die platoniserende namelijk’.[11] Het is alsof de kunsthistoricus en de classicus elk hun eigen aanknopingspunt bij Hemsterhuis vinden. Overigens, bij Petry - en in zijn kielzog ook bij Melica - valt de nadruk weer op de newtoniaanse achtergrond en op de optica bij Hemsterhuis.[12] Zonder op dit punt een eindoordeel te willen vellen meen ik toch op grond van de nog niet uitgeven correspondentie dat Hemsterhuis zich goed had kunnen vinden in de interpretatie van Sonderen: ‘[...] la Lettre sur la Sculpture qui est pourtant la clêf en quelque façon des autres [= mes petits ouvrages]’; en: ‘Je suis curieux comment on a traité mes Desirs. Sans la Sculpture c'est une queu sans tête.’[13]

9 Ibidem, 259.
10 Ibidem, 279. Let wel, het betreffende citaat stamt uit 1785, dus voor de Franse revolutie.
11 In: *Tijdschrift voor filosofie* 64 (2002) 773-778; citaten 778.
12 Aldus de terechte constatering door Fresco in zijn recensie van *Wijsgerige werken*, in: *Tijdschrift voor filosofie* 64 (2002) 771-772.
13 Brieven aan Diotime, van 25 juni 1780 respectievelijk 28 december 1781, beide in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, signatuur 132 F 1.

Afb. 2. Een pagina uit een door Hemsterhuis geschreven brief (Universitäts- und Landesbibliothek Münster, Gallitzin Nachlass 19; vgl. Hemsterhuis, *Lettres à Diotime*, 148-149).

De congresbundel van 2001

De referaten van het te Leeuwarden gehouden congres verschenen gebundeld onder redactie van Melica en onder de titel: *Hemsterhuis: A European*

philosopher rediscovered. Conform de beide gepresenteerde vertalingen waren de sprekers uit Nederland en Italië afkomstig. Hoewel de titel van de bundel misschien anders doet vermoeden, was de aanzienlijke invloed van Hemsterhuis naar Duitsland en in mindere mate naar Frankrijk geen thema van dit congres. De bijdragen geven een breed beeld van de filosofie van Hemsterhuis, over hoe zijn denken in de traditie staat. De eerste helft van de bundel behandelt hoe Hemsterhuis het kenvermogen en de daarmee verworven kennis beoordeelt. De eerste drie auteurs - G. D'Acunto, J.A. van Ruler en L. Spruit - bespreken hoe Hemsterhuis kiest voor een strak realisme, gedragen door empirisme en sensualisme in de lijn van het newtonianisme. Maar voor de verhouding tussen lichaam en geest zocht Hemsterhuis een aanvulling en dan is het opmerkelijk dat aan het slot van de ene bijdrage deze gevonden wordt in het aristotelisme (Spruit), terwijl een andere auteur een vorm van spinozisme herkent (Van Ruler). Een bijdrage over oneindigheid en deelbaarheid van de hand van A. Moretto is erg wiskundig en daarbij worden ondersteunende illustraties node gemist. De bijdrage van C. Melica bespreekt de opvattingen van Hemsterhuis inzake de astronomie en sluit prachtig aan op een volgende bijdrage van M. Cometa, waarin de invloedrijke - dat wil zeggen op de Duitse romantici - dialoog *Alexis ou l'âge d'or* besproken wordt en waarin getoond wordt hoe astronomische noties samengaan met metaforische en literaire thema's. Bij de eerste drie auteurs sluit L. Illetterati weer aan middels een opmerkelijke parallel met

de fenomenologische methode van Heidegger inzake het gezichtsvermogen. Ook nu wordt erop gewezen dat Hemsterhuis naast de fysische projectie in het oog een aanvullende verwerking van de beelden door de ziel veronderstelt en dat hij daarmee kiest voor een empirisme dat essentieel anti-reductionistisch is. In de eerste helft van de bundel komt zo een samenhangend beeld naar voren van een kenleer die een kaal newtoniaans denken overstijgt en daarmee - al wordt dat hier niet uitgesproken - voor een volgende generatie romantici aantrekkelijk wordt.

De tweede helft van de bundel bespreekt de verdere filosofische disciplines. Drie bijdragen gaan over de esthetica. E. Matassi wijst erop dat Hemsterhuis geen ruimte hierbij biedt voor het aspect van duur, waardoor alle nadruk op de visuele kunsten valt ten koste van bijvoorbeeld de muziek. Sonderen geeft een historisch overzicht rond de weergave van emoties: hoe de kunsten zich los maken van de cartesiaanse eis van wetenschappelijk verantwoord afbeelden, waarbij Hemsterhuis de overgang markeert naar een kunstopvatting die veel vrijer staat, zowel naar vorm als naar uitdrukkingsmogelijkheid. Veel minder positief over de innovatieve rol van Hemsterhuis is M. Mazzocut-Mis. Ook zij wijst op de enorme nadruk op het visuele en op de beperking tot schoonheid in één oogopslag, zoals geformuleerd in Hemsterhuis' ideaal van zoveel mogelijk indrukken in een zo kort mogelijke tijdspanne. Voorts zijn er bijdragen over de kentheorie (E. Tavani, maar helaas niet erg helder), de godsdienst (J. van Sluis), Hemsterhuis' brief over het fatalisme (door R. Bordoli toch wel wat ambitieus geplaatst in de lijn van Arminius), over het hoofdwerk *Lettre sur l'homme et ses rapports*, dat zeer fraai door G.J. Scheurwater als een soort vorstenspiegel wordt getekend, en tenslotte is er een instructieve bijdrage over Hemsterhuis' politieke opvattingen (I. Nijenhuis).

Een aantal bijdragen van de Italiaanse auteurs werden eveneens gepresenteerd op een congres in Verona, 18 en 19 oktober 2002. De bijbehorende congresbundel verscheen in 2004 onder redactie van L. Illetterati en A. Moretto, *Frans Hemsterhuis e la cultura filosofica europea fra settecento e ottocento*; het is een geheel Italiaanstalige publicatie.

De correspondentie met de prinses

Van groot belang voor het onderzoek naar Hemsterhuis is de onuitgegeven briefwisseling die hij in de jaren 1775-1790 voerde met zijn muze, prinses Gallitzin. Ruim 1000 brieven van Hemsterhuis aan haar zijn bewaard gebleven in verschillende bewaarplaatsen. Deze correspondentie is enorm belangrijk,

niet alleen voor de filosofie van Hemsterhuis en zijn ontwikkeling, maar ook om zicht te krijgen op de 'Kreis von Münster' in haar beginjaren. Fresco verrichtte pionierswerk met het verzamelen van deze brieven en met de uitgave van een bloemlezing van 150 brieven: *Lettres de Socrate à Diotime*, in 2007 verschenen. Zo krijgen we bijvoorbeeld een goed inzicht in de voorgeschiedenis van de dialogen, die in samenspraak met de prinses ontstonden. Opmerkelijk is de lichtvoetige en vaak ironische toon die Hemsterhuis aanslaat, maar die uiteraard ontbreekt in zijn gepubliceerde geschriften. Voorts bieden de brieven een enorme hoeveelheid informatie over de politiek, juist in deze roerige jaren van de patriottentijd, beschreven vanuit de coulissen, want Hemsterhuis was bijzonder goed geïnformeerd dankzij zijn functie bij de Raad van State. De brieven zijn naar taalgebruik aangepast en rijk voorzien van annotatie.[14] Echter, een steekproef leert dat er, bijna onvermijdelijk, wel enkele fouten zijn gemaakt bij de transcriptie. Bijvoorbeeld bij de transcriptie van een brief uit het voorjaar van 1776 is een alinea weggevallen, 'Si j'avois à faire des recherches ... mal', waarschijnlijk omdat de erop volgende alinea met dezelfde woorden begint. Bij de annotatie, met de identificatie van historische personen gaat het soms ook mis. Hemsterhuis geeft een ooggetuige-verslag van de experimentele ballonvaarten van de gebroeders Montgolfier, die als een circus geheel Europa doortrokken. Ten onrechte houdt Fresco Robert en Charles, twee medewerkers met deze familienamen, voor de voornamen van de gebroeders zelf. Eveneens onjuist is de gesuggereerde identificatie van Larrey met de Amsterdamse drukker Marc-Michel Rey[15]; Hemsterhuis bedoelde de geheimsecretaris van de stadhouder, Thomas Isaac Larrey. Nogmaals en ondanks zulke kritische kanttekeningen, deze brievenuitgave met annotatie is onmisbaar om Hemsterhuis dichter te benaderen.

Zoals Petry in Italië, zo vond Fresco samenwerking in Duitsland. Hij leverde een bijdrage aan de catalogus bij de grote tentoonstelling over prinses Gallitzin te Münster in 1998: 'Amalias Jahren in den Niederlanden'. In dezelfde lijn ligt Fresco's bijdrage over haar filosofische samenwerking met Hemsterhuis in een fraai uitgegeven boekje dat de receptiegeschiedenis van de prinses in kaart brengt (2006).[16] Het is jammer dat er sinds de 'golf van 1950-1975'

14 Fresco gaat daarin ver. Niet alleen moderniseert Fresco de oorspronkelijke spelling en de interpunctie, maar ook corrigeert hij zo nodig werkwoordsvormen, bijvoorbeeld daar waar Hemsterhuis een indicatif gebruikt waar een subjonctif grammaticaal correct zou zijn.

15 Ibidem, 173.

16 Von Hänsel-Hohenhausen, *Amalie Fürstin von Gallitzin*.

zo weinig geschreven is over de ‘Kreis von Münster’. Wel verscheen er een uiterst leesbare biografie van de prinses, geschreven door Mathilde Köhler: *Amalie von Gallitzin: ein Leben zwischen Skandal und Legende*. De ondertitel klinkt als op sensatie belust, maar het boek geeft een evenwichtig portret.

Twee bijzonder onderwerpen: Spinoza en de politiek

Fresco heeft tevens samengewerkt met Klaus Hammacher (geboren 1930), emeritus hoogleraar filosofie te Aken en in 1971 op een studie over Hemsterhuis gepromoveerd. Dit resulteerde in een tweetal lezingen over de houding van Hemsterhuis tegenover Spinoza, gebundeld verschenen in de *Mededelingen vanwege het Spinozahuis* (2003).[17] Het gaat hier om een belangrijk thema: Hemsterhuis heeft zich weliswaar altijd gekeerd tegen het monisme van Spinoza, maar hij was daarin niet uitgesproken genoeg. Bijgevolg werd hij door Jacobi betrokken in de Duitse ‘Spinozismusstreit’ in de jaren 1780. De aanleiding vormde een gesprek van Jacobi met Lessing in 1780. Na het overlijden van Lessing een jaar later beschuldigde Jacobi hem van spinozisme, waarop Mendelssohn tegenover Jacobi het voor Lessing opnam. Op zijn beurt zocht Jacobi steun bij Hemsterhuis, die weliswaar het monistische systeem van Spinoza afwees, maar die vreselijk aarzelde: het paste niet bij zijn karakter om zich te mengen in een polemiek. Na lang aandringen schreef Hemsterhuis zijn *Lettre sur l'athéisme* (1787), voor Jacobi echter onvoldoende bruikbaar, die dan ook aandrong op een herziene versie (1789), welke uiteindelijk al even ontoereikend bleek te zijn. De affaire heeft Hemsterhuis in zoverre geschaad dat hij zich niet heeft kunnen vrijwaren van de beschuldiging dat zijn filosofie een verkapt spinozisme inhoudt: Lessing had immers verwezen naar een gepubliceerde dialoog van Hemsterhuis, de *Aristée*. Juist omdat Hemsterhuis zo de nuance zocht en harde stellingnames vermeed, is zijn verhouding met Spinoza en allerlei bonte vormen van spinozisme voor zijn Duitse tijdgenoten - en niet alleen voor hen! - zo omstreden en zo ongrijpbaar.

Ook in Nederland was er aandacht in de late achttiende eeuw voor Spinoza en het spinozisme. Daarover hield Henri Krop een bijdrage op het congres te Leeuwarden.[18] Krop heeft ook de betreffende bijdrage over Hemsterhuis en zijn tijdgenoten geschreven in het overzichtswerk *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, die in de wandeling vooral bekend staat als de nieuwe ‘Ueberweg’ - Krop bewijst hiermee dat hij kan gelden als dé grote kenner van

17 Fresco en Hammacher, *Hemsterhuis und seine Stellungnahme zu Spinoza*.
18 Bewerkt verschenen als: Krop, ‘A Dutch ‘Spinozismusstreit’.

de zeventiende en achttiende-eeuwse filosofie in Nederland van dit moment.[19]

Los van Hemsterhuis heeft het thema Spinoza een hernieuwde actualiteit gekregen doordat Jonathan Israel recentelijk aan Spinoza een hoofdrol - of zelfs: dé hoofdrol - heeft toegekend binnen het denken van de Verlichting.[20] Het denken van Spinoza was grondleggend voor alle radicale gedachtevorming die zou leiden tot secularisering en modernisering, aldus Israel. Bij Israel krijgt Hemsterhuis een teleurstellende rol toegewezen binnen de halfbakken gematigde Verlichting, die het traditionele denken probeerde te redden met aanpassingen tegenover het alles ontwrichtende 'spinozisme'.[21] Erkend moet worden dat Hemsterhuis allesbehalve een radicale filosofie of een revolutionaire politiek nastreefde. Het politieke denken van Hemsterhuis is al eerder beschreven tegen de achtergrond van de opvattingen van Spinoza en andere radicale denkers uit de Nederlandse zeventiende eeuw in de dissertatie van Hans Blom.[22] Maar naast de theoretische reflectie is er ook de politieke praktijk. Hoe Hemsterhuis reageerde op de actuele politiek van zijn dagen, bijvoorbeeld de woelingen van de patriotten en de Franse revolutie, kan worden afgelezen uit de correspondentie met de prinses - een onderzoek dat nog moet beginnen.[23]

Tenslotte, niet onvermeld mag blijven het boek dat G.M. Mesland (1937-2002) schreef over de filosofie van Hemsterhuis. Het biedt een samenvatting van de door Hemsterhuis gepubliceerde werken, weliswaar op een verdienstelijke wijze, maar vanuit een eigenzinnige invalshoek. Voor de auteur is Hemsterhuis 'een casus van speciaal belang' voor de psychofysiologische idee of de organische geaardheid binnen 'een romantische Verlichting of verlichte Romantiek'.[24] Wat Mesland echter onder al deze termen verstaat wordt niet vastgelegd of toegelicht, maar wordt als bekend verondersteld vanuit een eerder boek van deze auteur.[25] Voorts: 'Het enig doel der analyse is derhalve na te gaan wat de Duitse Romantici nu zo stimulerend vonden in de geschriften van deze Nederlander'.[26] Maar ook hier geldt weer dat er geen

19 Krop, 'Frans Hemsterhuis'.
20 Israel, *Radical Enlightenment*.
21 Israel, *In strijd met Spinoza*, 42-45.
22 Blom, *Morality and causality in politics*.
23 Een goede aanzet biedt: Nijenhuis, 'The Republic and its constitution'.
24 Mesland, *Frans Hemsterhuis' filosofie*, 167 ('een casus van speciaal belang'); 11, 24, 55 (over de psychofysiologische idee); 44 (...verlichte Romantiek').
25 Mesland, *De Verlichting der Romantiek*. In dit boek wordt eveneens uitgebreid aandacht besteed aan Hemsterhuis.
26 Mesland, *Frans Hemsterhuis' filosofie*, 15-16.

nadere omschrijving volgt van wat voor Romantiek, welke vertegenwoordigers of hoe die doorwerking geschiedde. Zo ontstaat er de paradoxale situatie dat de probleemstelling én nadrukkelijk aanwezig is én geheel impliciet blijft. Mesland is zeker erudiet en doet enkele rake observaties, maar hij laat een verwarrende indruk achter.

Digitalisering en desiderata

In de moderne tijd mogen digitale versies uiteraard niet ontbreken. Via Google Books zijn oudere tekstedities (1809, 1846-1850) beschikbaar, maar ook beide hierboven genoemde bundels met recente Spaanse en Portugese vertalingen. Ook vond ik zo de Duitse vertaling van de dialoog *Alexis*, door Jacobi vervaardigd en met volle instemming van Hemsterhuis in 1787 uitgegeven. Daarnaast is er een groeiend bestand aan secundaire literatuur, vaak van oudere datum om problemen met het auteursrecht te vermijden.

Schrijver dezes werkt aan een tekstkritische editie van de door Hemsterhuis zelf gepubliceerde werken, inclusief de dialoog *Simon*. Het voorlopige resultaat is in een ruwe en voorlopige versie reeds beschikbaar via de website van de Universiteitsbibliotheek Groningen.[27] Uiteindelijk zullen deze teksten ook in boekvorm verschijnen. Via dezelfde webpagina zullen eveneens alle brieven van Hemsterhuis aan prinses Gallitzin in transcriptie beschikbaar worden gesteld, meer dan 1000 stuks. Dit grote project is mogelijk geworden dankzij de inzet van de reeds genoemde Louis Hoffman en Gerrit van der Meer. Vanwege de grote hoeveelheid wordt voorlopig afgezien van annotatie bij deze brieven. De andere - iets minder omvangrijke - helft van deze correspondentie, de brieven van de prinses gericht aan haar Socrates, blijven echter buiten beeld.

Het moge duidelijk zijn dat de oogst van bijna twee decennia onderzoek naar Hemsterhuis bijzonder rijk is. Echter, de grote lacune betreft het Engelse taalgebied. We hebben Hemsterhuis' teksten - afgezien van de briefwisseling en van de kleinere postuum uitgegeven traktaten - integraal tot onze beschikking in het Frans, Duits, Italiaans en in het Nederlands, en daarnaast zijn er representatieve deelvertalingen in het Spaans en het Portugees. Maar er is zo goed als niets vertaald in het Engels, toch het Esperanto van de moderne wetenschap. Dit zal ook de verklaring zijn van de relatieve onbekendheid van Hemsterhuis in de Angelsaksische wereld. Er is één monografie in het Engels verschenen, uit 1975 alweer, één proefschrift over parallellen met Hölderlin,

27 http://irs.ub.rug.nl/hemsterhuis.

en de genoemde bundels van de congressen in 1990 en 2001 bevatten Engelse bijdragen voor het overgrote deel door niet-'native speakers' geschreven.[28] Een student uit de Angelsaksische landen zal dus niet snel op de naam Hemsterhuis stuiten. Als geen ander was Michael Petry toegerust om een Engelse vertaling te vervaardigen, maar helaas, dit was hem niet gegeven.

Over de auteur

Jacob van Sluis (Franeker 1953) studeerde theologie en filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde aldaar in beide disciplines. Hij is werkzaam als collectievormer bij de UB Groningen en bij Tresoar Leeuwarden. Zijn huidig onderzoek concentreert zich op de filosoof Frans Hemsterhuis (1721-1790). E-mail: J.van.Sluis@rug.nl.

Edities en vertalingen van Hemsterhuis' geschriften:

Frans Hemsterhuis, *Waarneming en werkelijkheid. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door M.J. Petry* (Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland, 14) (Baarn 1990).
François Hemsterhuis, *Lettre sur la sculpture, précédé de la Lettre sur un pierre antique. Traduit du néerlandais par Sophie Rabau* (Beaux-arts histoire) (Parijs 1991).
François Hemsterhuis, *Lettera sulla scultura. A cura di Elio Matassi, postfazione di Michele Cometa, traduzione di Ines Crispini e Donatella Scalabrino* (Aesthetica, Collana del Centro Internazionale studi di estetica, 42) (Palermo 1994).
Frans Hemsterhuis, *Escritos sobre estética: Carta sobre la escultura; Simón, o de las facultades del* alma. Traducción, introducción y notas Manuel Pérez Cornejo (Collecío estética e crítica; 6) (València 1996).
Frans Hemsterhuis, *Sobre o homem e suas relações. Tradução, apresentação e notas Pedro Paulo Pimenta* (Biblioteca Pólen) (São Paulo 2000).
Frans Hemsterhuis, *Wijsgerige werken. Uitgegeven, ingeleid en van een commentaar voorzien door M.J. Petry* (Budel / Leeuwarden 2001).
Frans Hemsterhuis, *Opere. A cura di Claudia Melica* (Biblioteca Europea, 29) (Napels 2001).
Frans Hemsterhuis, *Lettres de Socrate à Diotime. Cent cinquante lettres du philosophe néerlandais Frans Hemsterhuis à la princesse Gallitzin. Choisies, introduites, édités et annotées par Marcel Franz Fresco* (Deutsche Hochschulschriften) (Frankfurt am Main [etc.] 2007).

28 Moenkemeyer, *François Hemsterhuis*; Devore, *François Hemsterhuis'* 'Vereinigungsphilosophie'; voorts kan nog genoemd worden: Dierick, 'Pre-romantic elements', en: Melica, 'Longing for unity'.

Frans Hemsterhuis, kritische editie van zijn *Oeuvres*, in bewerking, digitaal: http://irs.ub.rug.nl/hemsterhuis (13 oktober 2010)

Aangehaalde secundaire literatuur:

Hans W. Blom, *Morality and Causality in politics. The Rise of Naturalism in Dutch Seventeenth-Century Political Thought* ([Proefschrift Utrecht] 1995).
Carol Annette Devore, *François Hemsterhuis' 'Vereinigungsphilosophie' in Friedrich Hoelderlin's novel 'Hyperion': Conceptual parallels and textual correspondences* ([Diss. University of Iowa] 1996).
Augustinus Petrus Dierick, 'Pre-romantic elements in the aesthetic and moral theories of François Hemsterhuis', *Studies in Eighteenth-Century Culture* 27 (1998) 247-271.
M.F. Fresco, 'Hemsterhuis door een teveel aan enthousiasme overschaduwd', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 84 (1992) 302-316.
Marcel F. Fresco, Loek Geeraedts, Klaus Hammacher (Hrsg.), *Frans Hemsterhuis (1721-1790): Quellen, Philosophie und Rezeption / Sources, philosophy and reception / Sources, philosophie et réception* (Niederlande-Studien; 9) (Münster 1995).
Marcel F. Fresco, 'Amalias Jahren in den Niederlanden', in: Petra Schulz en Erpho Bell (ed.), *Amalia Fürstin von Gallitzin (1748-1806). Meine Seele ist auf der Spitze meiner Feder. Ausstellung zum 250. Geburtstag in der Universitäts- und Landesbibliothek Münster vom 28. August bis zum 2. Oktober 1998* (Münster 1998) 28-42.
Marcel F. Fresco en Klaus Hamacher, *Hemsterhuis und seine Stellungnahme zu Spinoza*. (Mededelingen vanwege het Spinozahuis; 85) (Delft 2003).
Marcel F. Fresco, 'Die Fürstin und der Philosoph. Amalia, Hemsterhuis und ihre Zusammenarbeit', in: Markus von Hänsel-Hohenhausen, *Amalie Fürstin von Gallitzin, Bedeutung und Wirkung. Anmerkungen zum 200. Todestag. Mit einem Beitrag über Frans Hemsterhuis und die Fürstin von Marcel F. Fresco und mit einer literarischen Miniatur von Demetrius Augustin Prinz von Gallitzin gezeichnet von Ilse Pohl* (Frankfurt a.M. [etc.] 2006) 193-222.
Luca Illetterati & Antonio Moretto (ed.), *Frans Hemsterhuis e la cultura filosofica europea fra settecento e ottocento* (Pubblicazioni di Verifiche; 38) (Trento 2004).
Mathilde Köhler, *Amalie von Gallitzin. Ein Leben zwischen Skandal und Legende. 2. durchgesehene Auflage* (Paderborn [etc.] 1995).
Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* (Oxford [etc.] 2001). - Vertaald als: *Radicale Verlichting. Hoe radicale*

Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden (Franeker 2005).
Jonathan I. Israel, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man, 1670-1752* (Oxford [etc.] 2006).
Jonathan Israel, *Failed Enlightenment. Spinoza's Legacy and the Netherlands (1670-1800)* (KB Lecture; 4) (Wassenaar 2007). - Vertaald als: *In strijd met Spinoza. Het failliet van de Nederlandse Verlichting (1670-1800)* (Amsterdam 2007).
Henri A. Krop, 'Frans Hemsterhuis', in: Helmut Holzhey & Vilem Mudroch (ed.), *Grossbritannien und Nordamerika; Niederlande* (Grundriss der Geschichte der Philosophie: Die Philosophie des 18. Jahrhunderts; 1) (Basel 2004) 1170-1188.
Henri Krop, 'A Dutch "Spinozismusstreit". The New View of Spinoza at the End of the Eighteenth Century', *Lias* 32 (2005) 185-211.
Claudia Melica (ed.), *Hemsterhuis. A European Philosopher Rediscovered* (Biblioteca Europea, 35) (Napels 2005).
Claudia Melica, 'Longing for unity: Hemsterhuis and Hegel', *Bulletin of the Hegel Society of Great Britain* 55/56 (2007) 143-167.
G.M. Mesland, *De Verlichting der Romantiek. De psychofysiologische idee in West-Europa* (Rotterdam 2000).
G.M. Mesland, *Frans Hemsterhuis' filosofie* (Leeuwarden 2001).
Heinz Moenkemeyer, *François Hemsterhuis* (Twayne's world authors series, 277) (Boston 1975).
I. Nijenhuis, 'The Pepublic and its constitution', in: Claudia Melica (ed.), *Hemsterhuis. A European Philosopher Rediscovered* (Biblioteca Europea, 35) (Napels 2005) 283-298.
Jacob van Sluis, *Bibliotheca hemsterhusiana. Het boekenbezit van Tiberius en Frans Hemsterhuis, met genealogie en bibliografie* (Budel / Leeuwarden 2001).
Jacob van Sluis, 'Schmettau, Adelheid Amalia von', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.
http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Schmettau (13 oktober 2010).
Peter Carel Sonderen, *Het sculpturale denken. De esthetica van Frans Hemsterhuis* (Leende 2000).

[2010/2]

De Amsterdamse dansmuziek-collecties uit de achttiende eeuw als schuilplaats van verloren gewaande schouwburgmuziek

Jos Koning

Music played an important role in plays and ballets at the *Amsterdamse Schouwburg*, the theatre at Keizersgracht. In her study *De perfecte Verleiding* Natascha Veldhorst investigated the position of Dutch theatre music during the seventeenth century. It does not seem unlikely that the theatre kept an archive with melodies and possibly musical arrangements used in program entries before 1772. But that year a fire destroyed the building, together with its possible archives.
Yet some of this music might be found elsewhere. During the eighteenth century thousands of melodies were collected in manuscripts and partly published in print. Musicologists have all but neglected these collections, some of which include the word *Schouwburg* in their titles. Study of these sources' contents, musical origins and aims has brought to light quite some theatre music. Yet the melodies are only present in unison, leaving out any element of arrangement and thus making a full reconstruction difficult. However, since these collections even contain much *speelhuis* music (a *speelhuis* being a pub, dance hall and brothel combined), and since the categories of theatre and *speelhuis* musicians seem to have overlapped, such arrangements may have been based on the *speelhuis* musician's practice of harmony improvisation.

De Amsterdamse schouwburg bood in de achttiende eeuw niet alleen een podium aan het gesproken woord, maar ook aan liederen en instrumentale muziek. Voor de zeventiende eeuw heeft Natascha Veldhorst beschreven hoe muziek vaak een betekenisgevend onderdeel van de theatrale handeling was.[1] In de achttiende eeuw waren de schouwburgavonden minstens even goed met muziek gevuld, zo blijkt uit toneelscripts en programmering. Tegelijk zijn de muziek en de muziekinstrumenten in die eeuw minder met symboliek geladen en is de pure versieringswaarde veel groter geworden. De schouwburg herbergde een bescheiden orkest, inmiddels bestaande uit zo'n twaalf musici. Dit orkest begeleidde acteurs die hun tekst als in een opera moesten zingen. Ook kwamen in diverse toneelstukken liederen in de toneelhandeling voor. Dansen van de personages moesten worden begeleid, en ook tussen de bedrijven werd wel

1 Zie Veldhorst, *De perfecte verleiding*.

gespeeld. Daarnaast vormden op zichzelf staande balletten, divertissementen en liederen een onderdeel van veel schouwburgavonden.

We kunnen vermoeden dat veel van deze muziek voor intern schouwburg-gebruik als bladmuziek bewaard werd. De vraag is of dat dan alleen voor de hoofdmelodieën gold of ook voor de begeleidingen en tegenstemmen, zoals we die kennen als onmisbaar onderdeel van de kunstmuziek in de achttiende eeuw. Zulke begeleiding werd voor een groot deel gevormd door de *basso continuo*, genoteerd als een basmelodie voorzien van cijfers die akkoorden aanduiden. Een luitist, klavecinist of theorbespeler liet deze akkoorden horen middels een op bas en cijfers gebaseerde partij. Een archief met bladmuziek van het schouwburgorkest had het muzikale repertoire kunnen onthullen, inclusief eventuele begeleiding en meerstemmigheid. Maar helaas: bij de grote brand van mei 1772 ging niet alleen de schouwburg aan de Keizersgracht in vlammen op maar ook een mogelijk archief met bladmuziek....

We beschikken echter over zeer omvangrijk primair muzikaal bronnenmateriaal, dat tot nu toe door musicologen slechts mondjesmaat is bestudeerd. Naar het zich laat aanzien is juist in dit bronnenmateriaal een deel van de in de schouwburg gebruikte muziek terug te vinden. Doel van dit artikel is allereerst om dit bronnenmateriaal voor te stellen en aan de hand van voorbeelden te laten zien hoezeer deze bronnen een schatkamer van schouwburgmuziek vormen. Daarbij zal echter óók blijken dat deze schatkamer vooralsnog zijn inhoud niet heel makkelijk prijsgeeft.

Omdat de bedoelde bronnen zoals gezegd nog weinig bestudeerd zijn wil ik ze vervolgens uitgebreider analyseren. We zullen zien dat juist herkomst en gebruiksdoel van de collecties enerzijds debet zijn aan de hindernissen die we ontmoeten bij pogingen aan de hand van deze bronnen de verloren schouwburgmuziek volledig te reconstrueren, maar ons anderzijds bij die reconstructie een onverwachte handreiking geven.

De collecties van dansmelodieën

In de achttiende eeuw heeft Amsterdam ons voorzien van tientallen drukwerken en handschriften die samen een corpus vormen van duizenden eenvoudige, anonieme (dans)melodieën. Dit corpus is alleen al door zijn omvang uniek in Europa. Kwantitatief vormt het een groot deel van het Nederlandse muzikale erfgoed uit deze eeuw. De meest omvangrijke verzamelingen van deze dansmelodieën zijn drie reeksen die ik aanduid als de grote Amsterdamse series. Achtereenvolgens zijn dat de *Oude en Nieuwe Hollantse Boeren Lieties*

De Nieuwe Hollandsche Schouwburg.
Zynde een Verzameling van Verscheyden
PLUGGE EN SERIEUSE DANSSEN,
Nevens enige van de Nieuwste
ZANG AIREN
die Voor de Viool, Dwarsfluyt, en anderen
Instrumenten gebruykt kunnen worden.
Tweede Deel.
te Amsterdam, by
Johannes Smit, boek en Muziek Verkoper in de pylsteeg.

Afb. 1. Titelpagina van deel twee van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, uitgegeven in 1751.

en Contredansen, uitgegeven in dertien delen door Roger tussen 1701-1713 en gedeeltelijk min of meer geplagieerd door diens concurrent Mortier (*Oude en nieuwe Hollantse Boeren Lietjes en Contredansen Op Nieuws geheel verbetert en Doorgaans vermeerdert*, 1709), de *Hollantsche Schouburgh en plugge dansen vermengelt met Sangh Airen* met zeven deeltjes tussen 1714-1721, begonnen door Roger en voortgezet door diens erfgenamen, en *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, in negen deeltjes uitgegeven door Johannes Smit tussen 1751 en 1771. Van de eerste twee series zijn rond 1730 nóg enkele deeltjes verschenen die helaas verloren gegaan zijn. Van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* zijn de laatste drie deeltjes niet bewaard gebleven. Inmiddels zijn deze drie series, voor zover bewaard, in heruitgaven beschikbaar gekomen. Naast deze drie grote series beschikken we over nog enkele kleinere gedrukte bronnen van vergelijkbare muziek, waaronder de drie *Versamelingen van eenige danssen*, in 1735 uitgegeven door Witvogel, en de drie boekjes van de hand van Domingo S. del Croebelis, *Het Nieuwe Hollands Speel-Huys*, in 1762 uitgegeven door Olofsen. Daarnaast bestaat er een groot aantal handschriften waarin soortgelijke muziek is opgenomen. Ook bij tenminste een deel daarvan

is Amsterdam de waarschijnlijke plaats van herkomst.

Op het eerste gezicht leveren deze collecties ons een vormeloze, ongestructureerde voorraad van talloze kleine melodietjes. Nergens lijken de redacteuren enige ordening aangebracht te hebben of enige verwijzing te presenteren naar herkomst, componist, gebruiksdoel, choreografie of danscategorie. Veel melodieën komen, verspreid over het corpus, in vaak sterk uiteenlopende versies voor. En al verwijzen de namen van twee van de grote series naar de schouwburg, omdat in de boekjes zelf nergens onderscheid gemaakt wordt tussen eventuele muziek uit de schouwburg en uit geheel andere kringen afkomstige melodieën vergt het aanwijzen en determineren van schouwburgmuziek in de collecties specifiek onderzoek.

Reconstructie van verloren schouwburgmuziek

Hoe vinden we, in bronnen zoals die hierboven beschreven zijn, eventuele schouwburgmuziek uit de achttiende eeuw die, ondanks de brand van 1772, op diverse onderduikadressen de eeuwen kan hebben overleefd? Een mogelijke werkwijze was voor diverse toneelliederen uit de zeventiende eeuw al beproefd. Met name Louis Grijp heeft liederen uit de decennia vóór de schouwburgopening in 1638 met veel geduld gereconstrueerd.[2] Veelal noteerden toneelschrijvers de muziek niet. Evenals de lieddichters in het algemeen gebruikten ze bestaande melodieën die uitvoerders geacht werden te kennen of te kunnen navragen. Wanneer nu ergens in een toneeltekst een wijsaanduiding gegeven is (‘op de wijs van....’) kan de melodie soms elders in liedboeken of instrumentale bronnen opgespoord worden. De mede door Grijp ontwikkelde Liederenbank van het Meertens Instituut is daar een uitstekend hulpmiddel voor.[3] En zelfs waar een wijsaanduiding ontbreekt kan met behulp van een versvoeten-schema, ingevoerd in de ‘voetenbank’ van deze database, soms elders een melodie teruggevonden worden.[4] Het corpus van gebruikte melodieën was namelijk niet oneindig groot en veel melodieën werden keer op keer gebruikt, al nam het in de loop der jaren gestaag toe.[5]

Deze onderzoeksmethode is vanzelfsprekend ook toe te passen op het repertoire uit de achttiende eeuw. Als eerste voorbeeld de klucht *De Belachchelyke Serenade* van Ysbrand Vincent, wellicht een bewerking

2 Zie Grijp, ‘Geeraerdt van Velsen’, 85-97.
3 Een groot deel van de mogelijkheden van deze database kan on line gebruikt worden: www.liederenbank.nl.
4 Grijp, ‘Voetenbank’, 26-48.
5 Cf. Veldhorst, *Perfecte Verleiding*, 40.

van een Frans origineel en uitgegeven in 1712.[6] Wanneer de première in de schouwburg was is onbekend, maar nog in de jaren 1730 en 1740 werd dit stuk opgevoerd. Muziek speelt in dit stuk een belangrijke rol. Onder de personages vinden we drie muzikanten (met viool, bas en hakkebord), die ook op het titelblad van de uitgave te zien zijn. In de tekst worden tientallen liederen en melodieën genoemd; van de meeste wordt alleen de aanhef gezongen of gespeeld. In de Liederenbank vindt men 24 vermeldingen van liederen uit de klucht. Zo noemt het personage Broershart op pagina 28 van de oorspronkelijke uitgave het lied *Wel Mieken stout*. De melodie vinden we in deel 4 van de eerste grote Amsterdamse serie, de *Boeren Lieties*, daar getiteld *Anna Mitje is stout*.[7]

Een ander voorbeeld in de klucht *De Booter-markt* van Jacobus Rosseau (rond 1710).[8] Al direct in het begin komt Dolkop op '....en zingt, Voys: goeden avond al dat Sootje'. Daarmee kunnen we de wijs ('voys') voor het dan volgende lied *'t Maandag houwen zijt myn vaartje* vinden. Allereerst voeren we in de Liederenbank in: '*goeden avond al dat zootje'* en vinden als 'standaardnaam melodie': *Stil uw wreedheid*.[9] Die melodie treffen we onder meer aan als nummer 264 in de *Boeren Lietjes*, in deel vijf van de uitgave door Mortier.[10] De volgende liedmelodie in de genoemde klucht wordt aangeduid als *Van Liereboela*. Zoekt men op die melodie, dan vindt men een zeer geliefde wijs die in de Liederenbank als naamt draagt *Liereboela*.... die echter niet past op de liedtekst *Om het kosje moes ik zwoegen* in de klucht. Wat wél past is een melodie met als database-naam *Lilli Burlero*, als *Pater Peter* te vinden in de *Boeren Lieties*, als *De gelup.... kaasboer* in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*.

De Liederenbank is een hulpmiddel in ontwikkeling: de bank is door toegewijde wetenschappers opgezet en wordt voortdurend uitgebreid en verbeterd, onder meer door bijdragen en ontdekkingen van gebruikers. Op dit moment vertoont de bank helaas nog een aantal aanzienlijke beperkingen; zo zijn nog lang niet alle beschikbare bronnen volledig ingevoerd en een aantal ingevoerde melodieën is nog niet als variant van een andere melodie herkend. Daarbij komt dat gedurende de achttiende eeuw bij een aanzienlijk aantal melodieën in die instrumentale bronnen stelselmatig een geheel andere

6 Vincent, *De Belachchelyke Serenade*, 1712.
7 Melodie 263 bij Roger, 281 bij Mortier.
8 Rosseau, *De Booter-markt*, ca. 1710.
9 Met standaardnaam melodie bedoelt de Liederenbank de naam waarmee deze melodie in de database is ingevoerd. De standaardnamen zijn tijdens de ontwikkeling van de Liederenbank gekozen; vaak was het de eerste naam van de betreffende melodie of het betreffende lied die men bij onderzoek ontmoette.
10 Het enige deel waarbij Mortier niet zwaar op de uitgave van Roger leunde.

Afb. 2. Titelprent van *De Belachchelyke Serenade*, klucht van Ysbrand Vincent uit 1712.

melodietitel gangbaar was dan die van de liedmelodie waar zo'n instrumentale melodie in feite een concordantie van is. Voor het opsporen van vocale schouwburgmuziek in de hier besproken instrumentale bronnen bevat de bank helaas een structurele onvolledigheid. Hierboven is al de voetenbank genoemd:

zoekt men een melodie bij een beschikbare tekst zonder exacte wijsaanduiding, dan kan men door het invoeren van rijmschema en versvoetenstructuur andere liederen met deze schematische kenmerken vinden. Is bij een van die liederen ook een melodie genoteerd, dan is die mogelijkerwijze indertijd ook voor de onderzochte tekst gebruikt. Helaas vindt men via deze ingang geen melodieën uit instrumentale bronnen, mede omdat voor die melodieën de bedoelde rijmen versvoetenschema's minder eenduidig zijn vast te stellen. Is nu binnen de Liederenbank de melodie nergens als liedmelodie op te sporen, dan kan men via de voetenbank een dergelijke concordantie binnen de instrumentale bronnen niet vinden - terwijl deze bronnen dermate omvangrijk zijn dat de melodieënvoorraad die in de achttiende eeuw voor liederen gebruikt werd (inclusief liederen uit het Nederlandstalige schouwburgrepertoire) daarin zeker voor het overgrote deel terug te vinden is.

Schouwburgmuziek in de *Hollantsche Schouburgh* en *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*

In de boektitels van twee van de drie grote series vinden we de aanduiding ‘schouwburg’. De keuze voor dit woord lijkt niet willekeurig. Niet alleen waren de eerste deeltjes van de *Hollantsche Schouburgh* volgens de titelpagina ‘opgeset’ door Servaas de Konink, een schouwburgmusicus; in een advertentie voor het tweede deel van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, die uitgever Smit op 24 december 1751 liet opnemen in de *Leydsche Courant*, lezen we: ‘....In dit Deeltje, bestaande in 60 Danzen, zynde alle nieuw en nooit gedrukt geweest, vind men veele Danzen en Airen, die op de Schouwburg gedanst worden, alle Vrolyk en Geestig’. De schouwburg, en met name de Amsterdamse schouwburg aan de Keizersgracht, is vele decennia lang een van de belangrijkste uitgaansdoelen geweest van brede lagen Amsterdammers en bezoekers van de stad. Het ligt daarom voor de hand juist deze bronnen te onderzoeken met de hierboven geschetste en helaas onvolmaakte hulpmiddelen.

Een volledige inventarisatie van alle in deze verzamelingen verborgen schouwburgmuziek zal nog veel onderzoek vergen, gezien de omvang van het anonieme melodieëncorpus in die verzamelingen, het eveneens omvangrijke podiumrepertoire dat we in de betreffende periode in de schouwburg(en) aantreffen, en de lacunes in onze kennis van de uitvoering van dat repertoire en van het voorkomen van muziek daarin. Wel is hieronder al een voorlopig antwoord te geven op de vraag in hoeverre de samenstellers van de muziekcollecties en met name van de genoemde twee grote series voor hun

verzamelingen geput hebben uit in de schouwburg gebruikte muziek. Omdat ik mij in mijn onderzoek sterk geconcentreerd heb op *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* zal de lezer hieronder vooral informatie aantreffen die op die serie betrekking heeft.

De *Hollantsche Schouburgh*

Naast de op de titelpagina's aangeduide en nog te bespreken 'plugge dansen' en de (niet-theatrale) 'sangh ayren' bevat de *Hollantsche Schouburgh* inderdaad veel schouwburgmuziek. Dat blijkt allereerst uit een groot aantal muziektitels. De tientallen daarin vermelde dansen van, voor of rond Moren, Polen, Zwitsers, een Vlielands meisje, een Engelsche Juffrouw, boeren en boerinnen, jagers, herders, heidenen, *commedia dell'arte*-figuren als Polichinellen, Scaramouches en Harlequins wijzen daar duidelijk op. Veel melodietitels lijken ons een podiumpersonage voor te stellen: we vinden reeksen dansen voor een Sterke Man, ene Vader Hans, een Pluym Graaf, een Heer van Opdam, een Moyje Jongen, een Kind van Sendingh, om een kleine greep te doen. Het feit dat aan elk personage, net als aan de nationaliteiten en *commedia dell'arte*-figuren, steeds meerdere achtereenvolgende dansen zijn gewijd geeft aan dat het waarschijnlijk om balletten of divertissementen gaat. Ongetwijfeld moeten we voor het plaatsen van deze dansmelodieën in het schouwburgrepertoire kijken naar deze genres, die tijdens voorstellingen veelal volgden op het eerste toneelstuk. Helaas hebben we nauwelijks de beschikking over de titels en programmering van balletten en divertissementen in de betreffende periode. Worp en De Haas hebben samengevat welke we kennen.[11] Zelfs bij deze titels weten we betrekkelijk weinig over inhoud, choreografie en aankleding. Meer in het algemeen presenteert de *Hollantsche Schouburgh* een aanzienlijk aantal balletseries, die beginnen met een *Entree* in de stijl van de Franse theaterballetten uit de jaren rond 1700. De reeksen 92-95 en 96-99 zijn hier voorbeelden van.

De in de *Hollantsche Schouwburgh* opgenomen schouwburgmuziek beperkt zich echter niet tot het luchtige repertoire. Als melodie 56 vinden we *Bedroefde Ziel*, de zangwijs van het lied dat Porcia zingt in *De doodelyke minnenyd*, een treurspel van Van der Hoeven uit 1714.[12] Natascha Veldhorst heeft al gewezen op de vier liedmelodieën uit Bidloo's bewerking van Vondels Faëton in de *Hollantsche Schouwburgh*, te vinden als 207-210.[13] Maar ook melodie 17, een

11 Worp, *Geschiedenis*, 213-219; De Haas, *Repertoire*, 255-271.
12 Van der Hoeven, *De doodelyke minnenyd*, vijfde bedrijf, tweede toneel.
13 Veldhorst, *Verleiding*, 51 en voetnoot 147.

Dans voor de vier Getyden, zou hieruit afkomstig kunnen zijn, evenals 178, *Menuet in de Uren van Phaeton*. De twee melodieën die verwijzen naar de *Vier Kroonen* (2 en 184), een *Hekse dans* en een *Afdaling*, verwijzen naar het poppen- en kluchttheater dat geassocieerd was met het etablissement *De Vier Kroonen* en dat vaak ook optrad in het kader van de septemberkermis op de Bootermarkt (het Rembrandtplein). Voor de rest laten de melodietitels ons vooralsnog in de steek bij de zoektocht naar het exacte stuk waar de melodie in gebruikt kan zijn.

Opvallend voor de serie is verder dat er bijzonder weinig concordanties te vinden zijn: van de meeste melodieën vinden we geen varianten in andere bronnen uit de zeventiende en achttiende eeuw of vermeldingen van gebruik als zangwijs. Daarin verschilt de *Hollantsche Schouburgh* sterk van de twee andere grote series. Het is ook daarom nog niet gelukt een directe koppeling te maken tussen andere melodieën in de serie en bepaalde theaterstukken of schouwburgavonden. Meer resultaten zijn geboekt bij *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*.

Het tweede deel van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*

Zoals hierboven al is aangegeven verwees Johannes Smit, de uitgever van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, in een advertentie voor deel twee expliciet naar de schouwburg als plaats van herkomst van de opgenomen muziek.[14] Het deel verscheen eind 1751 met de melodienummers 51 tot en met 109 van de serie, die in totaal zo'n vijfhonderd melodieën bevat zal hebben (waarvan er in ieder geval 347 bewaard zijn gebleven). Hieronder is de inhoud van dit deeltje weergegeven.

De melodieën *Menuet van Karolina* (52), *Blyde aankomst van Zyn Hoogheit* (53), *Menuet van de graaf van Buuren* (54), *Marsch van Prins Willem de Vierde* (55) en *Menuet de Kroon Princes* (56) staan in verband met het spel *Blyde Aankomst van Zyn Hoogvorstelyke Doorluchtigheid, Willem Karel Hendrik Friso, Prins van Oranje en Nassau enz. enz. enz*. van Op de Hooff. Ook dit divertissement werd uitgegeven door Johannes Smit en wel in 1747, slechts enkele jaren vóór de publicatie van zijn *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*.[15] We vinden in dit spel overigens ook een *Dans van Zephiers, van Maagden, van Bootsgezellen, Marsch van het gantsche gevolg*,

14 Zie voor een uitvoeriger studie van de oorsprong, doelgroep en muziekwereld rond deze serie Koning, *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*.

15 Op de Hooff, *Blyde Aankomst*, 1747.

nr.	Titel	Mogelijke plaats in de schouwburg	toonsoort
51	*Het Haagje*		*D groot*
52	*menuet van Karolina*	*(hoort bij 53?)*	*D groot*
53	*Blyde aankomst van Zyn Hoogheit*	*Spel 'Blyde Aankomst van Zyn Hoogvorstelyke doorluchtigheid'*	*D groot*
54	*feest van Bagchus*	*Divertissement 'Herfst, of het Feest van Bacchus'*	*D groot*
55	*Menuet van de graaf van Buuren*	*(hoort bij 53?)*	*D groot*
56	*Marsch van Prins Willem de Vierde*	*(hoort bij 53?)*	*D groot*
57	*Menuet de Kroo Princes*	*(hoort bij 53?)*	*D groot*
58	*De Reguliers Gragt*		*D groot*
59	*De Nieuwe Reguliers Gragt*		*D groot*
60	*Divertisement van Piroos en Pirettes*	*suite 1*	*D groot*
61	*Tweede Air*	*suite 1*	*D groot*
62	*Derde Air*	*suite 1*	*D groot*
63	*Vierde Air gigue*	*suite 1*	*D groot*
64	*Divertisement van Jagers en Jagerinne*	*suite 2*	*D groot*
65	*Bouree of 't Vervolg*	*suite 2*	*D groot*
66	*Menuet vervolg*	*suite 2*	*D groot*
67	*Tweede Menuet Vervolg*	*suite 2*	*D groot*
68	*Gigue Vervolg*	*suite 2*	*D groot*
69	*Divertisement van Fransche Boeren en Boerinne*	*suite 3*	*D groot*
70	*Tweede Air*	*suite 3*	*D groot*
71	*Derde Air*	*suite 3*	*D groot*

72	*Vierde Air*	*suite 3*	*D groot*
73	*Mooy Pietje*		*D groot*
74	*Prullius*		*G groot*
75	*Zang Air uyt het Feest der Zotten*	*Divertissement 'Het feest der zotten'*	*G groot*
76	*Engelsche Plug*	*(suite?)*	*G groot*
77	*Fransche Plug*	*(suite?)*	*G groot*
78	*Aria Italien*	*(suite?)*	*G groot*
79	*Italiaansche Menuet*	*(suite?)*	*G groot*
80	*de Noordsche Muzikant*	*(suite?)*	*G groot*
81	*De Verlopen Plugge Muzikant*	*(suite?)*	*G groot*
82	*Contradans in het Onbesturve Weeuwtje*	*Blijspel 'Het onbesturven' weeuwtje'*	*G groot*
83	*Zwitsersche Mars*		*G groot*
84	*Dronke Boer*		*G groot*
85	*Bleeke Geesje*		*G groot*
86	*Pluggentius*		*G groot*
87	*Swarte Koba*		*G groot*
88	*Schotze Mars*		*G groot*
89	*Aria*		*G groot*
90	*Italiaansche Menuet*		*G groot*
91	*Fransche Menuet*	*suite 4*	*g klein*
92	*Contradans Menuet*	*suite 4*	*g klein*
93	*De Vrolyke Plug*	*suite 4*	*g klein*
94	*Dans van Charamous en Charamousette*	*suite 5*	*g klein*
95	*id. gigue*	*suite 5*	*G groot*
96	*Aria*		*g klein*

97	*Entree van Spanjool en Spanjolette*	*suite 6*	*g klein*
98	*id gigue*	*suite 6*	*g klein*
99	*Entree: Dans van de Blindeman*	*suite 7 (klucht 'Het Blindemannetje')*	*Bes groot*
100	*Sarabande van 't Schouwburg*	*suite 7 (idem)*	*Bes groot*
101	*id menuet*	*suite 7 (idem)*	*Bes groot*
102	*id gigue*	*suite 7 (idem)*	*Bes groot*
103	*Aria Gavotte*	*suite 7 (idem)*	*Bes groot*
104	*Marsch van zijne Zaarsche Majesteit Peter de Groote*		*D groot*
105	*Aria*		*D groot*
106	*Mie Pan Aal*		*D groot*
107	*Al watje wilt*		*D groot*
108	*Schouwburgsdans van boere en boerinne*	*suite 8*	*D groot*
109	*(gigue of vervolg)*	*suite 8*	*D groot*

Dans (2x) en *Sluit Ballet*. Dat melodie 51, *Het Haagje*, in dit gezelschap opduikt kan goed met de opwinding rond het na 45 jaar aantreden van een nieuwe Oranjeprins te maken hebben: eindelijk was er weer een Oranje-prins stadhouder in Den Haag. Wat *Bagchus* (melodie 54) in deze kring doet is wat minder duidelijk. Maar in 1759, en waarschijnlijk al eerder, was er een ballet getiteld *Herfst, of het Feest van Bacchus*. De gegevens rond dit soort programma-onderdelen van de schouwburg ontbreken vóór 1759 echter bijna geheel.[16] In een overzicht uit 1774 wordt B. le Roy, dansmeester aan de schouwburg, genoemd als auteur van dit stuk.[17] Le Roy publiceerde in 1751 een divertissement *De Zomer, of het Feest van Ceres* - een melodie met deze titel vinden we als melodie 150 in het derde deel van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* - en mogelijkerwijs stamt dit ballet *Herfst, of het Feest van Bacchus* uit dezelfde tijd, vroeg genoeg voor Smit om muziek uit dit stuk in het tweede deel op te nemen. Maar of deze melodie ook in het spel rond Willem IV gebruikt is? Wat toonsoort betreft past het erbij. Maar de grote series groeperen de melodieën wel vaker naar toonsoort, en dit hoeft niet altijd op een gezamenlijke herkomst te wijzen.

16 De Haas, *repertoire van de Amsterdamse schouwburg*, bijlage B. De gegevens rond deze programmaonderdelen zijn vóór augustus 1759 uiterst schaars.

17 Van der Marck, *Naemrol der Nederduytsche Tooneelspellen*. Van der Marck stierf in 1770. Van der Aa noemt Mauricius als auteur.

Melodie 75, *Zang Air uyt het Feest der Zotten*, kunnen we exact plaatsen en wel in *Het feest der zotten* van Op den Hooff en Le Roy uit 1749.[18] Hierin zingt Meester Joris de muzikant samen met de Zotheid een lied dat perfect met de melodie uit *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* samengaat. Dit lied, met als refrein 'plan plan plan, plaats den goeijen man by onze Zotten', vormt in feite het grootste deel van het hele stuk; het wordt voorafgegaan door een woordloze

18 Op de Hooff en Le Roy, *Het feest der zotten*, 1749.

karikatuur van opera-zang en afgesloten met een contradans. En nummer 82, *Contradans in het Onbesturve Weeuwtje*, kan wellicht als contradans gebruikt zijn maar een hieronder te bespreken bron suggereert dat de melodie gezongen werd; in beide gevallen komt de muziek uit Lodewijk Meyers *Het onbesturven' weeuwtje* (Amsterdam, Erven Jacob Lescailje en Dirk Rank, 1718).[19]

De suites in de tabel zullen grotendeels voor zich spreken. Aanduidingen bij de tweede en volgende melodieën in de suite zoals *vervolg, tweede, derde* of *idem* maken dit de gebruiker van het boek volkomen duidelijk. Zoals gebruikelijk in een suite staan de onderdelen in principe alle in dezelfde toonsoort. Dat geldt ook voor de mogelijke suite 76-81; dat dit inderdaad een reeks bijeen horende dansmelodieën is wordt hier door de titels waarschijnlijk gemaakt. We hebben daar immers steeds met een nationaliteit en/of met een plug te doen. Ook voor de suites geldt dat de relatie met het toneel weliswaar overduidelijk is, maar dat ze nog niet aan de voor dit genre uiterst schaarse gegevens rond de schouwburg gekoppeld kunnen worden. In de korte suite 6 is melodie 97, *Entree van Spanjool en Spanjolette*, een melodie uit de Franse opera Issé waarvan de muziek in 1697 werd gecomponeerd door Destouches. De melodie wordt in de partituur van die opera aangegeven als *sarabande* en wijkt in enkele details af van de in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* gebruikte melodie; de toonsoort is gelijk. Destouches zette de melodie voor vierstemmig strijkorkest plus *basso continuo*. We vinden de bijbehorende dans terug in een verzameling choreografieën van de hand van dansmeester Pécourt, uitgegeven in 1713.[20] In deze uitgave staat bij de melodie vermeld ‘Sarabande a deux dansée par Mr Dumoulin l'ainé et Mlle Chaillou a l'opera d'Yssé’. In *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* vinden we bij de titel van de daar eenstemmige muziek de aanduiding ‘Sarabanda Adagio’, en blijkens de titel dansten in de Amsterdamse schouwburg eveneens een heer en een dame. Of die de Pécourt-choreografie volgden is de vraag. De *Gigue van de entree*, die als melodie 98 volgt in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, vinden we noch in de opera Issé terug, noch in de betreffende verzameling choreografieën van Pécourt. Opvallend, omdat in Issé op de Sarabande eveneens een gigue volgt, ook daar in de toonsoort g mineur. We zien hier een illustratie van een eclectische werkwijze van de schouwburgmusici. Een ander voorbeeld daarvan is melodie 72, de vierde melodie in de derde suite. Die melodie komt nóg een keer voor in *Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, als melodie 320 onder

19 Meyer en De Huybert van Cruyningen, *Het onbesturven' weeuwtje*, 1718.

20 Pécourt, *Nouveau Recüeil de Dance*, 33-35, zie ook Unfried, *Sarabande*, 226.

de naam *Marsch*. Zowel de schouwburgmuzikanten als de redacteur van de serie sprokkelden blijkbaar hun melodieën uit allerlei bronnen bij elkaar. De als suite 5 en suite 6 aangegeven combinaties vormen mogelijk een geheel, samen met de tussenliggende *Aria*.

Dat nummer 99 de opening is van een serie die in 100-103 wordt voortgezet weten we uit een bron die in relatie tot *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* zeker genoemd moet worden en die hieronder zal worden besproken. Melodie 99 is, zoals de titel zegt, een ballet-entree van *Het Blindemannetje*, een anonieme klucht die vanaf 1746 tot 1769 regelmatig werd opgevoerd in de Amsterdamse schouwburg. Volgens de bedoelde bron, een omvangrijk muziekhandschrift uit de jaren 1760, vormen de melodieën 100-103 een vervolg van dit ballet.

In dit handschrift wordt melodie 109, in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* niet van een titel voorzien, aangeduid als *Gigue vervolg*; ook hier volgt de melodie direct op *Schouwburgsdans van boere en boerinne* (108).

De overige bewaarde delen van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*

Niet alleen deel twee van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* helpt ons aan schouwburgmuziek, al is die in dat deel wel heel sterk vertegenwoordigd. Door de hele serie heen vinden we suites uit balletten en divertissementen; ook uit toneelstukken is het een en ander opgenomen. Een van de slachtoffers van de brand was de muziek bij *Kloris en Roosje*, een bij de Amsterdammers zeer geliefd stuk. Bartholomeus Ruloffs componeerde later in de achttiende eeuw nieuwe muziek bij het stuk. We vinden in de verzamelingen echter diverse melodieën uit de ‘oude’ muzikale opzet. Zo zien we er niet alleen een *Contredans in Cloris en Roosje* (31) maar ook het *Sluyt ballet* van het stuk (32). Dat laatste stuk werd natuurlijk gespeeld bij de toneelaanduiding ‘Werd door de gesamentlyke Bruylofts Gasten gedanst’ die we in de uitgave van 1712 vinden. Deze melodie heet in het nog te bespreken handschrift *Volksmelodieën* weer een *Contradans in Klorus en Roosje* en dat zou voor deze slotdans ook heel passend kunnen zijn: de term contradans verwijst naar een grote categorie van vaak vrij eenvoudige groepsdansen. Het handschrift herbergt overigens nog een *Menuet in Kloris en Roosje*. Na enig zoeken vinden we in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* echter ook meer basale muziek uit dit ‘Boere-Operaatje’. Zo is de melodie die gebruikt werd voor het voordragen van de hele tekst in het vierde, vijfde en zesde toneel en in een deel van het zevende

te vinden als nummer 248: *Wat is ons al vreugd gegeven*.

Als melodie 153 in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* vinden we *Chorus uyt Leeuwendaal. Chorus in Leeuwendaal hersteld door den Vrede* noemt handschrift *Volksmelodieën* deze wijs en geeft bij de laatste acht maten aan dat die een *ritornel* vormen. Dat geeft aan dat het inderdaad om een gezongen melodie gaat. In het theaterstuk *Leeuwendaal hersteld door de vrede* van Lucas Pater, uitgegeven in Amsterdam in 1749, het jaar na de grote beroeringen, wordt veel zang en dans aangegeven. De enige liedtekst die goed op onze melodie past vinden we aan het eind van het eerste bedrijf: 'Dierbaare Eendracht! Heilsbeschikster!....'. Werd het couplet door het koor herhaald in de direct op de

Afb. 3. *Chorus uyt Leeuwendaal*, melodie 153 in deel vier van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, uitgegeven in 1754.

couplet-tekst volgende dans van vier van de hoofdpersonen? Het lied *Nu mag de Leeuwendaalsche Maagd*, dat twee personages bijna aan het slot van het stuk zingen, zou met veel moeite ook van deze melodie gebruik kunnen maken, maar de werkelijke melodie dáarvan vinden we elders en wel op pagina 18 van het derde deel van de liedbundel *De zanggodin aan 't Y*, verschenen in Amsterdam rond 1750. Melodie 213 *Attendez-moi sous l'Orme* is op dit moment de oudst beschikbare Nederlandse bron van een op het moment van de uitgave van de serie al tientallen jaren bekende melodie. De Franse melodienaam werd hier te lande al vanaf 1695 als wijsaanduiding gebruikt.[21] Oorspronkelijk geassocieerd met het gelijknamige stuk uit 1694 kreeg de melodie in Nederland een tweede naam, *Wagt me voor dat laantje*, de titel die Willem den Elger in 1698 gaf aan zijn bewerking van het Franse stuk.[22] De première in de Amsterdamse

21 Onder andere voor het lied *De liefde van het Meisje geduurt maar voor een tyd* in Sweers, *Minnezangen*.

22 Toegeschreven aan Regnard, Palaprat of Dufresny.

schouwburg was pas in 1708, waarbij een herdruk van Elgers stuk in druk verscheen.[23] Daarin is een Nederlandse tekst op deze melodie opgenomen, die in de uitgave van 1698 ontbreekt. De tekst vermeldt hierbij: 'Dit bovenstaande Gesang werd hier in gevoegt, alhoewel niet van de selve Auteur is gemaakt, omdat meesten tyd in dit Klugt spel gesonge werd.' De liedtekst is mogelijk van Pieter Langendijk.[24]

Als melodieën 233-235 vinden we drie *Vaudevilles uit de Nieuwe Waereld*, afkomstig uit de drie bedrijven van het gelijknamige stuk van Nicolaas Willem op den Hooff, in 1749 gepubliceerd in Amsterdam. Oorspronkelijk behoren deze melodieën tot de muziek die Jean-Baptiste Quinault verzorgde voor *Le Nouveau Monde* van Simon Joseph Pellegrin, een theaterstuk dat overigens ook in Amsterdam was uitgegeven en wel in 1723.

Bij *La Chercheuse d'Esprit* (geschreven door Charles Simon Favart in 1741) horen de melodieën 244 en 245. Dat deze twee werden opgenomen in het in 1759 verschenen vijfde deel van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* hangt samen met het verschijnen van *De verstandzoekster. Verçierd met een divertissement van zang en dans. De Fransche opera-comique, La chercheuse d'esprit, meerendeels gevolgd* in 1758. 'Meerendeels gevolgd' is door schrijver Hendrik van Elverveld zacht uitgedrukt: hij volgt het Franse origineel op de voet en zal dus ook van de bijbehorende muziek gebruik gemaakt hebben. De oorsprong van de muziek bij Favarts stuk is echter niet duidelijk. Veel wijst erop dat er gebruik gemaakt is van indertijd uit opera's en wellicht uit volksmuziek bekende melodieën. Melodie 244 komt al in de jaren 1720 voor in een musette van Rameau; in het toneelstuk wordt deze gebruikt voor een contradans.

Melodie 342, *La Milanide*, kan in de serie opgenomen zijn in verband met het verschijnen van het stuk *La Melanide* van Nicolaas Willem op den Hooff in 1759, gebaseerd op het gelijknamige Franse blijspel van De la Chaussée uit 1741. Noch de Franse, noch de Nederlandse versie biedt echter plaats aan deze sarabande-melodie als lied of als dansbegeleiding. We vinden de melodie, samen met de bijbehorende *Gavotte* uit de serie, al in een van de in of rond 1735 door de Amsterdamse muziekuitgever Witvogel gepubliceerde *Versamelingen*; de gavotte heet hier *bourrée*.[25] Dat Witvogel deze muziek - onder de naam *La Menanie* - opnam in zijn *Versameling van serieuse danssen*

23 Zowel de druk van 1698 als die van 1708 verschenen bij Pieter van der Veer in Rotterdam.
24 Langendijk, 'Zang op Brandt', 34.
25 *Versameling van eenige Serieuse Danssen*.

(en niet in de gelijktijdig verschenen *Versameling van eenige contra danssen* of die met *boere danssen*) zegt wel iets over de bijbehorende dans. Al nam ook Witvogel in zijn drie bundels geen enkele verwijzing naar choreografie op, zijn serieuze dansen zijn voor een groot deel terug te vinden in de uitgaven met theatrale (hof)dansen die met name Feuillet kort na 1700 publiceerde.[26]

Een verbazingwekkend handschrift

Hierboven is al over een handschrift gesproken dat heel sterk aan *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* verwant is. Het maakt deel uit van de Toonkunstcollectie, de bibliotheek van de in 1829 opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst die momenteel beheerd wordt door de Universiteit van Amsterdam. In deze collectie draagt het handschrift de wat misleidende naam *758 Volksmelodieën of danswijzen*.[27] We vinden in deze zeer omvangrijke bron uit de jaren rond 1760-1770 een groot deel van de melodieën van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* terug. Gekopieerd wellicht, zoals in die tijd

Afb. 4. Chorus in *Leeuwendaal hersteld door den Vrede*, melodie 256 in het handschrift *'758 Volksmelodieën of Danswijzen'*, ± 1760-1765.

vaker gebeurde - maar dan op een verbluffende manier. De volgorde van de melodieën wijkt af, soms slechts weinig, soms extreem, al zijn de hierboven aangegeven suites intact. Ook de melodieën zelf laten onderlinge verschillen zien tussen de twee bronnen, wederom soms kleine, soms extreem grote. Als voorbeeld de handschrift-versie van de reeds besproken en weergegeven melodie uit *Leeuwendaal hersteld door de vrede*: De verschillen tussen deze melodie en de eerder weergegeven variant uit *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* zijn opvallend. Verder verschillen ook de melodietitels regelmatig. De melodie die in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* de naam *contredans in Cloris en Roosje* draagt heet in het handschrift *Cottilon de la*

26 Onder meer in Feuillets *Recueils* (1700, 1704 en 1709).

27 De naam is in de loop van de negentiende eeuw aan het handschrift gegeven. Zie over de relatie tussen de twee bronnen Koning, *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, 65 e.v.

Ginguette.[28] Soms verschaffen de titels in het handschrift heel nuttige extra informatie. *Contradans in het Onbesturve Weeuwtje* (nummer 82 in de tabel hierboven) heet in het handschrift *Chorus in het Onbesturven Weeuwtje*. Melodie 99 van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* heet hier *Pas Deux in Het Blindemannetje* en verwijst daarmee duidelijk naar een dans. De nummers 100-103 uit *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* worden in het handschrift als *vervolg* op deze *Pas Deux* aangeduid; de toevoeging *van 't schouwburg* bij de *sarabande* ontbreekt. De al genoemde melodie 108 van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* heet in het handschrift *Pas Deux van boeren en boerinnen*; 109 heet er *gigue of vervolg*. Ook bij de schouwburgmelodieën die we in de andere bewaarde deeltjes van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* vinden geeft het handschrift via titels of aantekeningen soms aanvullende informatie.

De werkwijze en de bedoelingen van de samensteller van dit handschrift verdienen nader onderzoek. Een vergelijking van het handschrift met *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* maakt een combinatie van kopiëren met uit het hoofd spelen waarschijnlijk - anders zouden de verschillen tussen varianten van individuele melodieën in beide bronnen niet zo talrijk zijn en in een aantal gevallen ook niet zo groot. Dit verschijnsel zal nog besproken worden. De pagina-indeling laat zien dat de schrijver zijn werk met het oog op (eigen) musiceren verricht heeft. De schrijver constateerde overigens niet dat hij een behoorlijk aantal melodieën meerdere keren noteerde, soms in iets uiteenlopende versies.

Zelfs als merkwaardige en nog niet geheel begrepen kopie van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* kan dit manuscript van groot belang blijken te zijn. Het lijkt niet onaannemelijk dat we hierin, met name in het gedeelte met de melodienummering 400-700, een deel van de inhoud van de ‘verloren’ laatste drie deeltjes van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* aantreffen, die werden uitgegeven tussen 1761 en 1771. In elk geval vinden we hier heel wat muziek uit in de schouwburg opgevoerde spelen uit de laatste jaren vóór de brand van 1772, meer nog dan in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*. Zo treffen we onder meer een aantal niet in *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* opgenomen ‘coupletten’ aan - overigens zonder tekst - die naar stukken verwijzen die in die jaren in de schouwburg werden gespeeld. We vinden deze coupletten in een cluster bij elkaar, en wel in gezelschap van de hierboven besproken melodieën

28 De cotillon is als dans van de contradans afgeleid. Een *guinguette* is al in de achttiende eeuw de Franse term voor een etablissement dat het speelhuis benadert - zij het niet per se met de erotische connotaties.

75 en 82 uit *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*. Zo is er een *Couplet uit De Minderjarige*, zonder twijfel uit het gelijknamige blijspel dat vanaf 1760 werd opgevoerd.[29] In dit toneelstuk vinden we inderdaad veel muziekmogelijkheden. De persoon Valerius barst in het dertiende toneel in zang uit ('Devin Bachus la....la....') en aan het eind van het twintigste toneel lezen we: 'Men hoort hier eenige Fioolen speelen'. Maar belangrijker: zoals vaker vinden we aan het eind van het stuk een hele serie dansen en liederen: een *Entree*, een lied, nog een dans (wellicht dezelfde *Entree*), een gezongen duet, een *Veaudevilles* (sic) en een *Sluitballet*. De handschriftmelodie is uitermate geschikt als zangwijs voor de *Veaudevilles*.

We vinden zo ook coupletten uit het ballet *De gestoorde Vischvangst*[30] en uit het eeuwen lang opgevoerde *Beleg en Ontzet der stadt Leyden*[31]. Een *Couplet in de Pelgrimagie na Citrea* moet deel uitgemaakt hebben van het divertissement *De pellegrimagie na het eiland Citherea*.[32] Een ander hoort bij het populaire blijspel *De Hovenier door Liefde* dat E. van der Hoeven in 1717 publiceerde naar Frans voorbeeld en dat jarenlang geliefd bleef.[33] Een volgend couplet kunnen we plaatsen in het divertissement *Heracliet en Democriet*.[34] Dan vinden we er nog een uit *Het Verliefde huysgezin*[35] en tenslotte een uit *De schipbreuk, of de lykstaatsie van Krispyn*.[36] Voor praktisch al deze onderdelen van het programma van de schouwburg geldt dat ze vroeg in de jaren 1760 heel regelmatig werden opgevoerd, ook al dateren sommige uit een vroegere periode. Dit zijn de jaren waarin we ook het handschrift zelf moeten plaatsen.

Schouwburgmuziek in de *Boeren Lieties*

In het kort kan hier vermeld worden dat ook al in de eerste grote serie, de door Roger en diens concurrent Mortier uitgegeven *Boeren Lieties*, her en der schouwburgmuziek te vinden lijkt, zij het mondjesmaat. In de eerste deeltjes van de omvangrijke reeks is dit nog niet duidelijk, al vinden we hier onder meer een *Herders ballet* (177 en 260), een *Ballet Gravesand* (467), een *Trompetters ballet* (480) en het *Viswyven haar Ballet* (518). Later in de reeks verandert dit. Zo zijn als 659-664 de melodieën van de aloude *Balletten der*

29 Hartsinck, *De Minderjarige*, 1758.
30 Volgens het programma van die avond 'een ballet waarin gezongen wordt'.
31 Bontius, *Belegering ende het ontset der stadt Leyden*, 1645.
32 Le Roy, *De pellegrimagie na het eiland Citherea*, 1754.
33 Van der Hoeven, *De Hovenier door Liefde*, 1717.
34 Le Roy, *Heracliet en Democriet*, 1763.
35 Michielsz, *Het verliefde huysgezin*, 1730.
36 Hier bestaan twee Nederlandse versies van: Michielsz, *De schipbreuk, of de lykstaetsie van Krispyn* uit 1730 en een gelijknamig stuk van Mattheus de Ruuscher uit 1762.

vijf Sinnen opgenomen (waarbij de melodie van *Het Gehoor* een totaal andere is dan die welke uit oudere bronnen bekend was). Als 816-818 vinden we een serie van (*Eerste, tweede en derde) Musquetiers Balet*, zoals te verwachten in één toonsoort. Ook de reeks 970-973 zou een suite kunnen zijn en wel van menuetten 'uit diverse landen' maar de toonsoorten zijn hier niet helemaal gelijk. Iets later komen *Moffe Balet* en *Vervolg vant' Moffe Balet* (990-991) en een serie rond boeren en boerinnen (993-995), maar in die laatste reeks verspringen de toonsoorten weer iets. De *Hollantsche Schouwburg* is in veel opzichten een directe voortzetting van deze uitgave: Roger sloot de *Boeren Lieties* in 1714 af en begon direct met de *Hollantsche Schouburgh*. Zowel in het laatste deeltje van de *Boeren Lieties* als in de hele *Hollantsche Schouburgh* vinden we een zeer groot aantal dansen *voor de coort*.[37] Wellicht was Servaas de Konink niet alleen redacteur van de eerste deeltjes van de *Hollantsche Schouwburg* maar ook van dit laatste deel van de *Boeren Lieties*.

Achtergronden van de verzamelingen

De verzamelingen hebben een musicologisch en cultuurhistorisch belang dat verder gaat dan dat van schuilplaats van schouwburgmuziek. De hier besproken bronnen uit de achttiende eeuw zijn zo uniek dat ze een nadere presentatie verdienen. Helaas hebben ze tot nu toe weinig belangstelling bij musicologen gewekt. Het oordeel van de musicologie rond de eerste helft van de twintigste eeuw was ronduit negatief. Zo schreef Enschedé in 1898 over de *Boeren Lieties*: 'melodieën,....verspreid onder de basse canaille....uit de heffe des volks' en: 'Onder de bevolking der achterbuurten en op het platte land waren dergelijke melodieën bekend, niet daarbuiten.'[38] Balfoort voegde in 1938 toe:

> In de zeer voorname herbergen, deftige hotels, werd de muziek geheel en al geweerd, maar in de minder voorname vonden de speellieden een gretig gehoor. In de herbergen van zeer gering gehalte, waar 'boeven quamen, die daer by dage ende nachte, droncken ende cloncken, raesden ende domineerden met andere luytruftigheyt, oneerlycke handel ende quaet regiment', werd van 's morgens vroeg tot 's avonds laat muziek gemaakt. .... In den regel eindigden zulke avonden in baldadigheden en schandalen. Niet zelden kwamen jonge meisjes

37 De term is afgeleid van de Franse dansaanduiding *de la court*; tegelijk is het een voorbeeld van de vrolijke verbaster-praktijken die we in deze verzamelingen aantreffen. Bij evenementen en kermissen vond men veel koorddansers, die muzikaal begeleid werden, cf. Koning, *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* voetnoot 98. Zie over de plaats van koorddansen op de kermis en de relatie met schouwburgrepertoire Sierman, 'Toneel op de Haarlemse kermis in de achttiende eeuw'.

38 Enschede, 'Marschen en Marschmuziek', 51.

> en vrouwen, aan wie de toegang tot zulke danshuizen door de Overheid werd verboden, als mannen verkleed den boel op stelten zetten 'drinckende, rasende, springende, dansende en andere moedwillicheyt bedryvende met allerley kyvazie'.... Het spreekt vanzelf dat de muziek die in deze omgeving gemaakt werd, op zeer laag peil moet hebben gestaan. Deunen als 'Bredaes biertje' en 'Een posje met een Pieterselitje' 'de Oost-Indische Roseboom' en 'de Haagsche Kermis', die voor ons bewaard zijn gebleven in de bundels Boerenliedjes, omstreeks 1700 door Roger en anderen te Amsterdam uitgegeven, behoorden tot de sieraden van het repertoire.[39]

En Thijsse in 1947, over dezelfde *Boeren Lieties* en de *Hollantsche Schouburgh*: 'Ook wat de inhoud betreft is men beneden zouteloze Burgermans-aardigheid terechtgekomen, o.a. met onderwerpen als 'Johannaatje heeft in bed gekakt' en meer zulks fraais.'[40] Ter informatie van de lezer: melodie 863 heet in de *Boeren Lieties* inderdaad *Johannatje heeft in bedt gekakt*; onder deze titel vinden we echter....de melodie van de *IIme Rigaudon* uit de in 1707 uitgegeven *Suite en D* voor melodie-instrument en *basso continuo* van de in 1697 overleden Franse componist Pierre Gaultier. Maar met deze ideeën leek de musicologische toon gezet, en sindsdien hebben noch de inleiding van Marie Veldhuyzen bij haar uitgave van de *Boeren Lieties* in 1972, noch de artikelen van Rudolf Rasch over die serie en de uitgevers ervan geleid tot een werkelijk diepergaand onderzoek van dit enorme en unieke corpus.[41]

Dat is te betreuren. Inderdaad, op het eerste gezicht schijnt het nut van de verzamelingen uit cultuurhistorisch oogpunt beperkt. Uit onze zoektocht naar schouwburgmuziek bleek al dat de melodieën door de redacteuren zeer eclectisch schijnen te zijn opgenomen, zonder veel rangschikking of verwijzingen naar de herkomst. Daarbij ontbreekt ook nog elke aanduiding van meerstemmigheid of arrangement, elementen die in elk geval in de toenmalige kunstmuziek (en mogelijk ook in de schouwburgmuziek) juist een grote rol speelden. Hieronder wil ik echter laten zien hoe juist de herkomst van de in de bronnen opgenomen muziek en het gebruiksdoel dat de samenstellers voor ogen stond geleid hebben tot een heel chaotisch allegaartje van betrekkelijk eenvoudige melodieën en een eenstemmige notatie, en dat studie van de herkomst van het materiaal en van het gebruiksdoel van de samenstellers ons juist een veel beter begrip zal geven van toenmalige muziekpraktijken. Dat

39 Balfoort, *Muziekleven*, 35.

40 Thijsse, *Zeven eeuwen*, 147. Over de *Hollantsche Schouburgh* voegt Thijsse toe: 'Het is in zoverre volksverbonden kunst, dat er geen sprake is van arcadische herders, maar van min of meer Nederlandse boeren. Terug naar de natuur!'

41 Rasch, 'Muziekoorlog', 'Boerenlietjes'.

begrip zou ons kunnen helpen deze muziek, ondanks de schijnbaar onvolledige notatie, enigszins authentiek te doen herleven.

Beroeps- en amateurmusici

De bladmuziek in de verzamelingen moet afkomstig zijn van en bedoeld zijn voor musici, beroeps of amateur. Om vast te stellen van welke musici de muziek afkomstig was en voor welke deze bedoeld was kunnen we het beste kijken naar de groeperingen van musici die in de achttiende eeuw in Amsterdam actief waren. Daarbij moeten we wel beseffen dat de herkomst en de door de uitgevers beoogde gebruikersgroep buiten Amsterdam kunnen liggen. Voor een klein deel van het repertoire en een mogelijk groter deel van de gebruikersgroep van de verzamelingen lijkt dat het geval. De Amsterdamse drukkerswereld was internationaal gericht; Roger had zelfs een uitgebreid netwerk agenten in heel Europa. Maar men had met de besproken verzamelingen een Nederlandse gebruikersgroep op het oog: terwijl de uitgevers hun muziekuitgaven plachten te voorzien van Franse of Italiaanse titels - zelfs bij muziek van Nederlandse of Duitse componisten - hebben alle hier bedoelde verzamelingen Nederlandse titels. Veel van de boektitels verwijzen expliciet naar Hollandse muziek. Wel vinden we in een aantal verzamelingen enkele melodieën van buitenlandse componisten; op een enkele uitzondering na zijn die echter anoniem opgenomen. Voor sommige uitgaven - met name voor Croebelis' *Nieuwe Hollands Speel-Huys, De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* en meer sporadisch voor de beide *Boeren Lieties*-edities, verschenen advertenties in kranten, niet alleen in Amsterdam maar met name ook in Den Haag en af en toe in Haarlem en Leiden. Men had zeker een Nederlandse gebruikersgroep voor ogen die zich niet tot Amsterdam beperkte.[42] Toch lijkt de focus op Amsterdamse musici zinvol. Talrijke melodietitels verwijzen naar Amsterdam, naar straten, etablissementen, markten, gebeurtenissen of personen.

Het is noodzakelijk allereerst een onderscheid te maken tussen beroeps- en amateurmusici. De amateurs waren in het algemeen leden van de wat meer gegoede klasse: men diende te beschikken over geld, ontwikkeling en vrije tijd. Beroepsmusici daarentegen hadden een lage sociale status en verrichtten hun meestal slecht betaalde werk *full time* of in deeltijd om ermee in hun levensonderhoud te voorzien.[43] Qua werkgelegenheid bood Amsterdam hun

42 De eerste advertentie van Roger waarin de *Boeren Lieties* genoemd werden verscheen overigens in Engeland.

43 Cf. Rasch, ‘Constantijn Huygens’. Tot op zekere hoogte geldt Rasch' schets van de kenmerken van amateur- en beroepsmusici mede voor de achttiende eeuw.

een specifieke situatie. De mogelijkheden voor het spelen van kunstmuziek waren gering; de stad herbergde geen adellijke of vorstelijke hoven waar componisten en musici in dienst waren en ook voor een uitgebreid religieus muziekleven bestond geen voedingsbodem. Er werden soms ad hoc concerten met kunstmuziek georganiseerd; pas laat in de eeuw ontwikkelde zich een regulier concertleven. De beste muziekloopbanen vond men in het kleine orkest van de Amsterdamse Schouwburg of in de grote kerken waar orgelmuziek ten gehore moest worden gebracht. Ook was er werk voor diverse beiaardiers. Veelal was dit deeltijdwerk. Het spelen in het schouwburgorkest was een vorm van onregelmatige seizoensarbeid tegen een laag salaris.[44] De meeste beroepsmusici waren aangewezen op een soort schnabbelcircuit, waarin de rond de twintig speelhuizen een belangrijk aandeel leverden.[45] Ook de markten en kermissen leverden wat werkgelegenheid, al was hier de concurrentie van muzikanten van buiten de stad groot. Ook werd men geboekt voor privéfeesten.[46] Veel musici vulden hun inkomen aan met aan het muziekleven gerelateerd werk zoals muziek- en dansonderwijs of het uitgeven van muziek. Dat er een uitgebreid arsenaal amateurmusici in de stad bestond blijkt onder meer uit het feit dat het relatief grote orkest dat vanaf de opening van Felix Meritis in de muziekzaal speelde voor een aanzienlijk deel uit amateurs bestond. Al eerder bestonden er amateurgezelschappen in een meer besloten vorm.[47] Of er ook sprake was van een echte sociale bovenlaag van gegoede amateurs, zoals in diverse andere steden, is de vraag, mede gezien de blijkbaar gebrekkige ontwikkeling van het verschijnsel Collegium Musicum in het Amsterdam van de zeventiende eeuw.[48] In elk geval zullen we de kopers van de uitgaven onder de Nederlandse amateurs moeten zoeken. Diverse uitgaven werden enkele keren herdrukt. De categorie beroepsmusici was veel te klein om dit succes te verklaren en gebruikte, zoals we zullen zien, waarschijnlijk weinig bladmuziek. Ook is de vraag of deze musici kapitaalkrachtig genoeg waren om de boekjes aan te schaffen. Dat geldt met name de latere uitgaven zoals het *Nieuwe Hollands Speel-Huys* en *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, die in de tijd na 1750, met dalende inkomsten aan de onderkant van de samenleving, toch per deeltje ongeveer een gulden kostten. Of de betreffende melodietjes mogelijk ook geliefd waren bij welgestelden is momenteel onderwerp van

44 Cf. de tabel met afrekeningen in Veldhorst, *Perfecte Verleiding*, 25.
45 Van de Pol, *Hoerdom*, 274-291.
46 Balfoort, *Muziekleven*, 52-53.
47 Van Heuvel, ‘Concertleven’.
48 Barends-Vermeer, ‘Muziekcolleges’.

onderzoek door Marieke Lefeber naar de belspeelklokken uit de achttiende eeuw. Een groot deel van het repertoire dat deze kostbare uurwerken konden laten horen is in de hier besproken bronnen terug te vinden. De belangstelling voor de cultuur van de lagere klassen bij de 'betere burgers' vinden we wellicht ook muzikaal terug in de vraag naar muziek uit allerlei sectoren van het uitgaansleven, waaronder die waarin die lagere klassen de toon aangaven.

Het is daarbij mogelijk dat veel burger-amateurs juist in melodieën zonder begeleiding geïnteresseerd waren, omdat ze juist die vrij eenvoudig zelf konden spelen. Maar daarnaast hangt die eenstemmige presentatie samen met de werkwijze van beroepsmuzikanten in de kringen waaruit veel van de muziek afkomstig was.

De herkomst van de muziek in de verzamelingen

De samenstellers van de collecties moeten hun muziek voor een deel ontleend hebben aan een muziekpraktijk waarin bladmuziek geen belangrijke plaats innam. Dat blijkt uit een opvallend verschijnsel binnen het corpus. In die enorme voorraad vinden we van een groot aantal melodieën allerlei verschillende versies, die vaak aanzienlijk uiteen lopen. Dit wijst op een 'orale' werkwijze waarbij geroutineerde musici frequent uit het hoofd spelen en vaak de muziek ook met hun oren aanleren. In een dergelijke praktijk veranderen melodieën voortdurend, meestal onopzettelijk.[49]

Zo'n praktijk was in Amsterdam onder meer terug te vinden in de al genoemde speelhuizen, waar de professionele muzikanten vooral dansmuziek moesten spelen. Onder de vaak hectische werkomstandigheden met lawaaierige en veeleisende gasten was van blad spelen uiterst onpraktisch en voor het eenvoudige repertoire ook niet noodzakelijk. Op afbeeldingen van speelhuistaferelen ziet men dan ook geen bladmuziek. In de collecties vinden we veel speelhuismuziek terug. Zo zien we alle speelhuismelodieën die genoemd worden in het in 1681 verschenen boekje *Het Amsterdamsch Hoerdom* zo'n 25 jaar later in de vroege deeltjes van de *Boeren Lieties*. Een citaat, waarin een aantal melodieën benoemd worden en tegelijk duidelijk wordt dat men uit het hoofd speelde:

49 Zie voor een uitvoerige verklaring met muziekvoorbeelden Koning, *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, 19.

> ....'k Stond hier noch na te kyken, wanneer ik een jongman, die als een Arbeids-gesel gekleed was, en die noch drie zulke Confraters by hem had, tegen de Fiolist hoorde zeggen, dat hy eens een *Bredaas Biertje* op zou *pieren*. Dat kan ik niet kameraad, zei den Muzikant, *Een Posje met een pieterselijtje* dan, of *d' Oostindische Roozeboom*, of van *Janneman en Aalemoer*, hernam den ander. Die dingen kan ik ook al niet, zei den Speelman. Speel dan eens een *Koolslaatje* of *de Haagsche kermis*, vervolgde hy. Die twee heb ik altyd myn leeven niet hooren noemen, berichte hem den Fioolist. Loop dan voor den duivel, sei deese kwant met een gram gelaat; wat vervloekt kint is dit, men kan'er niet eens *migchelen*.[50]

Wellicht werden die gangbare melodieën pas door de samenstellers van de *Boeren Lieties* voor het eerst schriftelijk vastgelegd. Ook heel wat melodietitels in de drie grote series verwijzen naar Amsterdamse speelhuizen. Wat meer is: de *plugge dansen* die met nadruk vermeld worden op de titelpagina van de deeltjes van de *Hollantsche Schouburgh* en van een aantal deeltjes van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* horen thuis in de wereld van een groot aantal speelhuizen. Van oorsprong waren pluggen mannelijke leden van enkele groeperingen aan de onderkant van de Amsterdamse samenleving, met name losse arbeiders, de armste matrozen van VOC, WIC en de marine, en ook de zogenaamde labourlotten, de na de successie-oorlog ontslagen huurlingen die in groepen door het land zwierven.[51] Deze pluggen stonden slecht bekend, zo lezen we in 1681 al in *Het Amsterdamsch Hoerdom*:

> Gelyk nu den Hospes dit volk niet gaarne op sijn vloer siet, vermits het altemaal onverlaten en deugnieten zyn, die hun grooste vermaak scheppen in eerlyke luiden kwaad te doen, heeft hy zyn Muzikanten verbooden, ooit voor hen te speelen....[52]

Vechtersbazen waren het, uitschot - met een eigen taal, eigen cultuur én eigen dansgewoonten.[53] Toch waren de goede burgers van de stad, en zeker ook de elite, behoorlijk door deze pluggen gefascineerd. Men bezocht graag speelhuizen en volksfeesten om die zelfkant te kunnen observeren. Gedurende de achttiende eeuw krijgt de term plug steeds meer de betekenis van ‘wij gewone Hollanders’ zonder verfijnde (Franse) manieren. Daarnaast wordt de term steeds meer een dansaanduiding. In *De Amsteldamse speelhuizen*, een anoniem boekje van rond 1790, horen we een oostinjevaarder - een plug dus - zeggen:

50 cf. *'t Amsterdamsch Hoerdom*, 28-31.
51 Enkele achtergronden van deze cultuur vindt men verspreid over Van de Pol, *Het Amsterdamse Hoerdom*.
52 *'t Amsterdamsch Hoerdom*, 31.
53 Fragmentarische informatie over plugge dansen is te vinden in *'t Amsterdamsch Hoerdom* 30-31 en in Van der Gon, *Scheeps leven*, 103.

'....het is zulk een plaisir als men een Hollandsche plug of zwierbol op een gierend schip een Pas de Deux, een Menuetje of een Plugje op de Wevelingen ziet maken....'[54] In de schouwburg waren plugge dansen bekend, getuige onder meer Rosseaus titel *Medea, boertig berymd door Jacobus Rosseau Met verscheide Kunst, en Vliegwerken, Plugge Dans, Zang en Vertooningen*.[55]

Kermissen en boerenfeesten - waar óók uit het hoofd werd gemusiceerd - zouden een tweede bron van dansmuziek voor de uitgevers geweest kunnen zijn. De aanduiding *Boeren Lieties* doet zo'n herkomst natuurlijk vermoeden.[56] Hier is echter voorzichtigheid geboden. Weliswaar werden in Amsterdamse toneelstukken uit de betreffende periode veel boeren op het podium gezet en regelmatig noemen die daarin allerlei 'boerendansen'. De titels daarvan vinden we meestal ook in de *Boeren Lieties* of de latere muziekbronnen terug. Maar die toneelstukken dateren alle pas van na de eerste uitgaven van de *Boeren Lieties*. We moeten dus rekening houden met de mogelijkheid dat de toneelschrijvers graag 'boeren' wilden presenteren en daarbij melodietitels gebruikten die ze in uitgaven als de *Boeren Lieties* hadden aangetroffen. Ze maakten daarbij dan gretig gebruik van een spraakverwarring die Roger veroorzaakte. Rogers aanduiding *Boeren Lieties* was een poging de term *country dances* te verhollandsen. De uitgever wilde meeliften op de populariteit van country dance-verzamelingen van Playford en Walsh en het Franse derivaat van deze dansen: contradanses.[57] In 1735 publiceerde Witvogel in Amsterdam drie verzamelingen dansen, waaronder een *Versameling van eenige Boere Danssen met een Bas Continuo vermeerdert en onder malkander gedrukt, om voor de Clavi-Cembalo, Viool, Dwars-fluit, en andere Instrumenten te gebruiken*. Het belangrijkste kenmerk van deze boerendansen lijkt te zijn dat ze (in tegenstelling tot de *Serieuse Danssen* en *Contra Danssen*) niet uit buitenlandse bronnen afkomstig waren. En de joodse kroniekschrijver Chaim Braatbard noemt de inwoners van Groningen en Friesland voortdurend boeren, ook al doelt hij soms op stedelingen.[58] Wellicht had ook deze term een bijbetekenis van 'gewone Nederlanders'.[59]

54 *De Amsteldamse speelhuizen*, 8.

55 Rosseau, *Medea, boertig berymd*: 'Het Vyfde en Laatste bedryf eindigd met een groote Plugge Dans'.

56 De term *boere*, die we frequent in met name de *Hollantsche Schouburgh* aantreffen, betekent bourree. In veel melodietitels wordt van de dubbele betekenis gretig gebruik gemaakt.

57 *The English Dancing Master* (Playford, 1651-1728), *Walsh's Caledonian Country Dances* (1735-1755), *Recueil de contredances* (Feuillet, 1706). Cf. ook Rogers eerste uitgave op dit gebied: *Nouvelles Contradansen Angloises avec la Maniére des les dancer en Anglois & en François*, gepubliceerd in of voor 1698.

58 Braatbard, *Jiddische Kroniek*, 36-38.

59 Koning, *Pluggen en Plugge dansen*.

Maar natuurlijk waren Amsterdam en de omringende plattelandsdorpen uitstekend van elkaars cultuur op de hoogte. Dorpelingen verkochten vaak hun producten in de stad, met name op de stedelijke markten. Voor stedelingen was een bezoek aan een van de dorpen een geliefd dagje uit. Ook bezochten ze de dorpskermissen terwijl bij de dorpelingen de Amsterdamse kermissen populair waren. De stedelingen hoorden dus vaak plattelandsmuziek. En ook deze muziek werd op markten, bij kermissen en vertoningen uit het hoofd gespeeld. Dat we met name in de eerste deeltjes *Boeren Lieties* inderdaad ook een hoeveelheid boerenmuziek kunnen vinden is dus niet onwaarschijnlijk.

Ook in de latere verzamelingen vinden we muziek van speelhuizen en platteland. Er treedt echter een verschuiving op. Rond 1708 lijkt de vraag naar deze muziekboekjes toe te nemen. Deeltjes van Rogers *Boeren Lieties* volgden elkaar in hoog tempo op en Rogers concurrent Mortier begon een gelijknamige uitgave die praktisch neerkwam op plagiaat van de eerste vier deeltjes van Roger. Het vijfde deel van Mortier was echter wel origineel en Roger nam dit na Mortiers dood als het veertiende en laatste deel in zijn serie op in 1713 of 1714. Een gevolg van de niet aflatende vraag van kopers lijkt een zekere uitputting van de tot dan gebruikte muziekbronnen te zijn geweest. Vanaf dit moment zien we schouwburgmuziek haar intrede in de *Boeren Lieties* doen terwijl de serie na de afsluiting in 1713 direct door de *Hollantsche Schouburgh* gevolgd wordt.

Ook zang airen, liedmelodieën dus, vinden we in de drie series. In de twee laatste series nemen ze een bescheiden plaats in en de vermelding ervan op de titelpagina's van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* vinden we alleen bij de eerste drie deeltjes. De liedmelodieën zijn altijd zonder liedtekst opgenomen. Ze zijn als dansmelodie genoteerd in de AABB-vorm, dat wil zeggen twee regels die ieder herhaald worden, ook wanneer het betreffende lied oorspronkelijk (als lied gebruikt) een AB-vorm had. Overigens zijn alle dansmelodieën in de grote series - en in de meeste andere bronnen - genoteerd zonder choreografie, hetgeen in Europees perspectief opvallend is.

Muzikale relaties tussen speelhuis en schouwburg

Speelhuizen en schouwburg vormden geen gescheiden muziekwerelden. De muziekpraktijk in de Amsterdamse speelhuizen van de periode geeft mogelijk een idee van de muzikale gang van zaken zoals die ook in de schouwburg

te vinden was.[60] In de meeste speelhuizen - combinaties van dans- en dranklokalen met handel in erotische diensten - speelden een violist en een bassist samen. In de betere speelhuizen kon men een derde muzikant vinden, die hakkebord of klavecimbel speelde. Wat we hier zien moet een 'instant' *basso continuo*-praktijk zijn geweest.[61] Enkele verzamelingen illustreren dit. Terwijl we in de genoemde *Versamelingen* van Witvogel een voorbeeld van een klassieke *basso continuo*-begeleiding vinden, ontbreken in het *Nieuwe Hollands Speel-Huys* bij de bas de cijfers: de muziek is dermate eenvoudig dat een geroutineerd akkoordspeler aan bas en melodie voldoende had om zijn partij al improviserend vorm te geven. Deze twee bronnen zijn min of meer de enige waarin de melodie enigermate van begeleiding is voorzien; in de grote series én in de handschriften ontbreekt alle begeleiding. We kunnen er echter van uitgaan dat de beroepsmusici die in speelhuizen en dergelijke actief waren een begeleiding voor deze eenvoudige melodieën via improvisatie 'uit hun mouw schudden'. De viool speelt de min of meer vaststaande melodie (uit het hoofd, waarbij individuele versies kunnen ontstaan) terwijl de begeleiding van bas en eventueel akkoordinstrument ontstaat als resultaat van improvisatie.

Ook in de schouwburg waren viool en bas de belangrijkste instrumenten; verder treffen we altviool, cello, hobo, trompet, fluit, fagot en hoorn aan.[62] Sommige van deze laatste instrumenten waren echter slechts incidenteel te horen; diverse musici waren multi-instrumentalisten. Er zijn diverse aanwijzingen voor een overlap tussen het netwerk van speelhuismuzikanten en de kring van musici die onder meer in de schouwburg speelden.[63] Al rond 1700 had schouwburgmusicus Pointel een bundel uitgegeven met muziek van gezelschapsdansen van het type dat ook in de speelhuizen gangbaar was.[64] Rond 1715 was schouwburgmusicus Servaas de Konink (junior) muziekredacteur van de eerste deeltjes van de muziekserie *Hollantsche Schouburgh*, werk dat hij mogelijk al voor een deel van de *Boeren Lieties* had verricht. In al die deeltjes vinden we veel speelhuismuziek, die opgetekend moet zijn aan de hand van het spel van collega's uit het speelhuiscircuit, of van eigen ervaring in dat circuit. Ook Siegfried Markordt, rond 1770 contrabassist in de schouwburg, hield zich met muziek van het type speelhuis-dansmelodieën

60 *Het Amsterdamsch hoerdom; De Amsteldamsche Speelhuizen;* Van Strien, *De ontdekking van de Nederlanden*, 103.
61 Koning, *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, 64.
62 Rasch, 'Een Muzikale Republiek', hoofdstuk 10.
63 Koning op. cit. 13.
64 Pointel, *Airs de danses Angloises, hollandoises et françoises*.

bezig: als muziekuitgever publiceerde hij enkele bundels met deze muziek.[65] Rond 1750 stelde Domingo S. del Croebelis zijn *Nieuwe Hollands Speel-Huys* met (meestal nieuw gecomponeerde) dansmelodieën samen. De titel die hij het werk meegaf is veelbetekenend. Croebelis was mogelijk ook betrokken bij *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*, waarin veel muziek te vinden was die direct aan de speelhuispraktijk is ontleend.[66] Ook was hij enige tijd groot-cantor van de vrijmetselaarsloge *Concordio vincit Animos*, waartoe ook diverse muzikanten van de schouwburg behoorden.[67] Voor de kringen waar de schouwburgmuzikanten uit gerekruteerd werden kunnen de speelhuizen een belangrijke bron van werk zijn geweest. Zijn deze veronderstellingen juist, dan waren de schouwburgmusici vertrouwd met het geïmproviseerd arrangeren. Natascha Veldhorst schrijft over de schouwburgpraktijk: 'Ter plekke werden door de musici instrumentale begeleidingen bij gegeven melodieën gemaakt'.[68] Het ontbreken van begeleidingen en meerstemmigheid in de meeste besproken bronnen hoeft ons in dat geval niet al te zeer te verdrieten: het zou voor hedendaagse vertolkers van de oude schouwburgmuziek zinvol kunnen zijn zich op dergelijk improviseren toe te leggen. [69]

Of de musici in de schouwburg in deze periode ook uit het hoofd speelden weten we niet. Overigens zal niet alle toneelmuziek geïmproviseerd zijn. Vanaf de inwijding van de nieuwe schouwburg in 1774 en het muziekbewind van Bartholomeus Ruloffs lag de te spelen muziek praktisch gesproken vast, inclusief het totale arrangement.

Conclusies

In de achttiende eeuw is in Amsterdam een omvangrijk corpus eenvoudige (dans)melodieën opgetekend in tal van geschreven en gedrukte verzamelingen, meestal eenstemmig. Dit corpus is ten onrechte weinig onderzocht. De herkomst van de muziek is zeer verscheiden. Een groot deel is afkomstig uit diverse sectoren van het Amsterdamse uitgaansleven: speelhuis, kermis, schouwburg. Veel verloren gewaande muziek van de Amsterdamse Schouwburg uit de periode van 1700 tot de brand van 1772 is er in terug te vinden, met name in de *Hollantsche Schouburgh, De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* en in

65 *Twaalf contredansen voor de viool en dwars fluyt*.
66 Croebelis lijkt aan het eind van het laatste Speelhuys-boekje cryptisch naar *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg* te verwijzen: 'Eynde Des eerste deel met deeze 3 stukjes, zo niet genoodzaakt worde van baatzoekige prul-compositeur en nadrukker, wegens een alömberoemd werk in een pluggensis te transformeren.'
67 Rasch, 'Een Muzikale Republiek', hoofdstuk 9.
68 Veldhorst, *Perfecte Verleiding*, 49.
69 Het trio Twee Violen en een Bas musiceert sinds 1978 op deze manier.

het Toonkunst-handschrift *758 Volksmelodieën of danswijzen*. Het volledig opsporen van alle schouwburgmuziek in deze bronnen en in de talrijke soortgelijke gedrukte en geschreven collecties vergt nog veel werk. Dat werk wordt bemoeilijkt door het ontbreken van enige categorisering in de bronnen, door aangebrachte veranderingen in titels en door de leemten in onze kennis van het in de periode vertoonde schouwburgrepertoire. Wellicht beschouwt men het als een gemis dat de muziek in deze bronnen slechts eenstemmig is weergegeven; de arrangementen die de schouwburgmusici bij deze melodieën gebruikten waren echter mogelijk goeddeels op improvisatie gebaseerd, een praktijk die in de speelhuizen regel moet zijn geweest.

Over de auteur

Jos Koning (1950) is musicus, musicoloog en antropoloog. In 1983 promoveerde hij met zijn proefschrift *De Folkbeweging in Nederland, analyse van een hedendaagse muzikale subcultuur* tot doctor in de Sociale Wetenschappen. Hij bestudeerde de sociale rol van verschillende soorten traditionele muziek in Oost-Clare (Ierland) en redigeerde diverse uitgaven van muziekhandschriften uit de lange achttiende eeuw. Als musicus speelt hij al jarenlang in diverse ensembles Nederlandse muziek uit de achttiende eeuw, waarbij de nadruk ligt op muziek uit de hier besproken bronnen. Eind 2009 verscheen zijn studie naar de achtergronden van de grote Amsterdamse series en in het bijzonder van *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg*. E-mail: jos@joskoning.nl.

Geraadpleegde literatuur

758 Volksmelodieën of danswijzen, Toonkunstcollectie (beheerd door de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam) handschrift 205 F 38, los register 205 F 39.

J. van der AA, *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 12. Eerste stuk* (Haarlem 1869).

De Amsteldamsche Speelhuizen (s.l., s.n. [1790]).

't Amsterdamsch hoerdom. Behelzende de listen en streken, daar zich de hoeren en hoere-waardinnen van dienen; benevens der zelver maniere van leeven, dwaaze bygeloovigheden, en in 't algemeen alles 'tgeen by dese juffers in ghebruick is (onder het drukkerspseudoniem Van Rijn uitgegeven; waarschijnlijk Amsterdam: Jan Bouman, 1681).

Gerda Barends-Vermeer, 'Muziekcolleges in de Republiek', in: Louis Peter Grijp (ed.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, redactie (Amsterdam 2001) 239-244.

Reynerius Bontius, *Belegering ende het ontset der stadt Leyden* (Leiden: G. de Wit, 1645).
The English Dancing Master (London: Playford, 1651-1728).
Raoul Auger Feuillet, *Recueil de dances, composées par M. Pecour* (Parijs: Feuillet, 1700).
Raoul Auger Feuillet: *Recueil de dances contenant un tres grand nombre des meillieures entrées de ballet de Mr Pecour* (Parijs: Feuillet, 1704).
Raoul Auger Feuillet, *Recueil de contredances* (Parijs: Feuillet, 1706).
Raoul Auger Feuillet, *Recueil de dances* (Parijs: Feuillet, 1709).
L.P. Grijp, '"Voetenbank": Een methode om melodieën te zoeken bij liedteksten, beproefd op de reien in de Geeraerdt van Velsen van P.C. Hooft (1613)', *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 34 (1984) 26-48.
Louis Peter Grijp, 'Op zoek naar de melodieën voor de reien van Geeraerdt van Velsen', *De Zeventiende Eeuw* 3 (1987) 85-97
Anna S. de Haas, *Het repertoire van de Amsterdamse schouwburg, 1700-1772* (Maastricht 2001).
Jan Jacob Hartsinck, *De Minderjarige* (Amsterdam: Duim, 1758).
Dick van Heuvel, 'Het Amsterdamse concertleven rond 1800', in: Louis Peter Grijp (ed.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 2001) 374-380.
Willem van der Hoeven, *De doodelyke minnenyd* (Amsterdam: Lescailje en Rank 1714).
Emanuel van der Hoeven, *De Hovenier door Liefde* (bewerking van *Le galant jardinier* van Dancourt), (Amsterdam: Erven Jacob Lescailje en Dirk Rank, 1717).
Hollantsche schouburgh en plugge dansen vermengelt met sangh airen (Amsterdam: Estienne Roger en opvolgers [1714-1721]; heruitgave met inleiding door Jos Koning, Enkhuizen 2004).
Nicolaas Willem op de Hooff, *Blyde Aankomst van Zyn Hoogvorstelyke Doorluchtigheid, Willem Karel Hendrik Friso, Prins van Oranje en Nassau enz. enz. enz.* (Amsterdam: Smit, 1747).
Nicolaas Willem op de Hooff en B. le Roy, *Het feest der zotten* (Amsterdam: Izaak Duim, 1749).
Nicolaas Willem op de Hooff, *La Melanide* (Amsterdam: Izaak Duim, 1759)
Petrus Antonius de Huybert van Cruyningen en Lodewijk Meyer (NIL), *Het onbesturven' weeuwtje* (Amsterdam: Erven Jacob Lescailje en Dirk Rank, 1718).
Jos Koning, *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg. Het einde van een tijdperk in de Amsterdamse muziek* (Nijmegen 2009).

Jos Koning, ‘Pluggen en pluggedansen in Amsterdamse muziekuitgaven in de achttiende eeuw’, in *Mededelingen van de stichting Jacob Campo Weyerman* 33-2 (2010).
Pieter Langendijk, ‘Zang op Brandt’ in *De afbeeldingen der graaven van Holland in de zaal van't stadthuis der stadt Haarlem [...] vitgesproken op de oude redenkamer der Pellikaannisten, bekend onder de zinspreuk Trouw moet blyken. In Haarlem den eersten january, 1725.; Verzameling van alle de jaar-gedichten, uitgesprooken op de oude redenkamer der Pellikanisten, bekend onder de zinspreuk Trouw moet blyken; van den jaare 1716 to 1756* (Haarlem: Van Kessel 1725).
Jacob Elias Michielsz (onder aanduiding A.P.S.), *Het verliefde huysgezin* (vertaling van *La Famille Extravagante* van Legrand) (Amsterdam: David Ruarus, 1730).
Jacob Elias Michielsz (onder aanduiding A.P.S.), *De schipbreuk, of de lykstaetsie van Krispyn. Kluchtspel. Gevolgd naer het Fransche van den heer De la Font* (Amsterdam: David Ruarus, 1730).
Naemrol der Nederduitsche tooneelspellen, bijeen verzameld en nagelaeten door mr. Johan van der Marck (Leiden: s.n., 1774).
Het nieuwe Hollands speel-huys, Waar in alle Soorten van dans en speel-stukjes, na de hedendaagse Gusto, voor de Viool, Fluit, Hoboïs en Cimbalo, die geappropieert Zyn tot Ligte Solós om tot Zwaarder op te Leiden, en die men met Bas of Clavecimbaal kan Speelen, Door Domingo S: del Croebelis, Muziek en Dansmeester (Amsterdam: Olofsen [1762]).
De nieuwe Hollandsche schouwburg: zijnde een verzameling van verscheyden vrolyke en serieuse danssen, nevens enige van de nieuwste zang airen, die voor de viool, dwarsfluijt, en anderen instrumenten gebruijkt kunnen worden (Amsterdam: Johannes Smit [1751-1771]); heruitgave: *De Nieuwe Hollandsche Schouwburg 1751-1761* (Enkhuizen 2010).
Nouvelles Contradansen Angloises avec la Maniére des les dancer en Anglois & en François (Amsterdam: Roger [1697]).
Oude en nieuwe Hollantse Boeren Lieties en Contredansen (Amsterdam: Estienne Roger [1701-1714]; facsimile met inleiding van Marie Veldhuyzen, Buren 1972).
Oude en nieuwe Hollantse Boeren Lietjes en Contredansen Op Nieuws geheel verbetert en Doorgaans vermeerdert (Amsterdam: Pieter Mortier [1709-1711]).
Louis-Guillaume Pécourt, *Nouveau Recüeil de Dance de Bal et celle de Ballet* (Paris: Gaudrau, 1713)
Antoine Pointel*, Airs de danses Angloises, hollandoises et françoises à deux parties dessus et basse/nouvellement rec. par Antoine Pointel* (Amsterdam: Ballard, 1700).
Rudolf Rasch, ‘De muziekoorlog tussen Estienne Roger en Pieter Mortier (1708-1711)
De Zeventiende Eeuw 6 (1990) 89-97.

Rudolf Rasch: ‘Constantijn Huygens als componerende amateur van goeden huize’ in: Louis Peter Grijp (ed.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 2001) 280-286.
Rudolf Rasch, ‘De Boerenlietjes van Estienne Roger. De populariteit van eenstemmige dansmelodietjes’, *Mens en Melodie* 61/3 (2006) 5-9.
Rudolf Rasch, *Een Muzikale Republiek. Muziekgeschiedenis van de zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795*, hoofdstuk 9 en 10 (voorlopige internet-versie op http://www.let.uu.nl/~Rudolf.Rasch/personal/dmh09.htm (2010) en http://www.let.uu.nl/~Rudolf.Rasch/personal/dmh10.htm)/(2010).
Jacobus Rosseau, *De Booter-markt* (s.l. s.n. [1710]).
Jacobus Rosseau, *Medea, boertig berymd door Jacobus Rosseau Met verscheide Kunst, en Vliegwerken, Plugge Dans, Zang en Vertooningen* (Amsterdam: Jacobus van Egmont 1722).
B. le Roy, *De pellegrimagie na het eiland Citherea* (s.l., s.n., 1754).
B. le Roy, *Heracliet en Democriet* (s.l., s.n., 1763).
Mattheus de Ruusscher (naar het Frans van Joseph de La Font), ‘De schipbreuk, of de lykstaatsie van Krispyn’, in *Dichtlievende verlustigingen, bestaende in velden stroomzangen, mengel-lof- en hekeldichten en toneel-poezy. Door Mr. M. d. R. Onder de zinspreuk Meditando Fulgens* (Leiden: Cornelis van Hoogeveen Junior, 1762).
Barbara Sierman, ‘Toneel op de Haarlemse kermis in de achttiende eeuw’ in E.K. Grootes (ed.) *Haarlems Helicon: literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993) 177-186.
Cornelis Sweers, *Boertige en Ernstige Minnezangen. Nevens eenige Puntdichten, en andere. Vyfden Druk. Op nieus verrykt met een Byvoegsel van Muzyk nooit voor dezen gedrukt* (Amsterdam: Joannes Strander [1695]).
Twaalf contredansen voor de viool en dwars fluyt als mede met desself figuren om se op een gemakelyke wysen de selven te dansen (Amsterdam: Markordt [1780]).
Hannelore Unfried, ‘Die Sarabande. Wortlos aber nicht sinnlos’, in: Uwe Schlottermühlen und Maria Richter (ed.), *Tagungsband 1. Rothenfelser Tanzsymposion* (Freiburg 2004) 217-243.
Natascha Veldhorst, *De perfecte verleiding. Muzikale scènes op het Amsterdams toneel in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2004).
Versameling van eenige BoereDanssen met een Bas Continuo vermeerdert en onder malkander gedrukt, om voor de Clavi-Cembalo, Viool, Dwars-fluit, en andere Instrumenten te gebruiken (Amsterdam: Witvogel [1735]).
Versameling van eenige Contra Danssen met een Bas Continuo vermeerdert en onder

malkander gedrukt, om voor de Clavi-Cembalo, Viool, Dwars-fluit, en andere Instrumenten te gebruiken (Amsterdam: Witvogel [1735]).
Versameling van eenige Serieuse Danssen met een Bas Continuo vermeerdert en onder malkander gedrukt, om voor de Clavi-Cembalo, Viool, Dwars-fluit, en andere Instrumenten te gebruiken (Amsterdam: Witvogel [1735]).
Ysbrand Vincent (Nil Volentibus Arduum), '*De Belachchelyke Serenade*' (Amsterdam: Lescailje, 1712).
*Walsh's Caledonian Country Dances (*London: Walsh, 1735-1755).
De zanggodin aan't Y, inhoudende zo wel eenige bekende als onbekende in 't muzycq gebragte Hollandsche zangliederen over verscheiden voorwerpen (Amsterdam: Olofsen [1750]).

‘Verlichte’ cultuurkritiek of paternalistische retoriek? Representaties van de Turkse Andere in het reisverhaal van Pieter van Woensel.

Houssine Alloul

This article centres on Pieter Van Woensel (1747-1808), the eighteenth-century Dutch doctor, world traveller, Enlightenment writer and political satirist. During the past few years his literary work has attracted much attention, especially his travel journal *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkeyen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89*. As was the case with many other European authors and travellers at the time, the (new) Enlightenment ideas caused a considerable reorientation in Van Woensel's thought on non-European peoples, manifesting itself in *Aanteekeningen* in some very original and even controversial statements about the Ottoman Empire and Europe. However, until now, no one has touched upon the strongly denigrating and deterministic approach of the Turks in his travel journal. So far scholars have only discussed his positive observations on the Ottoman Empire and its inhabitants, as though *Aanteekeningen* had always been read selectively. Starting from the insights of postcolonial studies and through the use of the analytical concept of ‘othering’, this article presents a rereading of Van Woensel's travel journal and argues that his ultimate negative portrayal of Turks is the very product of his Enlightenment thought itself.

Inleiding

In Nederland is de Haarlemse prozaschrijver Pieter van Woensel (1747-1808) al lang geen onbekende meer. Vanwege zijn onconventioneel oeuvre en merkwaardige levensloop hebben literatuurwetenschappers en historici hem intussen omschreven als literair randfiguur, solitair, excentriekeling, ‘artszwerver’, politiek satiricus en onafhankelijke verlichte auteur. Bovendien heeft zijn werk de laatste jaren opnieuw veel aandacht gekregen. Zo verzorgde André Hanou de editie van enkele teksten uit Van Woensels *De Lantaarn* - de almanak die hij tussen 1791 en 1802 uitgaf - verschenen er bijdragen over de auteur in verzamelbundels en is zeer recent nog een proefschrift gepubliceerd dat integraal gewijd is aan de Nederlandse arts.[1] Bijzondere aandacht is steeds uitgegaan naar zijn reisverhaal, *Aanteekeningen, gehouden*[*]

1 Zie Van Woensel, *De Lantaarn*, Hanou (ed.); Waegemans, ‘Een Nederlands criticaster in Russische dienst’; Noak, ‘Pieter van Woensel’; Bakker, *Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk*.

* Bijzondere dank gaat uit naar Henk de Smaele, die steeds geduldig de verscheidene conceptversies van dit artikel heeft gelezen en van kundige bemerkingen heeft voorzien. Ik dank ook Michael Auwers, Gerrit Verhoeven en twee anonieme *peerreviewers* voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties.

op eene reize door Turkeyen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89, een tweedelige publicatie die zijn impressies bevat van een lange reis die hem naar Constantinopel en Anatolië voerde en hem nadien in de Krim en het Rusland van Catharina de Grote bracht.[2] Van Woensels representaties van de Turken in *Aanteekeningen* zijn al meermaals besproken, maar werden zelden benaderd vanuit de internationale literatuur over dit topic. Nochtans is er reeds heel wat geschreven over de Europese 'verlichte' visie op 'oriëntalen', Islam en het Osmaanse Rijk.[3] Onderzoek van Van Woensels reisbeschrijving heeft overigens tot nu toe enkel oog gehad voor diens positieve uitlatingen van de Turken. De cruciale implicaties van zijn 'verlichte' denken, het reductionistische en denigrerende karakter ervan, blijven daardoor onbesproken.[4] In dit artikel zal ik betogen dat Van Woensels 'verlichte' benadering van de Turkse samenleving juist aan de basis lag van een diepgaande negatieve beeldvorming van de Turken en zelfs een paternalistische attitude onthult in zijn reisverhaal.[5]

Elk onderzoek dat geïnteresseerd is in Europese denkbeelden over het Oosten brengt onwillekeurig Edward Saids polemische *Orientalism* (1978) in herinnering. In veel studies blijkt dit echter eerder negatief uit te pakken, want zoals Daniel Varisco terecht opmerkt, verwordt het hierdoor tot niets meer dan een standaardwerk dat citatie *behoeft*. Te vaak raken onderzoekers daarbij ook verstrikt in een simplistisch binair denken tussen 'Oost' en 'West'.[6] Om die valkuilen te vermijden en om de historische complexiteit te bewaren, is de opzet van dit artikel, eerder dan een zoektocht te zijn naar bevestigingen van 'oriëntalisme' in *Aanteekeningen*, om Van Woensels opvattingen over de Turken te duiden binnen de ruimere achttiende-eeuwse traditie van Europese reizigers en denkers om niet-Europese samenlevingen voortaan 'verlicht' en onbevooroordeeld te willen benaderen.

2 Hoewel ook andere benamingen gangbaar waren voor de Osmaanse hoofdstad - Europeanen spraken tevens over 'Stamboul' en de Turken meestal over 'Istanbul' - zal ik doorheen dit werk steeds de benaming 'Constantinopel' hanteren. In de eerste plaats omdat het de term is die ook Van Woensel gebruikte, maar evenzeer omdat de Turken hun stad zo ook zelf benoemden. Wheatcroft, *The Ottomans*, 138.

3 Met name het werk van Thomson (1987) en Çırakman (2005) is in dit opzicht baanbrekend geweest.

4 Zie Wesselo, *Amurath-Effendi*; Van Droffelaar, 'Het "oosters despotisme"'; Noak, 'Pieter van Woensel'; Bakker, *Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk*.

5 'Europa' wordt hier niet beschouwd als een welomlijnde culturele of politieke entiteit, maar fungeert als een richtinggevend en daarom zinvol geografisch kader om het geheel van de Noordwest-Europese staten onder te brengen.

6 Varisco, *Reading Orientalism*, xi, xvi, 4, 9, 20.

Voor de concrete analyse van het reisverhaal heb ik gebruik gemaakt van het (moeilijk vertaalbare) concept '*othering*'.[7] De term is het best gekend in de gepolitiseerde betekenis die postkoloniale critici als Gayatra Spivak en Edward Said eraan hebben gegeven: *othering* als een hiërarchisch discursief proces waarbij imperiale culturen hun dominantie over andere onderworpen culturen bestendigen.[8] Deze eenzijdige postkoloniale benadering van *othering* is ondertussen bekritiseerd, het portretteert *othering* immers als een louter ideologisch eenrichtingsproces binnen imperiale samenlevingen.[9] Hier wordt het daarom eerder begrepen als een universeel cognitief proces, waarbij via taal andere mensen/groepen *anders* worden gemaakt van *mij* en *ons*; of, om de woorden van Tony Seaton aan te halen: '*othering* is het zelf dat graden van andersheid toeschrijft aan *mensen op een afstand* (op fysieke, sociale of ideologische wijze), ongeacht of het zelf macht heeft over hen.' Dit mechanisme hoeft dus niet altijd negatief te zijn. Toch dient onderkend dat steeds de kans bestaat dat, in het bijzonder in reisliteratuur, hierachter impliciet een oordelende hiërarchie schuilt, een subtekst van superioriteit en inferioriteit.[10]

Vertrekkend vanuit deze theoretische inzichten omtrent *othering* kan de centrale vraag van dit artikel als volgt geformuleerd worden: op welke manier construeerde Van Woensel de Turk tot Andere binnen de hem bekende paradigma's om niet-Europese volkeren te bestuderen? Welke categorieën van differentiatie kwamen zo tot stand? Reikte de auteur zijn lezers ook verklaringen aan voor die *markers* van Turkse andersheid?

Het eerste deel van dit artikel bestaat uit enkele korte biografische notities over Van Woensel. Nadien volgt een uitweiding over de positieve representaties van de Turken, waarbij voornamelijk die aspecten van het reisverslag aan bod zullen komen die vooralsnog minder uitgewerkt blijven in voorgaande studies. Vervolgens zal ik de negatieve en bevoogdende componenten van zijn 'verlichte' benadering van de Turkse Andere blootleggen om tot slot een aantal conclusies te formuleren.

7 In de literatuur over *othering* is de spelling van de term erg uiteenlopend (zie: Aitchison, *Social and Cultural Geographies*, 123). Ik opteer voor het schuin gedrukte *othering* met een kleine letter. Het Nederlandse begrip 'Andere' zal daarentegen steeds met een hoofdletter verschijnen.

8 Briscoe, *The Power of Talk*, 50; Seaton, 'Purposeful Otherness', 77. Voor een typisch postkoloniale definitie van *othering* zie bijvoorbeeld Ashcroft, *Key Concepts in Post-colonial Studies*, 171.

9 Seaton, 'Purposeful Otherness', 78-82.

10 Briscoe, *The Power of Talk*, 49-50; Seaton, 'Purposeful Otherness', 78. Eigen vertaling vanuit het Engels. Origineel citaat: 'othering is ego attributing levels of difference to *people at a distance* (physically, socially or ideologically), whether or not ego has power over them.'; Brown, *Encyclopedia of Travel Literature*, ix-x. Voor meer over de oorsprong en betekenis van de concepten 'Ander' en *othering*, zie met name volgende twee artikels: Riggins, 'The rhetoric of othering'; Coupland, '"Other" representation'.

Alvorens *Aanteekeningen* onder de loep te nemen, dien ik nog een begripshistorische kanttekening te maken bij de notie ‘Turk’. Men hoede zich immers voor een anachronistische invulling van dit begrip. In Van Woensels tijd was ‘Turk’ algemeen genomen een synoniem voor ‘moslim’ of ‘Osmaan’. De zuiver etnische betekenis van het woord was al snel verloren gegaan en ‘Turk’ betekende gewoonweg ‘moslim’. Voorts schreef de Nederlandse reiziger, net zoals de meeste Europeanen, steeds ‘Turkse Rijk, ‘Turkse natie’ of ‘Turkije’, ondanks zijn besef van het multi-etnische en multilinguïstische karakter van het Osmaanse Rijk.[11] Zelf zal ik deze benamingen ook vaak gebruiken om de Osmaanse staat aan te duiden.

Pieter van Woensel: arts, wereldreiziger en ‘verlicht’ schrijver

Afb. 1. *Pieter Van Woensel* (1747-1808). Door Pieter Wagenaar Jr. In: Van Woensel, Aanteekeningen (Amsterdam, 1789). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

De tocht naar Turkije was niet de allereerste reis die Van Woensel had ondernomen. In 1771 al was hij naar Sint-Petersburg getrokken om er als arts te werken bij de Russische marine. Hij verbleef er ongeveer zeven jaar. Bij tijdgenoten genoot de schrijver de reputatie van zonderling. Op straat

11 Van Woensel schreef bijvoorbeeld: ‘Met de *inboorlingen*, zeg ik, niet [...] de *inwooners* van *Turkijen*. De eerste zijn of de Muzulmans, gebooren onderdaanen des Turkschen Keizers, de Raja's, dat is, onderdaanen, die niet van de waare, orthodoxe kerke of Moskée zijn, en 't *Gharads* of 't hoofdgeld betaalen: hoedaanig zijn zonder onderscheid de *Grieken*, de *Armeniërs*, de *Jooden*.’ Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 109-110. Zie hierover verder Quataert, *The Ottoman Empire*, 2 en Maclean, *English Writing and the Ottoman Empire*, 6-8.

begaf hij zich bijvoorbeeld vaak in Russische klederdracht waarbij hij zich ook tooide met zijn bekende potsierlijke bontmuts. In *Aanteekeningen* liet hij zich ook op die manier portretteren. In de periode tussen zijn terugkeer uit Rusland en het vertrek naar Constantinopel bekleedde hij de functie 'docter der marine' in Amsterdam. Hoewel de oorspronkelijke beweegreden van zijn Turkije-reis was om daar de pest te gaan bestuderen, schreef hij het in zijn reisverslag toe aan een zogenaamd moment van 'woeligheid', want eigenlijk, zo biechtte hij op, had hij nog niet uitgemaakt wat er te doen toen hij zich in 1784 opmaakte voor het vertrek. In werkelijkheid was zijn tocht echter goed voorbereid. Hij verbleef uiteindelijk veertien maanden in Constantinopel. Nadien ondernam hij een lange avontuurlijke tocht door het Turkse binnenland, iets wat nog maar weinig andere Turkije-bezoekers hem hadden voorgedaan.[12] Hij was in feite onderweg naar Dehli, maar aangekomen bij Diyarbakır (Koerdistan) besloot hij rechtsomkeer te maken - de manier van reizen viel hem te zwaar. Na een verblijf in Erzurum, de hoofdstad van het toenmalige Armenië in het uiterste oosten van Anatolië, belandde hij in de Krim, waar hij tussen 1786 en 1788 de functie van eerste marinearts bij de Russische Zwarte Zeevloot uitoefende. Terug in Nederland, hervatte hij zijn werk als marinedokter voor de Republiek. Vanaf 1792 begon hij anoniem met de uitgave van zijn befaamde almanak *De Lantaarn* waarin hij in scherpe bewoordingen allerlei topics behandelde, politieke spotprenten tekende en ongezouten voor vrijheid van denken pleitte. In 1794 bezocht hij voor een half jaar de Nederlandse West-Indische kolonies. Van Woensel heeft van 1796 af ook enige tijd als geheim agent gewerkt voor Buitenlandse Zaken in Sint-Petersburg. In 1805 werd hij gepromoveerd tot 'Doctor-Generaal van de Marine'. Hij stierf in 1808 in Den Haag, nog steeds ongehuwd, aan de gevolgen van een beenbreuk.[13]

Het eerste deel van *Aanteekeningen* verscheen in 1791 onder het pseudoniem Amurath Effendi Hekim-Bachi, wat in het Turks 'de heer Murat, hoofdgeneesheer' betekent. Het tweede deel, dat voornamelijk over de Krim handelt, volgde in 1795. Het werk verscheen in een periode waarin de non-fictieve reisliteratuur een ongekende populariteit genoot. Enkel de roman deed het nog beter bij het Europese leespubliek. Bovendien was er in de achttiende eeuw een ware 'Turkomania' op gang gekomen in ondermeer de muziek, klederdracht en genotcultuur - het wegvallen van de Osmaanse dreiging na

12 Bakker, *Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk*, 32-36, 67, 69-70, 84-85.
13 Nawoord van Hanou in Van Woensel, *De Lantaarn*, 116-119.

1683 had een nieuw soort Turk voortgebracht in de Europese verbeelding.[14] Hoewel in de Republiek de boekenmarkt weliswaar relatief klein was en de imagoverbetering van de Turken geringer was dan in bijvoorbeeld Engeland, Frankrijk of Oostenrijk, kan men toch aannemen dat ook in de Nederlanden ingespeeld werd op die '*turquerie*' en dat reisverhalen over het Turkse Rijk in trek waren. Bovendien was *Aanteekeningen* één van de weinige authentieke Nederlandse reisverslagen over Turkije in de achttiende eeuw, wat Van Woensel wellicht ten goede is gekomen.[15]

Om verscheidene redenen kan men Van Woensel beschouwen als een 'verlichte' auteur. Ten eerste omdat de arts-zwerver zichzelf nu eenmaal presenteerde binnen de cultuur van de Verlichting. In *Aanteekeningen* deed hij zich meermaals voor als een kritisch 'verlicht' persoon: iemand die misvattingen en bijgeloof wilde bestrijden en wiens taak het was om de 'vooroordeelen, die zo diepe wortelen geschooten hebben, op eens tot de laatste steel uit te rooijen'.[16] Verder maakte hij regelmatig gebruik van een 'verlichte' metaforiek en hield hij erg van woordspelingen met 'licht'.[17] Denk hierbij ook aan zijn allegorische prenten in *De Lantaarn*, vaak volgepropt met allerhande satirische verwijzingen naar de Verlichting.[18] Als laatste kan Van Woensels reisverhaal ook omschreven worden als de neerslag van een *voyage éclairé*, een concept dat Friedrich Wolfzettel introduceert in zijn *Le discours du voyageur* (1996). Bij zulk een reisverhaal was de auteur in eerste instantie geïnteresseerd in kenmerken van algemene orde, dat wil zeggen, in de politieke, sociale en economische situatie van de bezochte landen.[19] Ook in *Aanteekeningen* zijn Van Woensels observaties en gedachten over de Turkse samenleving geordend rond dergelijke bredere maatschappelijke thema's.[20]

14 Over de 'Turkomania' in Nederland zie Theunissen, (e.a.) (ed.), *Topkapi en Turkomanie*. Vergelijk met Quataert, *The Ottoman Empire*, 8-11 en Maclean, *Looking East*, 59. Over reisliteratuur: Batten, *Pleasurable Instruction*, 1, 5-6, 24-25 en Wolfzettel, *Le discours du voyageur*, 231.

15 Bakker, *Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk*, 36; Theunissen, 'Turcica in de Nederlanden', 50-2.

16 Van Woensel, *Aanteekeningen*, 148, 173-174.

17 Zo sprak hij van ''t helder licht der reden en gezond verstand' of van 'eenen opgeklaarden geest.' Ibidem, 180; 214 en een ander voorbeeld op 226, voetnoot 65. (Voortaan zal de voetnoot tussen haken volgen na de pagina waarop die te vinden is.) Zie verder nawoord Hanou in Van Woensel, *De Lantaarn*, 122.

18 Zie voor enkele voorbeelden: Van Woensel, *De Lantaarn*, Hanou (ed.).

19 Wolfzettel, *Le discours du voyageur*, 268-269 en 271.

20 Van Woensel verdeelde bijvoorbeeld zijn reisverslag over onder meer hoofdstukken als *Constantinopolen; Constantinopolen Zede- en Staatkundig beschouwd; Staat der Geleerdheid in Turkijen* en *'t Militaire weezen der Turken*. Dit is ook juist wat door critici en lezers verwacht werd van goede reisliteratuur in de achttiende eeuw. Batten, *Pleasurable Instruction*, 14.

‘Uit eige oogen zien’: over ‘vreedzaame’ en ‘gezeglijke Muzulmans’[21]

Van Woensel begon zijn relaas over Turkije met een uitweiding over Constantinopel. Hij besprak zijn geografische ligging, bezienswaardigheden en inwoners en bezong zijn pracht. Daarna viel hij echter meteen met de deur in huis:

> Wat is 't profijtelijk de dingen uit eige oogen te zien! uit eige oogen te zien! Want hoe veele kijken door een bril, zonder 'er een op den neus te hebben, zonder 't te weeten! En was die bril maar in 's hemels naam dikwerf niet zo kleurend of zo valsch gesleepen! Lees de berichten over *Turkijen*, lees de bitterlijke Jeremias-klagten van den godzaligen Björnstähl, door zijne *Oostersche Brieven* verspreid, men zou schrikken 'er een voet in te zetten, dien te zetten in een land, gehouden voor den zetel van woestheid, wanorde, barbaarschheid, willekeurig gezag en slavernij; maar komt men 'er aan wal, men bemerkt wel haast - dat de menschen hier zo min als elders elkaêr opeeten - dat ieder gerust in huis leeft - dat men 's morgens opstaat zonder van huisbraak, moord, diefstal, afzetterij of brandstichting, des nachts gepleegd, te hooren.[22]

Uit dit fragment spreekt meteen het ‘verlichte’ ideaal om voortaan zelf te observeren. Van Woensels beschimpte zijn voorgangers die over het Turkse Rijk schreven zonder *echt* waar te nemen. Daarom hekelde de schrijver de misvattingen in de bestaande literatuur over Turkije. Zijn frustratie was natuurlijk niet ongegrond, want tijdens de achttiende eeuw waren stereotypen en misrepresentaties van de Turken breed verspreid. Het woord ‘Turk’ alleen al was in gans christelijk Europa nog steeds voldoende om denkbeelden van angst en gruwel op te wekken en in de Engelse taal was het zelfs een epitheton dat barbaars, meedogenloos en wild betekende.[23] Van Woensels betoog leest hierna als een systematische veldtocht tegen Europa's clichés. Dergelijke drang om stelselmatig vooroordelen te ontmaskeren en te weerleggen was een strategie in veel achttiende-eeuwse ‘verlichte’ reisliteratuur.[24] Zo ontkende de Nederlander dat Constantinopel vuil en gevaarlijk was. Het was volgens hem juist een uiterst nette en veilige stad waar het er lang niet zo beroerd en misdadig aan toeging als in Parijs of Londen.[25] Andere waarnemers berichtten ook over deze uitzonderlijke openbare veiligheid in Constantinopel. De Ier

21 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 100.
22 Ibidem, 86-7.
23 Wheatcroft, *The Ottomans*, 210; Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 16.
24 Vergelijk Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 37 en Batten, *Pleasurable Instruction*, 72-73.
25 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 45-46 en 87-88, 177 en 300.

Afb.2. *Gezicht van Constantinopolen, genomen uit het Zweedsche Hotel te Pera*. Door Pieter Wagenaar Jr. In: Van Woensel, *Aanteekeningen* (Amsterdam, 1789). Met toestemming van de Stichting DBNL. Naar een schilderij van Jan van der Steen. Amsterdam, Rijksmuseum.

Lord Charlemont ging bijvoorbeeld zelfs zo ver in zijn *Travels in Greece and Turkey 1749* door te stellen dat men 's nachts met een volle geldbuidel gerust buiten kon slapen.[26]

Opmerkelijk is dat al zeer snel in Van Woensels reisverslag het Turkse volk het adjectief ‘verlicht’ toebedeeld krijgt.[27] Voor de auteur bleek ‘Verlichting’, evenals ‘beschaafdheid’, niet het alleenrecht van de Europese naties. Hij zag de Turken in meerdere opzichten vaak zelfs als een beschaafder volk. Een anekdote over de ordediensten tijdens een plechtigheid voor de sultan vormt daar een goede illustratie van. Het trof Van Woensel zeer dat die geen geweld gebruikten om de menigte op een afstand te houden, maar slechts ‘zagtjes [tikten] op de dikke tulbanden der vreedzaame, der gezeglijke Muzulmans, [...] zonder hun 't minste leed aan te doen’, in tegenstelling tot in de zogenaamde ‘vrije’ staten, waar de ‘goede en onschuldige gemeente’ met stokslagen werd belaagd.[28] De Nederlander was zodoende erg sceptisch over de ideeën van ‘beschaving’ en ‘Verlichting’ en op satirische wijze speelde hij meermaals met deze woorden.[29] De representatie van de Turkse Andere als ‘beschaafd’ en ‘verlicht’ is daarom veeleer te begrijpen als een vorm van cultuurkritiek en

26 Mansel, *Constantinople*, 115.
27 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 90.
28 Zie Ibidem, 100. Voor andere voorbeelden: 89, 227-232 en 278.
29 Ibidem, 40, 86-89, 104, 114-115, 179, 356 (94) en in deel 2, 12 en 39.

zelfspot. Op cynische wijze dwong Van Woensel de lezer tot een blik in eigen boezem. Gevestigde Europese vooronderstellingen werden plots onzekerheden: Europa was niet zondermeer 'verlicht' of 'beschaafd'.[30] Een dergelijke hang naar cultuurkritiek zou men als een typisch verschijnsel van de Verlichting kunnen omschrijven. In *De Pijn van Prometheus* (1996) stelt Remieg Aerts zelfs dat dit fenomeen eigenlijk dateert van de achttiende eeuw: als een soort van onvermijdelijke keerzijde van het dominante vooruitgangsdenken van de periode. Toch onderscheidt Van Woensels cultuurkritiek zich radicaal van die van zijn meeste tijdgenoten. In het maatschappijkritische discours van de Franse *philosophes* bijvoorbeeld, was het 'topos van de oriëntaal als Andere', zoals Rebecca Joubin het benoemt, een belangrijk middel om Kerk en staat indirect te bekritiseren en alsnog aan censuur te ontsnappen. Diezelfde Andere werd daarbij echter uiterst negatief afgeschilderd, want in hun impliciet kritische geschriften schuwden de *philosophes* het niet om een hele reeks ingebeelde topoi over de Oriënt te herkauwen - denk aan de 'verlichte' uitlatingen over de zogenaamde valsheid van islam en over het alomtegenwoordige despotisme. Voor Van Woensel daarentegen was juist het *bestrijden* van zulke Europese clichés en fantasieën steeds het wezenlijke uitgangspunt van zijn cynische cultuurkritiek.[31]

Dit is waarschijnlijk nog het meest frappant in Van Woensels offensief tegen enkele van de meest hardnekkige vooroordelen over de Turken: de grove slavernij, het despotisme van de regering en de massale polygamie; hete hangijzers in de 'verlichte' debatten over Turkije. Zijn houding over de slavernij is tekenend. In een periode waarin ideeën over een onafhankelijke, universele en rationele mens steeds ruimere verspreiding kenden, werd er in heel wat intellectuele kringen hevig geredetwist over de rechtvaardiging van slavernij.[32] Van Woensel benaderde dit thema daarom zeer tactisch. Zo wist hij slavernij te veroordelen zonder daarbij de Turken zwart te maken. In zijn kenmerkend bijtende stijl, formuleerde hij het als volgt: 'Wat den verkoopers nu 't recht geeft deeze waar als hun eigendom aan de markt te brengen, kan men, zonder naar *Turkijen* te reizen, onze slaaven handelaars, die de kust van

30 Literatuurwetenschapster Noak benoemt dit in Van Woensels reisverhaal als een literair procedé van 'vervreemding', waarbij de schrijver het vertrouwde bewust transformeerde in het vreemde. Noak, 'Pieter van Woensel', 73-4.

31 Aerts, 'Prometheus en Pandora', 15-16; zie verder ook 34, 38 en 58; Joubin, 'Islam and Arabs through the Eyes of the Encyclopédie', zie ondermeer 197-201. Zie ook van dezelfde auteur: *The 'Oriental Other' and Cultural Self-Criticism*.

32 Vanaf 1770 zette deze compassie met het lot van de slaven zich zelfs om in een activisme in Europa en Noord-Amerika. Outram, *The Enlightenment*, 74-75 en 60-61.

Guinee bevaaren, afvraagen.'[33]

De vermeende polygamie en het ander oude vooroordeel over de *harems* als zogenaamde vrouwengevangenissen nuanceerde de Nederlandse arts op een gelijkaardige manier. Voor de modale Turk was dit immers onmogelijk te financieren en bijgevolg een zeldzaam fenomeen. Hij zag hierin opnieuw een kans om Europa een spiegel voor te houden:

> Wat nu aangaat de veelwijverij, een ander gravamen tegen dit volk, men zoude voor eerst in omvraag kunnen brengen, of deeze een bewijs is van woestheid en barbaarsheid, en zo ja, als dan zouden veele, die nu voor verlicht en gemanierd doorgaan, compagnons van de *Turken* worden.[34]

Dit telkens weer omzetten van Europa's vooroordelen in een aanval tegen zijn eigen bekrompenheid, was een vermaarde literaire techniek bij tal van 'verlichte' schrijvers.[35] Van Woensel deed dit overigens vaak in voetnoten, iets waarvan hij gretig gebruik maakte om vlijmscherpe kritieken te verwoorden.[36] Zo stelde hij steeds opnieuw de legitimiteit van een zogenaamde Europese, 'verlichte' beschaving ter discussie. De Nederlandse arts *gebruikte* de Turkse Andere zodoende om de eigen cultuur te bekritiseren. Voor dit doel wendde de auteur ook vaak de islam aan. De godsdienst van de Turken was kennelijk een onderwerp van secundair belang in het reisverhaal. Men wist bitter weinig over islam in achttiende-eeuws Europa, zelfs in 'verlichte' intellectuele circuits. Het topic was daarom veel meer een middel om het christendom of religie in het algemeen te bekritiseren.[37] Ook Van Woensel spuide via deze omweg ettelijke malen zijn minachting voor het christendom en nog meer voor de clerus waaraan hij een ongelooflijke hekel had.[38] Niet iedereen was natuurlijk gediend van zijn

33 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 112. Drie pagina's verder deed hij er zelfs nog een schepje bovenop. Op de gebruikelijke satirische toon schreef hij: 'Laagheid, vrees en diefachtigheid kenmerken een volk van slaaven, en voorwaar! deeze zijn niet de hoofdtrekken van 't *Turksche* nationaal karakter. Ik weet zeer wel wie deeze schoen past: maar men moet niet alles zeggen wat men weet.'

34 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 116-122. Deze aanklacht tegen de Europese 'informele' polygamie en hypocrisie was kenmerkend voor veel 'verlichte' denkers en reizigers tijdens de achttiende eeuw. Clément, 'Les penseurs de Lumières', 229-231. Zie ook: Noak, 'Pieter van Woensel', 78-79.

35 Denk bijvoorbeeld aan de *Lettres Persanes* van Montesquieu. Zie ook Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 27.

36 Deze digressies in voetnoot waren echter deel van de toenmalige literaire mode. Wesselo, *Amurath-Effendi*, 25; nawoord Hanou in Van Woensel, *De Lantaarn*, 121. Lezers vonden Van Woensels schrijfstijl daardoor echter vaak *te* chaotisch. Bakker, *Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk*, 129-130.

37 Vergelijk Hourani, *Europe and the Middle East*, 28, 30; Clément, 'Les penseurs de Lumières', 229, 245; Daniel, *Islam and the West*, 288; Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 19.

38 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 40 (13), 138, 226 (35) en een ellenlange kritiek op de Kerk op 395 (104). Zie ook Wesselo, *Amurath-Effendi*, 29 en nawoord van Hanou in Van Woensel, *De Lantaarn*, 122.

gebrek aan eerbied voor het geloof. In een recensie van de *Monthly Review* uit 1791 werd Van Woensel hierop hard afgerekend. Hij was een betweter en een gek, die enkel zo deviant schreef om zijn naam van buitenbeentje te behouden. Ook door de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* werd Van Woensels spot met 'zulke dingen, die waarlyk heilig zyn' veroordeeld.[39] In de context van het achttiende-eeuwse Nederland waar de Verlichtingsbeweging eerder gematigd was, kunnen zijn opvattingen over islam en het christendom daarom als buitengewoon gelden.[40]

Nog slechts één hinderpaal moest Van Woensel overwinnen: ''Er blijft mij thans noch een zwaarer taak over, die namelijk om hem [de lezer] te overtuigen, dat de *Turksche* regeeringsform niet despotiek is.'[41] In het achttiende-eeuwse Frankrijk was het al dan niet despotische gehalte van de Osmaanse regering een fel twistpunt.[42] Montesquieu had dit debat grotendeels op gang gebracht. In zijn *De l'Esprit des Lois* (1748) had die gesteld dat de natuur van staten, samenlevingen of individuen kon worden gedefinieerd aan de hand van onhistorische, constante criteria zoals klimaat of religie. Het Osmaanse rijk was daarom, net zoals alle 'oriëntaalse' samenlevingen, inherent despotisch, statisch en achteropgesteld.[43] Voor Van Woensel was de categorisering van het Turkse bestuur als despotisch echter volledig onjuist. 'Met allen eerbied voor den beroemden schrijver' en uit 'liefde tot de waarheid' weerlegde hij daarom consequent Montesquieu's stellingen.[44] De arts beriep zich hierbij ook op het werk van de Britse ex-ambassadeur James Porter, die Montesquieu's relaas had afgedaan als buitensporig en fictief.[45] De sultan en de regering waren immers gebonden aan de Koran en gelimiteerd in hun macht door de tegenkrachten van de *ulama's*, altijd geruggensteund door het volk en de *janitsaren*. Bovendien was de Koran in het Osmaanse Rijk zowel het godsdienstige als burgerlijke

39 Wesselo, *Amurath-Effendi*, 20; Broecheler, 'De *Don Quichot*-vertaling van Pieter van Woensel', 50-56; nawoord Hanou in Van Woensel, *De Lantaarn*, 121; Bakker, *Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk*, 129-130.

40 Zie hierover Noak, 'Pieter van Woensel', 81-83.

41 Zie voor een andere bespreking van zijn standpunten over despotisme in *Aanteekeningen*: Van Droffelaar, 'Het "oosters despotisme"'.

42 Kaiser, 'The Debate on Turkish Despotism', 6-34; 7.

43 Çırakman, 'From Tiranny to Despotism', 49-68; 56-57 en 60-61.

44 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 148, 173-174 en 174-182

45 Ibidem, 170-171, 185 en 188. Hij bewonderde James Porter als één van de weinigen 'niet bekneepen door godsdienstige meeningen, met een geest vrij van vooroordeelen, met een hart zuiver van den voor allen, bijzonder voor Engelschen, moeijelijk afteschuddenen nationaalen hoogmoed.' Ibidem, 104 (17). Zie ook in deel 2, 23. Voor meer over Porters opvattingen: Çırakman, 'From Tiranny to Despotism', 61. Van Woensel en Porter stonden zeker niet alleen in hun afwijzing van Montesquieu's gezaghebbende theorie. Ook iemand als Voltaire betoonde zich uiterst kritisch. Zie verder: Kaiser, 'The Debate on Turkish Despotism', 7, 14-15, 17-18 en 21-22.

wetboek. Zijns inziens was de Turkse regering daarom een theocratie en bijgevolg niet despotisch.[46]

Na deze reeks clichéweerleggingen en cultuursceptische uitlatingen dringt zich de vraag op welk betrouwbaar alternatief beeld van de Turkse Andere Van Woensel dan *wel* voorstelde. Allereerst zijn er enkele traditionele, meer banale kenmerken van andersheid: Turken luidden bijvoorbeeld geen klokken, droegen tulbanden, begroetten elkaar met '*Salem-Aleikum*' of aten nooit vis.[47] Over hun eetcultuur vertelde de arts:

> Zij eeten zonder mes of vork [...] met de vingers. Ook hierin is niets onvoeglijks, daar zij, onmiddelijk voor dat zij aan 't eeten gaan, zich bestendig de handen wasschen. Stel u behalven dat niet voor, dat een Muzulman met de vijf vingers in de schotel wroet als een *Westfaalsche* kinkel. Zij eeten met veel gratie, alleen den voorsten vinger en duim gebruikende.[48]

Van Woensel probeerde zulke onschuldige verschillen telkens aan te kaarten zonder er negatief moraliserende uitspraken aan te koppelen. Zijn houding laat zich op die manier karakteriseren door een cultuurrelativisme: elk volk had zijn eigen gelijkwaardige gewoonten en tradities.[49] Over hun treurige muziek, die hem eigenlijk niet beviel, schreef hij bijvoorbeeld: 'Zo als in al 't overige, alzo ook in de zang-kunst, schijnt 't schoone d.i. ons oordeel over 't schoone, van de opvoedinge af te hangen.'[50]

Luie Turken, 'indolente menschen', 'arme zukkels' en 'onmilitaire Muzulmans'[51]

Tot nu toe schetste Van Woensel voortdurend een positief beeld van de Turken, gefundeerd op zijn eigen waarnemingen in Turkije. Hij omschreef zichzelf immers als 'iemand, die zekeren tijd in dit land, met en onder dit volk geleefd hebbende, in de geleegenheid geweest is, zich 'er mede bekend te maaken, die om geene reeden hoegenaamd van partijdigheid te verdenken is.'[52]

46 Als verwoed tegenstander van de Kerk en politiek voorvechter van een *contrat social* was een theocratie voor Van Woensel natuurlijk niet meer preferabel. In een voetnoot zette hij zijn politieke opvattingen hieromtrent verder uiteen. Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 148-190; Vergelijk ook: Wesselo, *Amurath-Effendi*, 36-37 en Noak, 'Pieter van Woensel', 80.

47 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 55; deel 2, 15; deel 1, 74, 98. Over '*Salem-Aleikum*' zei hij in voetnoot nog: '*Vreede zij met u*. Mogt dit 't formulier aller menschen zijn en gepraktiseerd worden!'

48 Ibidem, deel 1, 96.

49 Over cultuurrelativisme bij 'verlichte' reizigers zie Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 39.

50 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 261-262.

51 Ibidem, 268, 302, 378.

52 Ibidem, 202.

Daarom diende hij de vele Europese misvattingen te corrigeren en kon hij Montesquieu's theorie over Oosterse bestuursvormen niet zomaar overnemen. Een negatief moralistische categorisering van de Turkse Andere was nochtans ook bij de Nederlander niet afwendbaar. Doorheen de tekst verschijnt de Turk terloops als fier, verwaand, hoogmoedig, trots of minachtend. Soms werd dit beeld versterkt aan de hand van korte anekdotes. Zo verhaalde Van Woensel tijdens een beschrijving van het straatgebeuren in Constantinopel dat christenen, van welke rang ook, zonder uitzondering steeds opzij dienden te gaan als een Turk hen op een smalle weg moest voorbijgaan.[53]

Van een andere orde is echter Van Woensels systematische *othering* van de Turken als lusteloos en lui. Hij verwonderde zich enorm over hun ongehaastheid en bedaardheid, want volgens de auteur ‘loopen [...] [de Turken], 't zij uit deftigheid, 't zij uit luiheid, nooit; 't moet zijn *slenteren*.’ De verklaring voor deze ‘muzulmansche slofheid’ was de hitte van het klimaat, die de mensen ‘ontzenuwde’, met lusteloosheid als gevolg.[54] Deze vaststelling wijst onmiskenbaar in de richting van de klimaattheorie, sinds de Oudheid door vele West-Europese denkers aangehangen.[55] Tijdens de achttiende eeuw had die theorie een gezaghebbende vorm gekregen in Montesquieu's *De l'Esprit des Lois*. Specifieke menselijke karakteristieken werden hierbij in verband gebracht met het heersende klimaat. Zo zouden mensen uit koudere streken meer de neiging hebben vindingrijk en ordelijk te zijn, terwijl die uit warmere oorden lui en chaotisch waren. Dit zou de ontwikkeling van de verschillende menselijke beschavingen verklaren. Laatstgenoemde eigenschappen werden bij uitbreiding aan alle Zuidelijke volkeren toegeschreven. *Grand Tour*-reizigers in de late achttiende eeuw beschreven de Napolitanen daarom bijvoorbeeld als een ‘gemakzuchtig duivelsgebroed’. Een nefast gevolg van die visie is echter dat men deze negatieve kenmerken, telkens afgeleid van het type weersgesteldheid, als inherent beschouwde aan die samenlevingen; wat dus ook erg deterministisch was, want het liet amper ruimte voor de mogelijkheid tot verandering en vooruitgang. Hoewel Montesquieu's stellingen ook heel wat tegenstanders kenden, bleef de klimaattheorie een sterk

53 Ibidem, 63, 64, 65 (24), 196 en 38. Zie voor een gelijksoortige anekdote: deel 2, 93-96.
54 Ibidem, deel 1, 18, 36, 39, 53, 73, 253; 53, 18.
55 Het is bekend dat Van Woensels opvattingen over ‘volkskarakter’ gebaseerd waren op de klimaattheorie. Nawoord Hanou in Van Woensel, *De Lantaarn*, 134.

verklaringsmodel voor veel schrijvers om de ‘natuur’, gebruiken en instituties van staten te begrijpen.[56]

Voor Van Woensel was klimaat derhalve *de* bepalende factor voor het ‘lome’ karakter van de Turken. Bovendien ontwaarde hij een causaal verband tussen dit dwingende element enerzijds en wat hij de ‘weinige weetgierigheid’ van de Turk noemde anderzijds. In het hoofdstukje *Staat der Geleerdheid in Turkijen* verklaarde hij:

> Vraagt men mij nu naar de reeden, waarom [...], de *Turken* in de geleerde loopbaan zo veel posten achter uit zijn zal ik 'er op antwoorden: [...] de hitte van 't klimaat, die de energie van de ziel, de halstarrigheid van 't karakter, nodig om bergen van moeijelijkheeden te oversteigen, ontspannende, ons meer aangenaam doet sluimeren dan leeven.[57]

Voor de meeste achttiende-eeuwse auteurs was de Turkse onwetendheid echter eerder een resultaat van het volgzaam of trots karakter van de Turken en daarom een logisch uitvloeisel van een despotische samenleving. Van Woensel keerde zich af van zulke interpretaties. Ook had de islam hier niets mee te maken, want ‘te onrecht beschuldigt men Mahomed in zijnen godsdienst de beoefening der weetenschappen verboden te hebben.’[58] Voor de Turkse onwetendheid vond hij evenwel nog enkele andere verklaringsfactoren. Zo waren er bijvoorbeeld linguïstische belemmeringen - om zich te ontwikkelen moest men ook Arabisch en Perzisch kennen - en enkele sociaal-culturele omstandigheden zoals de preferentie voor militaire boven intellectuele verworvenheden en de oppervlakkige educatie van de sultans. Maar in tegenstelling tot het heersende klimaat, waren dit variabelen en dus nog overkomelijke obstakels.[59]

Hoewel het stereotype van de domme Turk sinds de achttiende eeuw welbekend was in Europa, was dit voor de Nederlandse auteur niet zomaar een cliché, maar een essentiële karaktereigenschap van de Turken.[60] Daarom waren zij ‘de minst weetgierige, misschien de meest indolente menschen

56 Schiffer, *Oriental Panorama*, 234-235; Calaresu, ‘Looking for Virgil's Tomb’, 146-147; Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 65-66.

57 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 211-213.

58 Çırakman, *European Images*, 191. Hij bewonderde bijvoorbeeld de ‘Oosterse’ geleerdheid en sprak van de ‘geleerde Mahomet’. Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 212 (59), 206 (56), vii en 14-16. Zie voor opvattingen van andere ‘verlichte’ reizigers daarover: Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 20-21.

59 Ibidem, 254 en 211-213. Ik dien hier te benadrukken dat de invloed van klimaat op de menselijke natuur onderwerp was van hevige debatten tijdens de periode en dat schrijvers hier sterk van mening over verschilden. Zie Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 65-66.

60 Çırakman, ‘From Tiranny to Despotism’, 49.

van de waereld.' Hun kennis, vervolgde Van Woensel, was zoals die 'onzer Horologiemaakers' of die 'eens landmans.' Enkel het exterieure van de dingen was dus bevattelijk voor de Turken, de innerlijke wetmatigheden van de natuur hadden ze nog niet blootgelegd. Mechanica en scheikunde waren bijgevolg duistere terreinen voor hen. Hij ging nog verder: in de geneeskunde was er geen professionaliteit, tegenover filosofie was men onverschillig en in de natuurkunde stond men in Turkije hopeloos achter. Wel waren ze nog fervente beoefenaars van astrologie en alchemie, *het* bewijs voor de bijgelovigheid van de Turken. Van belang is dat het referentiekader voor Van Woensels uitlatingen hier steeds het eigen Europa was en in juxtapositie met dat Europa stond de Turkse natie voor hem jammerlijk achter.[61]

In weerwil van de intentie van de auteur om een *waar* beeld te scheppen van de Turkse samenleving, beschreef Van Woensel de Turken als onwetenden. Tot een onderzoek van de Osmaanse kunsten en wetenschappen binnen de eigen termen van die maatschappij, kwam hij niet. Waarom zou hij ook? Hoe de Turken *echt* waren, kon afgeleid worden via de rationalistische principes van de klimaattheorie: lui en dom. Zulke *othering* verraadt een dualistisch denken. Het genereert immers onwillekeurig een hiërarchische tegenstelling in het reisverslag met aan de ene kant de 'wetende' Europeanen en aan de andere de 'onwetende' Turken. Zoals Aslı Çırakman betoogt, is die tegenstelling inderdaad meer het product van rationalistische argumentatie dan van eigen observatie, want het heeft volstrekt geen betrekking op de Osmaanse, noch de Europese realiteit.[62]

De Nederlander maakte bij die neerbuigende representaties wel een merkwaardige kanttekening. Zijn lezers mochten deze 'ignorantie' immers niet zonder meer opvatten als een armoede of een gemis voor het Turkse volk, want ondanks hun totale onwetendheid waren Turken toch gelukkig. Zij hadden namelijk nog niet te kampen met een wildgroei aan pseudo-wetenschappelijke schrijverij en andere minderwaardige literatuur: 'Gelukkige! driewerf gelukkige *Turken!* onder welke 't schrijven geen broodwinning geworden zijnde [en] de boeken niet vermeenigvuldigt zijn als 't ongedierte in uwe *Caravenserais*!'[63] In deze uitspraak kan men elementen herkennen van de idee van de 'nobele wilde', die stelde dat er nog volkeren waren die

61 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 268, 252 en 237, 248-249, 251-253. Zie voor andere voorbeelden: 111, 210-212, 254, 263 en in deel 2, 78.

62 Çırakman, *European images*, zie ondermeer 3-5, 107, 200, 214-215.

63 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 208-210. Zie ook nog in deel 1, 206-207.

dichter bij de ‘natuur’ stonden en daarom nog waarden hadden die voor Europeanen, gecorrumpeerd door ‘beschaving’, allang verloren waren gegaan. In dit geval waren Turken gelukkiger, omdat zij Europese ‘artificiële’ noden, zoals literatuur en wetenschap, niet kenden.[64] In hetzelfde stramien passen bovendien de representaties van de Turken als nog wel hoogst eerlijke en zedige mensen. Over de publieke badhuizen in Constantinopel zei Van Woensel bijvoorbeeld dat daar de ‘hoogste zedigheid en decentie’ heerste, dit in schril contrast met de schaamteloze Russen waar ‘vader, moeder, broeder, zuster, jongeling, maagd, bekenden en onbekenden, zieken, gezonden, [...], *in puris naturalibus* door elkander [lopen].’[65]

Bij de representatie van de Turkse Andere als dom, maar wel gelukkig, plaatste de Nederlandse reiziger dus alweer een cultuurkritische noot. Op het rechtlijnige pad van de vooruitgang heeft Europa iets wezenlijks verloren: het besef van waarden en *echt* geluk. ‘In *Turkijen*’, schreef Van Woensel, heeft het immers ‘noch eenige waardij [...] mensch te zijn.’[66] Uit deze *othering* blijkt dus niet enkel een culturele arrogantie, maar evengoed een onzekerheid over Europa's cultuur en toekomst.[67] In de laatste hoofdstukken van het eerste deel van *Aanteekeningen*, waarin de aandacht wordt verplaatst naar het ‘militaire weezen der Turken’, zet deze onzekerheid zich weer om in felle cultuurkritiek. Wat meteen in het oog springt, is de scherpe veroordeling van de imperiale ambities van de Engelsen en de ‘veroverzieke woelachtigheid’ van Rusland en Oostenrijk.[68] Wanneer de arts-zwerver zijn lezers uitlegde waarom de Rode Zee door de sultan geblokkeerd was voor de Europese scheepvaart, schreef hij:

> Ongezouten zegt hij [de sultan] den *Kristen Europeaanen* de waarheid. Hij wrijft hun zonder complimenten hunne woeligheid onder de neus; hoe zij eerst, onder voorwendzel van hunnen handel voorttezetten, zich in afgeleegen gewesten indringen, vervolgens de zwakheid 'er van bespieden, de ingezeetenen, om 't land te zwakken, tegen hun vorst, en onder elkander opstooken, voortgaan met ze te veroveren, en eindigen met de landzaaten 'er uit te jaagen

64 Dit idee van de ‘nobele wilde’ werd onder andere ontwikkeld door Diderot in het artikeltje ‘bedoeïenen’ in de *Encyclopédie*. Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 37-38, 94-96 en 104-105.

65 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 71-72; 101, 135, 177, 224 en 255. Van Woensel had voor zijn reis naar het Osmaanse Rijk lange tijd in Rusland gewoond. Zie hierover: Bakker, *Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk*, 32-36.

66 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 101.

67 Interessant is dat die vorm van zelfkritiek, door middel van een enerzijds sympathieke, maar anderzijds onvermijdelijk neerbuigende benadering van de moslim Andere, later ook teruggevonden kan worden in een bredere Europese traditie van postmoderne cultuurkritiek. Zie hierover Almonds, *The New Orientalists*.

68 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 279-280, 364-372, 369 en deel 2, 23-24, 240, 242. Het is bekend dat Van Woensel zich mateloos ergerde aan de ‘heerszucht’ van de Engelsen en Russen. Wesselo, *Amurath-Effendi*, 14-5.

> [en] ze in slavernij te brengen [...]. Zulke luiden, eindigt hij, (en hier mede beöogt hij de *Engelschen*, geene andere vreemde natie deeze zee bevarende) zou, zonder te willen haar geleegenheid te geeven, om in onze heerschappij huis te houden, gelijk zij in Indostan gedaan hebben, 't onveilig zijn de *Roode Zee* langer bestendig op en neer te laaten vaaren, connexiën te formeeren met onze afgeleegene en zwakke bezittingen, en de heilige stad (*Mekka*) te naderen.[69]

Dergelijke onverbloemde, anti-imperialistische uitspraken zijn uitzonderlijk en haast revolutionair te noemen voor de achttiende eeuw. Van Woensel schaart zich hiermee achter, wat Çırakman omschrijft als, het handjevol atypische auteurs dat tegen de *mainstream* in zwom. Denk daarbij bijvoorbeeld aan iemand als de Franse indoloog Anquetil-Duperron, die als verwoed anti-imperialist in zijn *Législation orientale* (1778) ondermeer stelde dat het argument van despotisme slechts een voorwendsel was voor de grote Europese mogendheden om hun onderdrukkende heerschappij over Azië te legitimeren; of nog dichter bij huis aan de Nederlandse reiziger en schrijver Jacob Haafner, reiziger, schrijver, kenner van Indiase cultuur en literatuur en vooral bekend gebleven voor zijn uitdagende *Verhandeling over het Nut van Zendelingen en Zendelings-Genootschappen* (1807).[70]

Van Woensel was er trouwens zo goed als zeker van dat de uiteindelijke ondergang van het Osmaanse Rijk onvermijdelijk was. In het hoofdstukje *Horoskoop van Turkijen* voorspelde hij minutieus en haast visionair ‘de beroerte des *Turkschen* rijks’, een voorspelling die hem bedroefde.[71] Zijn voorspellingen van de rampzalige gevolgen die Turkije en Europa stonden te wachten, lijken een impliciete voorafkondiging van de *Eastern Question*. Hiermee werd in de negentiende eeuw de problematische lotsbestemming van het ‘ten dode opgeschreven’ Osmaanse Rijk bedoeld. Geen natie kon al te openlijk haar aspiraties laten gelden om dat Rijk te bezetten, zonder zich daarbij ook de tegenstand van andere grote mogendheden op de hals te halen. De ondergang van het Turks imperium zou immers noodlottig zijn voor het machtsevenwicht in Europa; men huiverde bij de gedachte aan een totale oorlog. Westerse machten en zelfs Rusland wensten daarom het ineenstorten van de Osmaanse heerschappij zo lang mogelijk te vermijden.[72] Van Woensel

69 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 2, 19-20.

70 Çırakman, *European images*, 19, 128-131. Vergelijk met Robert Irwin, *Dangerous knowledge: orientalism and its discontents* (New York 2006), 125-126 en Majid, *Freedom and Orthdoxy*, 19-20. Voor Anquetil-Duperron en een bespreking van diens *Législation orientale* zie S. Stuurman, ‘Cosmopolitan Egalitarianism’, 267-271. Voor een compleet overzicht van de publicaties van en over Jacob Haafner, zie de website van Paul van der Velde: http://www.paulvandervelde.nl/haafner/.

71 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 374-379 en 327, 380. Zie ook: 333-343.

72 Mansel, *Constantinople*, 26 en 248; Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije*, 47-48.

drukte deze ‘oosterse kwestie’ reeds als volgt uit:

> Even nu als een hooge boom niet omvalt zonder te beschaadigen, of te verpletteren die hem omringen, alzo is de nasleep des ingestorten *Turkschen* rijks onbereekenbaar. Wie zal 'er door vergruist worden? wie zal de afgescheide brokken van dit ontmeetbaar gebouw na zich neemen, om 'er 't zijne mede te vergrooten?[73]

De auteur vroeg zich echter af hoe de Turken een dergelijk lot bespaard kon blijven en ging daarbij zelfs zo ver een nagenoeg terroristisch wapen te suggereren tegen de Europese imperiale dreiging: de pest. Van Woensel is bekend gebleven voor dit pragmatische advies aan de Turken, dat in feite op niets anders neerkwam dan een onverholen insinuatie op bacteriologische oorlogvoering.[74] Hij verduidelijkte dat ‘de uitvinding en openbaaring’ van dit ‘middel tot behoud van den *Turkschen* staat’ geheel en alleen hem toekwam.[75] Belangrijker is echter dat de marinedokter hiermee aangaf hoezeer hij voor de teloorgang van die *andere* wereld vreesde, omdat hij besefte dat er iets op het spel stond: oorlog - iets wat hij als ‘verlicht’ denker verafschuwde - en bijgevolg misschien desastreuze machtsverschuivingen.[76] Er toont zich hier ook een soort van romantische angst, want zoals hierboven aangehaald, betrof Van Woensels bezorgdheid ook het verdwijnen van een geïdealiseerd Turkije: het land waar nog wel zedigheid en vreugde heerste. Dit beeld mag echter niet te snel gelijkgesteld worden met dat van een gefictionaliseerd en geërotiseerd Oosten, een literair construct dat vooral tijdens de negentiende eeuw populair zou worden. De Turkse natie was allerminst zo'n denkbeeldige vluchtplaats voor de arts, maar in eerste instantie een bedreigde realiteit.[77] Hij hoopte daarom dat de Turken er in zouden slagen te veranderen, wat voor Van Woensel zoveel betekende als ‘moderniseren’.[78] Dit impliceert een paradox in het reisverhaal, want hoewel hij verandering en modernisering suggereerde als enige uitweg,

73 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 328. Zie voor andere toespelingen op deze kwestie: 380-386. Hij zag de Russen als gevaarlijkste bedreiging voor de toekomst van het Osmaanse Rijk, zie Ibidem, 329.

74 Nawoord Hanou in Van Woensel, *De Lantaarn*, 120.

75 Hij speculeerde hier over de mogelijkheid om de pestziektekiem via verschillende media te verspreiden in vijandelijke gebieden. Dat gaf voor Van Woensel vervolgens aanleiding tot een ellenlange uitweiding over ethiek en de legitimering van zulke wapens in tijden van oorlogsdreiging. Hij vermeldde tevens dat de Turkse regering toch nooit zou luisteren naar zijn voorstel. Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 356-372 en 374.

76 Zie voor zijn afschuw tegenover oorlog ibidem, 270 (75).

77 Zie Kabbani, *Imperial Fictions*, ondermeer 32-33, 58-61.

78 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 322, 327-328.

zou die modernisering precies inhouden dat de Turkse ‘karaktertrekken’ die hij zo bewonderde (bijvoorbeeld zedigheid of gelukzaligheid) zouden kunnen verdwijnen, net zoals in zijn ‘moderne’ Europa was gebeurd.

In die bezorgdheid voor de toekomst van de Turkse natie is nog een andere houding van de auteur opmerkelijk. In dit ‘treurspel der heerschzucht’ dat Van Woensel zo levendig wist te schetsen, blijkt er amper plaats voor een ingrijpen van de Turken zelf: die lijken compleet machteloos te staan tegenover hun eigen ondergang. Tijdens een uitvoerige beschrijving van het Turks militair apparaat vroeg hij de lezer bijvoorbeeld: ‘Oordeel hoe 't den *Turken* vergaan zou, zo dan eens Vrankrijk, nu Pruissen met deeze arme zukkels geen medelijden hadt, en hun de hand niet een weinig boven 't hoofd hieldt.’[79] Zonder buitenlandse interventie zou Turkije het volgens de reiziger niet redden, want het stond als een paal boven water dat

> de abuizen bij hen zo diep zijn ingekankerd, dat een uitvoerlijk plan van hervorming eene wiskundige onmogelijkheid is, dat de beste poogingen niet meer dan een *palliatif* zijn voor ongeneeslijke kwaalen, die 't alleen voor een tijd kan verschuiven.[80]

Even verderop instrueerde hij de lezer op welke manieren de Turken een potentiële Russische aanval op Constantinopel zouden kunnen afweren:

> Wilden zij zich door des kundigen laaten bestieren, zo behoorden zij deeze kasteelen te repareeren, borstweeringen van aarde op te richten, dit geschut op de behoorlijke affuiten te leggen, affuiten, geëvenredigd aan de stukken en bekwaam om derzelver schok uit te staan.[81]

Die ‘des kundigen’ waren voor Van Woensel uiteraard Europeanen. Het beeld van de Turken dat zich in deze laatste hoofdstukken opdringt is er één van een zielig, hulpeloos volk, dat in het reisverslag nu achtereenvolgens beschreven wordt als ‘arme sukkels’, ‘arme Turken’ en ‘onmilitaire Muzulmans’.[82] De Turkse Andere werd daarenboven voorgesteld als iemand die zichzelf niet ‘kende’, want hij was onwetend over de rampzalige dreiging die hem boven

79 Ibidem, deel 1, 379, 302 en een ander voorbeeld: 291-292.

80 Een *palliatif* betekent een tijdelijk verzachtend middel. Van Woensel bedoelde in deze context dus dat de Turken er niet in zouden slagen om structurele langtermijnoplossingen te bedenken, laat staan te realiseren. Ibidem, 327-328.

81 Een ‘affuit’ is het onderstel van een zwaar vuurwapen, een kanon bijvoorbeeld. Ibidem, 353-354.

82 Ibidem, deel 1, 302, 336, 378. Zie ook in deel 2, iv.

het hoofd hing. Verder was die Turk zonder Europese hulp niet in staat zichzelf nog te ontwikkelen. De Nederlandse arts daarentegen portretteerde zichzelf in zijn reisbeschrijving alsof hij de Turk wel 'kende', want hij wist wel welke defensieve strategieën die diende te implementeren om het Rijk te vrijwaren van mogelijke buitenlandse invasies. Die tactieken zette hij dan ook nauwgezet uiteen over ettelijke pagina's.[83] Onvermijdelijk toont zich hier daarom een attitude van de schrijver die men als paternalistisch kan beschouwen, want wie, zo vroeg Van Woensel zich af, zou zich immers ontfermen over deze 'arme zukkels'.

Van belang in deze ultieme bevoogdende houding is dat Van Woensel de militaire vooruitgang van de Turken, net zoals in zijn beschrijving van de Osmaanse kennistraditie, beoordeelde naar eigen Europese standaarden die hij overigens als universeel beschouwde. Het resultaat is dat hij zo onvermijdelijk een beeld van Turkije genereerde als dat van een land dat *achteropgesteld* was. Hiermee gaf de arts-zwerver te kennen dat hij, net als andere Europese 'verlichte' reizigers in de periode, geloofde dat de Europese beschaving het hoogste stadium van menselijke ontwikkeling had bereikt. Naar dit stadium moest ook het Turkse Rijk evolueren, wilde het zijn ondergang verijdelen en mits het Europese assistentie kreeg, kon het daarin wellicht slagen. Dit evolutionaire denken kan, zoals Ann Thomson stelt, beschouwd worden als een gevolg van een nieuw historisch bewustzijn waarbij samenlevingen geacht werden verschillende ontwikkelingsstadia te doorlopen.[84] In die laatste retoriek onthult zich derhalve niet alleen een paternalistische, maar ook een eurocentrische attitude. Het initieel 'verlicht' verlangen om 'met eige oogen te zien' mondde uiteindelijk uit in een fundamenteel negatief portret van de Turken: goede, maar *in se* hulpeloze mensen. De polemische commentator van de Nederlandse samenleving lijkt hiermee beland in een klassiek Europees vertoog dat vertrok van de premissen 'superioriteit' - het Europa aan het einde van de achttiende eeuw is materieel en intellectueel sterker dan Turkije - en 'exceptionaliteit' - een geloof in Europa's uitzonderlijk evolutionair traject. De 'verlichte' auteur eindigde daardoor met een sterk gepolariseerd beeld van de Turkse Andere: een onwetende, stationaire en afhankelijke Turk tegenover een wetende, geavanceerde en onafhankelijke Europeaan.

83 Van Woensel, *Aanteekeningen*, deel 1, 327-328, 343-353.
84 Thomson, *Barbary and Enlightenment*, 5, 35-36, 94-97.

Conclusies

Zoals ik hierboven heb aangetoond, kan *Aanteekeningen* van Pieter Van Woensel niet alleen gelezen worden als een pleidooi voor de zaak van de Turken, een rechtzetting van Europese misvattingen of een eenzijdige kritiek van de eigen cultuur. Het reisverhaal bleek evenveel een afdruk te zijn van een arrogante, eurocentrische en bevoogdende houding ten opzichte van de Turken. Dit betekende niet dat het de intentie was van de auteur om finaal een negatief beeld van hen op te hangen. De arts-zwerver betoonde zich in het reisverhaal terdege sympathiek en tolerant tegenover het Turkse volk. In menig opzicht bewonderde hij hun samenleving. Zo prees hij ondermeer de openbare orde, de afwezigheid van misdaad in Constantinopel en de Turkse 'decentie'. Op een cynische en vaak botte manier trok hij bovendien ten strijde tegen een hele reeks Europese clichés over de Turken (polygamie, despotisme, slavernij). Vaak liep dit uit op onverholen kritiek van de eigen cultuur, waarbij de auteur zelfs geen anti-imperialistische uitspraken schuwde. In die cultuurkritiek bleek Turkije dan weer vaak niet meer dan een projectiescherm te zijn voor Van Woensels utopische denkbeelden over Europa. Nochtans zagen we daarin ook juist een belangrijke cultuurscepsis opduiken. Die illustreerde zich bijvoorbeeld in zijn satirische omgang met de begrippen 'verlicht' en 'beschaafd', termen die uiterst inwisselbaar waren voor van Van Woensel en helemaal niet enkel op Europa van toepassing. De Turkse natie was daarenboven op veel vlakken zelfs meer beschaafd en 'verlicht' en men had er nog waarden die reeds lang vervlogen waren in Europa.

Dergelijke statements in *Aanteekeningen* leggen een onzekerheid bloot over Europa's verworvenheden en aspiraties: wat zouden de gevolgen zijn van bepaalde ontwikkelingen als de Verlichting, de wetenschappelijke revolutie en technologische vooruitgang voor het morele peil van de Europeanen? Wanneer Bettina Noak in haar artikel over Van Woensels reisbeschrijving besluit dat 'voor hem [...] de vanzelfsprekende superioriteit van het westerse waardensysteem boven de "barbaarse en despotische" Turkse maatschappij onderhevig [was] aan ernstige twijfel' maakt ze daarom een goed punt: de Nederlandse arts was hier allesbehalve van overtuigd. Tegelijkertijd laat zij met deze conclusie echter een cruciaal facet onbelicht.[85] De Turkse maatschappij was misschien wel traditioneler en menslievender, maar nog niet 'modern'.

85 Noak, 'Pieter van Woensel', 83.

De Turken waren voor de marinearts daarom uiteindelijk lui, dom en incapabel tot vooruitgang zonder Europese hulp.

Een verklaring voor deze negatieve *othering* en Van Woensels ultieme paternalistische houding, ondanks zijn voornemen niet volgens de traditie te denken, kon gevonden worden in elementen van het 'verlichte' denken zelf: de drang naar eigen observatie in combinatie met een diepgaande wetenschappelijke houding. Met behulp van een simplistisch, rationalistisch verklaringsmechanisme als de klimaattheorie kon de Nederlandse reiziger zo bepaalde *waargenomen* kenmerken van het Turks 'volkskarakter' verklaren. Het klimaat was daarom niet enkel de verklaring voor het trage en luie karakter van het Turkse volk, maar tevens voor hun 'ignorantie'. Op basis van die rationalistische redenering kon de schrijver besluiten dat die eigenschappen inherent waren aan de Turken. Hij trok zijn argument nog verder door: Turken waren ook onwetend over hun eigen achterstand ten opzichte van de Europese naties. Van Woensel was dus, niettegenstaande zijn cultuurrelativisme en cultuurkritiek, stellig overtuigd van Europa's technologische en wetenschappelijke superioriteit, een gevolg van zijn 'verlichte' evolutionaire benadering van samenlevingen.

Het is niet de bedoeling geweest om Van Woensels *Aanteekeningen* te ontmaskeren als een ideologisch 'oriëntalistisch' construct dat de onderwerping van de Turken zou propageren; het reisverhaal was dit natuurlijk volstrekt niet. Deze analyse heeft juist willen aantonen dat de houdingen van sommige Europese reizigers niet gewoonweg kunnen gereduceerd worden tot Saids meta-narratief en dat het bovendien soms zinvol kan zijn om in detail terug te keren naar het feitelijke historische bronmateriaal zelf om een correcter en meer historisch beeld te vormen van reisliteratuur. In dit scenario was het verhaal dat zo verkregen werd dat van een laatachttiende-eeuws Nederlands reisverslag dat duidelijk schatplichtig bleek aan een Europese intellectuele traditie van 'verlicht' denken over niet-Europese volkeren en waarin een voortdurende spanning en ambivalentie viel op te merken. Van Woensels opzet was erg ambitieus en in velerlei opzicht kunnen zijn opvattingen over de Turken en Europa als oorspronkelijk en zelfs baanbrekend gelden. Denk met name aan zijn visie op islam en zijn openlijke veroordeling van de imperiale en koloniale projecten van Engeland, Rusland en Oostenrijk. Niettemin bracht die 'verlichte' benadering van Turkije onvermijdelijk ook een uiterst deterministisch en negatief beeld van de Turken met zich mee, waardoor hij het Turkse Rijk evenzeer als achterlijk en minder ontwikkeld beschouwde. Bij

uitbreiding kan die ambivalentie wellicht gelden als *de* karakteristiek van Van Woensels *Aanteekeningen* en zijn 'verlichte' denken in het algemeen: aan de ene kant het emanciperende en cultuurrelativistische en aan de andere kant het dwingend hiërarchische en eurocentrische karakter ervan.

Over de auteur

Houssine Alloul studeerde geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen (UA) en de Università Ca' Foscari in Venetië. Momenteel is hij verbonden aan de Onderzoeksgroep Politieke Geschiedenis van de UA, waar hij onderzoek verricht over de diplomatieke relaties tussen België en het Osmaanse Rijk tijdens de negentiende eeuw. E-mail: Houssine.Alloul@ua.ac.be.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

R. Aerts, 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme', in: R. Aerts en K. van Berkel (ed.), *De Pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 10-66.
C. Aitchison, e.a., *Leisure and Tourism Landscapes: Social and Cultural Geographies*, Routledge Advances in Tourism (Londen 2002).
I. Almonds *The New Orientalists: Postmodern Representation of Islam From Foucault to Baudrillard* (Londen 2007).
Abraham-Hyacinthe Anquetil-Duperron, *Legislation orientale* (Amsterdam 1778).
B. Ashcroft e.a., *Key Concepts in Post-colonial Studies* (Londen 2001).
R. Bakker, *Reizen en de kunst van het schrijven. Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk, de Krim en Rusland 1784-1789 (*Zeist 2008).
C.L. Batten, *Pleasurable Instruction. Form and Convention in Eighteenth-Century Travel Literature* (Berkeley 1978).
F. Briscoe e.a., *The Power of Talk: How Words Change our Lives* (Thousand Oaks 2009).
M. Broecheler, 'De *Don Quichot*-vertaling van Pieter van Woensel', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 18 (1995) 50-56.
C.K. Brown, *Encyclopedia of Travel Literature* (Michigan 2000).
M. Calaresu, 'Looking for Virgil's Tomb: The End of the Grand Tour and the Kosmopolitan Ideal in Europe', in: J. Elsner en J.P. Rubiés (ed.), *Voyages and Visions. Towards a Cultural History of Travel* (Londen 1999) 138-161.
A. Çirakman, 'From Tiranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks', *International Journal of Middle East Studies* 33 (2001) 49-68.
A. Çirakman, *From the 'Terror of the World' to the 'Sick Man of Europe': European*

Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth (New York 2005).
J.F. Clément, 'Les penseurs de Lumières face à l'Islam', *Social Compass* 44 (1997) 227-245.
N. Coupland, '"Other" representation', in: J. Verschueren e.a. (ed.), *Handbook of Pragmatics* (Amsterdam 1999) 1-24.
N. Daniel, *Islam and the West: the Making of an Image* (Edinburg 1980).
J. van Droffelaar, 'Het "oosters despotisme" en de gevolgen daarvan voor het beeld van de Turken', in: A.H. de Groot (ed.), *Het Midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief* (Muiderberg 1989) 87-100.
Jacob Haafner, *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen* (Haarlem 1807).
A. Hourani, *Europe and the Middle East* (Londen 1980).
R. Irwin, *Dangerous knowledge: Orientalism and its Discontents* (New York 2006).
R. Joubin, 'Islam and Arabs through the Eyes of the Encyclopédie: The "Other" as a Case of French Cultural Self-Criticism', *International Journal of Middle East Studies*, 32 (2000) 197-217.
R. Joubin, *The 'Oriental Other' and Cultural Self-Criticism in the Eighteenth-Century French Enlightenment*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling (Columbia University 2004).
R. Kabbani, *Imperial fictions. Europe's Myths of Orient* (Londen 2008, 2de editie).
T. Kaiser, 'The Evil Empire? The Debate on Turkish Despotism in Eighteenth-Century French Political Culture', *The Journal of Modern History* 72 (2000) 6-34. G. Maclean, *Looking East: English Writing and the Ottoman Empire before 1800*, (Hampshire 2007).
A. Majid, *Freedom and Orthodoxy: Islam and Difference in the Post-Andalusian Age* (Stanford 2004).
P. Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924* (Londen 1995).
Charles de Secondat Montesquieu, *Lettres Persanes* (Amsterdam 1721).
B. Noak, 'Met een vreemde blik: Pieter van Woensel over de Turkse en de westerse samenleving', in: *Neerlandistiek in contrast. Handelingen Zestiende Colloquium Neerlandicum* (Amsterdam 2007) 73-86. Geciteerd naar de versie beschikbaar op https://www.dbnl.org.
D. Outram, *The Enlightenment*, New Approaches to European History, (Cambridge 2005, 2de editie).
D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, New Approaches to European History (New York 2005, 2de editie).

S.H. Riggins, ‘The rhetoric of othering’, in: S.H. Riggins (ed.), *The Language and Politics of Exclusion: Others in Discourse* (Thousand Oaks 1997) 1-30.
E.W. Said, *Orientalism* (Londen 1978).
R. Schiffer, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*, Internationale Forschungen zur Algemeinen und Vergleichende Literaturwissenschaft, 33 (Amsterdam 1999).
T. Seaton, ‘Purposeful Otherness: Approaches to the Management of Thanatourism’, in: R. Sharpley en P.R. Stone, (ed.), *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism* (Exeter 2009) 75-108.
S. Stuurman, ‘Cosmopolitan Egalitarianism in the Enlightenment: Anquetil Duperron on India and America’, *Journal of the History of Ideas*, 68 (2007) 255-278.
H. Theunissen e.a. (ed.), *Topkapi en Turkomanie: Turks-Nederlandse onmoetingen sinds 1600* (Amsterdam 1989).
H. Theunissen, ‘Barbaren en ongelovigen: Turcica in de Nederlanden 1500-1800’, in: H. Theunissen e.a. (ed.), *Topkapi en Turkomanie: Turks-Nederlandse onmoetingen sinds 1600* (Amsterdam 1989) 37-53.
A. Thomson, *Barbary and Enlightenment. European Attitudes towards the Maghreb in the 18th Century*, Brill's Studies in Intellectual History, 2 (Leiden 1987).
D.M. Varisco, *Reading Orientalism: Said and the Unsaid* (Seattle 2007).
E. Waegemans, ‘Pieter van Woensel: een Nederlands criticaster in Russische dienst’ in: E. Waegemans en H. van Koningsbrugge (ed.), *Noord- en Zuid-Nederlanders in Rusland, 1703-2003* (Groningen 2004) 364-392.
J.J. Wesselo, *Amurath-Effendi, Hekim-Bachi, Pieter Van Woensel*, Klassiek Letterkundig Pantheon, 200 (Zutphen 1974).
Pieter van Woensel, *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkeyen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89*, Constantinopolen, van de Hegira MCCVI en MCCIX [Amsterdam 1789, 1793; 2 dln.]. Geciteerd naar de versie beschikbaar op https://www.dbnl.org.
Pieter van Woensel, *De lantaarn* [*Satirische teksten uit de achttiende eeuw*], A Hanou (ed.) (Amsterdam 2002).
A. Wheatcroft, *The Ottomans: Dissolving Images* (Londen 1993).
F. Wolfzettel, *Le discours du voyageur. Le recit du voyage en France de Moyen Age au XVIIIe siècle* (Parijs 1996).
E.J. Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije* (Amsterdam 2006).

De ambivalente Amurath
De Lantaarn van Pieter van Woensel als relativerende satire

Ivo Nieuwenhuis

This article discusses Pieter van Woensel's *Lantaarn* (1792-1801), a satirical Dutch illustrated periodical. This periodical is placed within a tradition of satirical works that downplay their butt through the use of ambivalence, a tradition that is besides shown to have a special connection with the Enlightenment. Through a close-reading of several passages and one illustration, it becomes clear that ambivalence is indeed an important characteristic of *De Lantaarn*, thus being a product not just of its own time, but also of the aforementioned tradition.

Satire, een fenomeen van alle tijden, neemt sterk wisselende gedaanten aan. Uit het klassieke Rome kennen we de formele verssatire, waarmee door iemand als Juvenalis scherpe kritiek werd geleverd op maatschappelijke normen en zeden. Tegenwoordig associëren we satire wellicht in de eerste plaats met tv-programma's als *Draadstaal* en *Koefnoen*, of met de dagelijkse cartoon in de krant. In de achttiende eeuw bloeide het fenomeen in Nederland vooral in de tijdschriften. De diverse titels van Jacob Campo Weyerman springen daarbij natuurlijk direct in het oog, maar hij was zeker niet de enige.[1] Verder waren er de spectators, die weliswaar vaak apart gezet worden van de satirische tijdschriften, maar er tegelijk soms ook moeilijk van te onderscheiden zijn.[2] In internationaal opzicht was daarnaast in de achttiende eeuw de prentkunst een belangrijke uitingsvorm van satire. Tekenaars als William Hogarth en James Gillray maakten furore met hun spotprenten, die gretig aftrek vonden in de vele prentenwinkels die Groot-Brittannië in die dagen rijk was.[3] Beide uitingsvormen komen samen in het geïllustreerde satirische periodiek *De Lantaarn* (1792-1801) van Pieter van Woensel, dat in dit artikel centraal staat.

Ik beschouw *De Lantaarn* hier tegen de achtergrond van een traditie van satire bedrijven die zich uitstrekt over vele eeuwen, maar een opvallende bloei beleefde ten tijde van de Verlichting, namelijk die van de relativerende satire. Binnen die traditie speelt het concept ambivalentie een kernrol. Op dit concept zal ik verderop nog nader ingaan. Daarnaast plaats ik *De Lantaarn* binnen de

1 Zie voor een (zeer onvolledig) overzicht van achttiende-eeuwse satirische tijdschriften: Buijnsters en Geerars, 'Bibliografie 18e-eeuwse satirische tijdschriften'. Als (welkome) aanvulling hierop verschijnt binnenkort een bundel artikelen over achttiende-eeuwse satirische tijdschriften in Nederland: Van Vliet (ed.), *Satirische tijdschriften*.

2 Vgl. Johannes, *Barometer van de smaak*, 44 en Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 13.

3 Zie over Britse spotprenten in de achttiende eeuw onder meer Donald, *The Age of Caricature*.

contemporaine politieke en culturele context, die van de Bataafse Republiek. Het voornaamste doel van deze exercitie is het blad nader te duiden als satire en uit te vinden hoe het zich verhoudt tot bestaande satirische tradities enerzijds, en de actualiteit van het moment anderzijds. Deze doelstelling sluit aan bij een breder onderzoek naar de werking van satire dat momenteel in Nederland wordt uitgevoerd.[4] Mijn artikel is te zien als een weerslag van de eerste, tentatieve resultaten van dit onderzoek.

Excentriek en eigenzinnig

De Lantaarn is een opvallende verschijning in het eind achttiende-eeuwse perslandschap, in de eerste plaats vanwege de vorm, een almanak annex jaarboekje. Er verschenen tussen 1792 en 1801 in totaal vijf van deze jaarboekjes met steeds dezelfde titelopbouw: *De Lantaarn voor 1792, [...] voor 1796* etc., voorin een kalender van het betreffende jaar plus wat basale astronomische informatie, en vervolgens 150 tot 200 pagina's aan beschouwingen, betogen en anekdotes van wisselende lengte, en steeds een stuk of tien illustraties verspreid door de tekst.[5] De opbouw van het blad is erg associatief, zowel op macroniveau als binnen de verschillende teksten, die regelmatig onderbroken worden door voetnoten en terzijdes. In de teksten worden praktische tips over geneeskundige zaken afgewisseld met cultuurkritiek en politieke beschouwingen, al heeft die laatste categorie, met name in *De Lantaarn voor 1798*, de overhand. Mede daarom heeft het blad uiteindelijk meer weg van een politiek tijdschrift dan van een almanak, ook al is het dat in strikte zin niet. Eerder hebben we te maken met een hybride medium, een mix van genres en stijlen, samengebracht in vijf handzame boekjes.

De schrijver van dit hybride medium is Pieter van Woensel (1747-1808), een excentrieke, reislustige arts. Hij schreef *De Lantaarn* onder het pseudoniem Amurath-Effendi Hekim-Bachi.[6] Deze ‘heer Amurath’ komt regelmatig in de ik-vorm aan het woord en presenteert zich gedurende het verloop van de teksten als een ambivalente figuur, iemand die zichzelf voortdurend herneemt

4 Het betreft het NWO-project *The Power of Satire. Cultural Boundaries Contested*, dat onder leiding van M.E. Meijer Drees wordt uitgevoerd aan de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam (dossiernr. 360-30-150). Zelf ben ik als promovendus bij dit project betrokken. Zie verder: http://www.powerofsatire.org/ [september 2010].

5 De vijf edities van *De Lantaarn* zijn online beschikbaar via https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=woen003lant00 [september 2010]. De afbeeldingen zijn tevens apart opgenomen in de collecties van de Atlas van Stolk en het Rijksprentenkabinet.

6 De naam komt uit het Turks en betekent zoveel als ‘de heer Amurath, hoofdgeneesheer’.

en de betrekkelijkheid van zijn eigen kennis en expertise benadrukt. Van Woensel maakte zelf de illustraties voor zijn blad, voornamelijk etsen, die ook los daarvan enige bekendheid hebben gekregen als spotprenten uit de Bataafse Tijd. Naast *De Lantaarn* schreef hij een tweedelige reisbeschrijving en diverse kleinere publicaties die verband hielden met zijn professie van arts en zijn langdurige verblijf in Rusland (1772-1778, 1786-1788).[7] Voor tijdgenoten schijnt hij een opvallende verschijning geweest te zijn vanwege het Russische kostuum met bontmuts waarin hij zich vaak vertoonde, en waarmee hij zich ook liet afbeelden voorin zijn reisbeschrijving (zie afbeelding op pagina 195).[8]

Zijn reputatie van excentriekeling vent Van Woensel ook in *De Lantaarn* sterk uit. Dat begint al in het voorwoord van de eerste editie, waarin hij weliswaar meldt dat hij het publiek ‘geene knollen voor citroenen zoekt in de hand te stoppen’, maar wel verzoekt ‘noch eens te willen proeven, eer 't misschien ook eenige citroenen tot knollen veroordeelt’.[9] Verderop in die editie zegt hij het nog wat explicieter:

> In alles behaagt mij de afwisseling. Ik haat niets meer dan ouwbakke kost. Laat anderen, zo 't hun vermaakt, bewijzen, dat 's middags om 12 uuren dag is. 'k Zal hen niet stooten van hun stok-paardje. 't Mijne is 't *singuliere*.[10]

Deze houding van zelfverkozen anders-zijn, die ook terug te herkennen is in de visies die het blad geeft op allerhande politieke en culturele thema's, kwam Van Woensel op de nodige kritiek te staan van tijdgenoten. Zo meldt de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in een recensie van de editie 1792: ‘[D]e Schryver [toont] dikwyls te veel verachting voor andere Schryvers, en eene te groote verbeelding van zich zelven’.[11] En *De Burger Politieke Blixem* vindt dat hij een ‘zonderling’ en ‘verward hersengestel’ heeft.[12] *De Lantaarn voor 1800* werd zelfs verboden, officieel omdat het blad onder pseudoniem was uitgegeven, maar vermoedelijk vooral omdat daarin nauwelijks verhuld kritiek werd geleverd op de Fransen via de satirische fabel ‘Historie van een Trojaansch Paerd’.[13] Hierop schreef Van Woensel *De Bij-lichter*, bedoeld als bijlage bij

7 Zie Bakker, *Reizen en de kunst van het schrijven* en Hanou, ‘Nawoord’.
8 Hanou, ‘Nawoord’, 119.
9 *De Lantaarn voor 1792*, v.
10 Ibidem, 144.
11 *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1792), 532.
12 *De Burger Politieke Blixem* 26 (1800), 212.
13 Vgl. Bakker, *Reizen en de kunst van het schrijven*, 58.

de editie 1800, waarin hij met veel ironie zijn identiteit bekendmaakte en vervolgens zijn meer radicale en Fransgezinde landgenoten de oren waste. De laatste *Lantaarn*, van 1801, verscheen vervolgens onder zijn eigen naam.

Over de oplage en algemene ontvangst van *De Lantaarn* is helaas weinig bekend. Van de editie 1792 is een tweede druk verschenen, dus kennelijk was er wel een zeker animo voor het blad. In een veilingcatalogus van de nalatenschap van Van Woensel lezen we echter ook over de aanwezigheid van 'De Lantaarn voor 1792, 1796 en 1798, 64 stuks', wat suggereert dat zijn blad niet altijd glad uitverkocht werd.[14] De overgeleverde contemporaine reacties zijn, zoals zonet al bleek, overwegend negatief. Voor de receptie in latere tijden zijn vooral twee uitgebreide besprekingen van Cd. Busken Huet uit de tweede helft van de negentiende eeuw van belang.[15] Hoewel hij ook wel enkele licht kritische noten plaatst, schrijft Busken Huet hierin toch vooral zeer enthousiast over Van Woensel en zijn werk. Het is allicht mede vanwege deze loftuitingen dat Van Woensel in de twee eeuwen na zijn dood altijd aanwezig is gebleven in de Nederlandse literatuurgeschiedenis, zij het dan in een marginale positie. Tegelijk was de wetenschappelijke aandacht voor zijn werk tot nog toe zeer beperkt. Naast enkele losse artikelen en wat moderne tekstedities is er nooit veel bijzonders met Van Woensel gedaan, op het proefschrift van René Bakker uit 2008 na, dat zich echter volledig concentreert op de tweedelige reisbeschrijving van Van Woensel uit de jaren 1791 en 1795, en *De Lantaarn* als bron verder links laat liggen.[16] Het probleem lijkt dat men vaak niet zo goed weet wat men met deze excentrieke marinearts aanmoet. Dat wordt althans gesuggereerd door de karakteriseringen 'eigenzinnig' en 'origineel' die steeds weer aan Van Woensel toegeschreven worden, en die, hoewel ze complimenteus bedoeld zijn, verder eigenlijk weinig zeggen.[17] Maar Van Woensel en zijn *Lantaarn* staan niet op zichzelf. Als satire is het blad op verschillende manieren te verbinden met zowel contemporaine als niet-contemporaine 'soortgenoten'. Om hier beter zicht op te krijgen, moeten we echter eerst wat dieper in het fenomeen satire zelf duiken.

14 *Veilingcatalogus, boeken van C.H. Velse [...] en P. van Woensel*, 100.

15 Busken Huet, 'Pieter van Woensel' en idem, 'Van Woensel en Loosjes'.

16 Bakker haalt in zijn proefschrift een aantal interessante archiefgegevens aangaande Van Woensel naar boven, maar schiet, in mijn ogen, analytisch gezien nogal tekort. Hij heeft wel veel uitgezocht, maar weinig *onder*zocht. Daarom heeft zijn proefschrift voor mijn eigen onderzoek slechts een beperkte relevantie.

17 Zie bijv. Wesselo, 'Pieter van Woensel' en Hanou, 'Nawoord'.

Satirische tradities

Lange tijd werd satire in de eerste plaats beschouwd als een literair genre dat zich kenmerkt door een sterk moraliserende inslag en het gebruik van een aantal vaste technieken - zoals ironie en parodie - en uitingsvormen, zoals het hekeldicht en de fabel.[18] Tot op heden klinkt deze definiëring, die vooral gevormd is door het werk van enkele dominante satiretheoretici uit de school van het New Criticism,[19] door in de schoolboekbeschrijving van het genre.[20] Al vanaf begin jaren negentig echter, hebben verschillende onderzoekers gewezen op de ontoereikendheid en zwakheid van deze definitie in het licht van de daadwerkelijke satirische productie. Zo betoogt George A. Test in zijn studie uit 1991 dat we satire niet zozeer moeten zien als een formeel genre, maar eerder als de artistieke variant van een algemeen menselijke agressieve impuls.[21] In dat kader besteedt hij niet alleen aandacht aan literaire teksten, maar ook aan allerhande satirische rituelen uit heden en verleden, en aan de manifestatie van satire in kranten en op televisie. Ook legt hij sterk de nadruk op de ludische aspecten van satire door een direct verband te leggen tussen antropologische opvattingen over het spel als een kernaspect van het menselijk samenleven en de praktijk van het satire bedrijven.[22] Dustin Griffin verzette zich enige jaren later vooral tegen het beeld van satire als een bij uitstek moralistische kunstvorm met een stabiele betekenis. Hij stelt dat als we een dergelijke morele helderheid van satire verlangen, 'we would have to concede that most of the great satires have failed.'[23] Als alternatief presenteert hij vier retorische 'rollen' die de satiricus al dan niet tegelijk kan aannemen, namelijk die van de onderzoeker, de provocateur, de artiest en de speler.[24] Zo ontstaat een definitie van satire die veel meer de nadruk legt op instabiliteit, ambivalentie en een open einde.

De ideeën van Test en Griffin bieden een interessant nieuw en verfrissend perspectief op satire, maar er is helaas tot nog toe nauwelijks iets mee gedaan. In plaats van het testen en uitdiepen van de nieuwe theoretische inzichten aan de

18 Zie voor een uitgebreidere beschrijving van de theorievorming rondom satire in de afgelopen decennia: Meijer Drees en Nieuwenhuis, 'De macht van satire'.
19 Ik denk hierbij met name aan Frye, *Anatomy of Criticism*, Highet, *Anatomy of Satire*, Kernan, *Plot of Satire* en Paulson, *Fictions of Satire*.
20 Vgl. Abrams, 'Satire' en Ogborn en Buckroyd, *Satire*.
21 Test, *Satire*.
22 Ibidem, 126-49.
23 Griffin, *Satire*, 38.
24 Ibidem, 35-94.

hand van specifieke casussen, kiest men er eerder voor satirisch materiaal vanuit de directe politieke en culturele context te duiden.[25] Hoewel dit begrijpelijk is, en zeker ook leidt tot relevante interpretaties, heeft het als nadeel dat meer algemene lijnen die te trekken zijn tussen satiren uit verschillende perioden, goeddeels buiten beschouwing blijven. Zo is er de terugkerende gewoonte van satirici om hun werk met voedsel te vergelijken, iets wat al terug te voeren is op de klassieke oorsprong van het woord satire in de *lanx satura*, de schaal met gemengde vruchten die bij officiële gelegenheden aan de goden werd aangeboden, en die duidt op satire als een mix van vormen en stijlen.[26] Ook is Van Woensel niet de eerste die zijn professie als arts in zijn satirische werk uitspeelt. Er bestaat een lange traditie van satirici die zichzelf als geneesheer en hun satiren als een bitter, maar noodzakelijk medicijn ter (morele) genezing van de mensheid presenteren.[27]

Een andere langlopende lijn betreft de relativerende functie van satire, te herkennen aan het schertsend of ironisch behandelen van een bepaald object - een persoon, maar bijvoorbeeld ook een maatschappelijk thema (taboe) of een gezaghebbend instituut, zoals de kerk. De *Lof der Zotheid* van Erasmus is hiervan een sterk voorbeeld, evenals Voltaires *Candide*, het Middelnederlandse dierenepos *Van den vos Reynaerde*, en, in onze eigen tijd, de tv-cartoon *South Park*. Deze voorbeelden hebben, ondanks de grote verschillen in vorm en context, met elkaar gemeen dat ze de heiligheid, serieusheid of (absoluut) positieve waarde van een of meerdere objecten relativeren. Dit doen ze door het object op een ambivalente manier te benaderen; ze veroordelen het dus niet zozeer, zoals men binnen de oude satiredefinitie zou zeggen, maar ze zaaien twijfel, bevragen de status van een object zonder er zelf een sluitende en definitieve visie op te presenteren. Op die manier ontregelen ze vaak ook hun publiek, dat zich vertwijfeld afvraagt wat er nou precies gezegd wordt, wat de boodschap is van de satire, en of men geacht wordt het ergens mee eens of juist mee oneens te zijn. Satireonderzoeker Fredric Bogel spreekt in dit verband van de onoplosbare ‘dubbelheid’ van satire. Die dubbelheid bestaat eruit dat in satiren enerzijds een duidelijke tegenstelling wordt gecreëerd tussen Zelf en Ander, de bespotter en het bespotte, terwijl anderzijds de legitimiteit van die tegenstelling juist wordt bevraagd. Volgens Bogel is deze dubbelheid niet op te lossen - je kunt niet zeggen dat een van de twee visies dominant is - en is juist dat de kracht van satire:

25 Dit zien we bijv. in Van Wissing, *Stokebrand Janus*.
26 Zie over de connectie tussen satire en voedsel ook Griffin, *Satire*, 190-97.
27 Vgl. Randolph, ‘The Medical Concept’.

> The remarkable power of many satiric, parodic, and mock-forms depends on our inability to say just where we are, to know with certainty that failure is being pointed to rather than exemplified, quoted rather than uttered - that it is only a matter of 'mention' rather than also of 'use'.[28]

Deze omschrijving sluit goed aan bij de relativerende functie van satire.

Bogel merkt ook op dat de dubbelheid van satire goed past bij het tijdperk van de Verlichting, omdat hij raakt aan het dilemma van de oordeelsvorming dat daarbinnen zo centraal stond. Ambivalentie confronteert het publiek met de vraag: hoe ga je om met tegengestelde visies en waar haal je de autoriteit van een oordeel vandaan?[29] Een dergelijke vraag sluit inderdaad goed aan bij de op ratio en kritisch nadenken gerichte Verlichting, maar gezegd moet worden dat hij een veel langere geschiedenis heeft, en is terug te voeren tot de klassieke filosofische traditie van het Cynisme en de ideeën van Socrates.[30] Wel lijkt het typerend voor de Verlichting dat een kwestie als oordeelsvorming op grotere schaal en in bredere kring bediscussieerd wordt. Satirische teksten kunnen daarbij een sleutelrol spelen, omdat intellectueel zware discussies hierin vaak op een lichte en goed behapbare manier aan bod komen.[31] Dit geldt wel alleen voor die satiren waaraan, specifiek vanwege hun ambivalentie, eerdergenoemde relativerende functie is toe te schrijven. Daaronder vallen bijvoorbeeld niet de diverse pamfletten en spotprenten die tijdens politieke crises in de vroegmoderne tijd verschenen, en waarin tegenstanders werden zwartgemaakt en beschimpt. Die laatste categorie satiren is allesbehalve ambivalent en heeft verder weinig met de Verlichting uit te staan.

Een typisch voorbeeld van ambivalente, relativerende satire uit de Verlichting vormen de werken van Jonathan Swift, die onder meer de wetenschap op de hak nemen, iets wat in verband met de Verlichting natuurlijk erg relevant is.[32] Swift kende vele navolgers, waaronder Laurence Sterne, een anglicaanse dominee die vooral beroemd werd door het negendelige werk *The Life and Opinions of Mr. Tristram Shandy, Gentleman* (1759-69).[33] Deze tekst voert de ambivalentie tot in het uiterste door en zet alle conventies van de schrijfkunst

28 Bogel, *The Difference Satire Makes*, 74.
29 Ibidem, 82.
30 Zie voor een behandeling van de relatie tussen Verlichting en Cynisme: Niehues-Pröbsting, 'The Modern Reception of Cynicism'.
31 Vgl. Van der Wall en Wessels, *Veelzijdige verstandhouding*, 27.
32 Ik denk hier met name aan *A Tale of a Tub* (1704) en *Gulliver's Travels* (1726).
33 Zie in verband met de navolgingen van Swift: Jagtenberg, *Jonathan Swift in Nederland*.

op scherp middels een ingenieus spel met hoofdtekst en metatekst, waarbij een voortdurende reflectie op het proces van het schrijven zelf plaatsvindt. Ook Sterne kende diverse navolgers, met name op het Europese vasteland, waar men eind achttiende eeuw zelfs wel van een Sternemode spreekt.[34] Ook in *De Lantaarn* zijn sporen van Sterne herkenbaar, waarover later meer. Het bijzondere aan *Tristram Shandy* is dat het relativerende aspect van satire hierin tot in het absurde is doorgevoerd; er is sprake van een absolute ambivalentie, die op geen enkele manier wordt opgelost door een overkoepelende moraal of een betrouwbare vertelinstantie. Deze radicale 'twijfel aan alles' koppelt het werk, en de diverse navolgers, aan de Verlichting.

Als satire is *De Lantaarn* natuurlijk ook te verbinden met diverse andere cultuuruitingen uit die categorie die in zijn tijd in Nederland verschenen. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan het tijdschrift *Janus* uit 1787 en de diverse navolgingen daarvan uit de Bataafse Tijd, en aan de satirische werken van Gerrit Paape, zoals *Reize door het Aapenland* (1788). Met name met *Janus* vertoont het blad van Van Woensel opvallende parallellen. Beide kennen een associatieve opbouw met vele onderbrekingen, en in beide overheerst ook de ambivalentie.[35] Maar voor dit soort nationale soortgenoten geldt eigenlijk net als voor *De Lantaarn* zelf dat ze passen binnen de brede, Europese lijn van relativerende satire uit de Verlichtingstijd die in deze paragraaf is geschetst.

Patriotten en Bataven

Langlopende stilistische en andersoortige lijnen laten onverlet dat voor de duiding van individuele satirische casussen de specifieke historische context van groot belang is. In het geval van *De Lantaarn* wordt die context in belangrijke mate gevormd door de opkomst, korte bloei en snelle ondergang van de Bataafse Republiek, een radicaal politiek-bestuurlijk experiment waarin burgers voor het eerst op grote schaal betrokken werden bij het landsbestuur. In 1792, toen de eerste *Lantaarn* verscheen, was dit experiment nog niet begonnen, maar was men wel nog maar amper bekomen van de vorige revolutionaire periode, de Patriottentijd. In die periode waren de bestuurlijke gemoederen al behoorlijk opgeschud, met name door de sterk aanwezige en felle publieke opinie, die zich uitte in een ware wildgroei aan kort- en langlopende tijdschriften, en door de vele burgersociëteiten die actief

34 Vgl. Buisman-De Sarvonin Lohman, *Laurence Sterne*. Zie ook: De Voogd en Neubauer, *Reception of Laurence Sterne in Europe*.

35 Vgl. Van Wissing, *Stokebrand Janus*, met name 252-53, 276.

nadachten over de vernieuwing en democratisering van het landsbestuur.[36] De aanleiding voor dit politieke rumoer was de groeiende ontevredenheid bij zowel de stedelijke burgerij als de staatsgezinde regenten over de manier waarop de stadhouder (Willem V) en zijn kliek het land bestuurden. Het desastreuze verloop van de Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-84) en het beroemde pamflet *Aan het volk van Nederland* (1781) van Joan Derk van der Capellen tot den Pol fungeerden vervolgens als katalysator voor een groeiende beweging van zowel regenten als burgers die zichzelf de patriotten noemden. Tegenover hen stonden de prinsgezinden of orangisten, de aanhangers van de erfstadhouder. De strijd tussen deze twee groepen nam in de loop van de jaren tachtig steeds heftiger vormen aan. Patriotsgezinde burgers vormden vrijkorpsen om hun weerbaarheid te demonstreren, en een enkele keer kwam het ook echt tot een gewapend treffen met de orangisten. Daarnaast werd de strijd voornamelijk via de pers gevoerd. In september 1787 kwam een vrij abrupt einde aan het rumoer, toen Pruisische troepen de stadhouder te hulp kwamen en het land introkken om orde op zaken te stellen.

Van Woensel verbleef ten tijde van dit alles grotendeels in het buitenland; hij reisde in die jaren door het Ottomaanse Rijk en werkte daarnaast als marinearts voor de Russische Zwarte-Zeevloot. Hij maakte de gebeurtenissen dus slechts op afstand mee.[37] Desalniettemin is de Patriottentijd van belang voor een goed begrip van *De Lantaarn*, vooral ook omdat de Bataafse Omwenteling van 1795 sterk samenhangt met de gebeurtenissen in de jaren tachtig. Er is zelfs wel beweerd dat de hele periode van 1780 tot 1800 als één geheel gezien moet worden, waarbinnen de hersteljaren 1787-1795 slechts een kort intermezzo vormden, waarin bovendien het revolutionaire denkwerk gewoon doorging, al was het dan ondergronds.[38] Ook in *De Lantaarn* vinden we terugwijzingen naar de Patriottentijd.[39] De editie 1792 is van de vijf evenwel verreweg de minst politieke, wat aansluit bij het idee dat in de hersteljaren vanwege het repressieve klimaat weinig ruimte was voor openlijke (radicaal-)politieke geluiden. Dit veranderde toen in januari 1795 de Franse troepen over de bevroren rivieren Nederland binnentrokken. Vanaf toen braken zes woelige jaren aan, waarin allerhande hervormingsplannen die al in de jaren tachtig

36 Zie over de Patriottentijd onder meer Klein, *Patriots Republikanisme* en Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 175-274.

37 Hanou, 'Nawoord', 117-18.

38 Vgl. Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 218.

39 Dit gebeurt bijvoorbeeld in 'Van de voordeelen welke de revolutie van 87 de Republiek had kunnen aanbrengen' (*De Lantaarn voor 1798*, 68-73)

waren bedacht in de praktijk gebracht werden, en er ook weer flink publiekelijk werd gedebatteerd over politiek.[40] Het belangrijkste project, en meteen ook het heetste hangijzer, vormde het opstellen van een nationale constitutie, en de daarmee samenhangende nieuwe staatsinrichting. Hiertoe werd een Nationale Vergadering bij elkaar geroepen, waarin (gekozen) mensen uit het hele land vertegenwoordigd waren. In de Vergadering stonden verschillende 'partijen' tegenover elkaar, die zich met name van elkaar onderscheidden door de mate van radicaliteit waarmee ze veranderingen wilden doorvoeren.[41] Het maken van een nieuwe grondwet bleek geen makkelijke klus, en toen het eerste ontwerp eenmaal daar was en in 1797 middels een referendum aan het volk werd voorgelegd, werd het met grote meerderheid van stemmen afgekeurd. De discussie ging voort en uiteindelijk zouden er in 1798 zelfs twee coups volgen, een van radicale en een van gematigde krachten. Vervolgens raakte de Bataafse Revolutie in rustiger vaarwater. De animo voor radicale veranderingen en politieke reuring was sterk tanende, en er brak een periode van consolidatie aan, waarin de regering meer en meer streefde naar consensus. Dit kwam mede omdat de staatskas inmiddels volledig leeg was, en de Bataafse Republiek feitelijk onder curatele van Frankrijk stond. Inmiddels waren echter wel diverse fundamentele veranderingen doorgevoerd in de staatsinrichting van de Republiek, waarvan de belangrijkste wellicht was dat het land nu een natiestaat was met een centraal gezag, en niet langer een los verbond van gewesten.

Op die veranderingen en het debatproces daaromheen, wordt in *De Lantaarn* expliciet gereflecteerd. Dit gebeurt met name in de editie 1798, die voor het overgrote deel uit teksten over de actuele politieke situatie bestaat. Een populair thema daarbij is de volksinspraak, de mate van zeggenschap die het gewone volk zou moeten of mogen hebben bij bestuurlijke kwesties. De volgende passage heeft hier ook mee te maken. Van Woensel - of eigenlijk zijn schrijvende alter ego Amurath - stelt daarin:

> De mensch leeft bij afwisseling; alles wat nieuw is pleegt te behaagen, en wij zijn nu in den kermis-tijd der Democratie. Maar is de vreugde dan wel zo groot? Ik vraag' niet bij hen, welke de Revolutie dwong de kraamen aftebreeken: deeze vraag zou overbodig zijn. Ik meen de zulken, voor wie 't nu mooi weêr is. Ik kan 't niet merken. Loopen zij dan zo druk, zo ieverig [*sic*], zo talrijk, zo aanhoudend na hunne Grond-Vergaderingen? Van waar die leege banken?

40 Zie over de Bataafse Tijd: Kloek en Mijnhardt, *1800*, 27-31, 549-62 en Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 277-398. Verder wordt er momenteel een NWO-project uitgevoerd over deze periode aan de UvA, onder leiding van N.C.F. van Sas en W.E. Velema (*The first Dutch democracy*).

41 Vgl. Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 277-92.

> Waarom alle die middelen van *contrainte*,[42] die Hunne Majesteiten na deeze Vergaderingen, als de kinderen met de stok na 't school, jaagen?[43]

Amurath spreekt hier over de grondvergaderingen die na de Bataafse Omwenteling in het hele land werden opgericht, en die voornamelijk bedoeld waren om volksvertegenwoordigers te kiezen. Deze vergaderingen zijn te zien als een symbool van het nieuwe democratische elan, en de vrijheid tot politieke inspraak voor Bataafse burgers. Maar kennelijk zijn die burgers inmiddels niet zo enthousiast meer over politiek en democratie, aangezien 'Hunne Majesteiten', zoals hij ze spottend noemt, massaal wegblijven en met dwangmiddelen gezet moeten worden tot het bezoeken van de vergaderingen. Het nieuwtje is eraf, en daarom vinden ze er niet zoveel meer aan. Deze sceptische manier van spreken over de Bataafse politiek vinden we voortdurend in *De Lantaarn*. Amurath neemt niet heel expliciet ideologisch stelling, maar behandelt alle deelnemers aan het debat met een kritische nuchterheid. Het zou dan ook onjuist zijn om Van Woensel, zoals in het verleden wel gebeurd is, te bestempelen als een kritische patriot of een gematigd orangist.[44] Hij is geen van beide, maar beweegt zich overal tussendoor, en geeft de ene keer de (voormalige) stadhouder ervan langs en de andere keer de patriottische revolutionairen. Uit alles blijkt wel dat hij zeer goed op de hoogte was van wat er speelde en zijn tegelijk nuchtere en speelse betogen schreef op basis van een gedegen kennis van zaken.

Analyse door ambivalentie

Nu we de context waarin Van Woensel schreef en waaruit hij veelvuldig putte scherp hebben, kunnen we terugkeren naar het thema van *De Lantaarn* als relativerende satire. In het laatste gedeelte van dit artikel bespreek ik enkele opvallende passages uit het blad om zo beter zicht te krijgen op de werking van de eerder gesignaleerde ambivalentie, en op hoe die ambivalentie het satirisch functioneren van *De Lantaarn* bepaalt. De focus ligt daarbij volledig op de politieke gedeeltes. De eveneens erg interessante stukken over bijvoorbeeld religie en de geneeskunde blijven buiten beschouwing.

De ambivalentie van Amurath uit zich allereerst op het niveau van zijn zelfpresentatie, die tegelijk ernstig en speels, zelfverzekerd en relativerend is.

42 *Contrainte*: rechtsdwang.
43 *De Lantaarn voor 1798*, 93.
44 Vgl. Van Woensel, *Amurath-Effendi Hekim-Bachi*, 10-11 en Bakker, *Reizen en de kunst van het schrijven*, 135.

Zijn teksten lijken op het eerste oog doorgaans serieus bedoeld; hij wil ons informeren over kwestie X, of zijn visie geven op thema Y. Maar bij nadere beschouwing vallen zinnen op als: Zij welke ons geleert hebben, hoe de menschen moeten worden opgevoed, laaten mischien? zich in twee klassen afdeelen' en ‘Zommige menschen, wat zeg ik, *zommige*, de meeste menschen hegten, ook voor kinderen, eene heroïeke, eene specifieke kragt aan vertoogen, zeden-lessen en predikatien.[45] Door dergelijke uitspraken zwakt Amurath zijn verhaal retorisch af; hij bouwt relativeringen in. Nog uitvoeriger en explicieter doet hij dat in de volgende passage, die voorafgaat aan een stuk waarin hij uitlegt hoe de ideale opvoeding van een stadhouder eruit zou moeten zien. Hij merkt daarin op:

> Misschien zal eenig lezer, die niet voortleest, als de os voor de ploeg loopt, vraagen: Mr. Amurath meent gij u bevoegt tot eene zo uitgebreide als moeijelijke taak? [nl. de beschrijving van de ideale opvoeding voor een stadhouder, I.N.] - Geenzints - En waarom, vriend! bemoeit gij er u dan meê? - 't Is met schrijven, als met de muziek, en wilt gij een *Virtuoso* aan den gang krijgen, zo laat hem een breeken-been wat in de ooren krassen.[46]

Amurath maakt hier een vergelijking tussen het schrijven en het maken van muziek, en stelt dat je, om een beroepsmusicus[47] aan de gang te krijgen, hem een onbekwame knoeier[48] wat in de oren moet laten krassen. In deze context is hijzelf die knoeier, die zich geenszins bevoegd acht om over het thema van de ideale opvoeding van een stadhouder te spreken. De vraag naar zijn betrouwbaarheid als spreker dringt zich daarmee op, en zo hebben we wederom te maken met een retorische afzwakking. Op andere momenten benadrukt hij ook de luchtigheid van zijn schrijven. In een beschouwing over de situatie in 1787 meldt hij:

> 't Is te vergeefsch, doode koeijen uit de sloot te haalen. Nogtans lust 't mij eens luchtig over te zien, de vruchten, welke de natie en hij die toen [in 1787, I.N.] aan haar hoofd stondt, had kunnen raapen uit de toenmalige gesteldheid van zaaken. En mogt dit, om 's Hemels wille, de frivoolste aller discussiën zijn![49]

Op deze manier creëert Amurath wat ik zou willen noemen een intentionele januskop. Hij zaait twijfel over de intenties van zijn schrijven, zodat de lezer

45 *De Lantaarn voor 1796*, 5, 11.
46 Ibidem, 20.
47 *WNT*, lemma: virtuoos, bet. 2.
48 *WNT*, lemma: brekebeen, bet. I.
49 *De Lantaarn voor 1798*, 71-72.

in het ongewisse blijft over hoe hij het allemaal bedoelt, of hij serieus politiek commentaar wil leveren, of slechts een frivool spelletje speelt. Hij doet dit met name in de metatekst, in tussenzinnetjes of uitweidingen, al dan niet in voetnoten geplaatst, die de hoofdlijn van het verhaal dat hij op dat moment vertelt onderbreken. De metatekst fungeert zo als een middel om intentionele ambivalentie te creëren. Van Woensel lijkt deze techniek afgekeken te hebben van Laurence Sterne, die hem eveneens veelvuldig toepast in *Tristram Shandy*. Ook in dat werk, wat eerder al langskwam, zaait de verteller, Mr. Shandy, twijfel over zijn intenties door een ironische houding aan te nemen en regelmatig zelfrelativerende opmerkingen te maken.

De intentionele januskop wordt gecombineerd met een inhoudelijke. Ook als het aankomt op de behandeling van politieke thema's neemt Amurath een dubbelzinnige houding aan. Hij pleit vóór bepaalde zaken, maar plaatst vervolgens ook kritische kanttekeningen, of hij is zeer sceptisch over iets en roemt daarna toch de mogelijke voordelen. Zo gaat het bijvoorbeeld bij het thema nationalisme, dat Amurath als zijstap behandelt in zijn tekst ‘Nationaale Opvoeding’. Hij stelt daar:

> De waereldburger, die zijn vooringenomen oog slaat over de bewoners der aarde, ziet ze afgedeelt in koppels, ieder geleid door een of meer hoeders, liever houders, wier belangen 't is hunne kudden bij zich te houden, en (daar hunne sterkte, welvaart en aanzien af hangt van de talrijkheid der kudden) ze ten koste der nabuurige kudden te vergrooten: waartoe zij zich allerlei onrechtvaardigheid, geweld en list veroorlooven. Hierom beijveren zich de aanvoerders, om hun onderhoorigen te doen gelooven, dat zij beter zijn dan hunne nabuuren, zo als ook 't land, waarop zij leeven of graazen. Naarmaate zij gelukkiger in dit onderwijs, in deeze opvoeding slaagen, hoe de onderdaanen meer publick spirit, volks-geest of patriotismus (in de oude betekenis van 't woord) hebben. [...] Dan of deeze volks-geest ligt te blaazen is in hen, welke kijken over de muuren, die scheiden natie van natie, welke weeten, wie die muuren opgemetzelt hebben, en welke reeden zij daartoe hadden, in één woord, of deeze hoedanigheid in 't oog eens cosmopoliets eene deugd dan eene dwaasheid zij..... Maar wat hebben wij met deeze speculatien te doen! zullen wij de waereld veranderen?[50]

Uit het eerste gedeelte van deze passage spreekt een sceptische houding ten opzichte van nationalisme. Amurath suggereert dat het vooral een middel is dat

50 *De Lantaarn voor 1796*, 17-18.

vorsten en bestuurders gebruiken om hun onderlinge machtsstrijd uit te voeren. In het tweede gedeelte is hij genuanceerder: ‘of deeze hoedanigheid in 't oog eens cosmopoliets eene deugd dan eene dwaasheid zij...’ - beide opties liggen open. De slotzin van dit citaat levert dan weer een metacommentaar dat de kwestie als geheel relativeert. Amurath zegt: wat voor zin heeft het eigenlijk je af te vragen of nationalisme een deugd of een dwaasheid is, de wereld wordt er niet veel anders door. Zo slingert hij de lezer heen en weer tussen verschillende tonen én zienswijzen binnen een en hetzelfde thema.

Het meest pregnante voorbeeld van inhoudelijke ambivalentie is allicht Amuraths visie op de inrichting van het ambtenarenapparaat na een eventuele nieuwe revolutie, die een einde zou maken aan de Bataafse heerschappij, en in plaats daarvan de stadhouder weer aan de macht zou brengen. Hij anticipeert hiermee op een val van de Bataafse Republiek die op het moment van schrijven, in het najaar van 1799, erg actueel was, aangezien het land werd aangevallen door een gecombineerde Engels-Russische troepenmacht die in eerste instantie aan de winnende hand leek.[51] Amurath geeft enkele tips over hoe de stadhouder zich bij een eventuele terugkeer zou moeten gedragen om de situatie niet te laten escaleren. Vervolgens komt hij te spreken over de ambtenaren die in 1795 hun baan verloren omdat ze deel uitmaakten van het oude staatsbestel, en de ambtenaren die toen juist een baan kregen. Amurath merkt op dat het onrechtvaardig zou zijn om de eerste groep nu weer in ere te herstellen, omdat dat ten koste zou gaan van de huidige ambtenaren, maar dat de eersten daar tegelijkertijd nog wel steeds recht toe zouden hebben. Hij doet daarom een even origineel als onuitvoerbaar compromisvoorstel: de huidige ambtenaren zouden de in 1795 afgezette ambtenaren de helft van hun salaris moeten betalen. Ook zelf realiseert Amurath zich dat hij met dit voorstel geen vrienden zal maken:

> Verre van kans te zien, om 't ieder een naar de zin te maaken, zie ik groote waarschijnelijkheid, om oude en nieuwe Amptenaars beide tegens mij te vertoornen, zo mijn raad gevolgd wierdt.[52]

Het voorstel op zichzelf is echter wederom een voorbeeld van inhoudelijke ambivalentie, zij het dan wel in een vrij absurde vorm.

Eenzelfde soort ambivalentie is ook te herkennen in de openingsillustratie van de editie 1796 (afbeelding 1). Hierop zien we een man, zittend met zijn

51 Zie Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 329-36.
52 *De Lantaarn voor 1800*, 123.

Afb.1. Verscheurd tussen waarheid en opinie. Prent, gemaakt door Pieter van Woensel, afgedrukt voorafgaand aan de inleiding ‘Aan 't Publiek’, in: *De Lantaarn voor 1796*, p. II. (privécollectie).

achterwerk in een haardvuur, die klagelijk zijn hoofd en armen omhoog heft. Hij zit tussen twee stoelen, met elk een opengeslagen boek op het zitvlak. Op het linkerboek staat met grote letters ‘Waarheid’, op het rechter ‘Opinie’. De man heeft een schrijfveer in zijn mond. Op de grond, vlak bij zijn benen, liggen een inktpotje en een stethoscoop. Boven de man bevindt zich de schouw van de open haard, waarop een Latijnse spreuk staat: ‘Ne Jupiter quidem omnibus’, wat te vertalen is als: ‘Ook Jupiter kan het niet iedereen naar de zin maken’. Door de combinatie van ganzenveer, inktpot en stethoscoop kunnen we afleiden dat de man Amurath verbeeldt, die immers arts en schrijver is. Hij is wanhopig, omdat hij wordt verscheurd door twee polen: enerzijds de zuivere waarheidsvinding die hij nastreeft, anderzijds de opinies van mensen waar hij rekening mee moet houden. Als hij de waarheid - of beter gezegd: *zijn* waarheid - opschrijft, zal hij ingaan tegen verschillende heersende opinies, en zo mensen tegen zich in het harnas jagen. Maar als hij zich conformeert aan een bestaande opinie, zal men hem verwijten dat hij partijdig is en de waarheid verloochent. Amurath presenteert zichzelf hier als de vleesgeworden ambivalentie. Het lijkt dan ook niet overdreven ambivalentie als een kernaspect van *De Lantaarn* te beschouwen, en als de basishouding van waaruit het geheel is opgebouwd.

De ambivalentie van Amurath heeft een interessant bijeffect, dat relevant is voor de satirische werking van *De Lantaarn*. Door dubbelzinnig te zijn, en standpunten en visies tegelijk af te keuren en aan te prijzen, deconstrueert het blad indirect het publieke debat. Het toont de verschillende stemmen in het debat voor wat ze waard zijn, en levert zo, impliciet, een analyse van de heersende opinies. Dit is geen letterlijke analyse, waarin pro's en contra's systematisch tegen elkaar afgewogen worden, om zo tot een weloverwogen conclusie te komen, maar eerder een afgeleide analyse, die tot stand kan komen in het hoofd van de oplettende lezer naar aanleiding van de consequente ambivalentie waar hij in de tekst (en de illustraties!) mee geconfronteerd wordt. Hier zien we de retorische rol van onderzoeker, door Dustin Griffin toegeschreven aan de satiricus, in optima forma aan het werk. Amurath profileert zich als de excentrieke buitenstaander die de heersende opvattingen van zijn tijd, bijvoorbeeld die over het nationalisme als deugd en de manier waarop de nieuwe staat ingericht zou moeten worden, bevraagt. Daarmee heeft *De Lantaarn* ook een relativerende functie: het publiek wordt zich ervan bewust dat de bevraagde opvattingen niet zondermeer een positieve waarde hebben of juist zijn.

Concluderend

De Lantaarn is wel eens getypeerd als een chaotisch blad met een wat vluchtig karakter.[53] Een dergelijke omschrijving doet echter geen recht aan de ingenieuze retoriek die hierin gehanteerd wordt. De grillige opzet is eerder te zien als een methode die bewust wordt ingezet om ambivalentie te creëren, zowel op het vlak van de intentie als op dat van de inhoud. Van Woensel sluit hiermee aan bij andere achttiende-eeuwse satirici, zoals met name Laurence Sterne. We hebben hier te maken met een traditie van relativerende satire, die door middel van een ambivalente houding de positieve waarde of juistheid van bepaalde zaken relativeert, en zo en passant een analyse levert van heersende denkbeelden en lopende debatten. Zo'n ambivalente houding creëert bovendien intellectuele bewegingsruimte. Amurath is tegelijkertijd serieus en niet-serieus, waardoor hij wel deelneemt aan het publieke debat, maar niet onder dezelfde voorwaarden als een gewone opiniemaker. Vanuit zijn dubbele positie kan hij standpunten tegelijkertijd uitdragen en bevragen, opwerpen en terugnemen, onder het mom dat zijn tekst toch niet helemaal serieus genomen moet worden. Hij is een stuk flexibeler dan bijvoorbeeld de journalist, van wie men toch altijd verwacht dat hij eerlijk is over zijn intenties, maar deelt met die journalist zijn focus op de actualiteit en op culturele en maatschappelijke vraagstukken. Dat geeft hem een bijzondere positie binnen het publieke debat.

Als we *De Lantaarn* op deze manier beschouwen, doen we recht aan het bijzondere karakter ervan, zonder te blijven steken in oppervlakkige aanduidingen als ‘authentiek’ en ‘origineel’. Het blad is, zoals vele satiren, een snijpunt van actualiteit en traditie: enerzijds een reactie op specifieke historische omstandigheden, namelijk de politiek turbulente periode van de Bataafse Republiek, anderzijds onderdeel van een veel bredere traditie van relativerende satire, waarin door middel van ambivalentie indirect een analyse van de actualiteit geleverd wordt. Daarom ook kan het blad ook voor de huidige lezer nog een bron van amusement zijn. De jaren van patriotten en Bataven mogen inmiddels ver achter ons liggen, de traditie van ambivalente satire is nog springlevend. Wie een cabaretvoorstelling bezoekt, of een satirisch tv-programma bekijkt, kan nog altijd de sceptische, relativerende kijk op heersende sociale en politieke opvattingen en de ambivalente houding ten opzichte van het publieke debat herkennen, dat door satire zowel serieus wordt genomen als belachelijk wordt gemaakt, en bij voorkeur allebei tegelijk.

53 Hanou, ‘Nawoord’, 120.

Over de auteur

Ivo Nieuwenhuis (1985) studeerde van 2003 tot 2008 Nederlands in Utrecht, en werkt momenteel binnen het kader van het NWO-project *The power of satire* aan een proefschrift over de werking van satire in enkele laat achttiende-eeuwse Nederlandse periodieken, aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is hij in deeltijd als junior docent verbonden aan de opleiding Taal- en Cultuurstudies van de Universiteit Utrecht. E-mail: i.b.nieuwenhuis@uva.nl.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

M.H Abrams en Geoffrey Galt Harpham, *A Glossary of Literary Terms* (9e editie, Boston 2009).
Amurath-Effendi Hekim-Bachi, [pseud. voor Pieter van Woensel], *De Lantaarn voor [...]*, 4 edities (Amsterdam z.j. [1792; 1796; 1798; 1800]).
René Bakker, *Reizen en de kunst van het schrijven. Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk, de Krim en Rusland 1784-1789*. Dissertatie Universiteit Leiden (Leiden 2008).
Fredric V. Bogel, *The Difference Satire Makes. Rhetoric and Reading from Jonson to Byron* (Ithaca/London 2001).
P.J. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften* (Utrecht 1991).
P.J. Buijnsters en C.M. Geerars, 'Bibliografie 18e-eeuwse satirische tijdschriften in Nederland', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 5 (1969) 12-25.
F.L.W.M. Buisman-De Savornin Lohman, *Laurence Sterne en de Nederlandse schrijvers van c. 1780-c. 1840*. Dissertatie Universiteit Leiden (Wageningen 1939).
Cd. Busken Huet, 'Pieter van Woensel', in: *Litterarische Fantasien en Kritieken (eerste deel)* (Haarlem 1881) 107-39.
---, 'Vijfde lezing. Van Woensel en Loosjes', in: *Litterarische Fantasien en Kritieken (vier en twintigste deel)* (Haarlem 1887) 163-201.
Diana Donald, *The Age of Caricature: Satirical Prints in the Reign of George III* (New Haven 1996).
Northrop Frye, *Anatomy of Criticism. Four Essays* (Princeton 1957).
Dustin Griffin, *Satire. A Critical Reintroduction* (Lexington 1994).
André Hanou, 'Nawoord', in: Pieter van Woensel, *De Lantaarn. Satirische teksten uit de achttiende eeuw*. André Hanou (ed.) Griffioen (Amsterdam 2002) 115-32.
Gilbert Highet, *The Anatomy of Satire* (Princeton 1962).
F.J.A. Jagtenberg, *Jonathan Swift in Nederland (1700-1800)* (Deventer 1989).
G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995).

Alvin B. Kernan, *The Plot of Satire* (New Haven/London 1965).
S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Nederlandse cultuur in Europese context (Den Haag 2001).
Marijke Meijer Drees en Ivo Nieuwenhuis, 'De macht van satire: grenzen testen, grenzen stellen', *Nederlandse letterkunde*, 15 (2010) 193-220.
Heinrich Niehues-Pröbsting, 'The Modern Reception of Cynicism: Diogenes in the Enlightenment', in: R. Bracht Branham en Marie Odile Goulet-Cazé (ed.), *The Cynics. The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1996).
Ronald Paulson, *The Fictions of Satire* (Baltimore, Maryland 1967).
Mary Claire Randolph, 'The Medical Concept in English Renaissance Satiric Theory: Its Possible Relationships and Implications, in: *Studies in Philology* 38 (1941) 125-57.
N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004).
George A. Test, *Satire: Spirit and Art* (Tampa, FL 1991).
Veilingcatalogus, boeken van C.H. Velse... [et al], 28 november tot 6 december 1808 (Den Haag 1808).
Rietje van Vliet (ed.), *Satirische tijdschriften in de achttiende eeuw* (nog te verschijnen).
Peter de Voogd en John Neubauer (ed.), *The Reception of Laurence Sterne in Europe* (London/New York 2004).
Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007).
J.J. Wesselo, 'Pieter van Woensel alias Amurath-Effendi, Hekim-Bachi', *Tirade* 13 (1969) 446-71.
Pieter van Wissing, *Stokebrand Janus 1787: opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad* (Nijmegen 2003).
P. van Woensel, *De bij-lichter, zijnde eene uitgewerkte verhandeling over de influenza, dat is: publieke verkoudheid* (Amsterdam 1800).
---, *De Lantaarn voor 1801* (Amsterdam z.j. [1801])
Pieter van Woensel, *Amurath-Effendi, Hekim-Bachi*, J.J. Wesselo (ed.) Klassiek Letterkundig Pantheon 200 (Zutphen z.j. [1972]).
Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) (online beschikbaar: http://gtb.inl.nl/).

‘Eene waare en vrije Republiek’. Jan Konijnenburg, *De republikein* en de uitvinding van de moderne republiek.[1]

René Koekkoek

During the early years of the Batavian Revolution (1795-1801), the political journal *De republikein* (The Republican) of journalist and former professor of theology Jan Konijnenburg (1758-1831) played an important role in the transformation and modernization of key-concepts in republican political thought. This article argues that Konijnenburg's political views can be seen as being part of a larger transnational development in late eighteenth- and early nineteenth-century modern republicanism from which liberal thought originated.

> *Republiek* en *Republikein* zijn woorden, die dagelijks even zeer in de wandeling zijn, als de Muntspeciën, zonder dat juist de waare beteekenis der eersten, even gelijk de opschriften der laatsten, behoorlijk wordt nagedacht.[2]

Met deze constatering opende de remonstrantse theoloog en journalist Jan Konijnenburg in februari 1795 de tweede aflevering van zijn politieke weekblad *De republikein*.[3] De Nederlandse Republiek verkeerde op dat moment in een chaotische toestand. Nog geen maand eerder was de stadhouderlijke familie, na het binnenvallen van de Frans-Bataafse troepen, naar Engeland gevlucht. Hoewel de val van het Nederlandse *ancien régime* in 1795 de Bataafse Tijd inluidde, bleek al snel dat de realisering van een moderne ‘vrijen staat’ met een ‘waare Republikeinsche Constitutie’, zoals Konijnenburg voor ogen had, heel wat voeten in de aarde zou hebben.[4] Pas een jaar later, op 1 maart 1796, zou de eerste Nederlandse Nationale Vergadering door voorzitter Pieter Paulus in de oude balzaal van het Binnenhof worden geopend. Vervolgens duurde het nog tot april 1798 voordat de eerste Nederlandse ‘staatsregeling’ werd aangenomen.

In tegenstelling tot de Revolutie in Frankrijk, waar in september 1792 een republiek werd uitgeroepen, werd tijdens de Bataafse Revolutie geen monarchaal bewind afgeschaft ten behoeve van een verlichte republikeinse

1 De auteur dankt Wyger Velema voor zijn adviezen en behulpzame opmerkingen bij het schrijven van dit artikel. Ook is dankbaar gebruik gemaakt van het commentaar van de anonieme referenten en de redactie van *De Achttiende Eeuw*.

2 *De republikein* I, nr. 2, 13.

3 Bijna alles wat we tegenwoordig over Konijnenburg weten danken we aan het pionierswerk van Simon Vuyk. Zie Vuyk, *De verdraagzame gemeente* en specifiek over *De republikein*: idem, ‘*De republikein* van Jan Konijnenburg’.

4 *De republikein* I, nr. 1, 12.

Afb. 1. Titelpagina van de eerste jaargang van *De republikein* (Koninklijke Bibliotheek):

Uitlegging van het titelvignet:
Zie hier den Vrijheid - boom in vollen luister bloeijen,
Ofschoon ook slang bij slang aan zijnen wortel knaagt! -
Standvastigheid verwint, hoe fel de orkaanen loeijen,
Schoon nog de dwinglandij de kroon der heerschzucht draagt:
Verlichting durft het mom aan domheid afterukken,
De fakkel, die zij draagt, verspreid haar licht in het rond:
Gestrengeld aan de Deugd, kan niets haar onderdrukken;
Haar invloed is op recht, natuur, en plicht, gegrond.

regeringsvorm. Voor veel Nederlanders in de achttiende eeuw vormde het republikeinse karakter van de Nederlandse regeringsvorm immers reeds een belangrijk onderdeel van hun politieke identiteit.[5] Na de omwenteling van 1795 deed zich voor de tijdgenoten van Konijnenburg dan ook het verwarrende verschijnsel voor dat de Republiek werd vervangen door... een Republiek - zij het, dat deze nu tot 'Bataafsche' was gedoopt. Konijnenburg voelde als geen ander de intellectuele verwarring aan als gevolg van de conceptuele impasse die was ontstaan door het *behoud* van de term 'republiek' nadat er net een revolutie had plaatsgevonden. De opvolging van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën door één ondeelbare Bataafse Republiek kon in zijn ogen niet in de praktijk worden gebracht zonder haar ook politiek-theoretisch te conceptualiseren - en daarmee te legitimeren. Een 'zuivering van denkbeelden' was daartoe onontbeerlijk.[6]

In dit artikel wordt onderzocht hoe Konijnenburg heeft bijgedragen aan de transformatie van belangrijke begrippen van het achttiende-eeuwse republikeinse gedachtegoed. Ik zal betogen dat Konijnenburgs invloedrijke politieke weekblad *De republikein* als exemplarisch kan worden beschouwd voor een Nederlandse variant van een transnationaal waarneembaar 'modern' republicanisme van waaruit het liberalisme is voortgekomen. Centraal staat de vraag waarin en hoe deze transformatie van dit grensoverschrijdende politieke gedachtegoed zich in Konijnenburgs politieke weekblad voltrok.[7] Vervolgens zal ingegaan worden op de vraag hoe Konijnenburgs republicanisme zich verhoudt tot het vroege Nederlandse liberalisme.

Republicanismes

Onder historici is er geenszins sprake van een consensus omtrent de oorsprong, aard, reikwijdte en ontwikkeling van het zogenaamde republicanisme in Europa en daarbuiten.[8] Toch kan men vaststellen dat de klassiek republikeinse traditie die in verband kan worden gebracht met het werk en *Nachleben* van Aristoteles, zich primair bekommerde om de stadstaat, de *polis*. Alhoewel dit denken zich vermengde met de ideeën van Romeinse auteurs als Polybius en Cicero, die zich in hun geschriften oriënteerden op een expansionistisch imperium dat de grenzen van een kleine stadstaat allang had overschreden, staat

5 Velema, *Republicans*, 1-3, 27-29.
6 *De republikein* I, no. 44, 271.
7 Voor de transformatie van het republicanisme in de VS zie Ball, *Transforming Political Discourse*, 47-79; voor Frankrijk Fontana (ed.) *The Invention of the Modern Republic*.
8 De lijst van publicaties die betrekking hebben op dit historiografische debat is onuitputtelijk. Zie Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings* voor een up-to-date literatuurlijst over dit onderwerp.

in het daaropvolgende belangrijkste aangrijpingspunt van het republicanisme - de Italiaanse stadstaten van de Renaissance - de overzichtelijke stedelijke gemeenschap van burgers wederom centraal. Het politieke vocabulaire dat in deze traditie van stadstatelijk of stedelijk republicanisme tot ontwikkeling kwam, en waarin het thema van politieke deugd opgevat als actieve burgerparticipatie een centrale rol inneemt, zou volgens de invloedrijke these van historicus John Pocock via Engeland doorgewerkt hebben tot aan de 'founding' van de Verenigde Staten.[9] Aangekomen bij de laat-achttiende-eeuwse denkbeelden over het ontstaan, of misschien beter gezegd, het 'uitvinden' van moderne republieken zoals de Franse, de Amerikaanse, en de Bataafse, blijkt echter dat het klassieke republicanisme in vele opzichten is getransformeerd naar een 'modern' republicanisme.[10]

Recentelijk hebben de Amerikaanse politiek theoretici Andreas Kalyvas en Ira Katznelson zich in hun *Liberal Beginnings. Making a Republic for the Moderns* afgevraagd hoe het achttiende-eeuwse klassieke of traditionele republikeinse discours zich heeft getransformeerd naar een modern republicanisme, waarin volgens hen het liberalisme is geworteld. Op basis van hun interpretaties van invloedrijke achttiende-eeuwse denkers uit Schotland, de Verenigde Staten en Frankrijk, zoals Adam Smith (1723-1790), James Madison (1751-1836) en Benjamin Constant (1767-1830), brengen Kalyvas en Katznelson de volgende stelling naar voren: liberale ideeën zijn niet in oppositie tegen, maar voortgekomen uit het klassieke republicanisme. Zo stellen zij:

> Whereas one [republicanisme, RK] is identified by strong notions of citizenship, tight connections between law and ethics, military valor, a sacrificial logic, civil religion, and the priority of collective life, the other [liberalisme, RK] is portrayed as devoted to the protection of individual rights, religious liberty, limited government, rule by consent, a division between the right and the good, the heterogeneity of interests, and the centrality of legislative representation.[11]

Deze twee politieke vertogen zijn volgens Kalyvas en Katznelson niet 'mutually exclusive', ze hebben geen 'wholly distinct genealogy' en vertegenwoordigen niet 'entirely separate paradigms'.[12] In tegenstelling tot historici als

9 Dit is in een notendop de these die Pocock ontvouwt in zijn *The Machiavellian Moment*.
10 Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*.
11 Ibidem, 4.
12 Ibidem.

Quentin Skinner en Pocock, die de incommensurabiliteit en afstand tussen het liberalisme en het republikanisme hebben benadrukt, stellen Kalyvas en Katznelson dat, 'liberalism as we know it was born [...] from attempts to adapt republicanism to the political, economic, and social revolutions of the eighteenth century and the first decades of the nineteenth.'[13] Nieuwe ontwikkelingen, zoals bestuurlijke en politieke centralisatie, commercieel kapitalisme, de verzelfstandiging van een publieke sfeer van discussiërende burgers, maar ook nieuwe denkbeelden over wetenschap, filosofie, religieus pluralisme en de begrenzing van de macht van religie, stelden de door Kalyvas en Katznelson besproken auteurs voor de uitdaging het republikeinse denken over politiek aan te passen aan deze nieuwe omstandigheden. In plaats van het republicanisme resoluut te verwerpen, trachtten deze denkers vanuit een republikeins perspectief opnieuw antwoord te geven op de vragen of, en hoe, eigenbelang en politieke deugd, grootschaligheid van gecentraliseerde staten en burgerparticipatie, en individuele vrijheden en inzet voor het algemeen belang, met elkaar verenigbaar zijn. Konijnenburg was, zij het op zijn eigen manier en binnen de specifieke context van de Nederlandse Republiek en de Bataafse Revolutie, onderdeel van deze grensoverschrijdende laatachttiende-eeuwse worsteling met de uitdagingen waarvoor het republicanisme gesteld was.

Keren we onze blik op de Nederlandse Republiek, dan moet vastgesteld worden dat het traditionele achttiende-eeuwse republicanisme conservatief van aard was en wederom georiënteerd op de stedelijke gemeenschap. Zowel staatsgezinde als orangistische republikeinen waren sterk op het verleden gericht en hechtten daarbij grote waarde aan de Unie van Utrecht als fundament van de Republiek. Hoewel orangisten en staatsgezinden van mening verschilden over de vraag naar de positie van de stadhouder in het politieke bestel, was het voor beiden beslist helder dat inwoners van een republiek altijd vrijer zijn dan zij die leven onder een monarchistisch regime. Tegelijkertijd schuwden beiden al te veel volksinvloed op het landsbestuur. Bescherming door, en bestuur op basis van de wet waren de belangrijkste peilers van burgerschap.[14] Klassiek republikeinse deugden waren slechts mondjesmaat aanwezig. Pas in de patriottentijd (c. 1780-1787) leefden geradicaliseerde noties van actieve

13 Ibidem, 4. Op een vergelijkbare wijze hebben de historici Andrew Jainchill en Terence Ball eveneens betoogd dat in respectievelijk Frankrijk en de Verenigde Staten het republikeinse discours van binnenuit is getransformeerd - aangepast aan moderne omstandigheden en beïnvloed door externe noties voornamelijk afkomstig van verlichtingsdenkers als Locke, Montesquieu en Rousseau. Jainchill, *Reimagining Politcs*; Ball, *Transforming Political Discourse*, 47-79.

14 Velema, *Republicans* en idem, '1795'.

burgerparticipatie op: politieke vrijheid werd nu begrepen als wetgevende, scheppende volkssoevereiniteit. De politieke taal van patriotten was zodoende een mix van natuurrechtelijke en klassiek republikeinse argumenten.[15] Toch speelden weinig diepgaande discussies over politieke representatie zich nog steeds af op stedelijk of regionaal niveau, bleven veel patriotten zich beroepen op traditionele privileges en de 'oude constitutie' (op enkele radicalen na), en werd er gesproken in termen als corruptie van staat en moraal. De moderne idee dat individuele burgers in hun persoonlijke vrijheid beschermd dienen te worden door een uniforme rechtsstaat was geheel niet aanwezig. De veronderstelde noodzaak van publieke deugdzaamheid van politiek actieve burgers liet een dergelijk moderne conceptie van burgerschap nog niet toe.

Aan de hand van het politieke weekblad van Konijnenburg, die als wegbereider van de democratisch-unitarische vleugel van de Bataafse Revolutie kan worden beschouwd, zal ik uiteenzetten hoe uit deze erfenis van traditioneel en patriots republicanisme een 'modern' republicanisme ontstond, waarin liberale elementen te herkennen zijn. Hoe nieuw dit Bataafse republicanisme was is een punt van discussie. Volgens historicus Wyger Velema was de basis van het moderne republikeinse begrippenapparaat reeds in de patriottentijd gelegd. De patriotten gebruikten natuurrechtelijke argumentatie, waren gericht op de toekomst en hadden niet zozeer een 'herstelling' op het oog, maar streefden ernaar, zoals het in 1787 in de Post van den Neder-Rhijn werd geformuleerd, 'ons Gemeenebest eene andere gedaante te geven'.[16] Toch is Velema's stelling dat het Bataafse republicanisme niet wezenlijk verschilde van het patriots republicanisme niet overtuigend. Stephan Klein, Leonard Leeb, en Simon Schama hebben laten zien dat de patriotten voor het overgrote deel vasthielden aan de federalistische structuur van de Nederlandse Republiek.[17] Het 'patriotse democratisersingsstreven', zo stelt Klein terecht, bleef 'binnen de grenzen van de traditionele staatkundige conceptie'.[18] Een nationale, centralistische eenheidsstaat, zoals werd voorgesteld door unitariërs als Konijnenburg impliceerde echter een radicaal ander perspectief op politiek. Het traditionele, stedelijke republicanisme was in een dergelijke staat onhoudbaar. Directe politieke participatie evenzo. Als gevolg daarvan kwamen centrale noties als burgerschap en representatie in een volstrekt ander licht te staan.

15 Velema, 'Vrijheid als volkssoevereiniteit' en idem, 'Jonathan Israel and Dutch Patriotism'.
16 Velema, '1795', 34.
17 Klein, 'De sprong naar '95'; Leeb, *The Ideological Origins*; Schama, *Patriots and Liberators*.
18 Klein, 'De sprong naar '95', 45.

Ter structurering van mijn betoog onderscheid ik een drietal vragen waar Konijnenburg zich in *De republikein* (onder meer) over boog: 1) wat is een republiek en welke beginselen liggen eraan ten grondslag?; 2) wat is de aard van politieke representatie?; en 3) wat houdt burgerschap in? Deze controverses waren kernkwesties in de politiek-ideologische debatten van de Bataafse revolutie - debatten die in de Nationale Vergadering, maar ook in de belangrijkste opvolger van Konijnenburgs weekblad, het unitarische weekblad *De democraten*, nog uitgebreid de revue zouden passeren. Voordat hiermee wordt begonnen, zal eerst de plaats van *De republikein* in de laat achttiende-eeuwse politieke pers nader bepaald worden.

De politieke pers en de politieke macht

Jan Konijnenburg (1758-1831), zoon van een Leids koopman, doorliep de Latijnse school en het remonstrants seminarium te Leiden. Aldaar studeerde Konijnenburg bij professor Daniel Wyttenbach (1746-1820), wiens belangstelling voor het bestuderen en onderwijzen van de klassieken en oude talen een blijvende invloed zou hebben op zijn intellectuele vorming.[19] Na een carrière als predikant te Hazerswoude, Leiden en Utrecht, werd hij in 1790 aangesteld als hoogleraar aan het remonstrants seminarium te Amsterdam. Er zijn geen aanwijzingen dat Konijnenburg politiek actief is geweest ten tijde van de patriottenbeweging, maar zeker is dat hij in zijn Utrechtse jaren, waarin hij tevens inspirator en medeoprichter was van het in 1787 opgerichte Utrechtse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de revolutionaire beweging van dichtbij heeft kunnen aanschouwen. Ongeveer een jaar voordat Konijnenburg in 1790 als hoogleraar werd aangesteld, begon hij een spectatoriaal blad uit te brengen onder de naam *Bijdragen tot het menschelijk geluk* en later onder de titel *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk*.[20] In dit maandblad schreef Konijnenburg over een scala van onderwerpen uiteenlopend van opvoedkunde tot religie, en van maatschappelijke kwesties tot poëzie. Nadat met behulp van het Pruisische leger in 1787 de patriottenbeweging voorlopig buitenspel was gezet en de oude politieke situatie was gerestaureerd, koos Konijnenburg ervoor politieke onderwerpen in verhullend taalgebruik te bespreken, ‘zodat niemand ons van schadelijke oogmerken kan verdenken.’[21]

19 Vuyk, *De verdraagzame gemeente*, 96-103. Konijnenburg citeerde menigmaal klassieke auteurs in *De republikein*.

20 De *Bijdragen tot het menschelijk geluk* (*BMG*) van 1789 tot eind 1791, de *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk* (*NBMG*) van 1792 tot (waarschijnlijk) 1794.

21 *BMG* I.1. *Inleiding ter ontvouwinge van dit maandwerk*, als geciteerd in: Vuyk, *De verdraagzame gemeente*, 131.

Uit verschillende artikelen kan echter duidelijk opgemaakt worden waar Konijnenburgs politieke voorkeur naar toe ging, niet in de laatste plaats omdat reeds in 1789, tot onmiskenbaar genoegen van de redacteur, de grondregels van het 'Vertoog van den Abt Sieyes' over 'de rechten van den Mensch en Burger' werd gepubliceerd![22]

De betekenis en invloed van de politieke pers ten tijde van de Bataafse Revolutie wordt doorgaans lager ingeschat dan die ten tijde van de patriottentijd in het decennium daarvoor. Hét nationale forum waar de fundamentele politieke debatten plaatsvonden over de nog ongewisse architectuur van het nieuwe politieke bestel van de Bataafse Republiek zou bij de Nationale Vergadering liggen.[23] Het zogenaamde *Dagverhaal*, de verslaglegging van de debatten in de Nationale Vergadering, verscheen echter pas vanaf maart 1796 en kan dus nooit een rol hebben gespeeld in de publieke opinie in het eerste jaar van de revolutie. *De democraten*, doorgaans aangemerkt als het kwalitatief meest hoogstaande en invloedrijkste weekblad, zou nog later, pas in juni 1796, voor het eerst verschijnen.[24] In het *eerste* jaar van de revolutie was het Konijnenburgs weekblad *De republikein* dat het Nederlandse politiek geëngageerde lezerspubliek op betrekkelijk hoogstaand niveau filosofische én praktische overwegingen over de grondslagen van een moderne republikeinse eenheidsstaat verschafte.[25] In het bijzonder in de periode van januari 1795 tot maart 1796 was er sprake van intellectuele en politieke chaos. Er was nog geen nationale vergadering en de richting die Nederland op zou gaan was uiterst onzeker: er was sprake van een politiek en conceptueel machtsvacuüm. Konijnenburgs streven in zijn weekblad een modern republicanisme te introduceren kan tegen deze achtergrond gezien worden als een poging dit vacuüm te vullen.[26] Gezien het feit dat *De republikein* in meerdere steden verscheen, hadden Konijnenburgs analyses een nationaal bereik en de 'Amsterdamse democraat' was in die zin een belangrijk nationaal opinieleider.

22 *BMG* II, no. VI, 420-426.

23 Sas, 'The Netherlands, 1750-1813', 63.

24 De Lange, 'De politieke actie van een bewuste publieke opinie', 506; Van Sas, 'The Netherlands, 1750-1813', 48.

25 Er werden naast de vele pamfletten meer politieke tijdschriften gepubliceerd tussen januari 1795 en juni 1796. *De Nieuwe Post van den Neder-Rhijn* werd bijvoorbeeld al vanaf maart 1795 uitgebracht en kan eveneens als democratisch-unitarisch aangemerkt worden. Dit weekblad was ook relatief breed verspreid, maar kan qua theoretische diepgang niet tippen aan *De republikein*. Zie Theeuwen, 'Van Patriotse idealen tot Bataafse praktijk', 231-52. Zowel Van Sas als De Lange suggereren dat *De republikein* 'second-best' was na *De democraten*, maar laten na te vermelden dat *De republikein* al zestien maanden een goed lopend tijdschrift was, voordat de eerste aflevering van *De democraten* überhaupt nog moest verschijnen. Voorts dient opgemerkt te worden dat naast deze drie tijdschriften, opvallend weinig onderzoek is gedaan naar de levendige politieke pers in de Bataafse Tijd. Daar gaat het NWO-project van N.C.F. van Sas en W.R.E. Velema, 'The First Dutch Demnocracy' on getwijfeld verandering in brengen.

26 Vergelijk Furet, *Interpreting the French Revolution*, 47-49.

De doorlopende invloed van Konijnenburgs radicale en unitarische ideologie dient, gelet op Konijnenburgs latere carrière, niet onderschat te worden. Als gevolg van de groeiende populariteit van zijn tijdschrift (dat vanaf het zestiende nummer ook in Hoorn, Middelburg, Groningen, Leeuwarden, en Deventer werd verkocht) en zijn eigen persoon, werd Konijnenburg in augustus 1797, samen met Willem Anthonie Ockerse, redacteur van het tijdschrift *De democraten*, gekozen als lid van de tweede Nationale Vergadering. Hiermee kwam *De republikein*, waarvan in totaal 176 afleveringen zijn verschenen, ten einde. Zonder uitvoerig in te willen gaan op het vervolg van Konijnenburgs latere sleutelposities in de staatsgreep van 22 januari 1798 en in de nieuwe zevenkoppige constitutiecommissie die de staatsregeling van 1798 - de eerste Nederlandse grondwet - heeft opgesteld, is het toch opvallend om te zien hoe Konijnenburg in relatief korte tijd tot in de allerhoogste regionen van de Nederlandse politiek heeft weten door te dringen.[27] Zonder twijfel heeft Konijnenburgs prominente lidmaatschap van de Amsterdamse afdeling van de Sociëteit voor Een- en Ondeelbaarheid - opgericht door de vooraanstaande revolutionairen Ockerse, Gogel en Wiselius - meegespeeld in de hoge vlucht die Konijnenburgs politieke carrière na augustus 1797 nam.[28]

Het was, samenvattend, in *De republikein* waar de politieke ideologie van de Bataafse Revolutie - althans, die van de democratisch-unitarische tak - voor het eerst het meest uitgesproken het daglicht zag. Daarnaast is Konijnenburgs overstap van de 'schrijftafel' naar het 'politieke katheder' een opmerkelijk voorbeeld van hoe de politieke pers, de volkssociëteiten, en de leidende nationale politici in de Bataafse Tijd met elkaar vervlochten waren.[29] Konijnenburgs opiniërende weekblad vormde een springplank voor zijn nationale politieke carrière. Bovendien heeft *De republikein* vele kwesties geagendeerd die later in de Nationale Vergadering en in *De democraten* uitvoerig besproken zouden worden. Het stokje doorgevend aan zijn journalistieke 'Spitsbroeders' van *De democraten* wendde Konijnenburg zich in augustus 1797 tot de plek waar het echte politieke ijzer gesmeed werd: de Nationale Vergadering van volksvertegenwoordigers in Den Haag.[30]

27 Voor Konijnenburgs carrière in de nationale politiek, zie Vuyk, *De verdraagzame gemeente*, 235-248.

28 Konijnenburgs prominente lidmaatschap blijkt uit de lovende woorden van toenmalig president van de sociëteit H. de Lemon. Zie *Afscheid van de Societeit voor Eenheid en Ondeelbaarheid*. Zie ook Poell, *The Democratic Paradox*, 92.

29 Zoals Vuyk het zo treffend verwoordde in zijn *De verdraagzame gemeente*, 235.

30 *De republikein* III, no. 176, 535-536.

‘De waare beteekenis der Republiek’

In *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk* - ongeveer vanaf 1792 - sprak Konijnenburg zich steeds explicieter uit over zijn politieke voorkeur. De *eigenlijke* regeringsvormen van republieken waren volgens Konijnenburg ‘Democratiën, democratisch bepaalde Monarchiën en Aristocratiën, voornaamlijk wanneer in deze laatsten de leden der hooge Regeering door het Volk [...] verkozen worden’.[31] Deze passage maakt duidelijk waar het Konijnenburg om te doen is: het zuiveren van de notie republiek, die immers net als de ‘Muntspeciën’ aan de wandel kon gaan. Drie jaar later, in februari 1795, zou een ontketende Konijnenburg, ‘na eene zevenjarige onderdrukking, waarin ‘vrij spreken, vrij schrijven, en vrij handelen’ onmogelijk was, zich opnieuw vurig inzetten het concept republiek van haar ontaarde connotaties te ontdoen. Oorspronkelijk bestond er een republiek zodra ‘het gantsche volk deel heeft aan het openbaar bewind’. Dit aandeel in de politieke macht, echter, is ‘den Volken van tijd tot tijd ontrukt’. Zodoende degenereerde het woord republiek van ‘eenen vrijen Staat, waar de opperste macht door het Volk zelf geoefend wordt’, naar ‘eene gemaatigde Volks-regeering bij vertegenwoordiging’, tot uiteindelijk ‘eene regering van Edelen’.[32] Staten die door het woord republiek werden aangeduid mogen dus gemeen hebben dat er geen monarch heerst, dat betekende geenszins dat Venetië, met haar despotieke ‘Adel-regering’, maar ‘ook onze Nederlanden [...] met eenen Stadhouder aan het hoofd’, *ware* republieken waren. De beslissende reden voor Konijnenburg om dergelijke regeringsvormen te verwerpen was dat de burger daarin de rechten ontzegd worden ‘om zijne eigen daaden te regelen, als een vrij werkend wezen’, om vrij te mogen spreken en schrijven, en ‘om zelf zijne Regenten te verkiezen’. Alleen een staat die deze rechten ‘tot zijnen wezenlijken grondslag heeft’, mag ‘eene waare en vrije *Republiek*’ genoemd worden.[33]

Een ware republiek is in Konijnenburgs visie gegrondvest op ‘een onvervreemdbaar recht van elke Natie, om haaren Regeeringvorm te regelen’. Deze abstract gedefinieerde natie bestaat uit vrije individuen die allen van nature ‘gezellig en behoeftig’ zijn. Vanuit een zelfde motivatie om gelukkig te worden zullen zij zich verbinden middels een burgerlijk verdrag, ‘om elkanders onvervreemdbare rechten, en aller veiligheid, te handhaven.’[34] Reeds in *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk* schreef Konijnenbug:

31 *NBMG* IV, no. IV, 355-57.
32 *De republikein* I, nr. 3, 13-14.
33 Ibidem, 16.
34 Ibidem, 17.

'Recht tot gezag' is 'er oirspronglijk niet.' Het kan enkel en alleen tot stand komen als het 'was gegrond op eene vrijwillige, uitgedrukte, of stilzwijgende toestemming.'[35] 'De zucht tot geluk', zo redeneerde Konijnenburg, dwingt ons 'om een gedeelte onzer vrijheid en onafhangelijkheid aan het gezag aftestaan, teneinde een grooter goed te verkrijgen, dan wij bij de volle uitoeffening dier vrijheid zouden genieten'.[36] 'Hebben wij [gezag, RK] *wel* gekozen', zo besluit Konijnenburg, 'dan valt alle vrees voor overheersching en slaavernij geheelenal weg'. Als met het gekozen gezag geen groter goed verkregen wordt, dan is het 'eenige middel ter herstelling [...] *hen door anderen te laaten vervangen, die het vertrouwen der maatschappij verdienen*.'[37] Waar Konijnenburg het over een oorspronkelijke betekenis van 'republiek' had moge het dus duidelijk zijn dat hij hier niet mee verwees naar de 'oude constitutie' - de Unie van Utrecht. Integendeel, de Nederlandse Republiek moet niet terug naar oude wetten, maar komt voort uit een hypothetische 'oorspronkelijke maatschappij' waarin de natuurlijke rechten van de mens nog van kracht zijn. Traditie en het verleden werden door Konijnenburg definitief afgedaan als leidraad voor politieke wijsheid en staatsinrichting.[38]

Een en ondeelbaar

Zowel het traditionele Nederlandse republicanisme van de achttiende eeuw als het patriotse republicanisme van de jaren tachtig hielden vast aan een decentrale, federalistische staatsvorm.[39] Het verschil tussen het patriotse republicanisme en het Bataafse republicanisme tekent zich af in de *argumentatie* van Konijnenburgs verwerping van de Unie van Utrecht van 1579.[40] Deze werd volgens Konijnenburg getekend '*uit* en *in naam* der Provinciën en Steden.'[41] Met andere woorden, de soevereiniteit van het *volk* opgevat als individuele burgers was ver te zoeken. De oude constitutie was niet de voorwaarde en waarborg voor vrijheid, zoals twee eeuwen lang bijna onbetwist bleef, maar bevatte 'de zaaden in zich van tweedracht, ijverzucht,

35 *NBMG* IV, no. II, 38-39.
36 Ibidem, 41-42.
37 Ibidem, 62.
38 Ibidem, 16.
39 Klein, *Patriots republikanisme*, 258, 291.
40 Ook in de patriottentijd zijn geluiden te horen dat niet zozeer teruggekeerd dient te worden naar een ongecorrumpeerde oude constitutie, zoals bijvoorbeeld Pieter Vreede in *Waermond en Vryhart* (1783) betoogde, omdat onder dit bestel het volk niet 'waerlyk vry' zou zijn. Toch was in meer algemene zin een duidelijke argumentatiestrategie waarneembaar die zich beriep op oude privileges en lokale autonomie, en daarmee een ambigue houding ten opzichte van de Unie van Utrecht (de oude constitutie) innam. Zie ook Prak, 'Citizen Radicalism'; Poell, *The Democratic Paradox*, 37-99; Klein, *Patriots republikanisme*, 258, 291; Klein, 'De sprong naar '95; Schama, *Patriots and Liberators*, 132-135.
41 *De republikein* I, no. 3, 22.

verwarring en tegenstrijdige werkingen'.[42]

Het verval van de Nederlandse republiek in de achttiende eeuw werd in de aanloop naar de patriottentijd en in de patriottentijd zelf toegeschreven aan tal van zaken: de verslechterde manieren en zeden van de Nederlanders, de positie van de stadhouder, de erfopvolging van stedelijke patriciërs, het voortbestaan van aristocratische titels, maar *niet* aan de federale structuur van de republiek.[43] Konijnenburg was een van de eersten die zo uitvoerig de stelling naar voren bracht dat 'de voorheen vereenigde zeven Gewesten' voortaan 'slechts één onverdeelbaare Republiek' zouden moeten uitmaken, wil het verval van de Nederlandse natie omgezet worden in een nieuwe bloeiperiode.[44] Hiermee bracht Konijnenburg een essentiële verandering aan in het begrip 'republiek' en maakte hij de weg vrij voor een nationaal begrepen volkswil, die als gevolg van haar radicaal nationale karakter wezenlijk verschilde van alle eerdere concepties van volkssoevereiniteit die in Nederland tot dan toe hadden bestaan. Onder het woord 'volk' verstond Konijnenburg namelijk een 'zoodanige Meenigte van menschen, die zich, onder een gezamenlijk bewind, tot één lichaam vereenigen.[45] Nu besefte Konijnenburg zich terdege dat de term 'volk' doorgaans gegeven werd 'aan de gezamenlijke Ingezetenen van [...] Gewesten'.[46] Dat betekende echter niet dat verschillende 'lichaamen' niet tot één volk kunnen verenigen. Het gehamer op de een- en ondeelbaarheid van het Nederlandse volk door Konijnenburg, en in zijn voetspoor andere unitarische Bataven, kwam deels voort uit de teleurstelling over de mislukking van de patriottenbeweging. Deze beweging had haar gebrek aan doortastendheid en haar uiteindelijke falen immers voornamelijk te danken aan het feit dat het een lokale, particularistische oriëntatie, en institutioneel gezien, conservatief federalistisch oogmerk had.[47] Konijnenburg beklaagde zich er dan ook over dat in de jaren van 1784 tot 1787 het de regenten slechts ging om de 'ontheffing' van de 'stadhouderlijke dwang'. Nu echter, in februari 1795, 'bevindt u (zich) niet in eene hervorming van misbruiken, maar in eene omwenteling van staat', aldus Konijnenburg.[48] Dit betekende een beslissende breuk met het traditionele Nederlandse én het patriotse republicanisme. 'Gij moet vernietigen, om weder op te richten', schreef Konijnenburg, omdat 'het gebouw, dat der Unie is'

42 Ibidem, no. 13, 104-105, 107-114.
43 Velema, *Republicans*, 77-82; Van Sas, 'The Netherlands, 1750-1813', 51.
44 Wiselius met zijn *De staatkundige verlichting der Nederlanderen* uit 1793 ging hem nog voor. Zie Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 280-281.
45 *De republikein* II, no. 53, 3.
46 Ibidem.
47 Schama, *Patriots and Liberators*, 102.
48 *De republikein* I, no. 3, 27.

alleen was gesticht om de 'Spaansche Dwingeland' het hoofd te bieden, maar kan aan het 'einde der achttiende eeuw van geenen dienst meer weezen.'[49] Zodoende nam Konijnenburg definitief afscheid van de federale staatsvorm van de republiek.

De worsteling met politieke representatie

De grootschaligheid van één ondeelbaar volk in een meer centraal georganiseerde staat, besefte Konijnenburg, had ingrijpende gevolgen voor de mogelijkheid en grenzen van de uitoefening van volkssouvereiniteit. Het is verhelderend om Konijnenburgs worsteling met deze problematiek af te zetten tegen de 'uitdaging' van Rousseau, die over representatie in *Du contrat social* schreef dat de algemene wil niet anders gerepresenteerd kan worden dan door het volk zelf.[50] Juist die bewering deed Konijnenburg het hoofd breken over de gewenste vorm van politieke representatie in de Bataafse Republiek. In de ogen van Konijnenburg kwam de volks*wil* tot stand door 'eene *gedeeltelijke* opoffering van ieder uiterst recht'. Zodra velen zich tezamen verenigen, 'treedt het belang van allen in de plaats van het belang van ieder Lid, op zich zelf beschouwd'. Nimmer echter kan de burger afstand doen van zijn grondrechten '*Gelijkheid, Vrijheid, Veiligheid* en *Eigendom*.'[51] De algemene wil komt dus tot stand waar individuele belangen van verschillende burgers samenvallen en dus op legitieme wijze onderworpen worden aan de op die manier tot stand gekomen gemeenschappelijke en soevereine wil. Konijnenburg was echter huiverig voor een verabsolutering van de volkswil. Wanneer belangen van burgers niet samenvallen en meer in het bijzonder wanneer iemands natuurlijke rechten geschonden zouden kunnen worden, zo redeneerde Konijnenburg, heeft de algemene wil niets te vertellen. Dus in plaats van dat, zoals bij Rousseau, de algemene wil van het volk de *burgerlijke* rechten van ieder individu begrenst, zijn het bij Konijnenburg juist de *natuurlijke* rechten van de individuele mens die de algemene wil begrenzen.[52] Dit verschil was niet alleen essentieel op theoretisch niveau. Het was voor Konijnenburg ook een principiële reden om verschillende ontwerpen van constitutie, die in de nationale vergadering besproken werden, te bekritiseren. In afleveringen 144 en 146 van *De republikein* besprak Konijnenburg het ontwerp van constitutie

49 *De republikein* I, no. 3,26.
50 Rousseau, *Du contract social*, 63. Konijnenburg gebruikte tot zes maal toe citaten van Rousseau ter introductie van een aflevering van *De republikein*. Vergelijk Baker, *Inventing the French Revolution*, 224-251.
51 *De republikein* II, no. 53, 4-5 en ibidem, no. 114, 26.
52 J.J. Rousseau, *Du contract social*, 51-56.

dat in de Nationale Vergadering in januari werd besproken. Aangekomen bij het derde artikel beklaagde Konijnenburg zich over het achterwege laten van de natuurlijke rechten van de mens. Deze rechten verliest de mens niet: 'Neen de rechten in den *Natuur*- en *Burgerstaat* zijn dezelfden.'[53] Een ongelimiteerde oppermacht van het volk kan zelfs 'een duister begrip' opleveren, omdat de macht die zo aan het volk is toegekend 'in den ellendigsten strijd met [...] zeer naauw bepaalde rechten' kan komen. Het is in Konijnenburgs ogen dan ook noodzakelijk dat de constitutiecommissie de regel 'De oppermacht berust in den boezem van alle Bataafsche Burgers te zamen genomen' moet worden vervangen door 'De Oppermacht, in het geheele Volk berustende, wordt uitgeoefend door de Stemgerechtigde Burgers, *overeenkomstig de erkende rechten en plichten*.'[54] Er dienen, met andere woorden, in de grondwet constitutionele waarborgen van individuele mensenrechten opgenomen te worden.[55] Ongetwijfeld speelden voor Konijnenburg de traumatische gebeurtenissen mee die zich tijdens de radicale fase van de Franse Revolutie hadden voorgedaan. De ervaring had immers geleerd, 'dat elke vergadering, hoedanig ook zaamgesteld [...] 'tot willekeur overhelt'.[56] Maar, zo schreef Konijnenburg al in een eerder nummer: 'Hetgeen in Frankrijk onder het schrikbewind voorgevallen is, zal bij ons geen plaats hebben,'[57]

De stap van algemene volkswil - los van de vraag of deze werkelijk bestaat - naar representatieve democratie is echter, zowel in theorie als in praktijk, groot en gecompliceerd. Al in februari 1795 betoogde Konijnenburg dat het toenemende ledental van de maatschappij 'een algemeen toezicht van de kundigste en braafste leden, die daartoe door het volk gekozen worden', vereist. 'Ieders belang vordert, dat zij de verlichtsten en besten zijn'.[58] Maar de invulling van deze eerste aanzet van Konijnenburg omtrent de noodzaak van het verkiezen van vertegenwoordigers zal in verschillende afleveringen van *De republikein* verschillend blijken. Konijnenburgs inconsistentie op dit punt laat prachtig de intellectuele worsteling van de Bataafse revolutionairen zien met het probleem of en hoe politieke representatie, onvervreemdbare volkssoevereiniteit en politieke burgerparticipatie in een harmonieus model versmolten konden worden.

Konijnenburgs argumenten tegen een 'volstrekte volks-regeering' (i.e.

53 *De republikein* III, no. 146, p. 287.
54 Ibidem, no. 144, 272-273 (eigen cursivering, RK).
55 Ibidem, no. 146, 287.
56 Ibidem, II, no. 119, 72.
57 Ibidem, no. 75, 183.
58 Ibidem, I, no. 2, 17.

directe democratie) dienden tegelijk als argumenten vóór een representatieve regering. In een overzichtelijke, kleine maatschappij, werd de 'Volks-stem', de 'uitgebragte stem van *alle* Leden der Maatschappij', door Konijnenburg voorgesteld als het oordeel (van de meerderheid) van een 'zamengekomen Meenigte.' Op een dergelijke schaal kunnen alle stemgerechtigde leden der maatschappij het algemene en hun eigen belang nog overzien.[59] In een grotere en complexere maatschappij zijn daarentegen alleen de 'verlichtsten en besten' in staat om als 'tusschenkomend bewind' de belangen van een uitgebreide maatschappij te overzien. Het eerste argument tegen een directe democratie is dus simpelweg dat het gewone volk niet geschikt is om over complexe zaken te beslissen. Ze lopen bovendien het risico omgekocht te worden.[60] Het tweede argument is praktischer van aard: een vergadering van het gehele volk is niet in staat om 'de rust en orde te bewaaren' en om 'in massa te vergaderen.'[61] Tenslotte dienen volksvertegenwoordigers aangesteld te worden vanuit 'de overtuiging, dat het te groot aantal van vergaderingen, voor de werkzaamheid en het bestaan der afzonderlijke Leden nadeelig, *van tijd tot tijd derzelver bijwooning moet doen verflaauwen*.'[62] De gemiddelde burger, met andere woorden, zal niet te porren zijn voor permanente politieke participatie.

Deze argumenten tezamen zijn voor Konijnenburg voldoende om te concluderen dat vertegenwoordigers '*uit* en *door* het Volk' dienen te worden gekozen. Representanten verkrijgen daarmee de bevoegdheid in naam van het volk te handelen.[63] De '*Opperste* Macht', echter, berust te allen tijde bij de 'geheele Natie'.[64] Derhalve stelde Konijnenburg in een passage, waarin duidelijk de woorden van Rousseau resoneren, dat de aangestelde regering meer een 'Raad van uitvoering, dan van wetgeving' is. Van een dualisme van regering en parlement zoals we dat in ons huidige politieke bestel kennen lijkt bij Konijnenburg op het eerste gezicht geen sprake. Het volk behoudt immers altijd de wetgevende macht en vertegenwoordigers van het volk mogen slechts wetten voorstellen en wetten uitvoeren. Toch pleitte Konijnenburg mijns inziens uiteindelijk niet voor een permanente uitoefening van de 'ultieme' wetgevende macht van het volk door middel van massale volksvergaderingen. Dit strookt niet met zijn eerdere argumenten tegen de directe democratie. Waar het Konijnenburg in essentie om leek te gaan was dat 'er geene Constitutie

59 *De republikein*, III, no. 53,5.
60 Ibidem, I, no. 2, 15-17.
61 Ibidem, II, no. 54, 9 en III, no. 111, 4-5.
62 Ibidem, II, no. 54, 9-10 (cursivering toegevoegd).
63 Ibidem.
64 Ibidem, III, no. 111, 4-5 (cursivering toegevoegd).

zal mogen beraamd, of veranderd worden, dan dewelke door het Volk, als zoodanig, zal zijn toegestemd'.[65]

Het is van belang te benadrukken dat vertegenwoordigers een volk gedefinieerd als vrije en gelijke burgers representeren. Konijnenburg beschreef deze voorstelling van de verbeelding van het volk als volgt: 'Zij, die als *Kiezers* [vertegenwoordigers, RK] fungeeren' *verbeelden* 'rechtstreeks den persoon der vergaderde Burgerij'.[66] Het ging niet om de *gelijkenis* van kiezer en gekozene en daarmee ook niet om de representatie van facties of standen. Noch pleit Konijnenburg voor vertegenwoordiging met 'last of ruggespraak'. Vergaderingen van gewone burgers, waarin men mag klagen, bezwaren mag inleveren en voorstellen mag doen, juichte hij toe. Maar daarin mogen nooit besluiten worden genomen 'aan welken hunne Vertegenwoordigers zouden *gebonden* wezen'. Na verkiezing behoren vertegenwoordigers 'onbelemmerd' te kunnen opereren.[67] H e t is in Konijnenburgs weekblad een voortdurend terugkerend thema dat 'de besten en vertrouwdsten uit het Volk' gekozen dienen te worden. Onverbloemd stelt hij in aflevering 97 van het tweede deel van *De republikein*: '*alle*, en voornaamlijk die *hooge* ambten, die eenen onmiddellijken invloed hebben op de algemeene welvaart, (moeten) in handen komen van persoonen, die daartoe door hunne kunde en eerlijkheid bevoegd zijn.'[68] Konijnenburg vervolgt dat 'bijzonder Commissiën' [...] lijsten van Candidaaten' behoren samen te stellen, van 'kundige en eerlijke vaderlanders', die in een of ander vak uitmunten op de universiteit en die zijn aangeprezen door hoogleraren. [69] In de *Bijdragen tot het menschelijk geluk* schreef Konijnenburg al dat 'de beste van alle overige *Republikeinsche* Regeeringsformen' een 'gemengde Adel- en Volksregeering' is.[70] Enkele jaren later in de *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk* vinden we een soortgelijke indicatie dat Konijnenburg onder 'eigenlijke' republieken 'zulke Regeeringsvormen' verstaat zoals 'democratisch bepaalde [...] Aristocratiën, voornaamlijk wanneer in deze laatsten de leden der hooge Regeering door het Volk [...] verkozen worden'.[71] In *De republikein* komt het aristocratische gehalte wederom terug wanneer Konijnenburg schrijft dat men moet 'streeven naar dat behoorlijk midden tusschen eene eigenlijk gezegde Volks-regeering, en een eigenlijk bestuur van den Adel. Beiden hebben

65 *De republikein*, III, no. 11,12.
66 Ibidem, I, no. 5, 37.
67 Ibidem, II, no. 77, 203.
68 Ibidem, no. 97, 357.
69 Ibidem, 358.
70 *BMG* II, no. 5, 625.
71 *NBMG* IV, no. IV, 356-57

hunne jammerlijke uitersten, waartegen wij ons moeten hoeden.'[72] Zodoende blijkt dat Konijnenburg een zekere superioriteit vereiste van de gekozen vertegenwoordigers ten opzichte van het volk: 'Eene Regeeringform van de Aanzienlijksten' is '*in zijnen aard* goed'.[73] De aanzienlijksten, de 'aristoi', zijn het meest geschikt om de Bataafse Republiek te leiden, maar mogen alleen op die politieke topfuncties terecht komen als zij daartoe *verkozen* worden. Aanzienlijkheid werd zo door Konijnenburg ontdaan van zijn erfelijke en oligarchische aard en vervangen door een meritocratisch principe van verkiezing op basis van kundigheid en verdienste. Om het systeem niet in een regelrechte aristocratie te laten vervallen was als waarborg een voortdurende verantwoording van vertegenwoordigers aan de kiesgerechtigde burgers noodzakelijk. Dat het inegalitaire karakter van dit systeem van politieke representatie een zekere vorm van aristocratie (in wellicht de eigenlijke zin van het woord) betekende, was voor Konijnenburg, zo blijkt uit het voorgaande, niet inconsistent met zijn natuurrechtelijke gelijkheidsideeën. Integendeel, Konijnenburg achtte het haast vanzelfsprekend dat vrije burgers de meest kundige vertegenwoordigers kiezen, simpelweg omdat 'ieders belang' dat 'vordert'.[74] Hij was er zich echter terdege van bewust dat elke verwijzing naar het woord 'aristocratie' bij zijn lezerspubliek in slechte aarde zou vallen. Wanneer we zo Konijnenburgs pleidooi voor een politieke elite van kundige en aanzienlijke representanten beluisteren, dan is het de vraag of 'gelijkheid' werkelijk 'het toverwoord van de Bataafse Omwenteling was.' [75]

Burgerlijke deugdzaamheid en republikeinse vrijheid

De noodzaak van actieve participatie van deugdzame burgers in het publieke en politieke domein is voor lange tijd wellicht het minst betwiste *topos* binnen de historische variaties van het klassieke republicanisme geweest.[76] De patriotten weken hier in de jaren tachtig van de achttiende eeuw geenszins vanaf. Sterker, juist de herontdekking van politieke en militaire burgerschapsidealen, in de praktijk gebracht in burgermilities en politieke genootschappen, waren schering en inslag bij patriotse publicisten.[77]

Aan de hand van Konijnenburgs opvattingen kan echter aangetoond worden dat in de Bataafse Tijd de permanente burgerparticipatie niet meer

72 *De republikein* II, no. 77, 199.
73 Ibidem, 199.
74 Ibidem, I, no, 3, 17.
75 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 25.
76 Pocock, *The Machiavellian Moment*; Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*.
77 Zie Klein, *Patriots republikanisme*, 167-194; Velema, *Republicans*, 115-138.

als *onomstreden* onderdeel van burgerschap werd begrepen. Enerzijds zien we een continuering van het idee dat gewapende burgers permanent gewillig behoren te zijn hun pas verkregen vrijheid te vuur en te zwaard te verdedigen. Zo schreef Konijnenburg in februari 1795: 'Van het oogenblik af, dat gij vrij zijt, moet uwe Vrijheid niet meer afhangen van de lafhartigheid van gekogte Huurlingen. Elke Burger moet Krijgsman, ieder Krijgsman een Burger zijn.'[78] Desalniettemin is bij Konijnenburg tevens een beweging te ontwaren naar een moderne conceptie van burgerschap, waarbij de burger een zekere vrije individuele levenssfeer wordt gegarandeerd door middel van constitutionele rechten. Dat hier een zekere spanning kan ontstaan tussen aan de ene kant het idee dat vrijheid alleen kan worden gerealiseerd door als burger een sociale en politieke invulling aan je leven te geven, en aan de andere kant het idee dat vrijheid alleen mogelijk is als een zekere mate van vrijheid wordt gegarandeerd door een geheel van constitutioneel vastgelegde rechten, is gemakkelijk in te zien.[79] Zo is het bijvoorbeeld opmerkelijk dat in *Bijdragen tot het menschelijk geluk* Konijnenburg de burger definieert als

> eenvoudig en rein in zijne zeden, arbeidzaam en getrouw in zijn beroep, en aan zijne Overheid gehoorzaam; hij houdt goede orde in zijn huis; bemint zijne Echtgenoote en Kinders; schat de vreugde van het huiselijke leeven hoog, en waardeert dezelve boven alles, dewijl hij zich, in den schoot der Zijnen, het allergelukkigst bevindt.[80]

Van publieke deugdzaamheid, permanente politieke betrokkenheid, het ideaal van regeren en geregeerd worden, en dergelijke republikeinse thema's, wordt met geen woord gerept. Het 'allergelukkigst' is de burgers immers in huiselijke kring. We zagen al dat Konijnenburg een directe democratie onder meer onwenselijk vond, omdat het immer bijwonen van volksvergaderingen de burger maar zou doen 'verflaauwen'.[81] Hoewel volksvergaderingen 'prijslijk en noodzakelijk' zijn, moeten ze niet te vaak plaatsvinden. De burger moet niet teveel tijd ontroofd worden. 'Een man', per slot van rekening, 'die zijne huislijke belangen verwaarloost, kan geen nuttig, en dus in den eigenlijken zin geen goed, Burger zijn.'[82]

Wat naar voren komt uit deze passages is duidelijk een andere invulling dan die van de bewapende burger wiens hoogste levensvervulling politieke

78 *De republikein* I, no. 3, 28.
79 Skinner, 'The Republican Ideal of Political Liberty', 295-298.
80 *BMG* II, no. IV, 599.
81 *De republikein* II, no. 54, 9.
82 Ibidem, I, No.15, 130.

participatie in de republiek is - het zogenaamde *vivere civile*.[83] In een ware republiek staat 'het recht van ieder mensch' centraal, 'om zijne eigene daaden te regelen, als een vrij werkend wezen' en 'om vrij te mogen spreken en schrijven.'[84] Hieruit spreekt veelmeer een op *negatieve* vrijheid gestoelde conceptie van burgerschap, die voortvloeit uit de natuurrechtelijke contracttheorie van Konijnenburg. Iedereen, aldus Konijnenburg, is 'op zich zelf vrij [...] in de middelen, om zijn geluk te bevorderen', zo lang die middelen maar 'geenszins tot benadeeling verstrekken van het recht der overigen.'[85] Konijnenburg staat hiermee duidelijk in de traditie van Locke's politieke filosofie, een gegeven dat hij zelf in *De republikein* ook onder de aandacht brengt.[86]

Bovendien representeert Konijnenburgs spreken over de burger als 'nuttig' en 'vrij werkend' wezen een verschuiving van het politieke naar het sociaal-economische. Zo onderscheidde hij 'lijdlijke' van 'werkzaame' burgers. Beide categorieën burgers 'hebben aanspraak op de *natuurlijke* en *burgerlijke* rechten'.[87] 'Lijdlijke' burgers hebben in tegenstelling tot 'werkzaame' burgers 'geen aandeel aan de openbaare lasten' en kunnen daarom niet aangemerkt worden 'als de eigenlijke leden van het uitgestrekte maatschappelijk verdrag.' Alleen werkzame burgers kunnen aanspraak maken op 'staatkundige' rechten, dat wil zeggen, de politieke rechten om volksvertegenwoordigers te kiezen en om zelf verkozen te worden.[88]

Zoals echter te verwachten viel van iemand die tot zestien keer toe Cicero bovenaan zijn weekblad citeerde, was het thema van deugdzaam burgerschap niet uit Konijnenburgs politieke visie verdwenen. Hieruit blijkt dat de introductie van natuurrecht, een zekere conceptie van negatieve vrijheid, en een sociaaleconomische definitie als voorwaarde voor volwaardig burgerschap geenszins een resoluut afscheid van het klassiek republikeinse burgerschapideaal betekende. Het moderne republicanisme van Konijnenburg bevatte zowel elementen die later tot het liberalisme gerekend zouden worden, als het in stand houden van republikeinse noties uit eerdere tijden.

Konijnenburgs herdefinitie van het republicanisme, waarin aspecten als een grootschalige moderne staat, representatieve democratie, en burgerlijke (negatieve) vrijheden een belangrijke rol spelen, vertoont verschillende gelijkenissen met het politieke denken van auteurs die worden besproken door Kalyvas en Katzelson in hun *Liberal Beginnings*. Ten eerste moet gewezen

83 Pocock, *The Machiavellian Moment*, 4, 63-64, 67, 74.
84 *De republikein* I, no. 3, 15
85 Ibidem, II, no. 111, 3.
86 Ibidem 2.
87 Ibidem, no. 114, 28.
88 Ibidem, 28.

worden op de vergelijkbare begripstransformatie die James Madison en Thomas Paine hadden getracht te bewerkstelligen in de Verenigde Staten aan het eind van de achttiende eeuw.[89] Ook zij wilden het begrip 'republiek' een nieuwe inhoud geven - die van een representatieve democratie. Waar Paine en Konijnenburg op vergelijkbare wijze argumenteerden dat in een grootschalige republiek gewone burgers simpelweg niet kundig genoeg zijn om de complexe afwegingen te maken voor het algemeen belang, vertonen Konijnenburgs bezwaren tegen al te radicale democratie ook gelijkenissen met de ontwikkeling in het denken van de door Kalyvas en Katznelson besproken Frans-Zwitserese intellectueel en schrijfster Germaine de Staël (1766-1817). Een belangrijke grond voor De Staëls afkeer van het fanatieke republicanisme en sympathie voor meer gematigde liberale denkbeelden was het trauma van het radicale en gewelddadige republicanisme onder de Jacobijnen. Konijnenburgs verwerping van het idee van een ongecontroleerde volkswil en afkeur van het Franse schrikbewind duiden op een vergelijkbare motivatie om te kiezen voor een meer stabiele en gematigde representatieve democratie. Konijnenburgs denken was in dat opzicht zowel gebonden aan de specifieke Nederlandse context, als onderdeel van een bredere internationale transformatie van politieke ideeën.

Bataafs republicanisme, liberalisme en de constitutionele monarchie

Tot slot zal nu nader gekeken worden naar de brugfunctie van Konijnenburgs moderne republicanisme in relatie tot het vroege Nederlandse liberalisme. Jaren van hevige debatten, diepe politieke verdeeldheid, mislukte constituties, verschillende staatsgrepen en de almaar groeiende invloed van de Fransen onder leiding van Napoleon, hadden het revolutionaire vuur in de Bataafse Republiek gedoofd. De komst van koning Lodewijk Napoleon in 1806 betekende het 'einde van de republikeinse politiek'.[90] Na een korte periode waarin Nederland was ingelijfd in het Franse Keizerrijk (1810-1813), voltrok de overgang naar een monarchale regeringsvorm zich definitief onder souverein vorst en (vanaf 1815) koning Willem I. De abrupte transitie naar monarchie voltrok zich echter niet zonder slag of stoot. Terecht is gewezen op het verlangen naar nationale eenheid en overbrugging van politieke tegenstellingen in de periode na 1800.[91] Republikeinse denkbeelden verdwenen echter niet geruisloos van het toneel. Er leek eerder sprake van een teruggrijpen naar de kern van het pre-revolutionaire Nederlandse republicanisme: anti-monarchaal, federalistisch,

89 Ball, *Transforming Political Discourse*, 47-79; Kalyvas and Katznelson, *Liberal Beginnings*, 88-117.
90 Velema, 'Lodewijk Napoleon en het einde van de republikeinse politiek'.
91 Van Sas, *Metamorfose*, 30-31.

en beschreven in termen als de traditionele republikeinse 'volksaard' van de Nederlanders.[92] Actief burgerschap en volkssoevereiniteit, echter, 'were no longer highly praised as realisable ideals; too much democracy would lead to chaos'.[93] Deze trent zette zich door onder de constitutionele monarchie. Het vroege Nederlandse liberalisme hanteerde een grotendeels 'apolitiek', op negatieve vrijheden gebaseerd begrip van burgerschap. Juridisch gezien bleven 'passieve', ja zelfs 'rustige en vreedzame' staatsburgers voor de staat gelijk. Maar het centrale en uitgesproken politieke aspect van burgerschap van de Patriottentijd en de Bataafsche Revolutie maakte plaats voor een visie op burgerschap als onderdeel van zedelijke en culturele natievorming.[94] De wortels van deze 'depolitisering' van radicaal-democratische concepties van burgerschap lagen, zoals we hebben gezien, reeds besloten in Konijnenburgs moderne republicanisme.[95] Konijnburgs herdefinitie van 'republiek' als zijnde een grootschalige, 'een- en ondeelbare', representatieve democratie, waarin de politieke orde wordt gewaarborgd door een constitutie, ging gepaard met een nationalisering van burgerschap: Nederlandse staatsburgers waren nu onderworpen aan één soevereine macht.[96] De stap naar 'onderdaan' onder één soevereine vorst was derhalve minder abrupt dan het op het eerste gezicht lijkt.[97] Het is dan ook veelzeggend dat na 1813 Konijnenburg de eendracht, die hij terug zag keren met de komst van het Huis van Oranje, met enthousiasme begroette.[98]

Konijnenburgs herdefinitie van het republicanisme betekende een eerste, zij het nog ambigue, stap in de richting van het gedepolitiseerde burgerschap van het vroege Nederlandse liberalisme. Zijn denkbeelden representeren bij uitstek de worsteling tussen republikeins en liberaal, of tussen politiek en apolitiek burgerschap.[99] Burgerlijke vrijheden waren centrale pijlers van Konijnenburgs modern republikeinse burgerschap. De inhoud en praktische verwezenlijking van de politieke component van burgerschap was een ingewikkeldere kwestie. Burgers moesten tenslotte ook sociaal-economisch 'nuttig' zijn

92 Velema, 'Lodewijk Napoleon en het einde van de republikeinse politiek'; Van den Burg, 'Transforming the Dutch Republic into the Kingdom of Holland'.
93 Van den Burg, 'Transforming the Dutch Republic into the Kingdom of Holland', 154.
94 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 39-58; De Haan, *Het beginsel van leven en wisdom*, 91-93; Van Sas, *Metamorfose*, 25-28.
95 Velema, *Republicans*, 195;
96 Prak, 'Burghers into Citizens'.
97 De Haan, *Het beginsel van leven en wisdom*, 91-93
98 Vuyk, 'De letterkundige reflectie van Jan Konijnenburg tussen 1813-1827'.
99 Voor een uitvoerige behandeling van apolitiek burgerschap rond 1800 zie Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*. Voor een scherpe kritiek hierop en een pleidooi voor de politieke aspecten van burgerschap, zie Van Sas, *Metamorfose*, 385-398.

en gericht op de huiselijke kring. Een ‘volkstrekte volksregering’ was niet alleen onpraktisch, maar ook onwenselijk. Politieke besluitvorming kon het beste overgelaten worden aan een elite van wijze en kundige ‘aanzienlijken’. Konijnenburgs democratische inslag hield in dat deze aanzienlijken verkozen dienden te worden. Niettemin bevatte Konijnenburgs politieke denken een sterk aristocratisch element. Het behoud van een aristocratisch element in de politiek betekende voor Konijnenburg niet dat een erfelijke aristocratische stand ‘als waarborg voor een gematigde regering’ moest dienen, zoals bij latere ‘aristocratisch liberalen’ als Karel van Hogendorp.[100] Veeleer bepleitte Konijnenburg een democratisch gekozen aristocratie, die weliswaar voortkwam uit een republikeinse motivatie voor politiek zelfbestuur, maar reeds herkenbare liberale elementen van burgerschap en politiek bevatte.[101]

Over de auteur

René Koekkoek (1985) studeerde filosofie en geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en behaalde een onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Thans volgt hij de MPhil Political Thought and Intellectual History aan de University of Cambridge. E-mail: r_koekkoek@hotmail.com.

Geraadpleegde literatuur

Afscheid van de Societeit voor Eenheid en Ondeelbaarheid te Amsteldam door de burgers J. Konijnenburg en W.A. Ockerse [...] *28 aug. 1797*.
K.M. Baker, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge 1990).
T. Ball, *Transforming Political Discourse: Political Theory and Critical Conceptual History* (Oxford 1988).
M. van den Burg, ‘Transforming the Dutch Republic into the Kingdom of Holland: the Netherlands between Republicanism and Monarchy (1795-1815)’, *European Review of History: Revue europeenne d'histoire* 17 (2010) 151-170.
A. de Dijn, *French Political Thought from Montesquieu to Tocqueville. Liberty in a Levelled Society?* (Cambridge 2008).
B. Fontana (ed.), *The Invention of the Modern Republic* (Cambridge 1994).
F. Furet, *Interpreting the French Revolution* (Cambridge 1981).
E.O.G. Haitsma Mulier, ‘De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse

100 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 27; De Dijn, *French Political Thought from Montesquieu to Tocqueville*, 40-67.
101 Manin, *Principles of Representative Government*, 132-160.

Tijd', in: W.W. Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 206-227.
I. de Haan, *Het beginsel van leven en wisdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).
A. Jainchill, *Reimagining Politics after the Terror: The Republican Origins of French Liberalism* (Ithaca 2008).
A. Kalyvas en I. Katznelson, *Liberal Beginnings: Making a Republic for the Moderns* (Cambridge 2008).
S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
S.R.E. Klein, 'De sprong naar '95. Van Patriots naar Bataafs republikanisme', *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 39-45.
J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
J. Konijnenburg, *Bijdragen tot het menschelijk geluk*, vol. 1 (1789) - vol. 6 (1791) (Utrecht 1789-1791)
J. Konijnenburg, *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk* (Utrecht 1792-?).
J. Konijnenburg (ed.), *De republikein* (Amsterdam 1795-1797).
H. de Lange, 'De politieke actie van een bewuste publieke opinie', *De Gids* 8 (1971).
L.I. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution: History and Politics in the Dutch Republic, 1747-1800* (Den Haag 1973).
J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment. Florentine: Political Thought and the Atlantic Tradition* (Princeton 1975).
T. Poell, *The Democratic Paradox: Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (Proefschrift, Utrecht 2007).
M. Prak, 'Citizen Radicalism and Democracy in the Dutch Republic. The Patriot Movemenent of the 1780s', *Theory and Society* 20 (1991) 73-102.
M. Prak 'Burghers into citizens: Urban and National Citizenship in the Netherlands during the Revolutionary Era (c.1800)', M. Hanagan and C. Tilly (eds.) *Extending Citizenship, Reconfiguring States* (Lanham, 1999) 17-35.
J.J. Rousseau, *Du Contract Social ou Principes du droit politique* (Parijs 1966 [oorspr. uitgave 1762]).
N.C.F. van Sas, 'The Netherlands, 1750-1813', in: H. Barker en S. Burrows (eds.) *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America 1760-1820* (Cambridge 2001).
N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005).

N.C.F. van Sas en W.R.E. Velema, 'The First Dutch Democracy: The Political World of the Batavian Republic, 1795-1801' (NWO-project).
S. Schama, *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (London 1977).
Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge 1978).
Q. Skinner, 'The Republican Ideal of Political Liberty', in: G. Bock, Q. Skinner and M. Viroli (eds.), *Machiavelli and Republicanism* (Cambridge 1990).
P. Theeuwen, 'Van Patriotse idealen tot Bataafse praktijk. Twee Posten van den Neder-Rhijn, 1781-1787-1795-1799', in: P.W. van Wissing (ed.) *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 231-252.
W.R.E. Velema, '1795 en de geschiedenis van het Nederlandse republikanisme', *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 29-38.
W.R.E. Velema, 'Vrijheid als volkssoevereiniteit. De ontwikkeling van het politieke vrijheidsbegrip in de Republiek, 1780-1795', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (eds.) *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1999) 287-304.
W.R.E. Velema, 'Lodewijk Napoleon en het einde van de republikeinse politiek'. *De Negentiende Eeuw, Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw*, 30 (2006) 147-158.
W.R.E. Velema, *Republicans: Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden 2007).
S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije Christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)* (Amsterdam 1995).
S. Vuyk, '*De republikein* van Jan Konijnenburg (februari 1795-augustus 1797)', in: P.W. van Wissing (ed.) *Stookschriften: pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 217-229.
S. Vuyk, 'De Letterkundige reflexie van Jan Konijnenburg tussen 1813-1877', *De Achttiende Eeuw* 40(2008) 45-58
J. Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004).

In compagnie
Een onderzoek naar jongerenculturen te Lier in de achttiende eeuw

Anneleen Perneel

In the eighteenth century adults played a significant role in the daily life of their children. This article shows that the relationship between adults and youth was however not a one way direction. A small town called Lier in the duchy of Brabant shows that young men and women aged between 14 and 30 years old negotiated their position in society and constituted their own cultural repertoires.

Juni 1791, het is zondagochtend half zes. De Lierse jongeling Jacobus Peeters, achttien jaar oud en wolkaarder van beroep, staat op bij het krieken van de dag om schoenen te gaan halen bij schoenmaker Van Herle. Om zes uur woont hij de mis bij in het Lierse Kapucijnerklooster, passeert nog even langs de zondagse duivenmarkt om daarna de middag door te brengen bij zijn moeder en broer. Om half twee trekken Jacobus en zijn broer Peter samen met een vriend Alexander, hoedenmaker van stiel, richting Hagebroek. De namiddag wordt verder gevuld met kaartspelen en het drinken van potten bier, de ene herberg uit, de andere herberg in. Tegen negen uur in de avond, bij het sluiten van de poorten, keert Jacobus huiswaarts.[1]

Jacobus Peeters, geboren en getogen in het achttiende-eeuwse Lier, stond samen met zijn leeftijdsgenoten centraal in een onderzoek naar jongerenculturen te Lier in de achttiende eeuw.[2] Historisch onderzoek naar jongeren is als dusdanig niet nieuw. Twee invalshoeken bepaalden tot dusver de grote trend. Enerzijds is er onderzoek gedaan naar het leven van jongeren in grote steden met aandacht voor sociaaleconomische dimensies.[3] Anderzijds is er het onderzoek naar jongeren en hun culturele repertoires (vaste handelingspatronen die in een bepaalde cultuur zijn ingebed), evenwel zonder het nodige onderscheid naar sociale klassen.[4]

Deze studies kenden enkele opvallende leemtes.[5] Er was namelijk nog geen aandacht besteed aan sociale achtergrond én culturele repertoires van jongeren op eenzelfde plaats. Het leven van jongeren werd bovendien

1 Stadsarchief Lier (SAL), *Processen*, nr. 1983, juni 1791.
2 Perneel, *In compagnie*.
3 Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend*; Ben-Amos, *Adolescence and Youth*; Smith, 'The London Apprentices', 149-161.
4 Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*; Rooijakkers, *Rituele repertoires*; Griffiths, *Youth and Authority*.
5 Ben-Amos, 'Trends en thema's', 11-22.

vooral in grote steden en op het platteland onderzocht, waarbij kleine steden buiten beschouwing bleven. Het gedane onderzoek - waarvan dit artikel een samenvatting is - vulde deze leemtes op. Het doel was om na te gaan in hoeverre aan jongeren in een kleine stad als Lier een eigen subcultuur kon worden toegeschreven. De aandacht ging daarbij zowel uit naar sociaal-economische dimensies als naar culturele repertoires van jongeren. Waren Lierse jongeren vrij in wat ze deden? Verschilde hun gedrag en omgangsvormen in die mate van die van volwassenen dat er sprake kan zijn van aparte culturele repertoires?

Enkele onderzoekers legden zich reeds toe op onderzoek naar de plaats van jongeren ten opzichte van autoriteiten en de ruimere samenleving. Robert Muchembled wees er in *De uitvinding van de moderne mens* bijvoorbeeld op dat jeugdgroepen méér zijn dan een bron van anekdotes over de gewelddadige jeugd. Ze moeten als een fundamenteel maatschappelijk verschijnsel beschouwd worden.[6] Ze vormden een gestructureerde hechte groep binnen een sociale structuur, maar hun vrijheid kende wel duidelijke grenzen. Gerard Rooijakkers sloot in *Rituele repertoires* over jongeren op het Noord-Brabantse platteland deels aan bij deze redenering. Hij benadrukte de bijzondere status van jongeren die nog niet in de wereld van volwassenen waren opgenomen en beschreef hen als bemiddelaars tussen generaties die zich ongewone vrijheden konden permitteren. Tegelijk bevestigden deze jongeren - als 'rituele herstellers van geschonden normen en waarden' - de sociale structuren en bleven ze ondergeschikt aan autoriteiten.[7] Paul Griffiths overbrugde deze spanning tussen een inferieure positie enerzijds en een eigen plaats in de samenleving anderzijds in *Youth and Authority*, over jongeren in Engeland tussen 1560 en 1640.[8] Griffiths besteedde veel aandacht aan de complexiteit van jongerenculturen en benadrukte de vage grenzen ervan. De positie van jongeren binnen autoritaire structuren bracht een aanzienlijke beknotting van hun vrijheid teweeg, maar de speelruimte die hen gelaten werd, mag geenszins onderschat worden. In deze speelruimte was plaats voor verzet, creativiteit, spel, protest en negotiatie. De jeugd kan gezien worden als een sociale constructie van de dominante volwassenengemeenschap en tegelijk als een groep met eigen ervaringen en manieren van omgaan met hun aangewezen inferioriteit.[9]

6 Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*.
7 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 299.
8 Griffiths, *Youth and Authority*.
9 Ibidem, 12-13.

De vraag rest in welke mate er sprake is van een subcultuur in een kleine stad. Grote steden hadden specifieke kenmerken als grote groepen leerlingen en gezellen. Een kleinere stad bracht een heel andere leefwereld met zich mee. Lier telde in het midden van de achttiende eeuw ongeveer 6000 inwoners met zo'n 1600 jongeren tussen veertien en dertig jaar. Het aantal inwoners van de bijvang (drie gehuchten of tenten: Hagebroek, Lachenen en de Mijl; en vier dorpen: Bevel, Emblem, Kessel en Nijlen) wordt geschat op 4500.[10] Dat impliceert een groepsdynamiek op veel kleinere schaal. Tegelijk waren de sociale relaties complexer en meer divers dan op het platteland. Er was een grotere verscheidenheid aan jongeren uit verschillende streken en een hogere mobiliteit. Huwelijken met jongeren van elders kwamen er dan ook vaker voor. De dorpen daarentegen bleven lange tijd bevolkt met families die er van generatie op generatie bleven wonen. Er was ook een grotere arbeidsdeling en diversiteit in werkmogelijkheden.[11] Kon er in deze omstandigheden ook sprake zijn van een eigen subcultuur zoals reeds op het platteland en in grote steden werd waargenomen?

Om het leven van jongeren in deze periode te kunnen bestuderen, werden tachtig procesdossiers met betrekking tot jongeren geturfd uit het Lierse stadsarchief. De dossiers werden nauwkeurig geanalyseerd om sociale netwerken en het dagelijkse leven in kaart te kunnen brengen.[12] Procesdossiers lenen zich daar, mits de nodige historische kritiek, uitstekend toe. Ze bevatten zowel informatie over sociaal-economische dimensies als over culturele repertoires. Enerzijds kunnen gegevens over beroep, buren en familie achterhaald worden. Anderzijds leren we meer over de vrijetijdsbesteding van jongeren, hun gewoontes en de impact van sociale controle. Procesdossiers kwamen tot stand omwille van criminele feiten, feiten die veel vertellen over wat belangrijk werd geacht. In het gedane onderzoek waren echter de achtergrondgegevens de voornaamste bron van informatie. De getuigenissen boden namelijk een waardevolle inkijk op de complexe leefwereld van alledag. Zowel de dader, het slachtoffer als de getuigen vertelden wat ze aan het doen waren, met wie ze op stap waren en waarom. Maar jongeren uit procesdossiers vormden slechts een deel van de gehele Lierse jongerenpopulatie. Om na te kunnen gaan in welke mate jongeren uit procesdossiers ook gelijkenissen vertoonden met

10 Verhulst en Duvosquel (red.), *Historische stedenatlas*, 13-14; Cosemans, *De bevolking van Brabant*, 42-231; Peeters, 'Het Lierse bevolkingscijfer', 138-149.

11 Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 260-262; Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend*, 193-194.

12 SAL, Processen, nr. 1980/1, procesdossiers jaar 1700-1735; Processen, nr. 1982, procesdossiers jaar 1736-1770; Processen, nr. 1983, procesdossiers jaar 1771-1795.

andere Lierse jongeren, was een referentiepunt met de gehele Lierse bevolking noodzakelijk. De bevolkingstelling van het jaar IV (1796) deed dienst als ontbrekende schakel. De database van deze telling bevat gegevens over status, geslacht, leeftijd, beroep, aantal inwonend personeel, geïmmigreerd of niet en wanneer, aantal kinderen (> twaalf jaar) en straatnaam.[13] De gegevens uit de procesdossiers werden op regelmatige basis vergeleken met informatie uit de bevolkingstelling.

Het achttiende-eeuwse Lier

Een groot deel van de achttiende eeuw vielen de Lierenaars onder het bewind van de Oostenrijkse Habsburgers. Verschillende machtswissels en de daaraan verbonden hervormingen creëerden regelmatig onrust. Ook de firma De Heyder & Co., een flanelweverij opgericht in 1757, zorgde voor spanningen. Deze tapijtweverij was van groot belang voor het economische leven van de stad, maar de nieuwe arbeidsvoorwaarden wekten tegelijk ergernis op bij de arbeiders. Zo konden ze niet langer hun eigen werktijd en -tempo bepalen.[14] Lier was ook een garnizoensstad, wat gepaard ging met een verhoogde aanwezigheid van soldaten en krijgslasten.

De getuigenissen maken duidelijk dat het buurtleven in de achttiende eeuw in Lier niet gekenmerkt werd door een grote mate van anonimiteit. Lier kon nog steeds getypeerd worden als een pre-industriële samenleving, wat de zogenaamde breuk tussen een premoderne en moderne samenleving in de achttiende eeuw relativeert. Dit blijkt onder andere uit het spontane ingrijpen bij conflicten en gevechten. Lucas van Menis (25 jaar) werd bijvoorbeeld 's nachts neergeslagen door Cornelis van Bovenkout. Drie mannen kwamen op het geluid af, waaronder Jan Frans de Vocht die Lucas mee naar huis hielp.[15] Wanneer de vrouw van de procureur roepend herberg ‘Den Ancker’ binnenstormde omdat ze bestolen was, sprongen zowel kapitein Vertommen (leeftijd onbekend) als Jasper de Grooff (25 jaar) op en zetten de achtervolging in.[16] In herberg ‘Den Salm’ vlogen twee dokters elkaar in de haren bij onenigheid over de diagnose van plebaan Van Langenberg die onwel was geworden. Jacobus de Groef (26 jaar) kwam als eerste tussen, maar het was pas met behulp van Van Langenberg zelf dat de gemoederen tot bedaren kwamen.[17] Martinus vanden Velden (21

13 De database van deze telling werd door Bruno Blondé en Elke Ortmanns ter beschikking gesteld.
14 Aerts, ‘Lier in een langlopend economisch perspectief’, 51-53; Lis. en Soly, *Een groot bedrijf in een kleine stad*, 75-80.
15 SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 1732.
16 Ibidem, 17 februari 1737.
17 SAL, *Processen*, nr. 1982, 19 juni 1734.

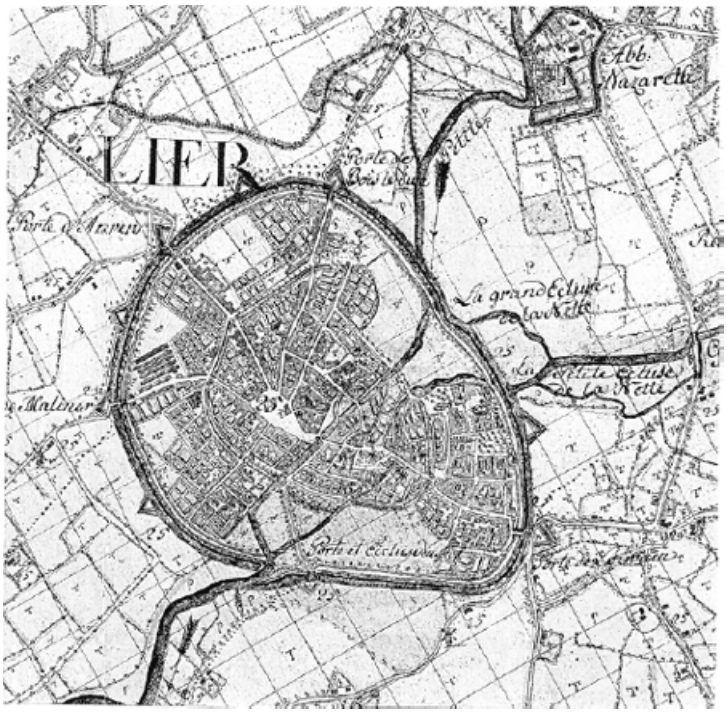

Afb. 1. Detail uit het Weense exemplaar van de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgetekend onder leiding van graaf de Ferraris in de jaren 1770-1777. 'P' staat voor lage weidegronden en 'T' voor akkers.
Uit: Verhulst, A. en J.-M. Duvosquel (red.), *Historische stedenatlas van België*, 40-41.

jaar) ging een kijkje nemen toen hij ruzie hoorde op de markt. Drie knechten waren er in gevecht met elkaar. Martinus wilde de gewonde Antoni helpen, maar zijn mes werd afgenomen en hij kreeg te horen dat hij zich niet te moeien had. Pas later op de avond kon Martinus Antoni naar de chirurgijn brengen.[18] Niet alleen Martinus was nieuwsgierig naar de oorzaak van lawaai. Cornelis Verlinden (18 jaar) keek 's nacht onmiddellijk uit het raam om te kijken waar alle kabaal op straat vandaan kwam.[19] Ook Jan de Ridder (58 jaar) en zijn zoon Petrus (15 jaar) gingen kijken op straat wanneer ze gerucht hoorden.[20]

Wat opvalt bij deze situaties is dat de getuigen, de daders en de slachtoffers

18 Ibidem, 25 juli 1736.
19 SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 9 juni 1728.
20 Ibidem, juli 1727.

zelden onbekenden waren voor elkaar. Martinus van Loo (60 jaar) werd opgeroepen om te getuigen nadat zijn dochter (20 jaar) 's nachts uit zijn huis werd gesleurd. Hij kende alle daders en van tien van hen werden de naam en het beroep genoteerd. Martinus gaf nog concretere informatie door te vertellen dat Julian en zijn broer aanwezig waren alsook de gebroeders Claes en Albert. Claes bleek bovendien de buur te zijn van Albert.[21] Toen Cornelis Verlinden (18 jaar) uit het raam keek om te weten te komen waar alle lawaai vandaan kwam, kon hij vijf kabaalmakers bij naam noemen. Eén daarvan zou bovendien een bakkerszoon geweest zijn die inwoonde bij Jaspar de wever.[22] Ook Anna Meeus (25 jaar) kon zonder moeite de namen opsommen van hen die haar lastig vielen op weg naar huis. Het betrof Peeter van Dessel en Hendrick (respectievelijk zoon en knecht van Michael van Dessel), Jacques Goissens en Guilliam Koymans.[23] Martinus vanden Velden (21 jaar) wist te vertellen dat hij 's avonds op de markt Hendrick, knecht van weduwe vander Veken, had zien vechten met Antoni, knecht in het hof van Ranst en met Bastiaan, voldersknecht bij Gillis Segers.[24]

Van een vergaande verbrokkeling van sociale netwerken was dus nog geen sprake. Integendeel, uit de procesdossiers blijkt dat te hulp schieten bij gevechten of onenigheid, hulp gaan halen of gewoon een kijkje gaan nemen, niet ongewoon waren. Bovendien kon het merendeel van de getuigen zonder probleem aangeven wie ze allemaal gezien hadden, soms met inbegrip van het beroep en familiale relaties. Iedereen kende bijna iedereen in de sociale ruimte. Noties als eer en reputatie, sociale controle en ankerplaatsen als herbergen maakten in Lier, maar ook elders in West-Europa, nog wezenlijk deel uit van het dagelijkse leven.[25]

Welke Lierse jongeren?

In Lier werden in het jaar 1796 de gegevens genoteerd van 1592 jongeren. Van 62.1% werd niet opgegeven welk beroep ze uitoefenden en of ze een beroep uitoefenden. Bij de jongeren waar wel een beroep genoteerd werd, zijn de volgende het meest frequent: 7.5% van de jonge vrouwen was meid

21 Ibidem, 15-16 augustus 1722.
22 Ibidem, 9 juni 1728.
23 Ibidem, 3 juli 1732.
24 SAL, *Processen*, nr. 1982, 25 juli 1736.
25 Garrioch, *Neighbourhood and Community*; Lis en Soly, 'Beter een goede buur dan een verre vriend', 81-107.

en 6.3% kantwerkster; 3.8% van de jongemannen was loonarbeider, 1.5% kleermaker en 1.2% wever.[26] Uit de procesdossiers blijkt eenzelfde diversiteit aan beroepen op de voorgrond te treden. Er is sprake van wevers, metsers, knechten, kantwerksters, kleermaker... De jongeren die in de dossiers naar voren komen, behoorden (voor zover er gegevens zijn) tot een brede klasse van zowel lagere groepen als lage middengroepen. De gegevens zijn uiteraard summier, maar geven niettemin aan dat zij een divers palet vertegenwoordigden. Het gaat dus niet om een groep die in het criminele milieu thuishoorde en zich helemaal onderaan de sociale ladder bevond, ondanks hun optreden in procesdossiers.[27] De vergelijking met de bevolkingstelling maakt duidelijk dat het merendeel van de Lierse jongeren deel uitmaakte van een brede arbeidersklasse.[28] De jongeren uit de procesdossiers kwamen met andere woorden uit dezelfde bevolkingslaag als het gros van alle Lierse jongeren.

Op het concrete niveau van getuigenissen wordt deze diversiteit bevestigd. De neven Hendricus en Jan Francus Pebourgh, beide beenhouwer van stiel, werden op een avond in april neergeslagen. Uit hun getuigenis blijkt dat ze die avond in het gezelschap waren van vijf andere jongemannen, waarvan één een smid was en de ander een kleermaker.[29] Eenzelfde gemengd gezelschap werd beschreven door Peeter Vervoort Domesteeg, waard in een herberg. Buiten stonden enkele jongemannen te kegelen die tegelijk passanten lastig vielen. In het gezelschap bevonden zich onder andere een kleermaker, een kardrijver, een schipper en een schoenmaker.[30] Ook Adriaen Bastiaens en Adriaen Stoelen kwamen 's avonds samen uit de herberg, respectievelijk een timmerman en een metsersdienaar.[31] Tegelijk kwam het voor dat werklui uit eenzelfde stiel bij feiten betrokken of aanwezig waren. Wanneer Maria van Loo uit haar huis werd gesleept door een groep mannen, werd van acht onder hen het beroep genoteerd. Het ging om een glazenmaker, een ketelaar, een timmerman, twee schoenmakers en drie wevers.[32] De waardin uit de stad beschreef het volgende gezelschap aan haar tafel: drie hoedenmakerknechten, een buildragersknecht, de knecht van de chirurgijn en een soldaat.[33]

26 Zie tabel ‘bevolkingstelling en gegevens uit procesdossiers’ in Perneel, *In compagnie*, 114-116.
27 Cox en Shore (eds.), *Becoming Delinquent*, 14.
28 Door Griffiths beschreven als ‘plebeian youth’: Griffiths, *Youth and Authority*, 7.
29 SAL, *Processen*, nr. 1982, 3 april 1741.
30 SAL, *Processen*, nr. 1983, 18 mei 1791.
31 SAL, *Processen*, nr. 1982, 6 september 1744.
32 SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 15-16 augustus 1722.
33 SAL, *Processen*, nr. 1983, 14 november 1971.

Zoekende zielen

Om een jongere te kunnen typeren, is niet zozeer de leeftijd belangrijk, maar wel de plaats die men innam in de samenleving. Al wie tussen veertien en dertig jaar was, werd bij het onderzoek betrokken, maar het belangrijkste criterium bleef evenwel de status als vrijgezel. Omwille van deze ongetrouwde status namen jongeren een aparte positie in. Ze waren op weg om deel uit te maken van de wereld van volwassenen, maar kenden nog een apart statuut. Het gedrag van jongeren had veel te maken met het feit dat zij zich in een grenspositie bevonden. Jongeren deelden wel een gemeenschappelijke cultuur met andere tijdgenoten en onderscheidden zich tegelijk, omdat ze nog niet getrouwd waren. Als ongehuwde genoten ze bepaalde voorrechten, maar er werden hen tegelijk nog verschillende privileges ontzegd. Jongeren waren niet alleen figuurlijk noch hier noch daar, maar ook letterlijk minder lokaal gebonden dan volwassenen. Ze waren vaak onderweg en woonden op verschillende plaatsen. Dit impliceerde een belangrijke mate van bewegingsvrijheid tegenover volwassenen en ruimte voor experiment zonder dat ouders hiervan op de hoogte waren.[34]

Uit de database van de bevolkingstelling blijkt dat 25,7% van de Lierse jongeren geïmmigreerd was. Ook in de procesdossiers zijn sporen terug te vinden van een mobiel bestaan. Clara Wanbach was zestien jaar en maakte Brusselse kant. Ze woonde in Brussel, maar werd gearresteerd in Lier.[35] Fransiscus Josephus (23 jaar) was knecht bij weduwe van Roodenbroeck te Lier, woonde in Boechout en was afkomstig van Wommelgem.[36] Johanna van Loo (18 jaar) was dienstmaagd in herberg ‘De Schranse’ maar gaf als woonplaats Genbroek op.[37] Anderen woonden in Lier, maar waren van elders afkomstig. Christoffel Baregier Peeterszoon (22 jaar) was afkomstig van Gent en woonde in Lier als soldaat.[38] Jan van Derre (19 jaar) werkte als knecht bij Jan Jacobs en was afkomstig van Kontich.[39] Frans de Suet (14 jaar) trok met een vrouw rond. Ze waren in Lier vertrokken en passeerden langs Antwerpen, Sint-Niklaas, Bergen op Zoom, Dendermonde, Mechelen en Duffel.[40]

Ook de woonsituaties van jongeren waren verscheiden en wijzigden regelmatig. Verschillende jongeren woonden in een andere stad of dorp, maar waren op het moment van het te onderzoeken voorval in Lier aanwezig.

34 Griffiths, *Youth and Authority*, 269-271.
35 SAL, *Processen*, nr. 1982, 20 januari 1750.
36 SAL, *Processen*, nr. 1983, 1792.
37 SAL, *Processen*, nr. 1982, 17 februari 1765.
38 SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 1707.
39 Ibidem, 10 januari 1709.
40 Ibidem, 8 januari 1730.

Inwonen maakte deel uit van dit rondtrekkend bestaan en dit was niet alleen eigen aan jongeren onderweg. Ook binnen eenzelfde stad woonden zonen en dochters bij meesters of soms, afhankelijk van situatie tot situatie, bij familie. Jan Verbraecken Adriaenssone (19 jaar) woonde in bij zijn meester Peeter Aerts. Hij was blijkbaar niet de enige, want ook Jan Dillen en Helena Caulier, een getrouwd koppel waarvan de leeftijd niet gekend is, woonden in hetzelfde huis.[41] Catharina Rochs (21 jaar) woonde onder andere vier jaar in bij Philip van Dijck en Anna Catharina Cherneels (22 jaar) woonde in bij Bert Vermylen en bij Baptist Ceulen.[42] Anna Leys, een dienstmaagd van 21 jaar, woonde in bij Peeter van Dessel en Jan Baptist Cools.[43] Joannes Josephus (28), Cornelis van de Eynde (22 jaar) en Carolus Blanckaert (24 jaar) woonden allen bij hun ouders.[44] Adrianus de Winter was 18 jaar en verklaarde al op verschillende plaatsten gewoond te hebben, onder andere bij zijn oom Jan de Winter. Op het moment van zijn verhoor woonde hij bij zijn grootmoeder.[45]

Vechten om een plaats

Jongeren waren niet alleen vaak onderweg maar ook zoekende, zoekende naar werk en naar een partner. Beide gingen hand in hand, aangezien zonder economische zelfstandigheid zelden een huwelijk werd aangegaan. In de achttiende eeuw schommelde de huwelijksleeftijd voor vrouwen tussen de 23 en de 27 jaar, al naargelang periodes van economische groei of recessie. Mannen waren gemiddeld één of twee jaar ouder. Het aantal kinderen binnen een gezin bleef vaak beperkt tot twee of drie. In de eerste plaats omwille van het hoge sterftecijfer onder zuigelingen en kinderen, maar ook omwille van het feit dat de fertiliteit afnam wanneer men op late leeftijd trouwde. Een huwelijk op late leeftijd impliceerde dat jongeren lange tijd gebonden waren aan een vrijgezellenbestaan, ondanks hun seksuele rijpheid. Deze spanning werd deels opgeheven door de mogelijkheid tot experiment.[46] Maar jonge mannen moesten gedurende deze zoektocht, letterlijk en figuurlijk, vechten om een gunstige positie op de huwelijksmarkt te veroveren.

De behoefte aan een partner om een eigen leven uit te bouwen, impliceerde een heel eigen manier van onderlinge verstandhouding. Geweld was daarvan

41 Ibidem, 5 februari 1732.
42 SAL, *Processen*, nr. 1982, 20 januari 1750 en nr. 1983, 22 juni 1782.
43 Ibidem, 7 februari 1745.
44 SAL, *Processen*, nr. 1983, 1790.
45 Ibidem, 17 juli 1792.
46 Vandenbroeke, ‘Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon’, 3-30; Wrigley, *Population and History*, 86-118.

een belangrijke uiting. Geweld was in de Nieuwe Tijd geen uiting van losbandige agressie, maar vooral een vorm van expressie, en voor jonge mannen in de eerste plaats een uitdrukking van fertiliteit. Verschillende studies en een eigen kleinschalig onderzoek, gebaseerd op procesdossiers uit 's-Hertogenbosch, tonen aan dat wat zo grof en gewelddadig lijkt te zijn, een vorm van communiceren was.[47] Deze communicatievorm zat ingeworteld in een samenleving waar contacten zeer intens waren en waar eenieder vocht om een plaats in de gemeenschap te bewaren. Muchembled vatte samen:

> Chacun doit impérativement tenir sa place, se faire respecter en public, d'autant qu'il porte en même temps que le sien l'honneur de ses parents, de ses amis, de ses concitoyens. L'opinion publique juge et arbitre les conflits y ayant trait.[48]

Het belang van regels en codes van wat een eerlijk gevecht was, mag niet onderschat worden. Er heerste een duidelijke consensus over wat mocht en niet mocht. De uitdagers moesten hun intenties aankondigen en een vechtpartij mocht niet zonder reden worden uitgelokt. Bij een vechtpartij - of het vermijden van een vechtpartij - moesten interactierituelen gerespecteerd worden, anders viel men in diskrediet bij de omstanders. Gerechtvaardigd geweld en bruut geweld waren dus van elkaar te onderscheiden. De eerste vorm had een regulerende functie en was constructief. Bruut geweld daarentegen overschreed de grenzen van het aanvaardbare. Het bracht de gemeenschap schade toe en kon niet door de beugel.[49] Lapte men deze regels aan zijn laars, dan bracht de dader veeleer zichzelf schade toe en bleef het wantrouwen van de andere bewoners niet lang uit. Of, met Muchembleds woorden:

> Devant un public qui les juge [de ruziemakers], ils ne peuvent déclencher de but en blanc un combat: ils doivent annoncer leurs intentions, se placer en position de loyauté vis-à-vis de leur futur adversaire, tout en lui faisant perdre la face.[50]

Eer was in deze context duidelijk verbonden aan de fysieke persoon. Vechten en het behoud van morele integriteit gingen hand in hand. Iets wat als krenkend, kwetsend of beledigend ervaren werd, werd automatisch beantwoord met

47 Zie ondermeer Muchembled, *La violence au village*; Braddick en Walter (eds.), *Negotiating Power*; Cox en Shore (eds.), *Becoming Delinquent*; Farge, *La vie fragile*; Spierenburg (ed.), *Men and Violence*; Davis, 'The Reasons of Misrule', 41-75; Davis, *Les cultures du peuple*; Perneel, *Grenzen aan geweld.*

48 Muchembled, *La violence au village*, 44.

49 Ibidem, 43-45; Rooijakkers, *Eer en schande*, 79; Duby (ed.), *Geschiedenis van het persoonlijke leven*, 500-505.

50 Muchembled, *La violence au village*, 253.

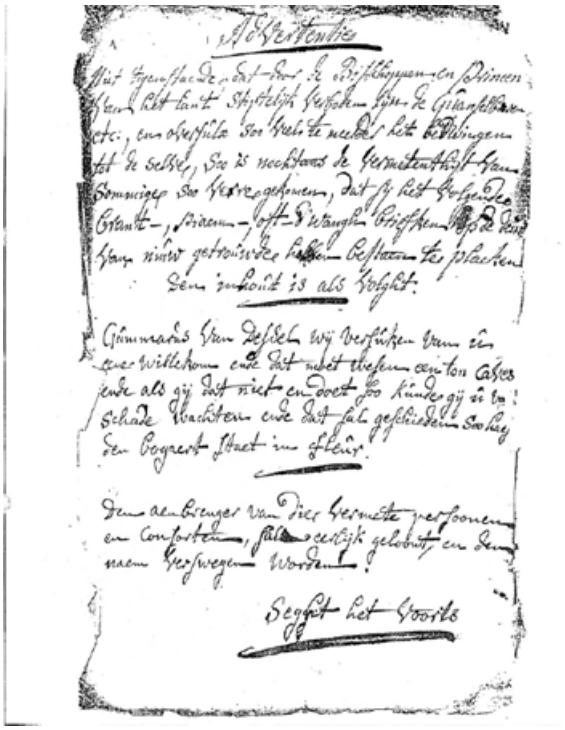

Afb. 2. Advertentie op het verbieden van ‘quanselbiern’.
Uit: Kerkarchief Sint-Gummaruskerk Lier (KAL), 125/27.

fysiek geweld om de geschonden eer te herstellen.[51] Zowel jongeren als volwassenen droegen bij aan deze geweldcultuur, maar jongeren hielden er hun eigen regels op na en kenden eigen rituelen en omgangsvormen. Voor

51 Blok, ‘Eer en de fysieke persoon’, 211. Zie ook Roodenburg, ‘Eer en oneer, 129-168; Rooijakkers, *Eer en schande*.

jongeren was het hoog houden van de reputatie een belangrijke stap in het vinden van een partner. Jonge mannen, die meestal de initiatiefnemers waren, trokken er doorgaans alleen op uit en hielden elkaar daarbij goed in de gaten. Wanneer één van hen de groepscode - die gericht was op het openhouden van partnerkeuze - verbrak, werd met de vuist of een rituele bestraffing duidelijk gemaakt dat dit niet aanvaard werd.[52] Ongewenste gedragingen, meer bepaald gedragingen die afweken van de in groep algemeen aanvaarde norm, bleven zelden zonder consequenties. Een 'afgang' bereikte al snel eenieders oor. Het was dan ook van belang onmiddellijk te reageren wanneer hun mannelijkheid in het gedrang kwam.

In Lier maken enkele getuigenissen duidelijk wat hieronder verstaan werd. Frans Masse en Bert vonden het bijvoorbeeld belangrijk om indruk te maken op de twee jonge vrouwen waarmee ze naar huis wandelden. Masse vroeg onderweg aan Bert: 'kont gy met het riesch omgaen en sout gy voor U man konnen staen?'[53] Bert antwoordde dat hij dat wel degelijk kon waarop Masse reageerde met 'komt voor U man!' Bert haalde onmiddellijk zijn mes boven waarna ze elkaar te lijf gingen.[54] Petrus Goyvaerts (22 jaar), Jan van Hoof (26 jaar) en Antonis van den Broeck (leeftijd onbekend) waren op een avond samen op stap. Wanneer Antonis de hoed afstootte van Petrus vroeg hij naar het waarom hiervan. Antonis beweerde het niet met opzet gedaan te hebben, maar werd toch door Petrus met een stok aangevallen. Het dragen van een hoofddeksel (zowel voor mannen als vrouwen) was in deze periode evident en het hoofd niet verbergen werd als schandelijk beschouwd. Elk type hoed drukte een bepaalde status en leeftijd uit. Het afstoten van iemands hoed werd als zeer beledigend beschouwd en was een inbreuk op het territorium van de ander. Dit kon men niet ongestraft voorbij laten gaan, zo bleek ook uit Petrus' reactie. Wanneer Peter Bogaerts in herberg 'Den Arend' aan een groep jongemannen vroeg of hij mocht meedrinken 'in hunne compagnie', kwam zijn eergevoel al snel in conflict met de regels van de groep. Bij het verlaten van de kroeg ontgrendelde Michiels (één van de leden van het gezelschap) uit veiligheidsoverwegingen het geweer dat Peter bij zich had. Peter gaf daarop een stoot aan Michiels waarop Michiels vroeg waarom hij dat deed. Peter sloeg zonder te antwoorden met zijn vuist op Michiels' gezicht waarna Balthazar, een ander lid van het gezelschap, Peter een draai rond zijn oren gaf. Aangekomen

52 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 56.

53 'Riesch' kan een vervorming zijn van 'rijs' wat een afgesneden tak van een boom is. Aangezien er in de Nieuwe Tijd vaak gevochten werd met stokken kan Masse inderdaad gevraagd hebben aan Bert om zijn stok boven te halen. Aangezien Bert zijn mes trok, kan 'riesch' ook verwijzen naar een mes.

54 SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 10 augustus 1729.

bij een andere herberg ging Peter alleen verder. Dit aanraken van het wapen stond voor Peter gelijk aan een ongewild binnendringen in zijn territorium. Zijn eer werd aangetast omdat Michiels te dicht naderde, wat onmiddellijk moest worden gecompenseerd door een openbare genoegdoening.[55]

Sociale cohesie

Een groot deel van hun vrije tijd brachten jongeren door in herbergen. 44% van de bestudeerde voorvallen speelden zich daar af. Eén keer is er ook sprake van een 'labbaye'. Een 'labbaye' was een bijeenkomst van jongens en meisjes in herbergen waar samen gedanst werd en dat buiten elk ouderlijk toezicht: enkel de waard zag toe op verloop ervan.[56] Peeter Pastijn (21 jaar), en zijn vriend Cornelis van den Broeck (leeftijd onbekend) trokken samen via verschillende herbergen richting de kermis in Herentals. Na de kermis trokken ze nog verder richting Grobbendonk en Mechelen. Peeter vermeldde dat er in Grobbendonk een 'labbaye' plaatsvond. Gezien de hoge graad van mobiliteit van deze jongeren zal deelname aan deze bijeenkomsten waarschijnlijk geen ongewoon gegeven geweest zijn. Balthazar Gummarus Cuyvers (20 jaar) bleef dichter bij huis en ging wat drinken in 'Den Arend' op de Lisp, een geürbaniseerde zone net buiten de poorten ten noordwesten van de stad, in het gezelschap van Gummarus Michiels (24 jaar) en Joannes Gummarus Bosmans (21 jaar).[57] Ook Cornelis van den Eynde (22 jaar), Carolus Blanckaert (24 jaar) en Joannes Josephus (28 jaar) brachten een avondje door in 'Den Rooden Lap' op de Lisp terwijl de zoon van de herbergier viool speelde voor zij die wilden dansen.[58] Stedelingen bezochten het platteland, net als plattelandsbewoners zich naar de stad begaven, en op veel van deze tochten ontbrak het ouderlijke gezag.[59] Natuurlijk waren er in de herbergen ook heel wat volwassenen aanwezig. Opvallend is echter dat deze in geen enkel procesdossier de jongeren beletten te gaan en staan waar ze wilden. Daarnaast treffen we jongeren ook regelmatig aan op straat of bij iemand thuis.

Een belangrijke mate van sociale cohesie onder Lierse jongeren neemt niet weg dat er zich binnen de groep die in kaart werd gebracht ook clustering voordeed. De dagelijkse contacten bleven veeleer beperkt tot leeftijdsgenoten uit dezelfde of soortgelijke beroepssectoren. Binnen deze categorie viel bovendien op dat tieners, twintigers en dertigers niet vaak met elkaar

55 SAL, *Processen*, nr. 1983, 30 september 1783; Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 178.
56 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 318-326.
57 SAL, *Processen*, nr. 1983, 30 september 1783.
58 Ibidem, 1790.
59 van Boheemen, Brandenbargt, e.a. (red.), *Kent, en versint*, 64.

optrokken. Slechts in 14% van de bestudeerde gevallen kwamen gemengde gezelschappen voor. Vreemdelingen, zij die van verder gelegen gebieden kwamen, vielen ook buiten de waargenomen jongerencultuur. Ze hadden het vaak hard te verduren omdat ze zowel een bedreiging vormden voor de arbeidsmarkt als voor de huwelijksmarkt. Verschillende incidenten in de procesdossiers getuigen van een hardhandige aanpak indien jongemannen niet de regels van het spel volgden. Een sprekend voorbeeld is het verhaal van de Duitse Joseph Snabels (20 jaar). Hij zat met vier medegezellen (allemaal Duitsers) pinten te drinken in herberg 'Het Caetspel'. Na zijn zevende pint vroeg Isabella Joseph ten dans. Al snel kwam een plaatselijke bewoner tussen, maar Joseph ruimde geen plaats. Nog geen paar tellen later werden Joseph en zijn vrienden buiten gewerkt onder het geroep 'Schipt die uyt den huyse' en 'alle de Duytsche moeten hieruyt'. De mannen sleurden Johan Michael Probs, één van de Duitsers, terug naar binnen en hij moest iedereen trakteren. Dat was in deze context een manier om het gedane leed te compenseren. Johan had echter niet genoeg geld bij waarop zijn rok werd uitgetrokken, een flinke klap voor diens eergevoel. Rijke knapen uit de meer gegoede milieus zijn in het onderzoek evenmin in kaart gebracht wegens een gebrek aan gegevens. Maar er zullen wel degelijk verschillen hebben bestaan in omgangsvormen tussen de Lierse jongeren uit de dossiers en bijvoorbeeld zonen van een notaris. De aparte plaats van jonge vrouwen blijft een punt van discussie gezien de leemtes in velerlei soorten bronnenmateriaal. Uit de procesdossiers blijkt dat hun actieve rol in de vastgestelde jongerencultuur en in het veroveren van een huwelijkspartner niet valt te onderschatten.[60] In plaats van te schrijven in termen van dominantie en onderdrukking is het ook mogelijk te kijken naar welke rollen vrouwen eigen waren buiten, of naast, hun rol als ondergeschikte. Shepard beschreef het als volgt:

> Furthermore he [the young man] was incomplete. Wives here were accorded far more than a civilizing influence: they were portrayed as the means by which a man became whole. Marriage, here, was the gateway to manhood.[61]

60 Ondermeer in: SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 15-16 augustus 1722; SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 3 juli 1732; SAL, *Processen*, nr. 1982, 22 augustus 1763; SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 22 februari 1732; SAL, *Processen*, nr. 1982, 27 mei 1764; SAL, *Processen*, nr. 1983, 1785 en nr. 1983, 22 juni 1782; SAL, *Processen*, nr. 1983, 6 februari 1792. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*; Braddick en Walter (eds.), *Negotiating Power*, 18-21.

61 Shepard, *Meanings of Manhood*, 74.

Vrouwen hadden, vanwege hun bezit en arbeidskracht, wel degelijk een machtsbasis aangezien beide componenten belangrijke factoren waren bij de keuze van een partner.[62]

Eigen culturele repertoires

De jonge Lierenaars brachten heel wat vrije tijd samen door en hechten onderling veel belang aan hun eer en reputatie. In een zoektocht naar een partner was het voor beide partijen van belang indruk te maken en een plaats op te eisen in de publieke ruimte. Dankzij hun mobiele bestaan, zowel wat betreft woonwerksituatie als in hun vrije tijd, ontsnapten ze vaak aan het toeziende oog van ouderen. Uit de bestudeerde dossiers blijkt dat jongeren slechts in 16% van de gevallen begeleid werden of in het gezelschap waren van ouderen. In de overige 84% waren jongeren onder leeftijdsgenoten op stap. Ondanks het feit dat volwassen wel overal in het dagelijkse leven aanwezig waren, hadden jongeren binnen deze autoritaire structuren heel wat ruimte. Ze hielden er binnen deze sociale ruimte eigen contacten en omgangsvormen op na. De heersende sociale regels en rollen werden daarbij niet zomaar aanvaard. Enkele voorbeelden uit de dossiers illustreren dat. Wanneer Jan Alpaert zondagavond om half acht zijn zoon ‘die nog uyt was’ ging zoeken op de Vismarkt, trof hij hem in het gezelschap van enkele vrienden. Naar eigen zeggen deed hij al het mogelijke om zijn zoon daar weg te krijgen, maar die vertikte het om mee te gaan.[63] Ook het omgekeerde was waar. Zo ging Isabella Huybrechts (23 jaar) 's avonds samen met Hendricus Torfs naar herberg ‘Het Caetspel’ om Hendricus' moeder te zoeken.[64] Twee meer uitgebreide voorbeelden uit de procesdossiers, van wat vermoedelijk volksgerichten of charivari's zijn, maken duidelijk hoe jongeren hun eigen wetten stelden.[65]

Maria van Loo (20 jaar) ontwaakte in de nacht van 15 op 16 augustus door gerucht dat al snel aanzwol tot kabaal. Vijftien à zestien mannen waren met een ladder langs het dak van het huis van haar ouders binnengedrongen, terwijl enkele anderen buiten de wacht hielden zodat niemand ter hulp kon schieten. Ze hoorde dat ze aan haar vader vroegen waar ze was. Zowel haar vader als haar moeder ontkende dat ze thuis was, waarop de mannen beide neersloegen.

62 Een mogelijke invalshoek om vrouwen in een ander daglicht te plaatsen is het werk van J.C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance*. Hij onderzoekt confrontaties tussen ‘machthebbers’ en ‘machtelozen’.

63 SAL, *Processen*, nr. 1983, 8 augustus 1775.

64 SAL, *Processen*, nr. 1982, 27 mei 1764.

65 Voor meer informatie in verband met charivari's: Davis, ‘The Reasons of Misrule’; Rooijakkers en Romme, (eds.), ‘Charivari in de Nederlanden, 351-365; Rooijakkers, *Eer en schande*.

Maria vluchtte de stal in, maar de mannen waren sneller en sleurden haar met haar haren naar buiten. Ze kreeg slaag en de kleren werden haar van het lijf gescheurd. Aanvankelijk wilden de mannen haar in de rivier gooien, maar het water stond te hoog. Ze begaven zich dan maar naar een gracht. Een zekere Jan Dilis sprak haar aan en zei dat hij haar sloeg omdat hij haar niet had kunnen krijgen. Dat verdiende duidelijk een straf. Hoewel in het dossier geen leeftijden staan vermeld, is het omwille van deze uitlating wel duidelijk dat er al zeker één ongehuwde man en één ongehuwde vrouw betrokken waren. Bij een verwijzing naar één van de mannen stond dat hij getrouwd was. Een expliciete vermelding als deze kan impliceren dat de andere mannen dat niet waren. Misschien was er tussen Jan en Maria sprake geweest van een huwelijk, maar kwam Maria daar op terug? Vast staat dat charivari's vaak het gevolg waren van een samenspel van factoren.[66] Welk kluwen van oorzaken aan de basis lag van deze rituele bestraffing, is niet duidelijk. Maria belandde tot driemaal toe in de gracht. Deze handeling had veel weg van 'beerjagen' waarbij men als straf iemand door vuil of een modderpoel sleurde of met een koord rond het lichaam door een rivier trok. Dit charivari-ritueel kende verschillende aanleidingen en variaties, waaronder iemand met de haren vooruit trekken.[67] 'Beerjagen' kwam met zekerheid voor op het platteland in Noord-Brabant, maar het is niet ondenkbaar dat soortgelijke rituelen gekend waren in Lier en omstreken. Voor Maria liep de bestraffing als volgt af: na drie keer in de gracht te zijn gegooid, moest ze op haar blote knieën vergiffenis vragen aan de 'rechtvaardige justitie'. Vier mannen uit de groep namen de rechtspraak op zich: een iemand was de schout, een ander de schepen die het vonnis velde en nog twee anderen waren de beul en de knecht van de beul. Eén van de mannen wilde Maria nog eens slaan, maar ze komen tot het besluit dat Maria voor de komende acht of veertien dagen wel genoeg had gehad (achter deze periodisering gaat waarschijnlijk een symbolische betekenis schuil).[68]

Een soortgelijke rituele bestraffing overkwam ook Anna Meeus (25 jaar). Het betreft hier een voorval dat zich onderweg van Antwerpen naar Nijlen afspeelde. Anna was afkomstig van Nijlen, wat dus buiten de stedelijke context van dit onderzoek valt. Omwille van de weinige gegevens in verband met rituele bestraffingen in de Lierse dossiers, is het de moeite waard ook dit dossier nader te bekijken. De overeenkomsten met wat Maria overkwam,

66 Romme, 'Charivari-rituelen in de Meijerij', 347.
67 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 428-429 en 448-449; Romme, 'Charivari-rituelen in de Meijerij', 343-344.
68 SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 15-16 augustus 1722.

bewijzen daarenboven dat stad en platteland geen aparte leefwerelden waren. Anna was met haar vader op weg naar huis toen Jacques Goissens, die uit het koren kwam gesprongen, haar tegenhield. Hij sloeg Anna's vader neer en smeet Anna in het koren. Hij trok daarbij haar mutsje af, wat geen toeval was: vrouwen zonder kapje riepen associaties op met hoeren en heksen.[69] Anna wilde dan ook onmiddellijk naar de veerman stappen met de vraag om haar over te zetten huiswaarts, zodat ze haar kapje terug kon opzetten. Onderweg naar de veerman kreeg ze gezelschap van een zekere Kerstiaen Brams. Goissens, die ondertussen samenliep met enkele vrienden, volgde hen opnieuw. Kerstiaen Brams probeerde Anna te beschermen van zodra de groep naderde, maar dat lukte niet. De veerman kreeg de boodschap zich niet te moeien. Goissens scheurde Anna's rok aan stukken en ze moest (zoals bij Maria van Loo het geval was) vergiffenis vragen. Het is niet duidelijk waarom, maar ook aan deze bestraffing lagen waarschijnlijk verschillende oorzaken ten grondslag. Wat later gooiden de mannen nog stenen tegen haar deur. Het gooien van stenen tegen een deur - net als het vernielen van tuinhekken en ramen - kan wijzen op een verbanningsritueel waarbij het de bedoeling was Maria ritueel te verjagen.[70] Uit haar getuigenis bleek dat ze daarvoor met Jacques Goissens en diens vriend Michael van Dessel iets had zitten drinken in een herberg. Het is echter niet zeker of daar iets gebeurde dat aanleiding gaf tot het gebeuren. De mannen zouden bovendien nog plannen hebben gehad om de koster, Anna's vader, te vermoorden. Haar vader was, zo suggereert deze vermelding, waarschijnlijk één van de redenen om over te gaan tot een bestraffing.[71] Uit een ander dossier blijkt dat Anna al eerder in aanraking was gekomen met Michael van Dessel. Die zou haar op een avond rond zeven uur, terwijl Anna lag te slapen, samen met een zekere Jan Baxta Cools hebben aangevallen.[72] De reden hiervoor werd niet genoteerd.

Een laatste frappant voorbeeld van de manier waarop Lierse jongeren hun waarden en normen verdedigden, staat in een document dat in het kerkarchief van de Sint-Gummaruskerk bewaard ligt.[73] Het betreft een oproep tot het trakteren van kwanselbier. ‘Kwanselbier’ is de benaming voor het bier of de sterke drank dat een koppel dat ging trouwen moest trakteren. De drank was bestemd voor de jonge vrijgezellen die deze traktatie beschouwden als

69 Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 181.
70 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 202 en 448.
71 SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 3 juli 1732.
72 Ibidem, 30 april 1732.
73 Dankzij een verwijzing in Van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 111-113.

compensatie voor de aantasting van de huwelijksmarkt.[74] Drank nam een belangrijke plaats in in de vrijetijdsbesteding van jongeren. Het samen drinken van grote hoeveelheden alcohol maakte intrinsiek deel uit van een mannelijke jongerencultuur en de overgangsrituelen naar mannelijkheid. Drankrituelen (bij het bezegelen van een vriendschap, het beslechten van een ruzie of het afsluiten van een akkoord) maakten deel uit van mannelijke sociabiliteit in het algemeen, maar ook jonge mannen dreven dit vaak tot het extreme. Deze rituelen waren met andere woorden niet leeftijdsspecifiek, maar wel duidelijk leeftijdsgebonden. Ze lieten jongemannen toe in te gaan tegen patriarchale autoriteiten om zo hun eigen plaats op te eisen.[75] Het weigeren van een traktatie bracht gegarandeerd sancties van de plaatselijke bewoners met zich mee. In een document uit het kerkarchief werd Gummarus Van Dessel opgeroepen zijn verplichtingen na te komen. Een oproep als deze was duidelijk tegen de zin van de overheden:

> Niet tegenstaende dat door de Bisschoppen en Princen van het Lant strictelijk verboten sijn de quanselbieren etc:, en oversulx sóo veels te meerder het bedwingen tot de selve, soo is nochtans de vermetenthijt van sommige soo verre gekomen, dat sij het volgende brant-, praem- oft -d'wangh briefken op de deur van niuw getrouwde hebben bestaen te placken. Den inhout is als volght.
> *Gommarus Van Dessel, wij versuken van u eene willekom ende dat moet wesen een ton caves ende als gij dat niet en doet soo kunde gij u van schade wachten ende dat sal geschieden soo haest den bogaert staat in fleur.*
> Den aenbrenger van die vermete persoonen en consorten sal eerlijk geloont, en den naem verswegen worden!
> Seght het voorts[76]

Dat de naam van de *aenbrenger* zal verzwegen worden, maakt duidelijk dat deze *consorten* wel eens lelijk uit de hoek zouden kunnen komen indien ze hun verrader te pakken kregen.

Rituele bestraffingen als deze hadden tot doel de sociale orde te herstellen. Ongehuwden speelden hierin, gezien hun grenspositie en ambigu karakter,

74 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 299-342.
75 Shepard, *Meanings of Manhood*, 100-106.
76 Van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 112; Kerkarchief Sint-Gummaruskerk Lier (KAL), 125/27, advertentie op het verbieden van ‘quanselbiern’.

vaak een belangrijke rol. Ze kenden een vrijheid die volwassenen zich niet konden permitteren.[77] De jongeren uit deze dossiers vonden het duidelijk nodig om gebeurtenissen uit het verleden te sanctioneren. Ze namen daartoe zelf het initiatief en lieten zich niet hinderen door het gezag en de aanwezigheid van volwassenen. Ze eisten met andere woorden de ruimte op die ze nodig achtten.

Tot slot

Volwassenen waren in het dagelijkse gaan en staan van de Lierse jongeren niet weg te cijferen, niet op de werkvloer noch daarbuiten. Hoewel het niet tot uiting komt in de procesdossiers zullen deze jongeren tijdens de werkuren waarschijnlijk hun plicht hebben gedaan. Voor hen die een opleiding genoten lag het avonduur soms vast in de contracten.[78] Ook in de procesdossiers komen geen wilde feesten voor na twaalf uur, wat doet vermoeden dat ook deze jongeren aan uren gebonden waren. Jongeren in de Lierse stad hadden dus geen 24 uur op 24 uur *carte blanche*, maar vulden desondanks wel grotendeels zelf hun vrije tijd in.

Ben-Amos kwam tot soortgelijke conclusies en vestigde de aandacht op verschillende kenmerken die jongeren van volwassenen onderscheidden. Desondanks hield dit volgens haar geen verband met een eventuele samenhangende subcultuur:

> Nevertheless, most youths had few values that truly distinguished them from adults, and they had few, if any, institutions which were wholly theirs, separating them from society at large. That is, few, if any, of the features we tend to associate with a cohesive subculture can be attributed to young people in early modern English society, even those who live in the large towns.[79]

Het feit dat waarden van jongeren overlapten met die van volwassen is echter ook op een andere manier interpreteerbaar. Zo merkte Griffiths op: ‘The youth were one subgroup in a plebeian culture. As such, it can be inappropriate to expect them to make a complete break from that culture’.[80] Wat telde, was het creatieve proces van culturele en sociale mogelijkheden. Net op contactpunten tussen jonge mensen en volwassenen was autoriteit negotieerbaar. En dat volwassenen een ‘speelruimte’ toelieten, betekent niet dat er van een subcultuur

77 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 299.
78 De Munck en Dendooven, *Al doende leert men*, 23-24.
79 Ben-Amos, *Adolescence and Youth*, 205.
80 Griffiths, *Youth and Authority*, 121.

geen sprake meer kon zijn. Enerzijds zijn er dus de aanwezigheid van volwassenen, overeenkomsten tussen jongeren en volwassenen, en een zekere tolerantie ten opzichte van hun gedrag. Anderzijds kan aan Lierse jongeren die in de procesdossiers op de voorgrond treden een subcultuur worden toegeschreven. Beide componenten spreken elkaar niet tegen. Hoewel het aantal bestudeerde gevallen beperkt bleef, suggereren de gegevens duidelijk dat het gedrag en omgangsvormen van Lierse jongeren gekenmerkt werd door eigen culturele repertoires.

In dit onderzoek kon echter geen sprake zijn van dé jongerencultuur in het achttiende-eeuwse Lier, aangezien niet alle sociale klassen zijn bestudeerd. Toch is het zo dat de jongeren uit de procesdossiers geen vreemde eend in de bijt waren en hier grotendeels één amalgaam in kaart werd gebracht. Het gros van de Lierse jongeren uit de procesdossiers behoorde tot lagere groepen en lagere middengroepen. Uit de literatuur en de database van de bevolkingstelling blijkt dat het merendeel van de Lierse bevolking (en in het verlengde daarvan van de Lierse jongeren) tot een vergelijkbare arbeidende klasse behoorde. De groep jongeren die in het bronnenmateriaal op de voorgrond treedt, is (voor zover er gegevens zijn) representatief voor een groot deel van de jongeren die in de achttiende eeuw in Lier woonden. Deze Lierse jongeren waren bovendien duidelijk geïntegreerd in een sociaal netwerk.

Soldaten, vreemdelingen en kinderen uit de gegoede klassen behoorden niet tot de besproken mengelmoes. Uit het bronnenmateriaal blijkt dat er zich een clustering van omgangsvormen voordeed rond jongeren onder de twintig jaar en hen die ouder waren. Hoe verschillend hun omgangsvormen waren, is niet duidelijk. We konden wel vaststellen dat het beroep van jongemannen een belangrijke bindende factor was. Uit de beschrijvingen blijkt dat jongemannen uit een soortgelijk werkmilieu vaak samen op stap waren. Deze contacten bleven niet beperkt tot de eigen stiel, maar zijn ruimer van toepassing op verschillende beroepen.

Vooral jonge mannen, maar deels ook jonge vrouwen, vulden een groot deel van hun vrije tijd zelf in, ze trokken rond zonder ouderlijk gezag en waren minder lokaal gebonden dan volwassenen. De zoektocht naar een partner maakte dat Lierse jongeren er voortdurend naar streefden hun reputatie in ere te houden en hun plaats op te eisen in de publieke ruimte. Ze negeerden daarbij regelmatig het gezag van volwassenen. In hun weg naar volwassenheid en in elkaars gezelschap leefden ze volgens eigen rituelen en codes.

Over de auteur

Anneleen Perneel studeerde af als Master Geschiedenis en Master Cultuurmanagement aan de Universiteit Antwerpen. Zij specialiseerde zich gedurende een tweejarig onderzoek in de religieuze volkscultuur van de zestiende en de zeventiende eeuw met in het bijzonder aandacht voor bedevaartscultussen. Momenteel werkt zij als onderwijsassistent Master in het Cultuurmanagement aan de Universiteit Antwerpen. E-mail: Anneleen.Perneel@ua.ac.be.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Boeken

I.K. Ben-Amos, *Adolescence and Youth in Early Modern England* (New Haven and London 1994).
P. van Boheemen, T. Brandenbargt, e.a. (red.), *Kent, en versint. Eer dat je mint. Vrijen en trouwen 1500-1800* (Zwolle 1989).
M.J. Braddick en J. Walter (eds.), *Negotiating Power in Early Modern Society: Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland* (Cambridge 2001).
A. Cosemans, *De bevolking van Brabant in de VIIde en XVIIde eeuw*, (Brussel, 1939).
P. Cox en H. Shore (eds.), *Becoming Delinquent: British and European Youth, 1650-1950* (Hampshire 2002).
N.Z. Davis, *Les cultures du peuple: rituels, savoirs et résistances au 16e siècle* (Paris 1979).
B. De Munck en D. Dendooven, *Al doende leert men. Leertijd en ambacht in het Ancien Régime [1500-1800]* (Brugge 2003).
G. Duby (ed.), *Geschiedenis van het persoonlijke leven: van de Renaissance tot de Verlichting* (Amsterdam 1989).
A. Farge, *La vie fragile. Violence, pouvoir et solidarités à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 1986).
D. Garrioch, *Neighbourhood and Community in Paris, 1740-1790* (Cambridge 1968).
P. Griffiths, *Youth and Authority: Formative Experiences in England, 1560-1640* (Oxford 1996).
C. Lis. en H. Soly, *Een groot bedrijf in een kleine stad: de firma De Heyder & Co te Lier, 1757-1824* (Lier 1987).
M. Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend* (Frankfurt 1986).
R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de Middeleeuwen tot de Franse Revolutie* (Amsterdam 1991).
R. Muchembled, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en*

Artois du XVe au XVIIe siècle (Turnhout 1989).
G. Rooijakkers, *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (Nijmegen 1995).
G. Rooijakkers, *Rituele repertoires: volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1993).
J.C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven and London 1990).
A. Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England* (Oxford 2006).
P.[C.] Spierenburg (ed.), *Men and Violence. Gender, Honour and Rituals in Modern Europe and America* (Ohio 1998).
D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998).
A. Verhulst en J.-M. Duvosquel (red.), *Historische stedenatlas van België: Lier,* (Brussel, 1990).
E.A. Wrigley, *Population and History* (Milaan 1973).

Tijdschriftenartikelen en bijdragen aan bundels

E. Aerts, 'Lier in een langlopend economisch perspectief', *Lira Elegans* 6 (1996) 51-53.
I.K. Ben-Amos, 'Trends en thema's in de historiografie van de jeugd', in: L.F. Groenendijk en B.B. Roberts (red.), *Losbandige jeugd. Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd* (Hilversum 2004) 11-22.
A. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1980) 211.
A. van den Broeck, *Lierke Plezierke: Vrijetijdscultuur te Lier en omgeving tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatverhandeling (VUB 1994) 111-113.
C. Lis en H. Soly, '"Beter een goede buur dan een verre vriend'. Buurschap en buurtleven in Westeuropese steden aan het eind van het Ancien Régime', in: B. de Vries e.a. (eds.), *De kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden; opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992) 81-107.
H. Peeters, 'Het Lierse bevolkingscijfer in de tweede helft van de 18de eeuw', *'t Land van Ryen* 18/3-4 (1968) 138-149.
A. Perneel, *In compagnie. Een onderzoek naar jongerenculturen te Lier in de achttiende*

eeuw, onuitgegeven licentiaatverhandeling (Universiteit Antwerpen 2007).
A. Perneel, *Grenzen aan geweld. Tolerantie en intolerantie t.o.v. geweld in een West-Europese samenleving*, onuitgegeven paper (Universiteit Antwerpen 2005).
T. Romme, 'Charivari-rituelen in de Meijerij. De zaak Jan van Es te Oss', *Volkskundig Bulletin* 15/3 (1989) 347.
H. Roodenburg, 'Eer en oneer ten tijde van de republiek: een tussenbalans', *Volkskundig Bulletin* 22/2 (1996) 129-168.
G. Rooijakkers en T. Romme, (eds.), 'Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag', *Volkskundig Bulletin*, 15/3 (1989) 351-365.
S.R. Smith, 'The London Apprentices as Seventeenth-Century Adolescents', *Past and Present* 61 (1973) 149-161.
C. Vandenbroeke, 'Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon in Vlaanderen en Brabant, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1/3 (2004) 3-30.

Primaire bronnen

SAL, *Processen*, nr. 1980, 17 februari 1737.
SAL, *Processen*, nr. 1980/1, 1707, 10 januari 1709, 15-16 augustus 1722, juli 1727, 9 juni 1728, 10 augustus 1729, 8 januari 1730, 5 februari 1732, 22 februari 1732, 30 april 1732, 3 juli 1732, 1732.
SAL, *Processen*, nr. 1982, 19 juni 1734, 25 juli 1736, 3 april 1741, 6 september 1744, 7 februari 1745, 20 januari 1750, 22 augustus 1763, 27 mei 1764, 17 februari 1765.
SAL, *Processen*, nr. 1983, 14 november 1971, 17 juli 1972, 8 augustus 1775, 22 juni 1782, 30 september 1783, 1785, 1790, 18 mei 1791, juni 1791, 6 februari 1792.
Kerkarchief Sint-Gummaruskerk Lier (KAL), 125/27, advertentie op het verbieden van 'quanselbiern'.

Scriptieprijs 2008
Lodewijk XIV als spelverdeler in de Spaanse Successie, 1707-1708

Frederik Dhondt[1]

The war of the Spanish Succession (1702-1713/1714) has traditionally been presented as the painful settling of a balance of power for the ensuing peaceful decades, thanks to major victories, achieved by 'Great Men' in the allied camp. Yet, French military and diplomatic strategy has hitherto received insufficient attention. Rich archival sources on the 1707 and 1708 campaigns in Flanders, the most visible military theatre, allow us to clarify the more political than military behaviour of Louis XIV' commanders Vendôme and Bourgogne, to link indecisive campaigns of attrition to wintertime diplomatic negotiations conducted in The Hague and, finally, to explain a shift in legal discourse, accompanying the transformation of the political battle on the partition of the Spanish Empire.

Bij de Belgische onafhankelijkheid koesterde de jonge staat lange tijd het beeld van een herrezen bezet land, dat *des siècles d'esclavage* had overleefd.[2] Na de val van Antwerpen in 1585 werden handel en nijverheid verwoest door de Scheldesluiting.[3] Een allegaartje aan rondmarcherende buitenlandse legers deed het land en zijn bewoners als een speelkaart glijden door de handen van egoïstische, gokkende en oorlogszuchtige Europese monarchen[4]. Het kan ook vandaag nog dienen als argument voor de voortrekkersrol die België speelt in de Europese integratie. Een klein land in het centrum van Europa kan pas bloeien wanneer het zijn buren te vriend houdt en handel drijft met de wijde wereld.

Door dit discours laat men tegelijk de plaats van de toenmalige Zuidelijke Nederlanden in de internationale betrekkingen buiten beschouwing, wat leidt

1 Aspirant van het FWO-Vlaanderen, Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Universiteit Gent. Ik wens de professoren D. Heirbaut, G. Martyn (Instituut voor Rechtsgeschiedenis) en R. Vermeir (Vakgroep Geschiedenis), alsook de anonieme redactieleden uitdrukkelijk te bedanken voor hun opmerkingen.

2 Deze frase, die voorkomt in de aanhef van de Franstalige versie van de Brabançonne, wordt nog eens vertaald in dit citaat van archivaris Gachard: '[Cette période des vingt premières années du XVIIIe siècle] est surtout pleine d'enseignements pour la génération contemporaine, car elle montre à combien d'humiliations et de misères peut être exposée une nation qui n'est pas maîtresse d'elle-même; elle est propre à faire mieux apprécier encore aux Belges le double bonheur qu'ils ont aujourd'hui, de voir leur pays constituer un État indépendant, et de posséder une dynastie de leur choix, dévouée de corps et d'âme à tout ce qui peut contribuer à la grandeur et à la prospérité de la patrie'. (Gachard, *Histoire de la Belgique*, V).

3 Huisman, *La Belgique commerciale*.

4 Zoals bijvoorbeeld bij de liberale en nationalistische ULB-historicus Van Kalken: 'Libre enfin, désireuse de cheminer indépendante dans les voies du progrès, la Belgique a atteint un stade de développement sans précédent de son histoire. Les générations présentes, fières de leur prospérité et de leur culture intellectuelle, ont perdu la mémoire des sujétions et des maux que subirent leurs aïeux.' (Van Kalken, *La fin du régime*, 282).

tot een vertekening van het perspectief.[5] Oorlogen die werden uitgevochten door 'vreemde' machten op 'eigen' bodem worden amper gekaderd. Nochtans bepaalden externe drijfveren en strategieën de perceptie van het betrokken gebied in de Europese publieke ruimte. Die had op haar beurt repercussies op de handelingsvrijheid en de aard van de interacties waarin het gebied betrokken raakte.

Dit artikel heeft tot doel de coherentie van het Franse handelen in de Zuidelijke Nederlanden te illustreren aan de hand van de *interactie tussen drie handelingssferen* die het bredere conflict rond de Spaanse Successie bepalen, met name het juridische (waarbinnen het probleem ontstaat), het militaire (obligaat, maar niet determinerend) en het diplomatieke schaakbord (waar tussen de campagnes door het ten grondslag liggende probleem wordt behandeld).

De Spaanse Successieoorlog is in de Belgische en Nederlandse historiografie een relatief onderbelichte periode, waar oudere werken nog steeds domineren[6]. Voor de geschiedenis van de internationale betrekkingen valt de periode tussen het hoogtepunt van de oorlogen van Lodewijk XIV (1638-1715) en die van Frederik de Grote (1713-1786). Zelfstandige werken gewijd aan het conflict zijn zeldzaam en houden zich aan het strikt *militaire* gebeuren, dat ook het eenvoudigst te bevatten lijkt[7]. Figuren die in deze bijdrage tevens een prominente *politieke* rol vervullen, zoals buitenlandminister Jean-Baptiste Colbert de Torcy (1665-1746)[8], de hertog van Vendôme (1654-1712)[9], of de 'Belgische Colbert' Bergeyck (1644-1725), lijken als het ware te verdrinken tussen Turenne en Maria Theresia. Ook in de volkenrechtsgeschiedenis wordt het Verdrag van Utrecht (13 april 1713), dat de nieuwe Europese ordening bezegelt, traditioneel niet gezien als wezenlijk verschillend van voorgaande en volgende akkoorden in de 'Franse' periode van het internationaal publiekrecht.[10] Europese synthesewerken, die de drie aspecten bundelen,

5 Moreau Defarges, *Introduction à la géopolitique*, 11.

6 Belgische werken over de periode: De Schryver, *Jan van Brouchoven*; Gachard, *Histoire de la Belgique*; Hasquin, *Louis XIV*; Lagrange, *Guerre de la Succession*; Neve, *Gand Sous l'Occupation*; Pirenne, *Histoire de Belgique*; Schmitz, *Bergeyck, Le Colbert belge*; Van Houtte, *Les occupations étrangères*. Voor Nederland: Stork-Penning, *Het grote werk*; Ten Raa en Wijn, *Het Staatsche leger*; Van Nimwegen, *De subsistentie*; Veenendaal sr., *Het Engels-Nederlands condominium*.

7 Naar het standaardwerk van de Franse militaire archivarissen De Vault en Pelet, *Mémoires Militaires*.

8 Bély et al. (eds.), *Dictionnaire des ministres des Affaires Etrangères 1589-2004*, 90-103; Id., 'Les Temps Modernes (1515-1789)'.

9 Raddatz, *Vendôme und der Feldzug*; Desprat, *Les bâtards*; Truc, *MM. de Vendôme*; Melchior-Bonnet, *Louis et Marie-Adélaïde*.

10 De meeste werken zien 1713 als een verderzetting of hoogstens een bevestiging van trends die worden ingezet met het 'mijlpaalmoment' van 1648. Zie Grewe, *Epochs of International Law*, 4-6, 282 ('Franse periode' in het internationaal recht).

ontbreken vooralsnog.[11]

Deze visie moet worden bijgesteld. Uitgaande van de tot nog toe (door andere dan Franse historici) weinig belichte archivalische bronnen voor twee campagnejaren in de Zuidelijke Nederlanden (1707-1708), is het mogelijk om een correct beeld te scheppen van de beleidsdoelstellingen en strategische *modus operandi* van Lodewijk XIV, die de evoluties voor elk van deze drie aspecten kan verklaren.

De discussie rond de aanleiding voor het conflict beheerste nagenoeg de hele *Grand Siècle*. Van de onderhandeling van het verdrag van de Pyreneeën in 1658 tot de Frans-Britse vredesonderhandelingen in 1711, twijfelden hovelingen, ministers en diplomaten niet aan het Europese belang van de successiekwestie. Onderhandelaars zochten een nieuwe theoretische grondslag, die stabielere kwalificaties leverde voor horizontale en rivale relaties. Privaatrechtelijke opvattingen rond huwelijk en erfenis moesten de baan ruimen voor politiek onderhandelde akkoorden tussen staten, die deel uitmaakten van het volkenrecht (I).[12]

De Spaanse Successieoorlog kadert in een reeks *defensieve Franse oorlogen*, waarvan het begin in de Negenjarige Oorlog valt te situeren[13]. Van bij de aanleiding is het conflict geenszins te herleiden tot een simplistisch verhaal van agressie en verdediging.[14] Wie de militaire confrontaties kritisch bestudeert, kan dan ook niet voorbij aan de opvallende overeenstemming tussen het feitelijke verloop van de campagnes en de theorie van de indirecte strategie, zoals die door onder anderen Basil Liddell Hart (1895-1970)[15] is beschreven. Niet het toebrengen van een beslissende klap op het slagveld,[16] maar wel het gebeuren rond de onderhandelingstafel is *beslissend* voor het afloop van de Europese oorlog.

Binnen het Franse leger heeft ook het intern-politieke voorrang op het strikt militaire. Veel successen die de geallieerde bevelhebbers, de hertog van

11 Internationale colloquia kunnen een aanzet daartoe vormen (Álvarez-Ossorio Alvariño, García García en León (eds.), *La pérdida de Europa. La Guerra de Sucesión por la Monarquía de España*; Edelmayer, León Sanz en Ruiz Rodríguez (eds.), *Hispania-Austria III: der Spanische Erbfolgekrieg*).

12 S teiger, 'Rechtliche Strukturen'.

13 Cénat, *Le roi stratège*; Drévillon, *L'impôt du sang*, 328.

14 'To a distant observer, the children appear to be peacefully playing together. Suddenly, one child hits another and a general fight erupts [...] For practical reasons the adult may decide to blame one of the children for starting the fight, especially if the adult can determine who did hit first.' Roosen, 'The Origins of the War', 116.

15 Poirier, 'Lire Liddel-Hart', 1-82. De originaliteit van de theorieën van Liddel Hart is gecontesteerd omwille van de manier waarop hij zijn eigen bijdrage aan de uitwerking van de Britse strategie in de jaren '30 en '40 heeft vertekend (Mearsheimer, *Liddell Hart and the Weight of History*), maar de validiteit van zijn algemene theoretische inzichten, getoetst aan historische casussen, is er niet per se door aangetast.

16 'La guerre est un acte de violence destiné à contraindre l'adversaire à exécuter notre volonté', Aron, *Paix et guerre*, 34.

Marlborough (1650-1722)[17] en prins Eugenius van Savoye (1663-1736)[18] behaalden in de campagne van 1708, werden traditioneel toegeschreven aan persoonlijke onenigheid en incompetentie bij de hertog van Vendôme en de hertog van Bourgondië (1682-1712).[19] Wie de bronnen bekijkt, moet evenwel tot een ander besluit komen. De strategische opties van de Franse legerleiding waren weloverwogen en pasten in een op *lange termijn* opgebouwde, gedegen kennis van de Zuidelijke Nederlanden als confrontatiezone in een meerfrontenoorlog. Dat de campagne verkeerd uitdraaide, had meer te maken met interne tegenstellingen aan het hof van Lodewijk XIV.[20] Samen met de discussie rond de *stratégie de cabinet*[21] (het gecentraliseerd aandrijven van een leger dat op meerdere strategische operatietheaters actief is) vormen deze bedenkingen twee essentiële interpretatielagen (II).

Door de 'grote correspondentie' van een relatief gebeurtenisloos jaar 1707 te koppelen aan die van 1708, werden de continuïteiten in de strategische opties van het Franse leger duidelijk. Het winterse diplomatieke tussenspel had zijn plaats op een aparte spanningsboog. De economische en staatkundige belangen die de inzet van de onderhandelingen uitmaken, geven relevantie aan het relatief inerte krijgsgebeuren, door het af te zetten tegen evoluties op middellange termijn (III).

I. De Spaanse Successie, een principepskwestie[22]

Testament versus verzaking: kibbelen aan het sterfbed van Karel II

Het conflict om de opvolging van de Spaanse Habsburgers werd in de zeventiende eeuw gezien als een zaak van privaatrecht tussen twee pretendenten. De kinderloze en ziekelijke Karel II[23] was zowel verwant aan de Bourbons als aan de Weense Habsburgers (cf. infra Figuur 1: genealogie). De kinderen van

17 Campbell, *The Military History*; Coxe, *Memoirs of Marlborough*; Taylor, *Wars of Marlborough*; Churchill, *Marlborough (IV)*; Barnett, *Marlborough*; Jones, *Marlborough*; Chandler, *Marlborough*; Falkner, *Great and Glorious Days*.

18 Dumont, Rousset de Missy en Van Huchtenburg, *Oorlogskundige beschryving*; Ferraris S.J., *De Rebus Gestis*; Mauvillon, *Histoire du Prince*; Kirchhammer, *Feldzüge (X)*; McKay, *Prince Eugene*; Henderson, *Prince Eugen*; Kunisch, *Prinz Eugen von Savoyen*; Paoletti, *Il Principe Eugenio*; Oppenheimer, *Prinz Eugen*.

19 de Voguë, *Le duc de Bourgogne;* d'Haussonville, *La duchesse de Bourgogne*.

20 We verwijzen ook naar Dhondt, 'Clans, Cabales en Coterieën'.

21 Rowlands, 'Stratégie de Cabinet'.

22 Voor een gedetailleerde bespreking, zie Dhondt, *Nec Pluribus Impar?*, 22-54.

23 'He possessed all of the family traits: pale, light eyes; the large pendulous so-called Habsburg jaw, which jutted out so far that his teeth did not meet and forced him to swallow his food whole; a long, narrow forehead; a large chin; and acrocephaly, an endocrine dysfunction, which caused physical deformity; short of stature with a huge balding forehead, Charles tottered rather than walked. Epileptic fits, convulsions, fainting spells, ulcers, and congenital syphilis, a direct result of his father's promiscuity, plagued Charles during his short life.' (Frey en Frey, *A question of Empire*, 4).

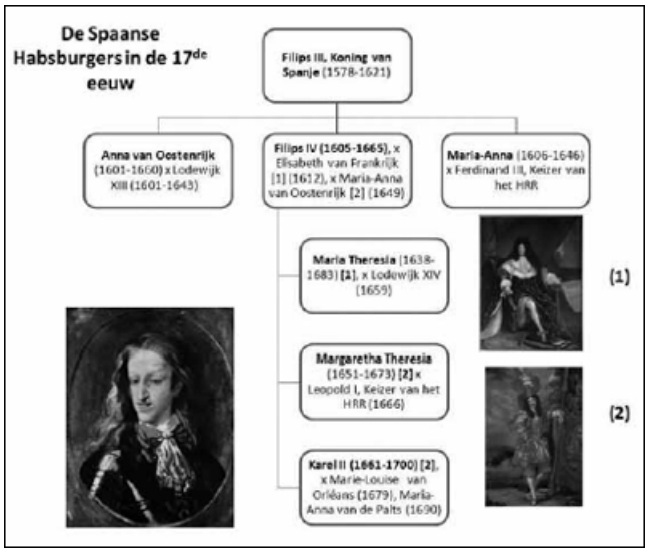
De Spaanse Habsburgers in de 17de eeuw
Filips III, Koning van Spanje (1578-1621)
Anna van Oostenrijk (1601-1660) x Lodewijk XIII (1601-1643)
Filips IV (1605-1665), x Elisabeth van Frankrijk [1] (1612), x Maria-Anna van Oostenrijk [2] (1649)
Maria-Anna (1606-1646) x Ferdinand III, Keizer van het HRR
Maria Theresia (1638-1683) [1], x Lodewijk XIV (1659)
Margaretha Theresia (1651-1673) [2] x Leopold I, Keizer van het HRR (1666)
Karel II (1661-1700) [2], x Marie-Louise van Orléans (1679), Maria-Anna van de Palts (1690)
(1)
(2)

Afb. 1 Genealogie bij de Spaanse Successiekwestie[26]

Lodewijk XIV (via hun moeder, de infante Maria Theresia, 1638-1683) en van keizer Leopold (via diens eerste echtgenote, de infante Margaretha Theresia, 1651-1673) konden aanspraak maken op zijn opvolging.

Lodewijk XIV beschouwde de kwestie als een materie van privaatrecht. Aangezien hij gehuwd was met de oudste dochter van Filips IV van Spanje (1605-1665), nam hij al in 1667, na diens overlijden, het initiatief om de Zuidelijke Nederlanden op te eisen. In een aantal gewesten (Brabant, Limburg, Antwerpen, Mechelen Aalst, Namen, Henegouwen, Chiny, Luxemburg, Cambrai) gold immers dat kinderen uit een eerste huwelijk bij het overlijden van een ouder recht hadden op de naakte eigendom van zijn onroerende goederen.[24] Karel II, 'in extremis' verwekt in een huwelijk van Filips IV met de Oostenrijkse Maria-Anna (1634-1696) -oorspronkelijk bestemd voor zijn overleden zoon Balthasar Carlos (1629-1646)- zou hem in deze gebieden dus niet kunnen opvolgen. Maria-Anna zou hoogstens als vruchtgebruiker kunnen optreden. Bovendien was Maria Theresia's bruidschat van 500 000 écus, een compensatie voor het feit dat Filips IV haar bij het huwelijk wou onterven, niet voldaan.[25] De Franse koning vond dus dat de hele erfenis zijn vrouw diende toe te komen, op grond van haar eerstgeboorterecht.

26 (1) en (2) duiden de aanspraken van Lodewijk XIV en Leopold I aan. Deels gebaseerd op Maquart, 'Louis XIV fit main basse', 63.

24 Godding, *Le droit privé*, 358-364.

25 Le Bailly, *Louis XIV et la Flandre*, 156-157. Voor een grondige bespreking van het Franse oorlogsmanifest uit 1667, het *Traité des droits de la reine très chrétienne sur divers états de la monarchie espagnole* (Parijs: Imprimerie Royale, 1667), zie Montariol, *Les droits de la reine*.

Zowel in Madrid als in Wenen werd deze argumentatie van tafel geveegd. Bij haar huwelijk met Lodewijk in 1659 had Maria Theresia een onvoorwaardelijke verzaking afgelegd met betrekking tot haar publiekrechtelijke aanspraken.[27] Bovendien vond men lokale gewoonterechten, waarvan de sanctie pas kon worden ten uitvoer gelegd na een proces voor een burgerlijke rechter, niet van toepassing op soevereinen.[28] In het Habsburgse standpunt werd de kwestie geregeld door het testament van Filips IV dat de Weense lijn bevoordeelde en de uitsluiting van Maria Theresia herhaalde.[29]

De diplomatieke schaduw van de Successie over de Grand Siècle[30]

Uit het contrast van de twee voorgaande argumenten volgde hun onverzoenbaarheid. Aanvaardde men de geldigheid van de Franse opvatting, dan konden de afstammelingen van Margaretha Theresia niets erven. Aanvaardde men de Habsburgse idee, dan waren de afstammelingen van Maria Theresia uitgesloten. Om een eeuwig aanslepende oorlog te vermijden, waren de partijen veroordeeld tot het vinden van een compromisoplossing in een verdrag. Hetzij op bilateraal, hetzij op Europees niveau.

Al tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668) maakte Lodewijk XIV openingen naar Leopold I om de kwestie in der minne te regelen. In het geheime verdrag van Grémonville, dat door Lodewijks gelijknamige gezant in Wenen werd afgesloten in januari 1668, stemde Leopold toe in een splitsing van de erfenis.[31] Opmerkelijk detail: in ruil voor de controle over Italië, liet de keizer de Zuidelijke Nederlanden en de kolonies aan de Franse Dauphin, een situatie die in een verdelingsverdrag met Willem III, die er zowel strategische als commerciële belangen had, totaal uitgesloten was geweest. Dertig jaar later maakt de aanwassende Oostenrijkse machtspositie ingevolge de succesvol doorstane Turkenoorlogen (Balkan) en Lodewijks agressieve Duitse politiek (Rijk) Leopold tot een echte uitdager voor Lodewijk XIV.[32] Het verdrag-Grémonville werd dan ook nooit uitgevoerd en was niet meer actueel op het einde van de zeventiende eeuw.

27 O verweging 15, Testament van Filips IV van Spanje, gedaan op 14 september 1665 te Madrid, gepubliceerd in oorspronkelijke versie bij Legrelle, *La Diplomatie française (I)*, 485.

28 De keizerlijke diplomaat François-Paul de Lisola schreef de Franse argumenten de vernieling in met zijn *Bouclier d'Estat et de justice contre le dessein manifestement découvert de la monarchie universelle, sous le vain prétexte des prétentions de la reyne de France*, (s.l., 1667); Deze tekst is van fundamenteel belang voor de autonomisering van het internationaal publiekrecht. Zie Baumanns, *Das publizistische Werk*, 29-38; Dhondt, *Nec Pluribus Impar?*, 34-38. Lisola werd herdrukt bij het begin van de Spaanse Successieoorlog, aangezien de juridische controverse nog steeds aansleepte.

29 De Schryver, 'De Oostenrijkse aanspraken'.

30 Bély, 'Les partages de l'empire'; Bérenger, 'Question de la succession'; Malettke, 'La signification'.

31 Bérenger, 'Une tentative de rapprochement'.

32 Hochedlinger, *Wars of emergence*.

Als precedent was het mislukte verdelingsverdrag echter wel belangrijk. De partities met Willem III, dertig jaar later (1679-1700), waren opnieuw een voorbode van wat in Utrecht stond te gebeuren: een derde partij arbitreerde tussen de claims van beide machten. Noch Lodewijk, noch Leopold kon de volle buit binnenhalen. De Spaanse monarchie moest gescheiden worden van de 'hoofdtak' die de nieuwe koning zou leveren.[33] De oplossing werd met andere woorden in toenemende mate geacht iedereen te raken.

Utrecht: verdragen vervangen fundamentele wetten

De Vrede van Utrecht (1713) bracht in dit laatste opzicht een kleine juridische revolutie. Pas na meer dan een decennium oorlogsgeweld was een akkoord uiteindelijk bereikt. Frankrijk werd verplicht dit uit te voeren, tegen de *lois fondamentales du Royaume* in. Filips van Anjou werd verplicht om, met een door een commissie juristen uit Oxford opgestelde tekst, voor de *Cortes* te verzaken aan zijn recht Lodewijk XIV op te volgen.[34] Ook Filips van Orléans (als zoon van Anna van Oostenrijk, tante van Karel II) en de hertog van Berry (Lodewijks derde kleinzoon) dienden met betrekking tot hun rechten op de Spaanse troon gelijkaardige verklaringen af te leggen voor het Parlement van Parijs. Met andere woorden, gesterkt door de feitelijke verhoudingen, drong een verdragsnorm zich op ter vervanging van de meest fundamentele interne normen.[35]

Deze structuur van scheiding tussen de Franse en Spaanse kroon zou als model dienen voor verdere multilaterale interventies na Utrecht. Interne opvolgingskwesties werden, door de betrokkenheid van meerdere internationale spelers, naar een hoger forum getild, om daar een *sui generis* oplossing te krijgen, die niet conform het interne recht was. Het hertogdom Parma-Piacenza, of het groothertogdom Toscane, beide mannelijke rijkslenen, werden in de jaren twintig en dertig van de achttiende eeuw op basis van verdragsrechtelijke normen toegewezen.[36] Niet door loutere tussenkomst van de keizer, hoewel hij zich op feodale argumenten bleef beroepen. Fundamenteel werden crisissen

33 Willem III en Heinsius drongen er tijdens de Negenjarige Oorlog, toen Leopold I samen met hen Lodewijk XIV bevocht, op aan dat de keizer zijn tweede zoon zou aanduiden om Karel II op te volgen (Troost, *Stadhouder-koning Willem III*, 249). Willem bekeek de zaken uiteraard vanuit zijn eigen perspectief: hij had nood aan Barrière tegen Franse agressie na 1672 en eiste toegang tot de kolonies voor zijn handelaars. Toch zag hij ook toe op de balans tussen beide pretendenten op het continent, in verhouding tot staten als Savoye, Beieren en Lotharingen

34 Bély, *Espions et ambassadeurs*, 43.

35 Men kon immers niet verzaken aan de Franse troon. Voor een uitgebreide behandeling van de *loi fondamentale* van de onbeschikbaarheid van de Franse troon, die samen met de Salische Wet diende te verhinderen dat de kroon in buitenlandse handen viel, verwijs ik naar Baudrillart, 'Examen des droits'; Dhondt, 'From Contract to Treaty' en Garrisson 'Lois Fondamentales'.

36 Dhondt, 'Ripperda Treaty'; Steiger, 'Völkerrecht versus Lehnsrecht?'.

niet gekwalificeerd in privaatrechtelijke, feodale, of grondwettelijke termen, maar in een voor alle spelers aanvaardbare taal: het ‘droit public de l'Europe’, of het recht van de prinsensamenleving.[37]

II. ‘Stratégie de cabinet’ en politieke verdeeldheid: Franse militaire actie en reactie

Uit het voorgaande volgt dat het militaire handelen rond de Spaanse Successie dient te worden geïnterpreteerd binnen het kader van de lange termijn-regels van de prinsensamenleving. Elke actor wou in dat kader doelstellingen van ‘rationeel geconcipieerd statelijk eigenbelang’[38] realiseren. Dat kon met de wapens in de eerste plaats op het voornaamste slagveld van Europa, de Zuidelijke Nederlanden.

Prelude: de keurvorst opjagen van Blenheim tot Ramillies

Zoals de meeste in voetnoot geciteerde werken aangeven, staat de Spaanse Successieoorlog vaak synoniem voor het militaire ‘genie’ van de hertog van Marlborough, die voor het eerst sinds de Honderdjarige Oorlog met een aanzienlijke Britse troepenmacht succesvol tussenkwam op het continent. De hertog is een deel van de nationale legende, onder meer dankzij de gedegen biografie die zijn nazaat Winston Churchill aan hem wijdde. Marlborough diende het numeriek en organisatorisch superieure Franse leger, de *Giant of the Grand Siècle* (John Lynn)[39] grote klappen toe bij Blenheim (1704), Ramillies (1706) en Oudenaarde (1708).[40]

‘Bij de eerste overwinning hield hij een Frans-Beiers leger onder Tallard en Maximiliaan II Emmanuel (1662-1726), hertog-keurvorst van Beieren,[41] weg van Wenen. Voor de Zuidelijke Nederlanden was deze slag niet zonder betekenis, aangezien de Beierse keurvorst sinds 1691 als gouverneur-generaal optrad voor de Spaanse koning. De Keurvorst trad in 1702 toe tot de coalitie rond Lodewijk XIV en de nieuwe Spaanse vorst, Filips van Anjou (1683-1746).[42] Hij zou de soevereiniteit over de Zuidelijke Nederlanden verwerven,

37 de Mably, *Droit public de l'Europe*.
38 Cénat, *Chamlay, conseiller militaire*, 231.
39 Lynn, *Giant of the Grand Siècle*.
40 We verwijzen naar de uitstekende thesis van Clément Oury aan de Ecole Nationale des Chartes: Oury, *Les défaites françaises*. Te consulteren (mits toestemming) in de archieven van de ENC, die worden beheerd door de *Section des Archives privées* binnen de *Archives Nationales* (CARAN).
41 De Schryver, *Max II Emmanuel*; Hüttl, *Der blaue Kurfürst*.
42 Kamen, *Philip V*.

mocht hij Beieren verliezen in de strijd.[43] De coalitie van Den Haag[44] rond de Staten-Generaal, -na het overlijden van Willem III- Koningin Anna van Groot-Brittannië (1665-1714)[45] en keizer Leopold I (1640-1705)[46] had namelijk ook de meeste Duitse rijksstanden weten in te lijven (Alliantie van Nordlingen), wat de situatie van de Zuid-Duitse keurvorst hachelijk maakte.

Marlborough's eerste grote overwinning had tot gevolg dat de landvoogd verplicht werd zijn erflanden achter te laten en noodgedwongen moest terugkeren naar zijn hof te Brussel.[47] Twee jaar later, in mei 1706, versloeg het geallieerde leger van Marlborough en Veldmaarschalk Ouwerkerk (1640-1708)[48] het Frans-Beierse leger van maarschalk Villeroi in Ramillies.[49] Het grootste deel van Brabant en Vlaanderen viel voor de oprukkende coalitie, die er - in naam van de Habsburgse pretendent Karel III (1683-1740)[50] - een 'Anglo-Bataafs' tijdelijk gezamenlijk bewind, of 'condominium' vestigde. In essentie verloste deze indirecte beheersstructuur de gevestigde plaatselijke machten, in ruil voor hun steun aan de bezetting van de centralistische hervormingen die de graaf van Bergeyck, minister van Filips V, op het getouw had gezet.[51]

Wie de situatie in 1708, het volgende hoogtepunt voor Marlborough, wil begrijpen, moet het beeld hier 'bevriezen'. Op 5 juni 1706 stond het geallieerde leger op amper 210 kilometer of 42 campagnedagen van Parijs.[52] De situatie van Ramillies werd door Lodewijk aanzien als een geldige reden om halsoverkop de hertog van Vendôme, zijn op dat ogenblik meest succesvolle bevelhebber, terug te roepen uit Italië. Samen met Max Emmanuel en Bergeyck stabiliseerde Vendôme de situatie. De geallieerden deden er bijvoorbeeld meer dan twee maanden over om de vestingen van Menen en Dendermonde te doen vallen. Als gevolg hiervan strekte het front tussen de Alliantie van Den Haag en de coalitie van de 'Twee Kronen' (naar Lodewijk XIV en zijn kleinzoon,

43 Alliantieverdrag van 9 maart 1702 tussen Lodewijk XIV en Max Emmanuel van Beieren: Braubach, *Die Bedeutung der Subsidien*, 43.
44 Alliantieverdrag van Den Haag, 7 september 1701, gesloten tussen Willem III, de Staten-Generaal en Leopold I, gepubliceerd als nummer 18 bij von Srbik, *Österreichische Staatsverträge*, 343-350.
45 Gregg, *Queen Anne*; Trevelyan, *England under Queen Anne*.
46 Bérenger, *Léopold Ier*; Frey en Frey, *A question of Empire*.
47 Couvreur, 'Flagornerie et propagande', 143.
48 Hendrik van Nassau, heer van Ouwerkerk en Woudenberg. In 1703 veldmaarschalk, in opvolging van Athlone, in die hoedanigheid aanvoerder van de Staatse troepen in de Nederlanden. 'Dapper, loyaal, belangeloos, maar zeer driftig, op het eind zijns levens zelfs ondraaglijk hartstochtelijk, zoodat men zelfs van krankzinnigheid sprak', (Blok, *NNBW*, I, 1359).
49 Ostwald, 'Decisive' Battle of Ramillies'.
50 De Schryver, 'Who had sovereignty'.
51 De Schryver, 'Hervormingspogingen in de nadagen van de Spaanse Tijd: Bergeyck'.
52 Ostwald, 'Decisive' Battle of Ramillies', 666.

de koning van Spanje)[53], zich uit langs de taalgrens, met uitzondering van Nieuwpoort en Ieper (in Franse handen) en Luik, Hoei en Ath (grote alliantie). In 1707 had de coalitie andere prioriteiten. Dat maakte het voor Vendôme en de landvoogd vrij eenvoudig om een gewapende confrontatie te vermijden en een verdedigingssysteem uit te bouwen.[54]

Gunstige voortekenen

Begin 1708 stond Lodewijk XIV voor een relatief gunstige strategische uitgangspositie. Frankrijk was in de vorige coalitieoorlogen geconfronteerd met een oorlog op vier fronten: de Pyreneeën (Spanje), Noord-Italië (Spanje, Savoye, keizer), de Rijn (Rijk) en de Zuidelijke Nederlanden (Spanje, Republiek). Door het testament van Karel II (1661-1700), de laatste Spaanse Habsburger, vielen de Spaanse gebieden in drie van de vier grenszones voortaan binnen eigen bereik. Zes tot zeven jaar strijd (naargelang men Italië, dan wel de Zuidelijke Nederlanden of Spanje als referentie neemt) hadden daar eind 1707 niet veel aan veranderd. Afgezien van Noord-Italië, een front dat na het vertrek van Vendôme ineengeklapt was, vochten de Franse legers nog steeds met een been, dan wel beide benen buiten Frankrijk.[55]

De Zuidelijke Nederlanden waren het voorkeursterrein om in het offensief te gaan. Niet alleen leidde Marlborough er het grootste geallieerde leger, dat de 'Revolutie van Ramillies' had bewerkstelligd, bovendien kon de fysieke nabijheid van de Republiek hopelijk deze tweede 'schatmeester' van het bondgenootschap tot onderhandelen bewegen.

Koninklijke opvolgingszorgen en interne politieke machtsstrijd

Voor Lodewijk doorkruiste evenwel ook zijn interne dynastieke politiek de militaire operaties. Het stond in de sterren geschreven dat zijn oudste kleinzoon,

53 In principe stonden twee coalities tegenover elkaar. Lodewijk XIV had de steun van Filips V van Spanje, Max Emmanuel van Beieren en zijn broer-keurvorst Jozef Clemens (1671-1723), bisschop van Keulen en Luik. Na de slag van Blenheim en de overrompeling van Luik en Keulen door Marlborough waren deze laatste twee bondgenoten van weinig waarde voor de Franse koning. De militaire slagkracht van het Spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden bleef beperkt tot de regimenten die ter plaatse waren geronseld door de graaf van Bergeyck. In het veldleger van Vendôme en Bourgondië vinden we bijvoorbeeld aan Spaanse troepen enkel het dragonderregiment Aquaviva en Pasteur, de cavalerieregimenten Egmond, Cano en Acosta, de infanterieregimenten Coigny, Nassau, Wemmel, Laarne en Grimaldi terug, of 3 550 man; Max Emmanuel vertrok half mei naar Duitsland met de Beierse troepen, waardoor enkel nog een handvol Keulse infanteristen (Gardes de Cologne) en dragonders (Chaussonville, Nautaff), samen 2 100 man, in de Nederlanden bleven. Om deze reden verkiezen we de naam 'coalitie' te gebruiken voor het leger van Marlborough en Eugenius, dat veel diverser was samengesteld. Kirchammer komt bijvoorbeeld aan slechts 20 000 Britse soldaten op een contingent van 40 000 (Kirchhammer, *Feldzüge* X, 73).

54 Dhondt, *Nec Pluribus Impar?*, 110-127.

55 Een van de redenen die voor Chamlay de doorslag lijkt te hebben gegeven bij de Franse beslissing om het testament van Karel II, en dus ook de oorlog, te aanvaarden (Ibidem, 54).

Lodewijk van Frankrijk, hertog van Bourgondië, de troon van Hendrik IV zou bezetten. De prins was sinds 1702 opgenomen in de *Conseil d'en haut*, die over de buitenlandse betrekkingen en defensie beraadslaagde,[56] maar had een modderfiguur geslagen tijdens een Duitse campagne met Tallard in 1703. De prins stond politiek voor een andere bestuursstijl dan zijn grootvader. Onder de invloed van zijn praeceptor Fénelon (1651-1715), aartsbisschop van Cambrai,[57] hing hij een gematigde buitenlandpolitiek en een prominentere rol voor de geprivilegieerde adel en clerus aan. Ook traditionalisten als Lodewijks meest beroemde hoveling Saint-Simon (1675-1755),[58] hadden het wel gehad met het autoritaire optreden van Lodewijk XIV. Deze opvattingen brachten de hertog van Bourgondië onvermijdelijk in conflict met de hertog van Vendôme.

Bij het begin van de veldtocht had de beroepsmilitair Vendôme bijna veertig jaar Europese ervaring.[59] Hiërarchisch stond Vendôme boven de maarschalken van Frankrijk, op basis van zijn statuut als (afstammeling van een) koninklijke bastaard. Tijdens de Negenjarige Oorlog was hij opgeklommen tot *lieutenantgénéral* en *général des galères*, dankzij zijn goede verstandhouding met Lodewijk XIV[60].

56 Deze hoogste Franse regeerraad was een informeel orgaan. Het mandaat van de leden ving aan en kende een einde op uitnodiging van de monarch. Aangezien geen geschreven notulen werden bijgehouden, hebben we slechts een spaarzaam beeld van het interne discussieverloop (Poncet, 'Conseils du Roi'). Het valt dus niet in te schatten in hoeverre Bourgondië zijn opinies heeft gemanifesteerd tijdens de debatten. Ook bij beslissingen van strategisch belang zijn we aangewezen op secundaire bronnen, zoals bijvoorbeeld bij de aanvaarding van het testament van Karel II van Spanje op 9 en 10 november 1700. Deze beslissing leidde rechtstreeks tot de vorming van de Grote Alliantie van Den Haag tegen Lodewijk XIV en Filips V en droeg naar alle waarschijnlijkheid niet de goedkeuring weg van een duidelijke meerderheid van de *ministres d'État* (zie voor een verdienstelijke poging tot reconstructie aan de hand van memoranda van Chamlay en Vauban, beiden geen leden van het orgaan: Cénat, *Chamlay, conseiller militaire*, 242-254).

57 Melchior-Bonnet, *Fénelon*. Voor de rol van Fénelon als klankbord voor zijn pupil in 1708 (waarop we binnen het bestek van dit artikel niet verder ingaan): Orcibal, Le Brun en Noye, *Correspondance de Fénelon*.

58 De mémoires van Saint-Simon over het late hof van Lodewijk XIV (1692-1715) behoren tot de klassiekers van de Franse literatuur, wat hen als sociaal-culturele bron uitermate interessant maakt. Enige terughoudendheid is evenwel geboden om hier politieke interpretaties uit af te leiden. Saint-Simon raakt zelf pas tot in de hoogste cenakels wanneer hij na Lodewijks overlijden door de Regent wordt opgenomen in het systeem van de Polysnodie en de post van ambassadeur in Madrid bekleedt. Onder Lodewijk XIV is hij een goed geïnformeerd, maar bevooroordeeld observator van het politieke leven. Zijn *Mémoires* worden pas vanaf 1723, aan het einde van het regentschap van Orléans, geredigeerd. De tekst berust in de Archives Diplomatiques (Quai d'Orsay, nu La Courneuve) en werd in de loop van de negentiende en twintigste eeuw uitgegeven door Henri de Saint-Simon (1829-1830), Adolphe Chéruel (1856-1858, m.m.v. Charles-Augustin de Sainte-Beuve) en Arthur-Michel de Boislile (1879-1928, m.m.v. Léon Lecestre). De laatste editie is die van Yves Coirault in de *Bibliothèque de la Pléiade* (Gallimard, 1982-1985). Voor deze bijdrage gebruikten we de editie van Chéruel, die online kan worden doorzocht op http://rouvroy.medusis.com).

59 Bellerive, *Histoire des dernières campagnes*, 407.

60 Rowlands, Rowlands, *The Dynastic State*, 307-309. Vendômes koninklijke bloed was hier niet vreemd aan: als kleinzoon van een bastaard van Hendrik IV, César de Vendôme (1594-1665), gebruikte de vorst de generaal als precedent voor de bevoordeling van zijn eigen bastaarden. De hertog van Maine (1670-1736) en de graaf van Toulouse (1678-1737), beiden kinderen uit een relatie met Madame de Montespan werden door Lodewijk tot in het Parlement van Parijs gebracht, om de rivaliserende tak van de Orléans de voet dwars te zetten

In de Italiaanse campagnes deelde Vendôme het bevel met de latere Regent, de hertog van Orléans (1674-1723),[61] in de Nederlanden (1706-1707) met Max Emmanuel, die hem geen strobreed in de weg legde. De komst van Bourgondië was een streep door de rekening, aangezien de prins een prominente rol zou opeisen. Hij had dus alle belang bij een goede verstandhouding met Monseigneur, de titelvoerende 'Dauphin' en vader van de hertog van Bourgondië. Het kasteel te Meudon van de door Bossuet opgevoede kroonprins Lodewijk (1661-1711, *Monseigneur*) was de aantrekkingspool voor de clan van de 'bastaarden'.[62] Vendôme hoopte dan ook zich te kunnen ontdoen van zijn ongenode collega, zoals Tallard hem had teruggezonden in 1703 tijdens het beleg van de vesting Landau, die viel toen de prins al terug in Versailles was.

Lodewijk XIV had de bevoegdheidsverdeling tussen beide heren niet verduidelijkt. Bourgondië kon alleen beslissen (*voix de décision*), maar was verplicht de aansporingen en adviezen van Vendôme in te winnen (*voix d'exhortation*).[63] Op die manier behield Lodewijk zich het recht voor de uiteindelijke beslissing te kunnen nemen. Samen met de markies van Chamlay (1650-1719)[64] en in mindere mate de Staatssecretaris van Oorlog Michel Chamillart (1652-1721),[65] overlegde de koning vrijwel dagelijks met de generaals in de Nederlanden. Vooral de lange memoranda van Chamlay tonen aan hoe grondig Versailles op de hoogte was van de geografische en strategische factoren die de campagne beheersten. De rol van de bevelhebber was in de feiten beperkt tot de korte termijn-uitvoering van de instructies uit Frankrijk.

Brabantse inertie en Schotse mislukking[66]

Vendôme en Bourgondië raakten het van bij de start van de campagne in mei niet eens over de te volgen weg om Marlborough tot een gewapende confrontatie te dwingen. Het Franse leger, dat uit 131 bataljons en 216 eskadrons (97 900 man) bestond, zou het moeten halen van 112 bataljons en 180 eskadrons Duitse huurlingen, Hollanders en Britten (70 000 man). Chamlay had eerst een beleg van de Maasvestingen Hoei en Maastricht voorzien, maar dit idee werd

Maine en Toulouse worden uiteindelijk in 1714 door Lodewijk XIV opgenomen in de successierangorde, na de prinsen van den bloede, in weerwil van de *lois fondamentales* (Chaline, *Le règne de Louis XIV*, 710).

61 Petitfils, *Le Régent*.

62 Le Roy Ladurie, *Saint-Simon*, 187.

63 de Voguë, *Le duc de Bourgogne*, 231.

64 Cénat, *Chamlay, conseiller militaire*.

65 Pénicaut, *Chamillart*.

66 Waar we de militaire gebeurtenissen in kaart brengen, houden we ons (uiteraard) aan de archivalische bronnen en aan oudere literatuur. Dit laatste verhult geen gebrek aan kennis van recentere historiografie, maar naar ons oordeel zijn deze oudere werken nog steeds het meest aangewezen voor een grondige weergave van het feitenrelaas.

opgegeven, gezien de kans dat Eugenius met zijn Moezelleger een eventueel beleg zou kunnen doen ontaarden in een omsingeling van de belegeraars. De prins was aan de Neder-Rijn geplaatst op verzoek van de Duitse Rijksstanden, die een herhaling van de plundertochten van maarschalk Villars van het vorige jaar vreesden. Het was evenwel een publiek geheim dat Eugenius en Marlborough het plan koesterden de krachten te bundelen en de confrontatie op te zoeken met het Franse leger in de Nederlanden. Hierdoor kwamen de Franse en geallieerde legers vanaf eind mei in een patstelling in Brabant, waarbij Marlborough tegelijk Brussel en Leuven probeerde te beschermen tegen Bourgondië en Vendôme, die dezelfde intentie hadden ten aanzien van Bergen.

Keurvorst Max Emmanuel, die zich niet te ver wou verwijderen van zijn diplomatieke onderpand in de Zuidelijke Nederlanden, was pas op 15 mei vertrokken naar het Duitse front[67] om daar het leger van Eugenius van Savoye te schaduwen met maarschalk Berwick (1670-1734), de overwinnaar van Almanza in Spanje het voorgaande jaar.[68] Graaf Bergeyck bleef echter vanuit Bergen, waar het hof van de landvoogd zich gevestigd had na Ramillies, contacten onderhouden met de ontevreden stedelijke elites in het door de coalitie onder de voet gelopen Vlaanderen en Brabant.

Lodewijk had de intentie om in het voorjaar tegelijk de zoon van de in 1688 verdreven Engelse vorst Jacobus II te laten landen in Schotland, en in de Nederlanden een opstand tegen het Condominium te ontketenen.[69] Op die manier hoopte hij een financiële crisis uit te lokken in Londen en Marlborough ertoe te verplichten troepen terug te sturen over het kanaal. De vloot met de pretendent keerde echter onverrichter zake terug.[70] Verschillende plannen

67 Michel Chamillart bekloeg er zich over dat de achterdochtige keurvorst pas na een toezegging van gratificaties van 800 000 ponden tournois de Zuidelijke Nederlanden wou achterlaten (SHD, *A[1], 2075*, nr. 444, Chamillart aan Amelot, ambassadeur in Spanje, geciteerd Ibidem.

68 James Stuart Fitzjames, hertog van Berwick, bastaardzoon van de verdreven katholieke koning van England Jacobus II, verwant aan de hertog van Marlborough, maarschalk van Frankrijk (de Rohan Chabot, *Le Maréchal de Berwick*). De slag van Almanza (25 april 1707) betekende een keerpunt in de strijd in Spanje: het geallieerde leger van aartshertog Karel van Oostenrijk, aangevoerd door lord Galway werd in een korte ontmoeting (ongeveer anderhalf uur) teruggedreven naar het Noorden. De slag was een zware nederlaag voor de coalitie: een derde van de soldaten gaf zich over op het slagveld, waardoor het niet in staat was de opmars van Berwick richting Noorden te stoppen. Aan het einde van de campagne had het leger van Filips V vijfhonderd kilometer terreinwinst geboekt. Zie Albareda i Salvadó, *Guerra de Sucesión*; García González, *Batalla de Almansa*.

69 Duc de Saint-Simon, *Mémoires (IV)*, 99-100.

70 De doelstelling van deze expeditie was eerder financieel-strategisch dan militair: 'S'il [Jacobus III] avoit débarqué en Ecosse, ou resté seulement quelques jours davantage sur les costes de ce royaume, la banque [Bank of England, 1693] auroit fait faillite, et par ce coup fatal le support de la Ligue et de la Guerre auroit aussy manqué, ce qui auroit rendu la France maîtresse absolue de donner à l'Europe la paix qu'elle auroit voulue' (Vasseur, Franse informant in Londen, aan Torcy, 7 aug. 1708 O.S., AMAE, *CP, Angleterre 225*, f. 83r.).

voor complotten vanuit Antwerpen[71] en Brussel[72] liepen nergens op uit. Tot Bergeyck het Franse leger in juni 1708 aan haar grootste succes in jaren hielp.

'Mystifier, induire en erreur et surprendre': de verrassing van Gent

'Voilà tout mon projet consommé et la Flandre barrée à l'armée ennemie par Gand'. Bergeyck kon zich op 7 juli terecht verheugen op het resultaat van een drieste en goed voorbereide actie tegen de hoofdplaats van het graafschap Vlaanderen.[73] Gent was namelijk een dag eerder gevallen voor een handvol Franse soldaten, vermomd als deserteurs uit een Zuid-Nederlands regiment, onder leiding van hoogbaljuw della Faille.[74]

Het Franse leger verkreeg hiermee de controle over de samenvloeiing van Leie en Schelde, waarmee de bevoorrading van het geallieerde leger in Vlaanderen een bijzonder heikele zaak werd. Zoals Liddel Hart opmerkt, kwam oorlogvoering in de Nieuwe Tijd hoofdzakelijk neer op het creëren van onvoorziene omstandigheden, door het verstoren van de bevoorradingslijnen van de tegenstander, die daardoor afgesneden werd in zijn bewegingsvrijheid.[75] Marlborough was in juni 1706, toen hij de kans had naar Noord-Frankrijk door te stoten, al bewust afgebogen naar Oostende, met de bedoeling vlot goederen vanuit Engeland over te zetten. Met de campagne van 1708 in het achterhoofd, had hij samen met Eugenius de beslissing genomen Brussel, Antwerpen en Leuven, de 'bicoques mal défendues du Brabant', op te geven bij een eventueel Frans tegenoffensief. Met in het achterhoofd een te winnen confrontatie in open veld. Door het verlies van Gent was dit ernstig gehypothekeerd, aangezien de enig overgebleven betrouwbare route naar de Republiek die over land was, via Brussel naar Antwerpen. De gebiedswinst van Ramillies was nagenoeg teniet gedaan.[76]

Een tweede bende onder luitenant-generaal La Mothe Houdancourt,[77] commandant van Ieper, nam op zes juli ook Brugge in. Ook het fort van Plassendale op het kanaal Brugge-Duinkerken onderging hetzelfde lot. Zo

71 SHD, *A[1] 2020*, nr. 67 (Bergeyck aan Chamillart, Bergen, 17 sept. 1707).

72 SHD, *A[1] 2080*, nr. 282 (Vendôme aan Chamillart, 14 juni 1708, Eigenbrakel).

73 SHD, *A[1] 2081*, nr. 38 (Bergeyck aan Chamillart, Gent, 7 juli 1708).

74 We verwijzen naar de koldereske beschrijving bij Marquis de Quincy, *Histoire Militaire*, V, 490-492.

75 Liddel Hart en Poirier, *Stratégie*, 205 en 526.

76 'Durch die Wegnahme von Gent und Brügge waren die Franzosen nicht nur Herren eines sehr ressourcenreichen Gebietes, sondern auch der wichtigsten Wasserverbindungen der spanischen Niederlande geworden. Antwerpen, Audenarde, Courtray und Menin, alle nur mit schwachen Besatzungen versehen, schienen bedroht; insbesondere aber Audenarde, das die Franzosen, wenn sie 800 bis 900 Mann opferten, mit dem Degen in der Faust wegnehmen konnten' (Kirchhammer, *Feldzüge* X, 229-330).

77 Charles, graaf (later markies) van La Mothe-Houdancourt (1643-1728). Stamde uit een geslacht van maarschalken en uit een van de meest toonaangevende adellijke families van Frankrijk, maar verloor tijdens de campagne van 1708 bijzonder veel aanzien.

bestond de weg van Oostende naar het geallieerde gebied voortaan enkel nog uit een zuidelijk pad over land naar Menen en verkeerde het kanaal Gent-Brugge stevig in Franse handen.

Tegelijk met deze twee nevenoperaties, trok het hoofdleger op in noordelijke richting, op korte afstand gevolgd door dat van de coalitie. In tegenstelling tot wat doorgaans wordt aangenomen, ging deze beweging niet alleen gepaard met de operatie op Gent en Brugge. Het plan van Bergeyck had betrekking op het *hele graafschap Vlaanderen*, zoals het inleidende citaat bevestigt. Op 6 juli, terwijl Gent en Brugge zo goed als onder controle waren, ontmoetten de Franse achterhoede en een Brits detachement elkaar bij Ninove. Ondanks verwoede pogingen om het tot een veldslag te laten komen, beet het geallieerde leger in het zand.

Vendôme en Bourgondië stuurden daarop twee partijen uit: naar de vestingstad Dendermonde en naar Oudenaarde, met de bedoeling ook de Bovenschelde[78] en de Dender te controleren. Chemerault,[79] die met zijn colonne een paar dagen eerder naar Gent was vertrokken, moest in dat kader de bruggen op de Schelde tussen Gent en Oudenaarde afbreken en de stad blokkeren voor versterkingen vanuit Ath. De plaatsvervangend gouverneur van de stad, de Sigterman, verrast door de Franse aanwezigheid op 8 juli, dreigde ermee 'de mettre le feu aux quatre coins de la ville' in geval van verraad.[80] Het beperkte detachement van Chemerault was evenwel niet in staat het beleg te slaan en ruimde op 10 juli plaats, om aan te sluiten bij het Franse hoofdleger bij Gavere, tien kilometer ten noorden van Oudenaarde.

In de drie dagen tussen het uitsturen van Chemerault en de aankomst in Gavere had het Franse leger het initiatief uit handen gegeven. Marlborough was na het incident bij Ninove teruggevallen op zijn kamp te Asse, deels uit zorg om de rumoerige Brusselse burgerij in de gaten te houden.[81] De Engelse hertog wou onmiddellijk Gent terugnemen,[82] maar dit werd hem door Eugenius, die het kamp intussen alleen had vervoegd, ontraden op krijgsraad. Het initiatief kon enkel worden teruggewonnen door op een verrassingseffect te spelen en het Franse leger voor te zijn bij de controle over de Bovenschelde. Bergeyck had - door zich tussen de geallieerden en de kust te plaatsen - het leger verwijderd van de bevoorradingslijnen, die via Bergen, Doornik en Rijsel naar

78 Het deel van de rivier tussen haar bron bij Saint-Quentin en Gent.
79 Jean-Noël de Barbezières, graaf van Chemerault (+1709), in 1704 luitenant-generaal benoemd, sneuvelt bij Malplaquet op 11 september 1709 (Pinard, *Chronologie*, IV, 504).
80 Marquis de Quincy, *Histoire Militaire* V, 494.
81 Churchill, *Marlborough* IV, 369.
82 Paoletti, *Il Principe Eugenio*, 348.

Frankrijk liepen. Door elkaars bevoorrading te bemoeilijken, werd een slag waarschijnlijker. Op 8 juli vertrok de Deen Jürgen Rantzau naar Lessen (op de Dender), de volgende dag volgde het hoofdleger.

'*L'affaire d'Audenarde*'

Het gedetailleerde verhaal van de Slag bij Oudenaarde op 11 juli kan gemakkelijk honderd bladzijden beslaan: 'Selon les apparences, ceux mêmes qui s'y étoient trouvés auroient eu bien de la peine à faire une relation bien juste, tant cette affaire paroissoit embrouillée'.[83] In wat volgt, beperk ik me tot de essentie en tot de informatie die ik heb ontleend aan het manuscript-Barbier in Vincennes.[84]

Terwijl Marlborough en Eugenius de beslissing namen in versneld tempo naar Oudenaarde te trekken via het zuiden, waren de meningen in het Franse kamp opnieuw verdeeld. Ook Lodewijk XIV kon het dispuut tussen Vendôme (die Eugenius de pas wou afsnijden)[85] en Bourgondië (die noordelijker de Schelde over wou, uit vrees voor een confrontatie met het geallieerde leger tijdens een belegering) niet beslechten. De koning had op 9 juli (na drie dagen discussie) een beleg van Oudenaarde bevolen,[86], maar trok dat order een paar uur later terug in[87] na informatie dat Eugenius bij Maastricht gesignaleerd was met 30 000 man. Uiteindelijk overtuigde luitenant-generaal Puységur (1656-1743)[88] de Franse staf, om via Gavere post te vatten tussen Gent en Oudenaarde, ten noorden van de stad. In de onmiddellijke aanloop naar de enige grote veldslag uit de campagne is dus niet veel te ontwaren van een efficiënt werkende *stratégie de cabinet*, aangezien de militaire leiding van het Franse leger het initiatief al snel ontbeerde en de informatie niet meer meester was.

83 Marquis de Sourches, *Mémoires* 11, 133. We verwijzen naar Dhondt, *Nec Pluribus Impar?*, 162-190. Belfield, *Oudenarde, 1708*,; Lachaert (ed.), *Oudenaarde 1708*; Oury, *Les défaites françaises*.

84 11-delig handschrift *Champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: journal exact des campagnes &c.*, SHD, *Mémoires et Reconnaissances*, 1 M 73-74. Voor een bespreking van het manuscript, zie Dhondt, 'Clans, Cabales en Coterieën'.

85 'toutes les fois qu'on marqueroit au Prince Eugène, de vouloir éviter un engagement, il nous y obligeroit malgré nous' (Barbier, *Le champ de Mars*, VII, 32).

86 SHD, A^1 *2081* (Lodewijk XIV aan Bourgogne, Fontainebleau, 9 juli 1708).

87 SHD, A^1 *2081* (Lodewijk XIV en Chamillart aan Bourgogne en Vendôme, Fontainebleau, 9 juli 1708).

88 Jacques François de Chastenet, marquis de Puységur. Werd tijdens de Negenjarige Oorlog *Maréchal des logis* in de Nederlanden, een functie die hij behield in de Spaanse Successieoorlog. Samen met maarschalk Boufflers ingezet bij het overrompelen van de Barrièrevestingen in 1701. Spendeerde vervolgens de eerste drie jaar van de oorlog in Spanje als directeur-generaal van Filips' infanterie en cavalerie. Zeer slechte relatie met Vendôme (Duc de Saint-Simon, *Mémoires (IV)*, 366). Werd tijdens de Regentschap van Filips van Orléans opgenomen in de Oorlogsraad (Dussieux, *Les Grands Généraux*, 292-302; Marquis de Puységur, *Art de la guerre*; Maze-Sencier, *Dictionnaire des maréchaux*, 360).

De Slag bij Oudenaarde valt uiteen in een aantal kernfasen: de oversteek van de Schelde door het geallieerde leger rond tien uur 's ochtends (1), de aanval van Markies de Grimaldi[89] in de late namiddag, die de strijd deed ontbranden op een ongunstig terrein (2) en de omsingeling van het Franse leger door Ouwerkerk, die gestopt werd door de invallende duisternis (3). Telkens werd het verdere feitenverloop bepaald door een sterke 'fog of war': Het numeriek sterkere Franse leger slaagde er niet in om Marlborough in één beweging over de Schelde te jagen en verwaarloosde het om een heuvelrug (de 'Hoogten van Ooike') op haar rechterflank te bezetten, waardoor aan het einde van de dag de Staatse cavalerie van Johan Willem Friso (1687-1711) vrijwel ongehinderd tot aan het hoofdkwartier van de prinsen Bourgondië en Berry kon doordringen.

Na de slag ontstond een uitgebreide discussie rond de rol die Vendôme en Bourgondië gespeeld hadden. Daarbij tekenen zich duidelijk twee kampen af, die overeenstemmen met de politieke clans rond beide personages. Bourgondië werd belachelijk gemaakt op bevel van Vendômes medewerkers Bellerive en Alberoni,[90] zijn poëet Campistron en zijn vrienden aan het hof. De bastaardhertog had dan weer de maarschalken van Frankrijk en de coterie rond de vrouw van Bourgondië, Marie-Adélaïde van Savoye (1685-1712), tegen zich. De ruzie, waarin gehuchten uit de streek rond Oudenaarde plots een ongekende weerklank kregen, raakte van Les Halles tot in de Gazette van Amsterdam.

Een niet-beslissende slag

Militair-strategisch was Oudenaarde niet beslissend. Het Franse leger trok zich terug achter het kanaal Gent-Brugge en behield zo de controle over de Schelde en de kuststreek.[91] Een groot deel van de tijd werd besteed aan de instandhouding van beide legers via bevoorrading en het afwentelen van een deel van de oorlogskosten op de vijand door het heffen van contributie, twee vitale taken van elk leger op campagne.

Op 25 juli stuurden de geallieerden de Zuid-Nederlander in Staatse dienst

89 Markies van Ceva, Maréchal de camp in een Italiaans regiment in dienst van Filips V.

90 Giulio kardinaal Alberoni (1664-1752) maakte dankzij Vendôme een blitzcarrière tijdens de Spaanse Successieoorlog en bekleedde later een prominente Europese rol als staatsman. Als agent van de hertog van Parma werd hij tijdens de Franse veldtochten in Italië aangeworven als zijn secretaris. Alberoni trok zich met Vendôme terug op zijn landgoed in Anet na de campagne van 1708 en vergezelde hem op zijn Spaanse campagnes vanaf 1710. Hij regelde het huwelijk tussen Filips V en de Parmezaanse Elisabeth Farnese, werd eerste minister en kardinaal, maar lag aan de basis van de mediterrane oorlog van 1717-1719 om Italië, die beëindigd werd met zijn ontslag. Bourgeois, *La diplomatie secrète*; Vesnitch, 'Cardinal Alberoni',

91 We willen met deze korte afhandeling geenszins het belang van de Slag bij Oudenaarde minimaliseren. Het Franse leger verloor tussen de tien à twaalfduizend doden, gewonden en gevangenen, of één soldaat op vier bij de troepen die effectief aan het gevecht hadden deelgenomen. Een groot deel van de gevluchte of gevangen soldaten keert evenwel vrij snel terug. Zie ook Contades, 'État des bataillons qui ont combattu le 11 juillet 1708', SHD, *A^1 2081*, nr. 89.

Claude-Frédéric de T'Serclaes, graaf van Tilly (1648-1719)[92] naar Picardië met elfduizend man. Na drie dagen plunderen stonden de Staten 500 000 écu's aan contributie af. Het offensief van 1708 was er gekomen omwille van de geallieerde activiteit in Noord-Frankrijk sinds 1706, die Artesië en Frans-Vlaanderen zwaar had aangetast. Twee dagen later volgde dan ook de Franse represaille, rechtstreeks gericht tegen de Verenigde Provinciën. Luitenant-generaal du Rozel (+ 1716)[93] plunderde van Cadzand tot Oostburg, ('pais graz & qui n'avoit point vu de troupes depuis un siècle'), tot het equivalente bedrag aan contributie werd bereikt.

Terwijl deze operaties aan de gang waren, besloot Marlborough zijn eerste keuze, een ambitieus plan voor een amfibische inval in Frankrijk, voorbij de *ceinture de fer*,[94] te laten varen. Eugenius overtuigde hem van het nut van een beleg van de stad en de citadel van Rijsel, het meesterwerk van Vauban.[95] Gezien de logistieke situatie hing het welslagen van deze operatie nagenoeg volledig af van een groot artilleriekonvooi, dat in de begindagen van augustus van Brussel naar Rijsel diende te worden gebracht. Voor haar subsistentie kon het leger bovendien geen gebruik meer maken van het gebied rond de belegerde stad, dat al in 1707 duchtig geplunderd was.[96] Door zich terug in het Franse schema te plaatsen, stelde het coalitieleger zich bloot aan grote risico's.

14 september 1708: de Fransen geven Rijsel op

'Lille fut prise au grand étonnement de toute l'Europe, qui croyait le duc de Bourgogne plus en état d'assiéger Eugène et Marlborough, que ces généraux en état d'assiéger Lille'[97]. Zoals het citaat van Voltaire het aangeeft, werd het beleg van Rijsel door veel observatoren beschouwd als echt gekkenwerk. De aanval van Eugenius was gericht op een psychologisch belangrijk punt: de citadel van Rijsel gold als het sluitstuk van de eerste lijn van de *ceinture de fer* waarmee Vauban de veroveringen van Lodewijk XIV tot de Vrede van Nijmegen fysiek wist te consolideren.[98] Lodewijk XIV mobiliseerde dan ook de financier Samuel Bernard (1651-1739), 'le plus fameux et le plus riche

92 Zie *Biographie Nationale Belge*, XXV, 762-91. Claude-Frédéric is sinds de Hollandse Oorlog (1672-1678) in dienst van de Republiek. Niet te verwarren met zijn broer Albert-Octave de T'Serclaes, Prins van Tilly (1646-1723), die de Spaanse dienst onder Filips V niet verlaat.
93 François du Rozel, chevalier de Cagny. Pinard, *Chronologie* IV, 581.
94 Ostwald, *Vauban under Siege*, 310.
95 Sautai, *L'oeuvre de Vauban à Lille*.
96 Van Nimwegen, *De subsistentie*, 198.
97 Voltaire, *Siècles de Louis XIV et de Louis XV*, 198.
98 Girard d'Albissin, *Genèse de la frontière*, 30.

banquier d'Europe' (Saint-Simon)[99] en maarschalk Boufflers (1644-1711)[100] om het bolwerk te verdedigen. Voor de Franse lange-termijnstrategie was het belang van Rijsel nauwelijks te onderschatten.

Structureel was de Franse tegenpositie zeker niet zwak. In de feiten slaagden ze er evenwel niet in om ze te laten renderen:

(1) Een aanzienlijk artilleriekonvooi dat in de eerste dagen van augustus uit Brussel naar Rijsel vertrok, werd niet tegengehouden door een korps van twintigduizend Fransen, dat zelfs nooit contact maakte met zijn doelwit. Het beleg kon hierdoor ongehinderd van start gaan. Aangezien Eugenius en Marlborough hun troepen intussen verbonden hadden, kreeg Berwick het bevel om zich met zijn schaduwleger naar Henegouwen te begeven en zich uiteindelijk bij Vendôme en Bourgondië te voegen. De Franse legers verenigden zich bij Doornik en verschenen begin september in het zicht van de ingegraven belegeraars bij Mons-en-Pévèle, ten zuidoosten van Rijsel. Vendôme, die onmiddellijk op de vijand wou afgaan, kwam niet tot een akkoord met Bourgondië en Berwick, die de versterkingen aan de overzijde te omvangrijk vonden om een aanval te wagen. Nadat de eerste zijn ontslag had aangeboden,[101] werd Chamillart met Chamlay naar het front gestuurd. Ondanks het expliciete bevel van Lodewijk om alles op alles te zetten en desnoods de twee veldlegers te riskeren,[102] plooide Chamillart ter plaatse voor de argumenten van Bourgondië.

O p 14 september maakte het Franse leger rechtsomkeer naar het noorden en liet het Boufflers in Rijsel aan zijn lot over. In de nieuwe strategie heette het voortaan dat de Schelde moest worden vergrendeld op een lange lijn, van Doornik over Oudenaarde (nog steeds in geallieerde handen), tot Gent en via het kanaal naar Brugge. Het leger van Bourgondië, Vendôme en Berwick werd zo verspreid over een front van meer dan zestig kilometer.

(2) Bovendien werkte ook de blokkering van de zeeroute niet:

99 SHD, *A[1] 2082*, nr. 43 (Boufflers aan Chamillart, Rijsel, 3 aug. 1708). Claeys, *Dictionnaire biographique des financiers*, 208-212.

100 François Louis, hertog van Boufflers, gouverneur van Frans-Vlaanderen. Dussieux, *Les Grands Généraux*, 312-332.

101 SHD, *A[1] 2083*, nr. 29 (Vendôme aan Chamillart, Mons-en-Pévèle, 6 sept. 1708). Luitenant-generaal de Saint-Frémond, die deel uitmaakte van de staf, schreef de verlamming toe aan de hoog oplopende ergernis van Berwick, die het leger het laatste had vervoegd en zich als maarschalk van Frankrijk niet kon schikken naar de richtlijn van Lodewijk XIV om Vendôme te gehoorzamen, die deze rang niet had (Ibidem, nr. 32, s.l., s.d.). Berwick maakte de ruzies *de facto* triangulair. Dhondt, *Nec Pluribus Impar?*, 200-202.
Bourgondië, die de koninklijke echtgenote Madame de Maintenon bespeelt, ziet dan weer een uitgelezen kans om Vendôme aan de kant te schuiven (Mons-en-Pévèle, 6 sept. 1708, gepubliceerd bij de Voguë, *Le duc de Bourgogne*, 275).

102 'Non moins étonné que surpris' door de houding van zijn kleinzoon, zie Lottin, *Les grandes batailles du Nord*, 128.

Marlborough's rechterhand William Cadogan[103] wist eind september met een tweede konvooi van de kuststreek tot Roeselare te raken. Een overval bij Wijnendale door een veel sterkere troepenmacht onder La Mothe Houdancourt liep op een fiasco uit voor de Fransen.[104] Een geërgerde Vendôme besloot een paar dagen later zelf het bevel te nemen van het leger in de kuststreek. De doortocht van Cadogan was gelukt door de geallieerde controle van de kustplaatsen Leffinge en Oudenburg, beiden in de buurt van Oostende. Door de polders onder water te zetten, hoopte de Franse bevelhebber het transport van munitie en levensmiddelen onmogelijk te maken. Via een systeem van platbodems slaagde het coalitieleger er op 13 oktober evenwel in om met de voorraden van dorp naar dorp te navigeren en zo te ontsnappen aan door Vendôme opgevorderde gewapende platte barken en vissersloepen uit Brugge en Nieuwpoort. Toen ook deze operatie mislukt was, zette Vendôme in persoon de aanval in op de vesting Leffinge.

Het derde doorgelaten transport volstond evenwel voor de geallieerden om het beleg van Rijsel tot een goed einde te brengen. Op 22 oktober gaf Boufflers de stad over aan Eugenius van Savoye, om zich terug te trekken op de citadel. De reactie van Lodewijk bestond uit het overplaatsen van Berwick[105], die openlijk de autoriteit van Vendôme contesteerde, naar de Elzas. De positie in Vlaanderen diende te allen prijze te worden gehouden, aangezien de nakende winter hoe dan ook een verlamming van de operaties met zich mee bracht. De bevoorradingssituatie van het geallieerde leger bleef hoe dan ook precair. Bij het begin van een volgende campagne kon Rijsel vervolgens worden gerecupereerd.

Chaotische aftocht

De slechte organisatie van het Scheldesysteem leidde evenwel tot een ontmanteling van de hele Franse positie tussen 25 en 26 november.[106] Als reactie op geruchten over een broeiende opstand in Brussel en een aanval van Max Emmanuel van Beieren[107] trok Marlborough met een deel van zijn leger naar het noordoosten. De Franse strategie na Mons-en-Pévèle had de bedoeling

103 Falkner, ‘Cadogan, William, Earl Cadogan (1671/2-1726)’.

104 ‘Relation véritable du combat de Winendal’, Barbier, *Champ de Mars* VII, 142-147. Zie ook Naert, *Slag van Wynendaele*.

105 SHD, *A[1] 2084*, nr. 26 (Lodewijk XIV aan Vendôme, Versailles, 13 november 1708).

106 Sautai, *Le passage de l'Escaut*.

107 Inmiddels teruggekeerd van een weinig gebeurtenisrijke campagne in Duitsland. Tijdens het ‘beleg’ van Brussel ruzieden Bergeyck en de Beierse maarschalk d'Arco over de strategische opties en zonken de belegeraars weg in de modder. Toen een gevluchte kapitein van het regiment Egmont, dat bij Gavere Marlborough had moeten tegenhouden, op 27 november het Beierse kamp bereikte met de onheilsboodschap van de Scheldeoversteek, werd de operatie afgeblazen.

dergelijke operaties tegen te houden. Een samenloop van misverstanden en slechte communicatie had er evenwel toe geleid dat op 26 november het Franse leger zich in grote verwarring uit haar posities liet jagen tussen Kerkhove (tussen Doornik en Oudenaarde) en Gavere (tussen Oudenaarde en Gent). Vendôme, die de overtocht gekweld door jicht vanuit bed en draagstoel diende te ondergaan, legde de blaam bij de hoge officieren die de oversteekplaatsen in de gaten dienden te houden: 'Défaites-nous, au nom de Dieu, au plus tôt, de ce fatras d'officiers généraux qui ne font que nous embarrasser'.[108]

Lodewijk XIV besliste na het treurige Scheldespektakel om zijn troepen terug naar hun winterkwartieren te sturen.[109] Op 11 december 1708 capituleerde Boufflers in de Rijselse citadel. De campagne had hiermee beëindigd kunnen zijn. Marlborough en Eugenius wilden evenwel nog Gent en Brugge terug nemen, net om de logistieke beperkingen op te heffen voor het volgende campagneseizoen, dat hen een verdere doortocht in Frankrijk diende te brengen.

Gent beschikte op dat ogenblik niet over goede versterkingen en was slecht bevoorraad,[110] maar werd verdedigd door een troepenmacht van 33 bataljons en 30 eskadrons, ongeveer 17 400 man. Bovendien zou de nakende intrede van de winter een beleg zeer bemoeilijkt hebben. La Mothe Houdancourt, de ongelukkige verliezer van Wijnendale, voerde het bevel. Vendôme wou persoonlijk het hoofd van het garnizoen nemen,[111] maar werd daarvan weerhouden door Bourgondië, die hem - zoals steeds- waaghalzerij verweet.[112] Het is niet zeker of Vendôme zijn plan om de oorlog vanuit Gent de hele winter door te laten aanslepen, had kunnen doorvoeren, maar La Mothe ging op 29 december, na een geallieerde dreiging met een bommentapijt, door de knieën. Deels onder druk van de stadsmagistraat, die zich al op 17 december, nog voor het begin van de vijandelijkheden, was gaan aanbieden bij Marlborough en Eugenius,[113] maar ook omdat hij zich vragen stelde bij de kwaliteit van de 'Spaanse' vestingtroepen.[114] Op 30 december capituleerde La Mothe. In de nasleep van de Gentse capitulatie, werden ook Brugge, Fort Plassendale en het

108 SHD, *A[1] 2084*, nr. 148 (Vendôme aan Chamillart, Doornik, 28 nov. 1708).

109 Barbier, *Champ de Mars*, VII, 216.

110 'On a pensé un peu tard à l'approvisionnement de Gand' (SHD, *A[1] 2084*, nr. 307, Bergeyck aan Chamillart, 26 dec. 1708, Bergen). Claude Le Blanc, militair intendant van het Noorden en later secretaris voor Oorlog, maakte gewag van een morrende bevolking (Sturgill, *Claude Le Blanc*, 25).

111 SHD, *A[1] 2084*, nr. 194 en 195 (Vendôme aan Lodewijk XIV en Chamillart, 5 dec. 1708, Douai).

112 SHD, *A[1] 2084*, nr. 196 (Bourgogne aan Chamillart, 5 dec. 1708, St-Venant).

113 SHD, *A[1] 2086*, nr. 263bis (Le Blanc aan Chamillart, 18 dec. 1708) en Sturgill, *Claude Le Blanc*, 26-27.

114 'Qui le mettoient dans une extréme inquiétude sur leur fidélité, à la quelle il n'ozoit se fier' (Barbier, *Champ de Mars*, VII, 225). Eerder hadden de Spaanse regimenten in het Franse leger gediend om de stad te doen vallen (cf. de actie van hoogbaljuw della Faille die tot de val van Gent leidde begin juli).

pas op 22 oktober veroverde Leffinge opgegeven.

Amper een week later, in de nacht van 5 op 6 januari, trad een zeer hevige vorst in, voorbode van de uitzonderlijk lange en strenge winter van 1708-1709. Nog voor de ongelukkige La Mothe zich kon aanbieden in Versailles, kreeg hij een 'lettre de cachet' toegestuurd met het verzoek zich niet aan het hof te vertonen en zich voortaan op te houden in zijn landgoed te Fayet bij Compiègne.[115]

Indirecte strategie en politieke netwerken

De Franse campagne van 1708, 'une des plus considérables qui se soient vuës dans la flandre',[116] is een opeenstapeling van gemiste kansen. Als we oorlog in de vroegmoderne periode bekijken als *war-as-process* (een opeenvolging van subsistentieconflicten, die rond financiën en levensmiddelen draaien), bevond het Franse leger zich zonder twijfel steeds in de voordeligste positie. Het kon de geallieerde aanvoerlijnen bedreigen, zowel uit Engeland als uit de Republiek. Figuren als de graaf van Bergeyck en Samuel Bernard waren in dat verband zonder meer een troefkaart.[117] Bovendien kon het steunen op het sterkst gebureaucratiseerde stapelsysteem, het vestingennetwerk van Vauban en de nabijheid van het *cabinet de guerre* van Chamlay in Versailles.

In de campagne van 1707 - die we verder onbesproken laten gezien de beperkingen die dit artikel oplegt- was het voor Vendôme en de Beierse keurvorst mogelijk om Marlborough op afstand te houden, op basis van de geaccumuleerde Franse terreinkennis en gerodeerde organisatie. In een cyclus van eindeloze marsen in Brabant, Henegouwen en Frans-Vlaanderen wist het Franse leger de situatie na de slag van Ramillies 1706 te consolideren. Meer nog, telkens Vendôme de indruk gaf het hertogdom Brabant, met zijn slecht verdedigbare steden Brussel, Antwerpen en Leuven, te bedreigen, diende de geallieerde commandant halsoverkop terug te keren op zijn posities. Franse partizanenbenden drongen met gemak door tot Lier of Mechelen.

Toen Vlaanderen in 1708 een prioritair front werd, doorkruiste het *système de la cour* de bevelvoering. Zoals het onderzoek van Guy Rowlands aangetoond heeft voor de periode van de dynastie-Le Tellier, was het Franse leger, door de

115 'Après tant de bêtises, ni la duchesse de Ventadour, ni Chamillart étaient encore en état de le sauver', Duc de Saint-Simon, *Mémoires (IV)*, 276.

116 'Discours général sur la campagne de 1708', Barbier, *Journal*, VII, 231-242.

117 Bernard schoot bijvoorbeeld na de slag bij Oudenaarde Vendôme 300 000 livres tournois voor, in wisselbrieven getrokken op bankiers in Gent, Brugge en Antwerpen (SHD, A^1, 2081, nr. 109, Vendôme aan Lodewijk XIV en Chamillart, Lovendegem, 14 juli 1708). Men kan Bergeyck's logistieke operaties beschouwen als de opvulling van de afstand tussen de Franse permanente 'Magasins généraux' en het front (Van Creveld, *Supplying*, 20-21).

grote Franse militaire historicus André Corvisier gezien als de geboorteplaats van *l'État moderne*,[118] in de eerste plaats een arena waar familiale adellijke of administratieve netwerken elkaar bekampten. Lodewijk XIV kan in dit systeem louter als een scheidsrechter worden gezien. Tijdens de campagne kwamen herhaaldelijk verzoeken van Vendôme en Bourgondië om de ander te ontslaan. Lodewijk besliste hierover pas op het einde van het jaar, wanneer beide protagonisten geen militaire opdracht meer kregen. In tussentijd gaf hij gevolg aan verzoeken tot promotie vanuit beide kampen en kwam hij slechts tussen in de publicatie-oorlog tussen Vendômes medewerkers en Bourgondië, wanneer de onenigheid aan het hof te openlijk werd.

Dit alles had zijn repercussies op de bevelvoering. Het Franse onvermogen om met een sterkere troepenmacht in september over te gaan tot een aanval op het belegeringsleger van Marlborough en Eugenius, kwam op het conto van de onenigheid tussen Berwick en Vendôme, die nog sterker was dan die tussen de laatstgenoemde en Bourgondië. Maar dit hoeft niet te betekenen dat de Franse bevelhebbers minder onderlegd geweest zouden zijn dan die aan de overzijde. Enkel het lezen van de *mentale processen* die hen al dan niet tot beslissingen leidden, brengt de onderzoeker dichter bij een correcte appreciatie van de situatie. Hun positie was eminent politiek.

III. Franse 'Grand Strategy': 1708 en de diplomatieke langere termijn

De tandwielen van de macht

Zoals eerder aangehaald rond de *stratégie de cabinet*, is het beeld van Lodewijk XIV als 'Roi de guerre' (Joël Cornette) niet meer dat van de krijgsheer als aanvoerder van zijn troepen op het slagveld. Nog minder dat van de absolute monarch die eenzaam zijn bevelen uitvaardigt. Rond Lodewijk werd een centrale bureaucratie opgebouwd, die beslissingen systematisch voorbereidde en, eens genomen *en conseil*,[119] toezag op hun uitvoering.

Dit was des te meer het geval voor het buitenlands beleid: in de woorden van John C. Rule, 'If Louis loved war, or, rather, the mechanics of warfare, he loved diplomacy more[120]'. Lodewijk kon bogen op de *bureaux des affaires*

118 Corvisier ziet bijvoorbeeld Louvois' *Ordre du tableau* van 1675, of de systematisering van de militaire graden in functie van anciënniteit, als een teken van meritocratisering Corvisier, 'Origine sociale', 23-53).

119 Van Creveld, *Supplying War*, 20. Deze opvatting staat in contrast met die van Rowlands, die voornamelijk continuïteit ziet tussen het Ancien Régime en de dynastieke strategieën van de aanvoerders in Lodewijks leger. Beide ontwikkelingen (top-down disciplinering en horizontale machtsverdeling van onderuit) zijn evenwel synchroon. De vorst creëert weliswaar nieuwe dynastieën door het verheffen van medewerkers (Le Tellier, Chamillart), maar dit fenomeen is ouder dan de Grand Siècle en was al aanwezig onder Hendrik IV. De nieuwe instelling en de uitbreiding van de bestaande zorgen ervoor dat Lodewijks militaire administratie het grootste staande leger van het continent kan uitbouwen en beheren, zie Cornette, *Le roi de Guerre*, 33.

120 Rule, 'Louis XIV, Roi-bureaucrate', 53.

étrangères, geleid door de meest briljante telg uit de dynastie van de Colberts, staatssecretaris voor buitenlandse zaken Torcy en de expertise van technocraten, zoals de Normandische handelaar Nicolas Mesnager (1658-1714), lid van de *Conseil de Commerce*. Het buitenlands beleid nam dan ook evenveel tijd, indien niet meer, dan het aansturen van militaire aangelegenheden.

Generaals aan handen en voeten gebonden

De 'gloriecampagne' van Marlborough kan gerelativeerd worden door te wijzen op de structurele kwaliteiten en gebreken van de Franse oorlogsmachine op evenementieel niveau, maar evengoed door te wijzen op de beperkte politieke gevolgen op middellange en lange termijn van 'Great and Glorious days' van de hertog.[121] De inspanningen van de Grote Alliantie waren sterk geconcentreerd op de Zuidelijke Nederlanden en in mindere mate op Spanje.[122] Tot ergernis van de Duitse historicus Max Braubach,[123] die met lede ogen aanzag hoe de Duitse vorsten hun verbintenissen ten aanzien van het Rijksleger niet nakwamen en zich uitverkochten aan de meest biedende buitenlandse macht.

Ondanks de harde winter van 1708-1709 zette Frankrijk de oorlog verder. Wat opvalt bij het verdere verloop van de krijgsverrichtingen, is dat Marlborough er nooit in slaagde om door de dubbele fortengordel van Vauban te dringen.[124] Overwinningen die geen definitief einde stellen aan een oorlog, zijn eigenlijk geen overwinningen.[125] Ook de campagnes van Marlborough moet men zien als voorbereidende zetten op een diplomatiek eindspel.

Structurele wrijvingspunten, maar een ongelukkige conjunctuur

Naarmate de oorlog langer aansleepte, werd de financiële last[126] voor de schatmeesters van de alliantie het voorwerp van binnenlands politiek debat. Uit de berichten van de Franse informanten in Londen bleek voor Torcy duidelijk dat niet iedereen op de lijn van het toenmalige (hoofdzakelijk) Whig-kabinet zat, dat geen vrede wou sluiten voor Spanje in handen van de kandidaat van de

121 Bemerk overigens dat biografen van Eugenius van Savoye (Kirchhammer, Paoletti) regelmatig de invloed van Marlborough op cruciale strategische beslissingen in vraag stellen. Zo viel de beslissing van 6 juli 1708, om naar Oudenaarde te trekken en niet onmiddellijk terug naar Gent, op het conto van de keizerlijke commandant te schrijven. Ook het idee om Rijsel te belegeren, kwam van Eugenius.

122 Hattendorf, *England in the war*, xiv.

123 Braubach, *Die Bedeutung der Subsidien*, 73.

124 Ostwald, *Vauban under Siege*, 101.

125 'Puisque nous voulons forcer l'adversaire par un acte de guerre à exécuter notre volonté, il faut soit le désarmer réellement, soit le placer dans une condition telle qu'il se sente menacé de cette probabilité' (Clausewitz, geciteerd (in het Frans) bij Aron, *Paix et guerre*, 34.

126 Voor 1708 stemde het Britse Lagerhuis aanzienlijke kredieten van £ 1 263 551, die telkens met politieke munt dienden te worden afgekocht. Hattendorf, *England in the war*, 306.

coalitie, Karel van Habsburg, was ('No Peace without Spain').[127]

De Franse diplomatie keek echter in de eerste plaats naar de Republiek. Gezien de maritieme en commerciële rivaliteit tussen Den Haag en Londen, leek het lot van de Grote Alliantie verbonden te zijn aan de bereidwilligheid van een van beide partijen om het eigen belang (zij het tijdelijk) opzij te zetten met het oog op de realisatie van een gemeenschappelijke doelstelling: het verkrijgen van een billijke genoegdoening ('aequa et ratione conveniens satisfactio'[128]) voor de Oostenrijkse aartshertog Karel in de opvolging van Karel II. Toen Lodewijk XIV in november 1700 het testament van Karel II, dat de hele erfenis aan zijn kleinzoon Filips van Anjou toewees, aanvaardde, lag het in de lijn der verwachtingen dat de andere Europese machten de keizer ter hulp zouden komen.[129] Dit engagement ging echter niet zo ver, dat de bondgenoten de absolute aanspraak van Karel van Habsburg op de Spaanse erfenis wensten te honoreren.

Naarmate de militaire successen van de coalitie de bovenhand namen, radicaliseerde het gezamenlijke standpunt echter naar 'No peace without Spain': Filips V moest verdreven worden uit Spanje. De band tussen Marlborough, Eugenius van Savoye en de Amsterdamse pensionaris Willem Buys (1661-1749)[130] stond garant voor de uitvoering van dit 'maximalistische programma', dat echter zeker niet unaniem gedragen werd door de handelaars van beide zeemachten. Zij waren de uiteindelijke schuldenaar van de subsidies die werden uitgedeeld aan de inhalige Duitse bondgenoten en de immer bankroete keizer. Bovendien liepen hun activiteiten terug door het handelsverbod met Frankrijk en de oorlogstoestand in de kolonies.[131] Torcy zag Engeland en de Republiek om die reden als *de facto* rivalen. Londen zou de oorlog hoofdzakelijk gebruiken om de Staten-Generaal dermate zware lasten te laten dragen, dat het Hollandse commerciële overwicht voorgoed zou worden gebroken.

Eind 1707 leek de territoriale 'aequa satisfactio' aanwezig te zijn. Karel van Habsburg controleerde de Italiaanse bezittingen uit de Spaanse erfenis (na de slag van Turijn, 7 september 1706[132]) en (een groot deel van) de Zuidelijke Nederlanden (Ramillies, 23 mei 1706). Filips V had zich dankzij de slag van

127 AMAE, *CP Angleterre, 225*; Dhondt, *Nec Pluribus Impar?*, 338-349.

128 Art. III, Alliantieverdrag van Den Haag, 7 september 1701, *geciteerd*.

129 Maquart, Maquart, 'Le dernier testament', 111-123. Zie ook het uiterst informatieve Maquart, *Le réseau français*.

130 Het is correcter dit toe te schrijven aan Buys, dan aan Heinsius, die eerder schippert tussen de verschillende fracties. De Hollandse raadspensionaris geeft bijvoorbeeld aan Bruno Van Der Dussen, burgemeester van Gouda, toestemming om correspondentie te onderhouden met Bergeyck (Stork-Penning, *Het grote werk*, 77).

131 Bély, *Espions et ambassadeurs*, 562-63.

132 Oury, 'La prise de décision militaire'.

Almanza (25 april 1707, zie voetnoot 68) weten te handhaven in Spanje. Eugenius was bovendien mislukt in zijn aanval op Toulon (juli-augustus 1707) en Vendôme had Marlborough weten af te houden van een inval in het Noorden van Frankrijk.

De onderhandelingen die Nicolas Mesnager in de Republiek voerde, liepen evenwel spaak op het wantrouwen van de groep rond Buys.[133] De voorstellen inzake koloniale vrijhandel en die de Franse onderhandelaar formuleerde, vormden evenwel een blauwdruk, die hij later met succes in Londen kon toepassen.

Verdeel en heers: Frankrijk en Engeland tegen de Habsburgse Monarchia Universalis

Al voor de Spaanse Successieoorlog hadden Lodewijk XIV en Willem III (1650-1702) akkoorden bereikt over de verdeling van de erfenis.[134] Beide vorsten gingen ervan uit dat de Europese 'Société des princes' het niet zou verdragen dat één van de twee permanent concurrerende grootmachten Bourbon en Habsburg[135] zowel Spanje, de Zuidelijke Nederlanden, grote delen van Italië als de Amerikaanse kolonies zou inpalmen. Samen beschikten Frankrijk en de Zeemachten over de middelen om een onwillige keizer Leopold ertoe te dwingen een splitsing te aanvaarden. Dat deze akkoorden niet werden gerespecteerd, kan enkel worden verklaard door het fundamentele wantrouwen tussen Willem en Lodewijk.

De *No peace without Spain*-doelstelling kon enkel op interne steun rekenen wanneer de militaire realisatie binnen bereik leek te liggen. Door het wegvallen van keizer Jozef I (1678-1711)[136], de oudere broer van aartshertog Karel van Habsburg, was dit uitgesloten. In een structureel onaanvaardbare constellatie, waarbij Karel zowel in Madrid, Wenen, Napels als in Brussel zou heersen, weigerde de betrokkene bovendien zijn eisen te milderen[137].

De samenstelling van het Britse Lagerhuis was bovendien eind 1710 in die zin gewijzigd, dat een Tory-meerderheid het kabinet van koningin Anna kon bevolken. De Tories stonden traditioneel voor de legitieme aanspraken

133 AE, CP, Hollande, series 212 t.e.m. 216 (1706 tot 1708) Dhondt, *Nec Pluribus Impar?*, 292-335; Dhondt, 'L'épisode révélateur'.

134 We gaan niet verder in op de details van de regeling van 1698, waarbij Max Emmanuel van Beierens zoon Jozef Ferdinand (1692-1699) als consensuskandidaat verschijnt. Zie in dat De Schryver, *Max II Emmanuel*, Teksten: Verdelingsverdrag van 11 oktober 1698 tussen Lodewijk XIV, Willem III en de Staten-Generaal, (Legrelle, *La Diplomatie française* II, 664-80). Verdelingsverdrag van 3/25 maart 1700 tussen dezelfde partijen (idem, III, 690-706).

135 Bérenger, Les Habsbourg et les Bourbons'.

136 Ingrao, *Joseph I.*

137 León Sanz, *Carlos VI.*

van de verjaagde Jacobus II en voor een minder gewaagde buitenlandpolitiek. Het nieuwe kabinet steunde daarentegen op de publieke veroordeling van het zachte Barrièreverdrag dat Whig-diplomaat Charles Townshend (1687-1738) in 1709 had afgesloten met de Republiek.[138] Bovendien dreef hun electoraal succes op de landeigenaars, die meenden fiscaal disproportioneel te hebben geleden onder de oorlogsinspanningen[139].

Na het tekenen van de preliminaria van Londen op 8 oktober 1711, bestonden de campagnes van maarschalk Villars (1653-1734)[140] hoofdzakelijk uit het naar de onderhandelingstafel leiden van de Republiek (wat leidde tot de bilaterale verdragen van Utrecht in 1713)[141] en de keizer (wat leidde tot de vredes van Rastatt en Baden).[142] Met andere woorden: bij gebreke van een van de twee geldschieters, ging de alliantie ter ziele en kon Frankrijk de oorlog desnoods alleen verder voeren.

Uit deze gang van zaken volgde dat de ordening die in Utrecht en Rastatt werd vastgelegd alle kansen had om duurzaam te zijn. De universaliteitsaanspraken uit Madrid en Versailles waren de afgelopen tweehonderd jaar op de klippen gelopen in coalitieoorlogen. Indien de voornaamste machten bereid waren te aanvaarden dat de internationale betrekkingen voortvloeien uit een veelvoud aan beslissingscentra[143], wat een permanent multilateraal diplomatiek systeem impliceert, zou het akkoord onaanvechtbaar worden. Utrecht werd door velen geaccepteerd als een nodig rustpunt na honderd jaar nagenoeg onafgebroken oorlogvoering.[144] In de feiten is het dat ook geweest tot het begin van de Oostenrijkse Succesieoorlog (1740-1748)[145].

Conclusie

In de drie voorgaande secties heb ik uiteengezet waarom *idées reçues* over de 'lange' achttiende eeuw het waard zijn herbekeken te worden, aan de hand van

138 Zie de pamfletten van Swift, *On the Conduct;* Defoe, *Reasons Why This Nation;* Idem, J*ustice and necessity*.

139 In de woorden van de latere onderhandelaar Henry St John: 'We have now been twenty years engaged in the two most expensive wars that Europe ever saw. The whole burthen of this charge has laid upon the landed interest during the whole time' (geciteerd bij Brewer, *The sinews of power*, 200).

140 Ziegler, *Villars*.

141 Verdragen tussen koningin Anna en Lodewijk XIV, Lodewijk XIV en João V van Portugal, Lodewijk XIV en Frederik-Willem van Brandenburg-Pruisen, Lodewijk XIV en Victor Amadeus van Savoye (allen 13 april 1713), tussen Lodewijk XIV en de Staten-Generaal (26 juni 1714), tussen Filips V en João V van Portugal (6 februari 1715), allen gepubliceerd bij Vast, *Les Grands Traités (III)*, 68 e.v.).

142 Vredesverdrag van Rastatt tussen Lodewijk XIV en Karel VI, 6 maart 1714, gepubliceerd bij Du Mont de Carels-kroon, *Corps universel diplomatique*, VIII/1, 415-422.; Vredesverdrag van Baden tussen Lodewijk XIV, Karel VI en het Heilig Roomse Rijk, 7 september 1714, gepubliceerd Ibidem, 436-443. Zie ook von Aretin, *Kaisertradition und Grossmachtpolitik*, 232-346.

143 Aron, *Paix et guerre*, 28.

144 Corvisier, 'Présence de la guerre', 13.

145 'Les trente heureuses' (Le Roy Ladurie, *L'Ancien Régime*, 93).

de casus van de campagnes in de Zuidelijke Nederlanden voor de jaren 1707 en 1708. Een kritisch onderzoek van het militaire bronnenmateriaal haalt grote bevelhebbers van hun pedestal en wijst op de rol van strategen, bureaucratieën en indirecte benaderingen.

Geniale ingevingen bevinden zich aan beide kanten en vallen in het detail van de bronnenanalyse amper te onderscheiden van minder geslaagde episodes. De Franse bevelhebbers waren zich bewust van de structurele beperkingen van hun handelen, dat gebonden lag aan de oriëntatie van de waterlopen, de staat van de wegen en de bevoorrading. Militaire objectieven waren dus noodzakelijkerwijze *beperkt* tot het verstoren van de vijandelijke foerage- en contributiecapaciteit. Daardoor bestond de interne politiek van het leger in Vlaanderen uit een kopie van het hofsysteem. Hierdoor mist een louter strategisch-operationele analyse de noodzakelijke subtiliteit om de persoonlijke instrumentalisering van het leger door Vendôme (Monseigneur) en Bourgondië (Fénelon), twee vertegenwoordigers van de voornaamste hofpartijen, naar behoren te vatten.

Uit deze veralgemeende en permanente gecultiveerde patstelling volgde dat de rol van de Franse diplomatie minstens zo belangrijk was als die van de grote generaals. Eens de campagnes afgelopen, kwamen zij aan zet. Ook in dit diplomatieke optreden kan men constanten en patronen ontwaren, die voortkomen uit structurele en coherente analyses van de politieke situatie, die op hun beurt terugkoppelen naar het bredere verhaal van de Spaanse Successie. Omwille van de militaire patstelling in Spanje, Zuid-Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, was het mogelijk al eind 1707 tot een gelijkaardig akkoord te komen als bij de Vrede van Utrecht. Dat het eindspel moést uitdraaien op een evenredige verdeling van de Spaanse monarchie, was al duidelijk van bij de verdelingspogingen van Grémonville (1668) en Willem III (1697-1700). In dat opzicht behoorde een beslissende militaire klap nooit tot de mogelijkheden.

Tegen de achtergrond van deze bewegingen kan men ook de verglijding verklaren in de taal waarin soevereinen hun disputen wensten te behandelen. Uit een geïsoleerde ruzie tussen particulieren, evolueerde die mee naar een gedeeld politiek-rationeel discours. Zoals Ragnhild Hatton in *Louis XIV and his Fellow Monarchs* naar voren bracht,[146] kunnen ‘absolute’ monarchen enkel worden geïnterpreteerd in relatie tot elkaar. Dit gemeenschappelijk interactiemodel heeft verdere repercussies dan het scheppen van een dialoog tussen homogeen gesloten eenheden. Een ‘système du gouvernement’ bij Réal

146 Hatton, ‘Louis XIV and his fellow monarchs’.

de Curban,[147] 'Droit public de l'Europe' bij Mably,[148] 'Société des Nations' bij Vattel,[149] of nog 'droit de convenance' in de volkenrechtsgeschiedenis,[150] coördineert de verschillende niveaus van machtsuitoefening in het complexe Ancien Régime-systeem.

Over de auteur

Frederink Dhondt (1984) studeerde rechten, geschiedenis en internationale betrekkingen in Gent en Parijs. Thans is hij als FWO-aspirant verbonden aan het Instituut voor Rechtsgeschiedenis van de Universiteit Gent, alwaar hij een proefschrift voorbereid getiteld: 'Balance of Power and international Law. European Deplomacy and the Eleboration of international order, 18tg Century and post 1945'. Het bovenstaande artikel is een bewerking van zijn afstudeerscriptie '*Nec pluribus impar?* De campagnes en onderhandelingen van Lodewijk XIV in de Zuidelijke Nederlanden 1707-1708', waarvoor hij de Scriptieprijs 2008 van de Werkgroep 18e eeuw ontving. E-mail: Frederik.Dhondt@UGent.be.

Geraadpleegde literatuur

Joaquim Albareda i Salvadó, *La Guerra de Sucesión en España* (Barcelona 2010).
Antonio Álvarez-Ossorio Alvariño, Bernardo J. García García en Virginia León (eds.), *La pérdida de Europa. La Guerra de Sucesión por la Monarquía de España* (Madrid 2007)
Raymond Aron, *Paix et guerre entre les nations* (Parijs 2004).
François Marie Arouet, dit Voltaire, *Siècles de Louis XIV et de Louis XV* (Paris 1817 [1751]).
Correlli Barnett, *Marlborough* (Ware 1999).
Alfred Baudrillart, 'Examen des droits de Philippe V et de ses descendants au trône de France, en dehors des renonciations d'Utrecht', *Revue d'histoire diplomatique* III (1889) 161-191.
Markus Baumanns, *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613-1674)* (Berlijn 1994).
Eversley Belfield, *Oudenarde, 1708* (Londen 1972).
Jules-Alexis-Bernard Bellerive, chevalier de, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme* (Parijs 1714).
Lucien Bély, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV* (Parijs 1990).
Idem, 'La diplomatie européenne et les partages de l'empire espagnol', in: Antonio

147 abbé de Burlé Réal de Curban, *Droit des gens*.
148 de Mably, *Droit public de l'Europe*.
149 de Vattel, *Le droit des gens*.
150 De Pauw, *Mare Liberum*, 230; Duchhardt, *Gleichgewicht der Kräfte*, 50.

Álvarez-Ossorio, Bernardo J. García García en Virginia León Sanz (ed.), *La pérdida de Europa: La guerra de Sucesión por la Monarquía de España* (Madrid 2007) 631-652.
Jean Bérenger, 'La question de la succession d'Espagne au XVIIe siècle', in: Lucien Bély (ed.), *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles* (Parijs 2000) 75-91.
Idem, 'Le conflit entre les Habsbourg et les Bourbons (1598-1792)', *Revue d'histoire diplomatique* (2002) 193-232.
Idem, 'Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur', in: Daniel Tollet (ed.), *Guerres et paix en Europe Centrale aux époques moderne et contemporaine: mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger* (Parijs 2003) 221-236.
Idem, *Léopold Ier (1640-1705): fondateur de la puissance autrichienne* (Parijs 2004).
Émile Bourgeois, *La Diplomatie secrète au XVIIIe siècle, ses débuts. II. Le Secret des Farnèse, Philippe V et la politique d'Alberoni* (Parijs 1909).
Max Braubach, *Die Bedeutung der Subsidien für die Politik im Spanischen Erbfolgekriege* (Bonn 1923).
Jean-Philippe Cénat, *Stratégie et direction de la guerre à l'époque de Louis XIV: Jean-Louis Bolé de Chamlay, conseiller militaire du Roi (diss. doc.)* (Parijs 2006).
Idem, *Le roi stratège - Louis XIV et la direction de la guerre (1661-1715)* (Rennes 2010).
Olivier Chaline, *Le règne de Louis XIV* (Parijs 2005).
David Chandler, *Marlborough as Military Commander* (Londen 2003[3] [1973]).
Winston Churchill, *Marlborough. His Life and his times* (Bussum 1948).
Thierry Claes, *Dictionnaire biographique des financiers en France au XVIIIe* (Parijs 2008)
Joël Cornette, *Le roi de Guerre: essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle* (Parijs 1993).
André Corvisier, 'Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale', *Bulletin de la Société d'histoire du XVIIe Siècle* (1959) 23-53
Idem, 'Présence de la guerre au XVIIe siècle', in: Lucien Bély, Jean Bérenger en André Corvisier (ed.), *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle* (Parijs 1991) 13-27.
Manuel Couvreur, '"Fait-on maintenant des prologues d'opéra en France?" Flagornerie et propagande dans les prologues écrits pour Maximilien-Emmanuel et Clément-Joseph de Bavière (1692-1714)', in: A. Álvarez-Ossorio Alvariño, B.J. García García en V. León (eds.), *La pérdida de Europa. La guerra de Sucesión por la Monarquía de España* (Madrid 2007) 137-157.

William Coxe, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence* (Londen 1848).
Paul-Gabriel d'Haussonville, *La duchesse de Bourgogne et l'alliance Savoyarde* (Parijs 1903).
Frans De Pauw, *Het Mare Liberum van Grotius en Pattijn* (Brugge 1960).
Alix de Rohan Chabot, *Le Maréchal de Berwick* (Parijs 1990).
Reginald De Schryver, *Jan van Brouchoven graaf van Bergeyck 1644-1725: een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa* (Brussel 1965).
Idem, 'Who had sovereignty in the Southern Netherlands during the War of the Spanish Succession (1700-1715)?', in: X (ed.), *Liber amicorum Jan Buntinx. Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd* (Leuven 1981) 483-397.
Idem, 'De Oostenrijkse aanspraken op de Spaans-Habsburgse erfenis', in: Hervé Hasquin (ed.), *Oostenrijks België* (Brussel 1987) 11-36.
Idem, *Max II. Emanuel von Bayern und das spanische Erbe: die europäischen Ambitionen des Hauses Wittelsbach 1665-1715* (Mainz am Rhein 1996).
Idem, 'Hervormingspogingen in de nadagen van de Spaanse Tijd: Bergeyck', in: Paul Janssens (ed.), *België in de 17de eeuw (I)* (Brussel 2006) 152-158.
François Eugène De Vault en Jean-Jacques Germain Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV (VII)* (Parijs 1835).
Melchior de Voguë, *Le duc de Bourgogne et le duc de Beauvillier: lettres inédites: 1700-1708* (Parijs 1900).
Jean-Paul Desprat, *Les bâtards d'Henri IV. L'épopée des Vendôme 1594-1727* (Parijs 1994).
Frederik Dhondt, *Nec Pluribus Impar? De campagnes en onderhandelingen van Lodewijk XIV in de Zuidelijke Nederlanden, 1707-1708* (Gent 2008).
Idem, 'Clans, Cabales en Coterieën: de Slag bij Oudenaarde en de permanente machtsstrijd in de Grand Siècle', *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* XLVI (2009) 3-35
Idem, 'From Contract to Treaty: the Legal Transformation of the Spanish Succession, 1659-1713', *Journal of the History of International Law - Revue d'histoire du droit international* XIII (2011) (forthcoming)
Idem, 'L'équilibre européen et la Succession d'Espagne. L'épisode révélateur des négociations de Nicolas Mesnager en Hollande, 1707-1708', in: Sarah Castelain (ed.), *Actes des Journées de la Société d'histoire du droit et des institutions des pays flamands, picards et wallons: Diplomates et Diplomatie (Historial de Péronne, 22-*

23 mai 2009) (Rijsel 2011) (forthcoming)
Idem, 'The Law on Stage: The 1725 Ripperda Treaty', in: X. (ed.), *Yearbook of Young Legal History 2010* (München 2011) (forthcoming)
Hervé Drévillon, *L'impôt du sang: le métier des armes sous Louis XIV* (Parijs 2005).
Heinz Duchhardt, *Gleichgewicht der Kräfte, Convenance, europäisches Konzert. Friedenskongresse u. Friedensschlüsse vom Zeitalter Ludwigs XIV. bis zum Wiener Kongress* (Darmstadt 1976).
Léon Dussieux, *Les Grands Généraux de Louis XIV* (Parijs 1888).
Friedrich Edelmayer, Virginia León Sanz en José Ignacio Ruiz Rodríguez (eds.), *Hispania-Austria III: der Spanische Erbfolgekrieg* (Wien 2008).
James Falkner, *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09* (Londen 2003).
Marsha Frey en Linda Frey, *A Question of empire: Leopold I and the war of Spanish succession, 1701-1705* (New York 1983).
Louis Prosper Gachard, *Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle* (Brussel 1880).
Francisco García González, *La Guerra de Sucesión en España y la Batalla de Almansa. Europa en la encrucijada* (Madrid 2009).
Nelly Girard d'Albissin, *Genèse de la frontière Franco-Belge: les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789* (Parijs 1970).
Philippe Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1991).
Edward Gregg, *Queen Anne* (Londen 1980).
Wilhelm G. Grewe, *The Epochs of International Law* (Berlijn 2000).
Hervé Hasquin, *Louis XIV face à l'Europe du Nord* (Brussel 2005).
John B. Hattendorf, *England in the war of the Spanish succession: a study of the English view and conduct of grand strategy, 1702-1712* (New York 1987).
Ragnhild Hatton, 'Louis XIV and his fellow monarchs', in: Ragnhild Hatton (ed.), *Louis XIV and Europe* (Londen 1976) 16-59.
Nicholas Henderson, *Prince Eugen of Savoy* (Londen 2002 [1964]).
Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence: war, state and society in the Habsburg monarchy 1683-1797*. (Londen 2003).
Michel Huisman, *La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI: la Compagnie d'Ostende: étude historique de politique commerciale et coloniale* (Brussel 1902).
Ludwig Hüttl, *Max Emanuel: der blaue Kurfürst* (München 1976).
Charles W. Ingrao, *In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy* (West Lafayette, Indiana 1979).

James Rees Jones, *Marlborough* (Cambridge 1993).
Henry Kamen, *Philip V of Spain: the king who reigned twice* (New Haven 2001).
Alexander Kirchhammer, *Feldzüge des prinzen Eugen von Savoyen nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen* (Wenen 1885).
Johannes Kunisch (ed.), *Prinz Eugen von Savoyen und seine Zeit* (Freiburg 1986)
Pieter-Jan Lachaert (ed.), *Oudenaarde 1708: een stad, een koning, een veldheer* (Leuven 2008)
E. Lagrange, *Guerre de la Succession d'Espagne, Le duc de Marlborough en Belgique* (Brussel 1892).
Pierre Le Bailly, *Louis XIV et la Flandre, problèmes économiques, prétextes juridiques (diss. doc.)* (Parijs 1970).
Emmanuel Le Roy Ladurie, *L'ancien regime, t.01: 1610-1715* (Parijs 1993).
Idem, *Saint-Simon ou le système de la Cour* (Parijs 1997).
Arsène Legrelle, *La Diplomatie française et la Succession d'Espagne: 1659-1725* (Gent 1888).
Virginia León Sanz, *Carlos VI. El Emperador que no pudo ser Rey de España* (Madrid 2003).
Basil H. Liddel Hart, *Stratégie* (Parijs 2007) (ed. Lucien Poirier).
Alain Lottin (ed.), *Les grandes batailles du Nord* (Parijs 1984).
John A. Lynn, *Giant of the Grand Siècle: the French army, 1610-1715* (Cambridge 1997).
Klaus Malettke, 'La signification de la Succession d'Espagne pour les relations internationales jusqu'à l'époque de Ryswick (1697)', in: Lucien Bély (ed.), *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles* (Parijs 2000) 94-109.
Marie-Françoise Maquart, *Le réseau français à la cour de Charles II d'Espagne: jeux diplomatiques de fin de règne - 1696-1700 (diss. doc.)* (Villeneuve-d'Asq 1999).
Idem, 'Le dernier testament de Charles II d'Espagne', in: Lucien Bély (ed.), *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles* (Parijs 2000) 111-123.
Idem, 'Et Louis XIV fit main basse sur le trône d'Espagne', *L'Histoire* (september 2001) 62-66.
Geneviève Maze-Sencier, *Dictionnaire des maréchaux de France* (Parijs 2000).
Francis Garrisson, 'Lois Fondamentales', in: Lucien Bély (ed.), *Dictionnaire de l'Ancien Régime* (Parijs 2010^2) 753-757.
Derek McKay, *Prince Eugene of Savoy* (Londen 1977).
John Mearsheimer, *Liddell Hart and the Weight of History* (Ithaca/Londen 1988).
Sabine Melchior-Bonnet, *Louis et Marie-Adélaïde de Bourgogne: la vertu et la grâce* (Parijs 2002).

Idem, *Fénelon* (Parijs 2008).
Delphine Montariol, *Les droits de la reine. La guerre juridique de dévolution (1667-1674) (diss. doc)*. (Toulouse 2005).
Philippe Moreau Defarges, *Introduction à la géopolitique* (Parijs 2005).
Urbain Naert, *De Slag van Wynendaele 1708* (Torhout 1978).
J.E. Neve, *Gand Sous l'Occupation de Louis XIV* (Gent 1929).
Walter Oppenheimer, *Prinz Eugen von Savoyen: Feldherr und Baumeister Europas* (Wenen 2004).
Jamel Ostwald, 'The "Decisive" Battle of Ramillies, 1706: Prerequisites for Decisiveness in Early Modern Warfare', *Journal of Military History* 64 (2000) 649-677
Idem, *Vauban under Siege* (Boston 2007).
Clément Oury, *Blenheim, Ramillies, Audenarde. Les défaites françaises de la guerre de Succession d'Espagne (1704-1708)* (Parijs 2005).
Idem, 'La prise de décision militaire à la fin du règne de Louis XIV: l'exemple du siège de Turin, 1706', *Histoire, économie et société* XXIX (2010/2) 23-43.
Ciro Paoletti, *Il Principe Eugenio di Savoia* (Rome 2001).
Emmanuel Pénicaut, 'Chamillart', in: Thierry Sarmant (ed.), *Les ministres de la Guerre 1570-1792* (Parijs 2007) 297-307.
Jean-Christian Petitfils, *Le Régent* (Parijs 1986).
Henri Pirenne, *Histoire de Belgique* (Brussel 1950).
Lucien Poirier, 'Lire Liddel-Hart', in: Lucien Poirier (ed.), *Liddel-Hart, Stratégie* (Parijs 2007) 1-82.
Olivier Poncet, 'Conseils du Roi', in: Lucien Bély (ed.), *Dictionnaire de l'Ancien Régime* (Parijs 2010^2), 320-325.
H. Raddatz, *Vendôme und der Feldzug in Flandern 1708* (Schwerin 1878).
Bernd Rill, *Karl VI. Habsburg als barocke Grossmacht* (Graz 1992).
William J. Roosen, 'The Origins of the War of the Spanish Succession', in: Jeremy Black (ed.), *The Origins of War in Early Modern Europe* (Edinburgh 1987) 151-175.
Guy Rowlands, 'Louis XIV et la Stratégie de Cabinet', *Revue Historique des Armées* (2001) 25-34.
Guy Rowlands, *The dynastic state and the army under Louis XIV: royal service and private interest, 1661-1701* (Cambridge 2002).
John C. Rule, 'Louis XIV, Roi-bureaucrate', in: John C. Rule (ed.), *Louis XIV and the craft of kingship* (Columbus 1969) 1-101.
Maurice Sautai, *Une opération militaire d'Eugène et de Marlborough. Le forcement du passage de l'Escaut en 1708* (Parijs 1905).

Idem, *L'oeuvre de Vauban à Lille* (Parijs 1911).
Yves Schmitz, *Bergeyck, Le Colbert belge* (Nijvel 1961).
Heinhard Steiger, 'Rechtliche Strukturen der europäischen Staatenordnung 1648-1792', *Zeitschrift für ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht* LIX (1999) 609-649
Idem, 'Völkerrecht versus Lehnsrecht? Vertragliche Reglungen über reichsitalienische Lehen in der Frühen Neuzeit', in: Matthias Schettger en Marcello Verga (ed.), *L'Imperio e l'Italia nella prima età moderna/Das Reich und Italien in der Frühen Neuzeit* (Bologna/Berlijn 2006) 115-152
Johanna Geertruida Stork-Penning, *Het grote werk: vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successie-oorlog 1705-1710* (Groningen 1958).
Claude C. Sturgill, *Claude Le Blanc. Civil Servant of the King* (Gainesville 1975).
Frank Taylor, *The Wars of Marlborough (1702-1709)* (Oxford 1921).
F.J.G. Ten Raa en J.W. Wijn, *Het Staatsche leger: het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog 1702-1715* (Den Haag 1959).
George Macaulay Trevelyan, *England under Queen Anne* (Londen 1948[3]).
Wouter Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke Biografie* (Hilversum 2001).
Louis Truc, *MM. de Vendôme ou les pourceaux d'Epicure* (Parijs 1956).
Martin L. Van Creveld, *Supplying war: logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge 1977).
Hubert Van Houtte, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'Ancien Régime* (Gent 1930).
Frans Van Kalken, *La fin du régime espagnol aux pays-bas. Étude d'histoire politique, économique et sociale* (Brussel 1907).
Olaf Van Nimwegen, *De subsistentie van het leger: logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)* (Amsterdam 1995).
Henri Vast, *Les grands traités du règne de Louis XIV. III: La Succession d'Espagne* (Parijs 1899).
Augustus Johannes Veenendaal sr., *Het Engels-Nederlands Condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog* (Utrecht 1945).
Mil. R. Vesnitch, 'Cardinal Alberoni: An Italian Precursor of Pacifism and International Arbitration', *The American Journal of International Law* VIII (Jan. 1913) 51-82
Karl Otmar von Aretin, *Kaisertradition und österreichische Grossmachtpolitik (1684-1745)* (Stuttgart 1997).
François Ziegler, *Villars, le centurion de Louis XIV* (Parijs 1996).

Primaire bronnen

1. Bronnen in handschrift

Service Historique de la Défense (SHD), *Mémoires et Reconnaissances*, 1 M 73-74, Le Champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713; Journal exact des campagnes de 1707 et 1708 (VI-VII).
SHD, *Ancien Régime (A[1])*: 2017-2020 (januari-december 1707); 2075 (1708), 2080-2084 (januari-december 1708); 2108 (duc du Maine, 1708); 2486 (Memoranda Chamlay, Spaanse Successieoorlog).
SHD, *Archives du Génie*, Article 14 (Places Étrangères), Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires - Cartons/Tablettes)

Archives du Ministère des Affaires Étrangères et Européennes (AMAE), *Correspondance Politique* (CP): Angleterre, 225 (juli-december 1708); Hollande, 212-216 (1706-1708); Pays-Bas, 64 (1705-1708)

2. Gedrukte bronnen

Gabriel Bonot de Mably, *Le droit public de l'Europe fondé sur les traités* (Genève 1748)
John Campbell, *The military History of the late prince Eugene of Savoy and of the late John, duke of Marlborough* (Londen 1736-1737)
Jules-Alexis-Bernard chevalier de Bellerive, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme* (Parijs 1714)
Daniel Defoe, *Reasons why this nation ought to put a speedy end to this expensive war* (Londen 1711).
Id, *The justice and necessity of a war with Holland, in case the Dutch do not come into Her Majesty's measures, stated and examined* (Londen 1711).
Jean du Mont de Carelskroon, *Corps universel diplomatique du droit des gens* (Den Haag 1731).
Jean du Mont de Carelskroon, Jean Rousset de Missy en Jan Van Huchtenburg, *Oorlogskundige beschryving van de veldslagen, en belegeringen, der drie doorluchtige en wydvermaarde krygsoversten, hunne vorstelyke hoogheden, den prins Eugenius van Savoye, den prins en hertog van Marlborough, en den prins van Oranje-en Nassau-Vriesland* (Den Haag 1729)
Jean-François de Chastenet, marquis de Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles* (Parijs 1748)
Marquis de Quincy, *Histoire militaire du règne de Louis le Grand*, V (Parijs 1726)
Louis de Rouvroy duc de Saint-Simon (ed. Chéruel), *Mémoires*, IV (Parijs 1857)

Marquis de Sourches, *Mémoires*, 11 (Parijs 1891)
Emer de Vattel, *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains* (Washington 1916 [1758]).
Guido Ferraris, *De Rebus Gestis Eugeni Principis a Sabaudia* (Milaan 1752)
Eléazar Mauvillon, *Histoire du Prince François Eugène de Savoye* (Wenen 1761)
Pinard, *Chronologie historique-militaire, contenant l'histoire de la création de toutes les charges, dignités et grades militaires supérieurs, de toutes les personnes qui les ont possédés* (Parijs 1760-1778)
Gaspard Réal de Curban, *La science du gouvernement, t. 5: contenant le droit des gens, Qui traite les Ambassades; de la Guerre; des Traités; des Titres; des Prérogatives; des Prétentions, & des Droits respectifs des Souverains* (Parijs 1764).
Heinrich ritter von Srbik, *Österreichische Staatsverträge. Niederlande. Erster Band: bis 1722* (Wenen 1912)

Digitale bronnen

James Falkner, ‘Cadogan, William, Earl Cadogan (1671/2-1726)’ in: *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford UP, Sept. 2004), online ed., mei 2008 [http://www.oxforddnb.com/view/article/4310, laatst geraadpleegd op 20 april 2010]